

БОРИС ХАРЧУК

821(477)'06

X-22

КРЕВНЯКИ

БОРИС ХАРЧУК

КРЕВНЯКИ

(ДОВГА ГОРА)

Роман

a-304.35

Дніпропетровськ
Дніпропетровськ

Київ
«Радянський письменник»

—1984

В новом романе известного украинского советского писателя Бориса Харчука «Кривляки» один день главной героини Юстины Турий влетает в четыре времени года — четыре периода жизни ее рода: осень пилсудщины, зиму гитлеризма, весну победы и лето современности. Писатель показывает сложный и долгий путь волынского села, которое отвоевало свою судьбу под руководством коммунистов.

Рецензент *Г. М. Сивокін*

X $\frac{4702590200-134}{M223(04)-84}$ 81-85

ПРОЛОГ

Юстина застелила постіль — на рівне рядно і на збиту подушку влягався досвіток.

Постіль стояла у ванькирчику під піччю, навпроти вікна. Юстина відхитнулася у темний куток, загородилася табуреткою, на якій лежало її вбрання, і швидко вдяглася.

Сивий досвіток ставав голубим: молодий! А Юстинині очі сірі. Посаджені глибоко, вони дивилися упокорено й тихо: вируділі брови наче не пускали їх, берегли.

У хаті нікого, крім неї, не було.

Худа і схилена, стоячи в темному кутку, накинула через голову спідницю. Худі виморені руки сховалися в рукави блузки й квапно застібали її на грудях. Ступила босоніж у зашкарублі сандалі, прип'яла запаску й підвела голову — сиві пасемки кіс ніби перероджувалися, русявіли. Рідкі брови, зібравшись, зламалися, стали острішкуватими, а очі побільшали.

Вона зітхнула, прудко ступила до вікна і глянула в сад. Ще все спало: дерева і трава. А Юстина захапалася, наче це настав останній день у її житті, а тому не сміла прогаяти й миті.

Споліскувала під умивальником коло вікна руки й лице, пов'язувалася хустиною, поралася у ванькирі й шептала молитву. Вірила й не вірила тому богові, що був на небесах, що витав десь там на високих високоствах. Вона молилася ранкові, який підняв її, деревам і травам, які побачила за вікном, воді, якою вмивалася, вогневі, який спалахнув у керовазі, й не мала часу постояти.

— Хліб наш...

Проказуючи це, вийшла з ванькирчика, зупинилася серед хати й повернулася обличчям до стіни. Стояла, і фалди довгої спідниці ворушилися, як живі.

Зі стіни пічкнув і буркнув динамік: не музику й не слова, так, звуки.

— ...насуцний... — проказала вона, пішла і як відділила темряву од світла.

По хаті заколивалися тіні.

Від порога озвався кіт:

— Мя...я...у! — тонко і вимогливо.

— Ах, ти... — сказала йому.

Кіт стояв, згорбившись, задер хвоста і, наче старий стражник, пильно дивився на клямку.

Юстина ступила в сіни, а динамік якраз розбалакався. Радій а чи гнівайся, подумала, машинний небоже, й, пустивши перед себе кота, зійшла на поріг.

Був синій ранок. Від безхмарного синього неба спорили, що густо поріс на подвір'ї, здавався голубим. Голубою була в садку трава. І верби над дорогою, і тополя, і вишні під хатою, садок — усі дерева вбралися в синє. І город. Усе, занімівши, стояло і чогось чекало в блакитній задумі.

Юстина знову зітхнула. Від здивування, захоплення і від втоми. І зняла з кілка емальоване відро-дійницю. Йшла через подвір'я: на голубому спорині, на росі зачорніли її сліди. Кіт брів поряд неї, і його сліди теж чорніли.

Десь у садку довбав дятел, голосно і ритмічно, наче молоточком по зубилу. І не втихав: тук-тук!

Комора з обгорілого дерева і глиняний хлівець. Юстина випускала курей і качок, а собака лаявся на прив'язі, присідав на хвоста.

Вона не ходила — забігала. Кожен її рух — чіткий і прудкий. Кури так і посипали до неї. Червонястий півень навідав, залітаючи то з одного, то з другого боку. Качур підігнав качок, а сам розпнутив крила, розпластався перед нею на землі. Усе лізло до її рук. Сокотало, тактакало, мовби боготворило її, як вона боготворила ранок, дерева й траву, воду й вогонь. Горобці падали зі стріхи, просячись у поділ: жив-жив! — і спурхували.

Юстина гойднула відром, пробиваючи собі дорогу.

Собака перестав облизуватися, гавкнув на кота, але той прошмигнув під комору.

Юстина взяла у запаску трави й пішла до корови.

Рижа мукнула, дивилася червоними очима й, поки Юстина не піднесла трави, не відвернула голови. Хапнула траву із запаски, запакувала на обидва боки. Юстина гладила її, і вона вигинала хребта.

У хліві підсліпувато. Пахло свіжим гноєм.

Помивши корові вим'я, Юстина всілася навпочіпки: коліньми притримувала відро, і з її кулаків зачвиркало, зашуміло, аж мовби скипаючи, молоко, густе й п'янке. Своїм сонячним духом, м'яким, солодким, як дитячі губи, воно забило дух гною.

Корова їла траву й давала молоко. Юстинині чіпкі пальці то розгиналися, то бралися в кулаки. І вона думала, що не могла б жити, якби не вставала так рано. Згадувала й не могла пригадати, щоб хоч один раз устала після сходу сонця. Хіба можна після сходу сонця? І думала, що для неї* і день був би не день, якби не бачила сивого досвітку, як він на очах стає голубим, коли стоїш на порозі, а вся земля у синьому. Висять сиві роси на траві. А город п'янить, як хміль. Тополя, верби, вишні — тиша. Глибока, але безсонна, бо день уже народжується. І не тільки живе на землі, а й мертве, навіть кілоқ, на якому висіло відро, — все стояло, слухало тишу й чекало. Чого все чекало з великим болем у великій задумі?

Юстина не могла жити, щоб не сподіватися, щоб не чути тишу, виходячи й входячи у неї. Довбав у садку дятел, але нікого не розбудив. Вона йшла подвір'ям і залишала сліди по росі. І кіт ступав поруч. І ті її сліди по росі бентежили: цупкіше бралася пальцями за вим'я.

Йй згадувався смішний півень, який, залітаючи, то бусурманився, то ставав войовничим. Гойднула відром, а кури не хотіли розступатися, потім розступилися й відразу кинулися за нею, а півень стояв, його гребінь почервонів, горів, і кури вернулися до нього. Качки теж перевальцем покривуляли за нею: качур тріпнув крильми й квакнув на них.

Без неї, тієї пташви, вона б теж не могла жити. І без kota, без собаки, без корови...

А вона жила удовою, без єдиного сина.

І зараз була сама. Нерідний син Мирон і невістка Ганка ставлять хату в Заложцях: там колгосп імені Шевченка, а в них, тут, у Гпівані — його бригада № 3.

Юстина думала: колись звозили з хуторів у села, тепер малі села єднають з великими... А ще ніби недавно всяке із села старалося вибратися на хутір, чи гналось за море в чужі землі...

Зачувши, що вона доїть корову, в загорожі рохкнув кабан.

Прокинувся у своєму застінку відлучений од корови бичок, замукав і став битися лобом об дошку.

Юстина не мала більше часу думати. Її пальці отерпли, одерев'яніли, але вим'я ще було тверде, і вона, силкуючись, стискала й стискала пальці в кулаки. Очі самі приплющувалися, губи склалися докупи. Нили коліна, й боліли крижі. Втома і змора обіймали її; чула в собі кожну кісточку, а тому боялася поворухнутися, і всю свою силу, яка ледве тепліла, збирала в руки, у пальці.

Рижа відчула, що Юстина зморилася. Корова перестала їсти траву, не ремигала. Вигнула хребта — віддавала молоко, як могла.

Вим'я ставало м'якшим, і м'якшими ставали дійки.

Коли Юстина, похитуючись, звелася на ноги, корова знову стала жувати траву. Юстиниці очі були наче склені. З темнуватого хліва в розчинених дверях вона бачила жовті кола, і ті кола з великих, повільних, повертаючись, ставали меншими, яскраво-жовтими й дуже рухливими. Спалахували іскринами й кружляли. Таке з нею вже бувало не раз. Вона знала, що жовті кола — втома — випливають з її очей. Кола заслоняють світ. А, може, то зовсім і не втома, а проміння душі, бо душа горить вічно. приходиться пора, і вона проситься із старого тіла, все хоче його покинути, щоб стати вільною. І в ці хвилини, коли великі жовті малорухливі кола влітали в одне в одне, і тоді, коли вони розкручувалися в шаленому шалі, зблискуючи, їй хотілося, щоб душа покинула її. А може ж, десь там, там десь вона таки зустрінеся, зійдеться із своїми?.. Але відразу ж думала: «А якщо Олександр живий?»

Юстина втримувала відро, а друга рука звисала, як відірвана. Запалі стулені губи втягувалися, підборіддя загострювалося. Вона сама і все у ній ставало тверде. Забувала, що має руки і ноги. Тільки чула, що в грудях калатало серце: стук... стук... Інколи воно завмирало, спиялося, але потім знову починало битися.

В очах одмиготіло, і вона знов бачила ранок. Бачила його ще виразніше, ще яскравіше: білий у розчинених дверях. І хлів не здавався таким нужденним, і одвірки не такими чорними. На своїх місцях стояла худоба. Грасував у своєму застінку бичок, а у загорожі порохкував кабан. Сидів, умившись, чекав на порозі, відвихнувшись од собаки, кіт — світив зеленими очима.

Відро з молоком не здавалося їй надто важким. Вона відчула, що держить його в руці, й зрушилася з місця: ноги не могли постояти на одному місці.

Кури й качки зібралися під повіткою, позадирали голови й німо дивилися на неї, німо й розступилися: по одній бік півень із своїми, по другий качур із своїми. Собака звівся на задні лапи, не гавкав, перебирав передніми, пас очима, висолопивши язика.

Юстина дивилася на усіх і усміхалася. Запалі губи ворухнулися — одним куточком і другим: радість. Вона струшувалася з її ріденьких брів і сяяла з її очей.

А кіт, смугастий, наче тигр, виступав поперед неї, йшов не по своїх, а по її чорних слідах, залишених на зарощеному спорідні.

За селом, над Довгою горою небо було вже вишневе. Воно аж сюди клало червінькові тіні. І роси галявинами на траві звисали й тремтіли. Але й під рожевим на сході небом земля все ще була у своїй задумі — чекала.

Довбав-вистукував дятел.

З ним озався: фію-фію, дядьку Матвію, я ще сьогодні не снідав, не снідав... — фїял, жовто-зелений птах.

Юстина мовби ожила, стала знову рухлива, чіпка і прудка. По дорозі до хати зняла з вишні марлеву пілочку — цідилок.

Молоко в емальованому відрі спінилося. Маленькі й більші бульбашки тріскалися, народжувалися нові. Корова давала добре молоко, жирне. Сметана ніколи не бралася сироваткою.

Юстина процідила молоко в комірчині в гладушки, понакривала їх кружками і поставила на миснику. В комірчині холодно, до льоху не треба. Тоді налила непроцідженого в бляшанку з-під консерви котові й винесла у сіни.

Все хотіло їсти.

На керогазі підігрівався крупник. Вона злила його у відро-дійницю до того молока, що не процідила. Це бичкові. Понесла. Той бичок, як голодний розбійник, йому б відразу голову у відро. Юстина випустила його із загорожі. Він справді уткнувся головою у відро, але вона пішла з хліва і так повела зухвальця за собою. Вивела за хату, під яблуню. В бичка на шиї тонка мотузка. Поставила відро. Дурний бичок буцався в нього, порожнє, а вона й прип'яла його. Вже припнутий, він перекинув відро й наконозився, щоб буцнути Юстину.

— А ти пасись, не маленький.

Він кинувся за нею, а ланцюг не пустив.

Кабан гудів і ніби хотів розвалити хліва. Свиня, подумала Юстина. Й не зважала на його гудіння. Нам'яла в цеберці у сінях картопель. І поки не вим'яла, поки не перемішала їх з мукою, не розігнулася. Спочатку набрала цієї товчі у миску: половину курям, половину качкам.

Курям просто на землю, качкам у корито. А вони перемішалися, не хотіли її слухати. Хапали дзьобами, задирали їх й проковтували у свої вола. Вона хапала курей за хвості й відганяла їх в один бік, а качок у другий.

Нападало горобців. Горобці брали по самій дрібочці й злітали. Вона їх не проганяла. І їй було смішно, що півень і качур ганялися за горобцями, але нічого не могли вдіяти. Їй думалося: бач, одне в одного видирає з рота...

Давала кабанові. Він вирив під собою яму, так розсердився, що довго до нього не йшла. Хотіла відігнати його й спокійно насипати в корито, але де там, кабан задер рило, просвердлював Юстину своїми маленькими, заплясаними очима, рохкав, клацав зубами. Не встигла линути з відра, як захопив усе корито. І вона лила товчу кабанові просто на голову. Залила йому очі, а він чавкав. У ньому щось постогнувало, і щетина стояла, як дріт.

А корова не мукала. Стояла й чекала, покірпа, ласкава.

— Іж, щоб тебе розперло... — сказала кабанюці. — Люди не брешуть, що в тобі біс сидить.

Вона спустила корову з прив'язку й не взяла її на налігача. Рижа поважно, не кваплячись, підвела голову й з піднятою головою пішла за Юстиною, дмухаючи, теплим і вологим, їй у плечі. Коли вони вийшли на подвір'я, Юстина обняла її за шию, а вона пригнула голову. Вони прихилилися одна до одної. І Юстині стало так тепло і чомусь навіть весело, що її вируділі брови розрівнялися, острівки зникли, і було легко грудям.

— Первісточко, миню...

Прив'язувала її до прищону серед подвір'я.

— Минцю, — казала їй, обіймала за шию і не могла покинути. — Добре, що бичок за хатою і ти його не бачиш...

З вулиці зачулося торохкотіння воза: молочар.

Юстина завжди забувалася, забулася й цього ранку налити молока в бідон: купувала сільрада. Треба йти до хати.

Корова не хотіла пастися на росі. Стояла, нагнула голову й невідступно дивилася Юстині услід — журилася, що Юстина стара й жаліла її?

Загавкав собака. На подвір'ї з'явився молочар і гукнув:

— Ба-бо! — і тупнув на собаку.

Але собака не переставав гавкати, і молочар, парубок Фонька, русявий, аж червоний, у сипенькій тенісці, спортивних штанях і кедах, став із себе вдавати собаку, загарчав, присідаючи й тріпаючи чубом, у якому мовби завжди сиділо сонце, і той, що на прив'язі, зовсім осатинів: так розбрехався.

Юстина винесла бідон, змовчала, дивлячись, як хлопець зчепився із собакою, а Фонька сказав:

— Гріюся. Замерз, бабо, аж сорочка вросла у тіло.

Він вихопив бідон з Юстининих рук і стрімголов кинувся до свого воза, як навтікача. Собака не міг йому простити, що дровичвся з ним, гавкав, гарчав, і півень, і качур пустилися за Фонькою.

— Бабо, бідончик у воротях!

Поки Юстина дійшла до воріт — ворини перед вулицею, Фоньки вже не було, чулося тільки торохкотіння воза.

Вона підняла із землі бідончик, думала про галасливого Фоньку й згадувала свого Олександра.

Кури й качки, наївшись, розбрелися по подвір'ї. Усьому дала лад. Тільки вона й собака ще не снідавши. І ко-рова чомусь не хоче пастися.

Треба було помити бідон, скинути кисле молоко, щоб потім відварити сир, випарити гладущики.

Юстина й робила цю роботу. Зливки і трохи сироватки — для собаки. Подумала, що треба б щось зварити, але відразу ж і передумала: Мирона і Ганки нема. Якби вони були, мусово варити обід. А їй скільки треба?

Коли все перемила й наготувала собаці, присіла коло столу. Вкраяла собі скибку хліба. Вона снідала хліб з молоком. Але нині молока їй не хотілося. Взяла, розламала хліб і понесла до рота. Хліб черствий, магазинний. Закутуляла, а він не розмокав і дуже не смакував їй. Твердий і кришиться, як тирса. Юстина злякалася, що так подумала про хліб. Вона побожно поклала розламану скибку під рушник, встала від столу й кутуляла, й кутуляла її. Хотілося відчутти смак хліба, такий знайомий, такий найдорожчий понад усе в світі... А от, ніби лавка і гас.

А як то буде у тих Заложцях?

Її думка перескакувала з одного на інше. Вона жадібно кутуляла сушняк, що не хотів розм'якнутися, і думала, що хліб святий, що коли він не їсться, то не тому, що не годна, а тому, що нема з ким його поділити.

Винесла собаці. Всі собаки, які в них тільки не були, — Мурзи. І той теж Мурза. Він накинувся на відро і завертів хвостом. Їв, аж шерсть на ньому звелася.

Юстина докутуляла, проковтнула хліб, зняла рядно, яке висіло на дилі під коморою, зняла серпа, який висів під рядном, перекинула рядно через плече й пішла жати під вишнями, при межі, траву.

Корова провела її сумними очима й стала пастися.

Садок і город були, обсажені вишнями. Вишні понатікувано густо. Але вони не знялися вгору, бо на осонні, попускали пагіння, закущавіли. Під ними виросла густа трава. Мирон не пошкодував міндобрива, насипав, скільки було. Привозив мішками у колясці мотоцикла. Ту густу й високу траву тепер можна було взяти тільки серпом. Косою не візьмеш, шаркнеш — і відірвеш косу.

Юстина поклала рядно, латане й все одно дірчасте, на межу й увійшла у вишняк. Серп новий, але не забулений: перевелися, нема ковалів, які вміли забулювати й точити. Вона нагнулася, захопила траву прж корінні спочатку серпом, не струснувши росу, тоді збрала траву в жменю, перегнула й зі всієї сили потягла серпом. Держала зжате у жмені, а серп захоплював нове. І так удруге, і втретє. Жменя стала повна.

У вишнях ще мовби досипала ніч і ніяк не хотіла пробуджуватися: заховалася у гілля, в траву. І повійка, вплившись на сьогорічному вишневому пагінні, теж подрімувала, згорнувши свої рожеві чашечки. Листя й трава здавалися недоторканими — з ночі.

Від Юстиного серпа пішов шерхіт.

Але Юстина перестала жати, і знову було тихо. Вона поклала зжате жмені на серп і, силкуючись ставати на пальці, ніби боялася порушити тишу й зім'яти траву, вийшла до рядна.

Вишні, сиві у росах, стояли — чекали й не могли дочекатися чогось. Їхнє чекання передалося Юстині. І вона стояла. У вилинялій хустині, сірій з чорної, із зжатою травою на серпі.

Її очі сховалися ще глибше.

Юстина бачила, що дерева аж поскилялися, що трава аж прилягла. На схилених деревах, на траві, що прилягла, розросталося темне, розпросторювалося, повільно розповзаючись, — тінь од вишневого на сході неба.

Ще одна хвилина, ще...

Раптом Юстинині повіки кліпнули. Хитнулися обріділі вії. Навислі брови моргнули. І тієї ж миті зблиснув кінчик

серца. Юстина побачила, як із зжатої трави, яку вона тримала на серпі, на межу, на стежку почали скапувати золоті роси.

Її очі зволожилися. Мокрі руки почервоніли. Зовсім зарошені груди, такі зарошені, що пазуха більше не приймала роси, і краплі висіли одна коло одної, зблищали. Роси засвітилися на хустці, на її голові. А Юстинине обличчя було у зморшках, як у старих ривцях.

По вишнях, по траві черкало: падали важкі роси.

Сходило сонце, і земля приймала його.

З Юстининих очей котилися сльози, як сива роса, скапували в її новий день, а він влітався в осені, в зими, у весни, в це літо... Таким був ранок.

Вона пішла жати траву.

II

Пеньок на дровітні вріс у землю. Низький, широкий. Дуба зрізали й не викорчувували. Пеньок зав'ялений, жилаві ребра гнилі, западини чорні, поверхня руда, не гладенька, обтовчена. Стриміла сокира.

Юстина завжди відводила очі від пенька. Він багато нагадував. Може, саму її.

Коло дровітні стояла літня піч: на чотирьох стовпах, з половинок цегли, обмазаних глиною, плита на двох гнізд. Мирон с'як-так змурував цю піч між молодими вишнями. Щоб на неї не капало, вкрив листом толі. Юстина поставила в одне гніздо банячище картоплі для кабана, друге затулила фаєрками.

Вона не взялася за сокиру. Ламала сухе вишневе гілляччя. Хмиз горів добре. Полум'я пахло старим і п'янким вишневим соком.

Банячище закипіло, Юстина збавила вогонь, побігла до хати і назад. Зливала кисле молоко в каструлю: відвариться — буде сир. Поралася і пильнувала вогонь. Хіба не для того народжена?

Ніби й не дуже топиться у тій літній печі, але глина швидко перепалюється. Розкалапуцяти б у відрі глини, домішати б полови, бо піч ще потрібна — літо ж, але нехай вистигне, під вечір обмаже її. Витерла руки об запаску й дивилася, як пасеться спутана й припнута корова, як квочка водить великих курчат, як качки купаються у залізних ночвах під хатою.

Йти на город. Але роса ще не спала.

Юстина перевела погляд на дровітню: гілляччя складено високою купою. Купа стовбурчиться. Кожної весни прорубується вишняк, чухраються берези, обрізуються яблуні — все на паливо. Її очі зупинилися на гілляччі, щось вибираючи. Вона подумала, що довго стоїть без діла: бацячище парує, корова пасеться, кури «качки» роблять своє, сонце співає росу, а вона стоїть.

Широка спідниця війнула фалдами — Юстина ступила до дровітні. Розкидала гілляччя, брала довге й рівне, яке лежало на споді, привалене кривим, кострубатим. Треба добре впиралися ногами. Вона впиралася. Приплющувала очі, тамувала подих і, висмикнувши уподобане, віддихувалася. Очі розплющувалися, зацалий рот розтулявся.

Не дала собі перепочити. Старому тільки сядь — ноги не хочуть відриватися від землі, а руки такі, що бери відламай і кинь на розпал.

Підхопивши те, що вибрала, підтягла до пенька, кинула і поквапом узялася за сокиру.

Сокирисько мокро: з роси. Витерла його рукою від обуха й до кінця, тоді тією ж мокрою рукою втерла собі обличчя, підсмикнула коси, щоб не лізли в очі, й взялася за сокиру.

Мурза лежав у своїй буді під коморою, поклавши голову на лапи. Сокира цюкнула, і собака підняв голову. Він устав, вийшов з буди, наставив вуха й дивився, як Юстина однією рукою втримувала на пеньку гілляку, як другою заносила над собою сокиру. Гілляка ставала тичкою. Сокира цюкала: підносилася вгору важко, падала вниз легко.

На хатньому порозі з'явився кіт. Спочатку він вигнув хребта, помахав хвостом, з обридою покосився на собаку, але вловив у його очах, у його поставі щось невороже, примрливе й собі обернувся до дровітні.

Наготувавши тичок, Юстина перерубувала їх патров.

Сокира отяжіла. Стало ще важче її підіймати вгору. Пускала навскоси, але сокира за одним помахом не перерубувала тичку. Вдруге нелегко влучити в те ж саме місце.

Собака і кіт спостерігали, як вона силкується втримувати на пеньку тичку, одночасно здіймаючи над головою сокиру, як та сокира рубас, наче тупиця.

Коси вибилися Юстині з-під хустки, але не мала часу їх підібрати. Ріденькі, тонкі, що павутиння, вони поприлипали до спітнілого лоба.

Мурза задзеленчав ланцюгом, виступив на подвір'я, але ланцюг не пускав його далі.

Кіт зійшов з порога, став у Юстини за плечима. Він розпустив вуси: цюкала сокира, шебуршало гілляччя.

Із саду відгукувалася луна, квола, безрадісна, мовби не могла виплутатися з трави, але не нишкля: «Тук-тук...»

Обчухрувати гілляччя, перерубувати тичку ще нічого, а затесувати кілочки — біда. Юстинині очі бачили ще ніби добре: силіяла нитку в голку без окулярів. Але сокира — не голка. Тремтіла рука, і сокира, ковзаючись по кілочку, всаджувалася у пеньок. Не така вже вона й пильна робота — затесати кілочка. Юстина згадувала: ще торік ставила кілочок на пеньок, легко опускала сокиру. Летіли тріски. Кілочок мовби сам вертівся в руці. Затесувала його з одного боку, з другого, з третього, з четвертого — встромляй у землю. А може, то було не торік, раніше?.. Тепер хоч пожа бери, бо сокира не слухається.

Вона перепочивала: втримувалася руками за кілочок і за сокирисько, очі мусили дивитися на те, на що дивитися не хотіли, — на пеньок. Тому не могла довго стояти. Щоб сокира не ковзалася, Юстина опустила на одне коліно і взялася за сокирисько близько обуха. Так робити цю роботу незручно, зате певніше. Сокира цюкала по кілька разів, поки тріска відколупувалася. Юстині здавалося, що вона затесує не кілочки, а свої пальці, висохлі й огрубілі, щоб вони були гостріші.

Мурза і кіт дивилися, як вона стоїть на одному коліні, як її голова то опускається разом із сокирою, то знову підіймається, ніби кланяючись, ніби б'ючи перед пеньком поклони.

Коли скінчила затесувати кілочки, коліно їй стерпло. Опустилася на друге коліно. Правда, що цій і коса витягують телеса, думала, а сокирою рубаєш дерево, собі ноги підтинаєш. Так і сіла б. І вона сіла на коліна. Вставала — втримувалася за пенька.

— Був дуб, — сказала, як про свій рід.

Йдучи подвір'ям, зняла із вишні коло літньої печі целофановий мішок, в якому Мирон привозив міндобриво, і рушила стежкою.

Садок починався за хатою. Пасся собі бичок.

Вона пам'ятала: колись тут росли сливи. Доспівали — земля ставала синя. Хлопці не хотіли слив збирати, чавили ногами, а вона боялася виказувати їх батькові: ма-чуха. Гордій возив сливи по селах, міняв на хліб. А Олександр, здається, тих слив не пам'ятає. Гордій помер, сливки

посохли, їх викорчували під город. Згодом Мирон насадив молодих яблунь, бо опісля війни яблука піднялися в ціні: не стало садів.

Юстина перейшла молодим садком і вступила в старий. Їй відоме кожне деревце. Вони садили цей сад із Гордієм. Як же він постарів! Яблуні вже не родять, але зовсім не пускають сонця: розрослися, поспліталися. А дві груші — спасівка й бера — повиганялися до самого неба, буйні, як тополі.

В саду темно, запусчено. Тільки збоку, де стоїть кілька вуликів, синє вікно: там яблуні обтято, щоб бджолам літалося.

Юстина ступала повільно. В саду повно роси: не висохне до обіду. Старий сад манив Юстину. Почувала тут себе молодою. Очі зачинали зблискувати. У цілковитому затінку, сирому й темному, їй було і видно, і тепло: минуле озивалося дзвінкими голосами, здавалося, що чує свій молодий голос, бо він вріс у кожну яблуню.

А там, з лівого боку, в кутку саду — розкарячкувата яблуня. Дичка не дичка, а колюча. Під нею — ніч. Ще коли ту яблуню посадили, коли вона росла, то під нею вже було темно: така густа.

Юстина не знає чому, але завжди боялася туди дивитися, боялася і тієї яблуні, і темряви під нею. Яблуня зимова. Яблука невеликі, зелені, з білими крапочками. Ніколи не рвала і не збирала їх.

Вона не могла збагнути, що її страхало в цій яблуні й під нею. Невидиме, темне. Коли Олександр був малий, не пускала його в той куток, а коли серед зими він їв яблука з білим ряботиннячком, боялася, що йому буде не добре.

І тепер, ступаючи стежкою, відводила свої очі, щоб не дивитися на ту яблуню. Очі перестали блищати, пішла швидше. Краса занедбаного саду, в якому все росло, як їй хотілося, де зеленіли трава і мох, де бриніли бджоли і де ніхто не заважав моститися пташкам, неначе заволоклася хмарою.

Зігнувшись, через вишняк, у якому зранку жала траву, Юстина вийшла із саду, мов із хмари.

Було повно неба і сонця. Небо синіло, а сонце дуже світило, висвічуючи город, який здіймався на пагорб між межами.

На буряках під вишнями ще блищала роса. Вона мерехтіла. Коренасте, широке бурячиння з червоними прожилками звелось над землею, торкалося Юстининих ніг,

перепиняло її, але вона не спинилася. Картопляне хмеління, тична квасоля і біб — все шебуршає. Юстина йшла стежкою і думала: тут, на пагорбі, треба було садити сад, а там, де сад, при долині, на рівнішому, нехай би був город. На пагорб важко дертися. Але, подумавши це, стала розмірковувати по-іншому: на пагорбі сад вимерз би — дерева бояться вітру й морозу.

Дійшовши до помідорів, поклала кілочки на стежку і заходилася пороти целофановий мішок. Де він був склеєний, розірвався швидко. Але їй потрібні поворози. Вже давно на городі не сіються ні коноплі, ні льон. Немає ні клоччя, ні кужілю. Підв'язуй помідори чим хочеш, от мішком, який подейкують, що виробляють з диму. Целофан не піддавався її пальцям, розтягувався, скручувався, ніби гума. Взяла його в рот, слинила й кусала кутняками, поки не перекусила. Поворози відривалися довгі, на всю довжину мішка. Не жаліла його. Нащо він придасться, коли в ньому було добриво — трутка?

Ставила кілочки коло кожного куца, підбирала куці, як підбирала собі коси, й підв'язувала.

Помідори цвіли, а деякі вже в'язалися. Зелені, як горішки. Підіймала їх із землі до сонця.

Підв'язала помідори й аж полегшало: тепер дощ не страшний — гнити не будуть. Підіткнула запаску, поправила хустину: ріжечок насунула на лоб — сонце не так пектиме — і шпарко, підтюпцем пішла до проса. Воно геть заросло, сама тобі мурава, не знати, де просо, а де дрібна пирійка.

Юстина легка. Літа висушили її. Але на просі вона хотіла бути ще легшою, бо то тільки так мовиться, що сидіти на ньому. Стояла згорблена, коліними ледве не торкаючись землі. Але не торкалася. Самими пальцями ніг, боязко, щоб не наступати, не столочити проса, мовби тримаючись у повітрі, нависла над грядкою. Її руки, кожен палець вишукував пирійку, видирав з коренем, довгим і дрітким, щетинястим. Пирійка затискувалася в долоні. Коли її набиралося, кидала в запаску.

Не якийсь лан того проса — сотка чи трохи більше, а сидінню на ньому не видно краю. Трактора на город не заженеш, коней не допросишся, а з-під городника дика трава лізе, росте, мов навіжена.

Тільки те просо заросле, а так вона все запорала.

У кінці городу, на горбку, половіє жито. В ньому ні будяка, ні блавату. Місцями зачинає біліти. Високі стебла згинаються долу: колосся тужавіє.

Коло жита — ячмінь. Зелений, та вже викинув вуса. Пізно посіяли. Думали: на пашу, та, певно, ростиме. Він ще встигне достоятися. Якщо літо не буде сльотяне, встигнуть на його місці посіяти мішанку. То вже на пашу.

Кукурудза зелена, гарна, як гай. Коло неї просо — у затишку.

Город — грядки. А між ними стежки. І чисто-чисто. Що там грядки, кожен кущик мовби у вазоні.

Під межею — соняхи. Довгим рядом. Повернули свої голови, дивляться на Юстину, світять їй.

Літо повниться. Бринить повітря — пахне мед.

Безліч комахок ворують кожною квіткою. Дивні: цвіт осиплеться, помруть, а вони прагнуть, щоб швидше творилася зав'язь.

Тут, на цьому городі, де ночі скапують росами, де дні залиті сонцем, у буйній красі постає таїна життя й смерті. Б'ють паростки. Коріння розриває землю. Цвіт кипить. І спалахують його барви. Гостро пахне кріп. Усе годусе грудка, і всі годують свою грудку.

Хмеління картоплі, наче зелені вужі, обплело вділіду горубку, і на ній поник жовтий цвіт.

Огірки ввійшли, постелилися між чорнобривцями, і чорнобривці стоять над ними.

Сонце ходить над городом, пече. А Юстина сидить на просі. День білий, далина широка. На церкві горить розпечений хрест. У садках біліють хати. Синіє незахищений став, розляглися перекопані сіножаті, темніє сторожкий ліс.

У Юстининих очах чорно. Брови повні липкого поту. Вони рідкі. Літа пропололи їх, тому брови не можуть втримати поту. Великі краплі, зірвавшись, падають на вії, а з вій — на обличчя.

Вона протирає очі кострубатими щиколотками, але очі не хочуть розклеюватися. Кулачком підіймає свої брови, змітаючи з них піт. Брудні сліди не можуть висохнути на її лобі. Але тепер вона бачить. Пальці викоплюють пирійку й одночасно розпушують землю, щоб просові було м'яко. Ті її пальці працюють, як залізні грабельки.

Крім пирійки, трапляється кінський квасець. Вона відриває корінчик, затискує його в долоні, а стеблинку, на якій ростуть кругленькі листочки, кидає собі до рота. І кутуляє, кутуляє. Кисле, терпке в'яже їй язика. Так закропляється.

Вона — в своїм царстві. І все, що в ньому гарне й корисне, — з її пальців. А що, хоч і гарне, та не корисне —

дикє, самосійне, виполює. Нехай ростє собі над дорогами, у ярах. Так з року в рік — сіяти, садити, щоб росло.

Їй нічого не хотілося, тільки б виполоти просо. Тоді викинула б хопту на межу, витерлася б запаскою, а потім простелила б її, сіла б і дивилась, як сонце ходить над городом і як город, де всьому тісно, ростє — аж гудє.

— Бабо!

Юстина довго не чула, що її хтось кличє.

Почула, не хотіла озиватися. Пальці заворушилися, стали спритнішими.

Її кликали. Голос чужий, парубочий: «...бо-бо...» — гучить. І тому, що він чужий і парубочий, підхопилася — а, може, хтось з Олександром був, може, чув про Олександра, прийшов, розкажє...

Вона не викинула при межі хопту. З повною запаскою, підтримуючи її однією рукою, а другою витираючи обличчя, спускалася до саду.

Чекав круглотварий немолодий хлопець із бляклими очима. Густий чуб хвилями. На скронях сивенькє. Подивився, що вона йде, відвернувся, пригнув вишню, рвав запалєні вишні. Зуби білі, начє щойно вставлєні.

«Не був він з Олександром. Нічого він про Олександра нє знає», — подумала Юстина, висипала на стежку хопту, розтрусивши під ноги, і не хотіла дивитися, як приходєнь рвє і їсть неспілі вишні. Постояла, повернулася і пішла стежкою назад, угору.

Приходєнь здивувавсь, що вона не підійшла до нього, відпустив вишню, кинув до рота бубочку і стояв.

А Юстина вже верталася назад. Несла під пахвою два кілочки: затесала більше, ніж треба, а бач, знадобилися. Над стежкою, де розтрусила хопту, росло два куці жоржин. Вони ще не повикидали бубляхів, а вже напірали один на одного, випихаючи один одного з грядки. Вона позатикала кілочки в землю і, підібравши куці, поприв'язувала їх окремо.

Незнайомий хлопець дивився на неї різко, з викликом. Обгриз ягоду, виплюнув кісточку і сказав:

— А я думав: бити мене будете?

Вона звєла на нього очі: картата сорочка з короткими рукавами, з кишеньками, пом'яті штанці. Не знала, що йому відповідати. Витерла запаскою свої руки, подивилася на них: чорні, земля блищить на долонях.

Він широким жестом показав на жоржини, які вона попідв'язувала, і голосно, набравши у груди повітря, продекламував:

— Війна червоної і білої троянди! — чуб тріпонувся, вправ крилом на око.

Юстина не могла збагнути, що він каже. А приходень ще ширшим жестом запрошував її у сад. Вів її на подвір'я і казав, що хату зараз зніматимуть для кіно, що згодом цю хату, може, перевезуть до музею проти неба...

Вона зовсім знітилася.

А коли побачила перед подвір'ям автобуса, хлопців і дівчат, що метушливо встановлювали якусь апаратуру, знову стала витиратися запаскою.

«Чим же я їх нагодую, — думала. — Я ж нічого не варила. Просо не дополола, корова не доєла... Роботи, а роботи...»

Хлопці й дівчата сміялися, собака гавкав.

Юстина сказала:

— Мурзо, не дзяволи.

III

Корова на довгому припоні потяглась за Юстиною. До неї сипонули кури, перекидом качки. Мурза лежав під коморою. Підвів голову, дзявкнув, піднявся на передні лапи, сів на хвості й напорошив вуха. Припін зупинив корову, кури збились до купи, качки прилягли на мураві. Юстина йшла до хати — кіт попереду.

Вона не забарилась у хаті, виступила із шкарбунів-саудалів у розчинених сінях, втримуючи припіл запаски.

Сінешній дубовий поріг осів. У поречини набилосся весняного глею, літньої пилюги, осіннього болота — земля зашпарувала його. Камінь перед ним запався. Зачовганий, з витоптаною ямкою посередині, він обріс жиливим споришем.

У колінах хрґснуло: Юстина опустилася на поріг, простягла ноги на камінь і вийняла з приполу запаски картоплю. З куточків її запалих уст спурхнула посмішка — підвечірок, а заодно й обід, бо вона ще не обідала.

Кіт примостився коло її ніг, розставив телеантенами свої вуси, замуркотів: мур-мурр... На дві ноти — високу й низьку.

Собака посидів на хвості. Вуха йому опали. Він улґся, вклав морду в передні лапи і вивалив рожевого язика. Його очі приплющились. Лїньки, так ніби й не дивився на поріг, а попасав Ряжу, курей і качок.

Літній день згасав, але духота не спадала. На вишнях прив'яло листя і було видно запилені ягідки на довгих хвостиках. Яблуні посихлялись, приховуючи зав'язь. А тополя край двору стояла, як завжди, висока і сторожка. Вершечок її занімів. Цупке листя обернулося зеленим гладеньким боком наспід, а сивою ніжною борідкою наверх і сріблилося.

Повітря голубіло, не колихаючись. У ньому коло повітки беззвучно ворушився клубок дрібненької мушви.

Юстина кострубатими пальцями, на яких нігті росли донизу, оббирала задубілу картоплю. Шкірка-мундир ніяк не хотіла оббиратися. Повільно здирала її нігтями. Пучки ставали липкими.

На подвір'ї — тиша і спокій. Задушливий день натомив дерева й траву. Не лише корова, кури й качки, а здавалося, що й саме сонце спинилося й дивиться на Юстину, як вона буде підвечіркувати. Чи не хотіло, щоб вона з низького порогу нагодувала його у високім небі?

Юстина оббирала картоплю й перепочивала. Ні трава, яку жала, ні просо, яке полола, так не заморили її, як ті кіношники, що знімали хату. Понаставляли ліхтарів, затуркотів мотор, затріщав апарат. Собака ушівся під комору, кит десь заховався, кури й качки повтікали, корову довелося завести до хліва. Бичок за хатою нічого не бачив, а розмукався.

Хотіли знімати її, але вона сказала: «Навіщо стару бабу показувати людям?» Насилу відчепилися. Їм, молодим, і не думається, що колись постаріють. А тоді не до знімання. Світ старості не любить. Дивні ті кіношники. Хлопці підроблюються під дівчат, запустили довгі, до пліч патли, дівчата навпаки, — під хлопців, підстрижені й ходять у штанях. Одначе, ввічливі, чемні. Вивчені. Дивилася на них і любила їх: таким молодим був її Олександр. У шинелі.

В розпалі знімання, під гук мотора й джеркотання апарата заїхав на бобику голова. Теж молодий, із значком на лацкані піджака.

— Годі, хлопці-дівчата, крутити доісторію! — гукнув і виплигнув за цими своїми словами з машини. Підтягнув на животу штани, розставив ноги й усміхався — хазяїн. На голові білий капелюх, обличчя смагле. — Перебирайтеся на наше базове господарство, — проказав баском... — А ви, бабо Юстино, хоч почастували митців-майстрів за те, що увічили цей експонат? — і моргнув на хату.

Хлопці й дівчата увічпювали в кадрах ключа від хати — держачок з язичком. Зняли його на порозі, потім у дірці в одвірку.

— Той ключ зачинає двері од вітру. Тільки й того, — призналася вона, сіяковіючи.

— Тому й знімаємо! — казали їй кіношники.

Колгоспний голова присадив капелюх на очі. Чорні, вони спалахнули. Він повів ними навколо так, як звук дивитись із-за столу на зборах. Повів своїми очима й поїхав.

Молоком, сиром і сметаною вона догодила хлопцям і дівчатам. Ватага сільської дівчорі з однаковим захватом спостерігала, як крутили на плівку хату і як кіношники пили молоко, їли сир і сметану.

Дуже дякували, хвалили кисляк у гладущиках, а чубань, який знайшов її на городі, давав гроші.

— Візьміть, бабуню, — просив. І коли просив, її увижалося, що перекидав язиком у роті запалені вишні, які на-рвав.

— З вашими грішми... — промовила й відвернулася.

Кому воно й нащо треба знімати хату для кіно? Зняли, будуть показувати, будуть щось тлумачити... То — двері, вікна — такі, а стіни он які! А яка душа хати? Душу не зняти. Вона невидна. Як про неї розказати, як її витлумачити? Скільки ту хату покинули й не вернулися, а її душа жива.

Шкода: потолочили, прим'яли траву на подвір'ї. Рижа не хоче пастися. Юстина думала, що треба встати, пойді-німати траву. Вночі спаде роса, і трава, може, й оживе. Хоча б ожила... Зчинили рейвах — перебили їй усю роботу. Вона не дополола просо. І не перекинула того, що нажала. А це ж сіно. Гарне сіно на зиму. Супи жменями, збирай: зима довга, крім корови, й бичка треба тримати. Нехай росте, комусь буде. З пашею тепер біда. Кожне старається, як може. Ніхто без рядна в поле не йде. Вертаються з поля, наче живі копиці. Треба було б і їй піти. Вчора ходила на Довгу гору. Там косять мішанку на ферму. В Гівані ферм нема, перенесли. Мішанку з лафета на причеп, і трактор повіз.

Трава — життя. Коса косить, а трава пахне.

Заходило сонце. Воно пускало довгі промені й влітало їх у кожну сиву волосинку над Юстининим чолом. Полиняла хустина ріжечком ніби відновилася. На її краях ожив віночок червоних квіточок і постелився Юстині за плечі.

Сонце вступило в її шкарбуни-сандали у снігах, стояло над нею і гріло босі ноги у витоптаній ямці на зачовганому камені. Не пускало, щоб брала граблі й підіймала траву.

Картопля не сипка, якась клейка, наче недоварена. Стара, торішня. Поморщена, побабчена. Всі її соки пішли у поростки, тому несмачна, давка.

Юстина держала в руці синю надкушену картоплину. Дрібний шматок розмокав їй у роті.

Качки полягали на стежці й наче пливли по воді — одна за одною. Кури розійшлися. А зозуляста, вічно голодна й злодійкувата, підкралася до Юстини. Вона підкрадалася тишком, не сокотіла. Собака пильнував і не допильнував її, кіт муркотів і не добачив. Зозуляста зайшла збоку. Витягнула шию, хотіла дзьобнути картоплю з Юстиної руки, як на неї наскочив півень. Його червоний гребінь налився кров'ю. Півень злетів угору, дзьобнув курку в голову.

— К-к-ри-к! — прокричав і збив крилами вітер.

Мурза схопився і гавкнув. Кіт вигнувся хребтом. Корова наставила гострі роги, і качки на стежці закохкали. Зозуляста пригнула голову. Поставна, з гарним, наче перемитим пір'ям, ураз перетворилася в бридку, її перекособочило. Вона злякано дріботіла, втікаючи від собаки на прив'язі, від корови на припоні. Її страхав і кіт, і качки. З сорому перед півнем, який завжди кликав клювати зерно, а зараз відігнав її од Юстини, вона скочила на дровітню, шуснула в гілляччя і там полохливо заховалася.

Юстина звеселілими очима дивилася на все це з порога. Зморшки на її обличчі розпогодилися.

— А нехай на вас... — сказала. — Баба не хоче сміятися, а ви її смішите.

Червонястий півень, надутий і гордий, поважно ступав подвір'ям. Гребінь горів, крила вилискували — пишався на очах собаки, kota й корови, ні на кого не звертаючи найменшої уваги, бридливо минаючи важких качок.

— Жив-жив, — озвалося зі стріхи.

Кіт, який вигнувся хребтом, нащулився, готовий плигнути на горобця. Юстина погладила kota, і він згорнувся клубочком.

Зі стріхи спурхнув горобець. Тріпав крильцями, втримуючись у повітрі. Дзьобнув картоплю й фуркнув на стріху.

— Жив-жив, — зацвірінькав знову. Прикликав горобчиху.

Юстина, не встаючи з порога, наставила картоплю в руці. Горобець знову впав зі стріхи, щоб дзьобнути поживу, а горобчиха не зважувалася. Горобець не проковтнув ухоплену дрібочку, поклав її на солому. Але горобчиха теж не торкнулася її. Вона замахала хвостиком, а горобець цвірінькнув.

Їх злетілося цілий виводок: старі прикликали молодих.

Старі парою падали зі стріхи. Горобець тріпав крильцями, втримувався в повітрі. Горобчиха сіла Юстині на руку. А молоді чекали, поки принесуть їм поживу на стріху.

Юстина не проганяла горобців, і півень ображено пішов з подвір'я.

На своїй руці вона відчувала м'які пташині лапки. Лоскітне й давнє ворухнулося в її пам'яті. Очі стали лагідні, ясні. Обличчя, спечене на сонці, порум'яніло.

Вона любила пташок. І пташки її не боялися. І завжди, коли форкали перед нею, заносили її на своїх крилах у молодість, у те літо, коли з Гордієм валили на Довгій горі дуби.

Брали пилкою-поперечкою при самій землі, щоб оземки були більші. А потім треба було витягати пеньки. Пеньок обкопувався. Вона відкидала землю лопатою, Гордій сокирою обрубав коріння. Що глибше добиралися до пенька, то коріння ставало вузлуватіше. Перепліталось у землі, як живі зміїні хвости. Гордій забивав клинці — сокира не брала.

У глибокій ямі під пеньком, наче в печері, їх заставала ніч. Було несила не те що йти додому, а вибиратися з-під пенька. Впасти, заснути під ним.

Дотягувалися до куреня із зеленого гілля.

Вона боса, а Гордій не роззувався. Встромляв голову в курінь, ноги надворі. Клав голову на траву. Притулялася коло нього. І вони лежали, як ті обрубані оцвеньки: без рук, без ніг.

Але сон не брав її. Тяжка втома проступала сльозою в очах. За що така мука? І сльоза падала на землю. Тихо, щоб Гордій не почув. Боялася збудити його сон своєю сльозою. Затамовувала свій подих і чула, як Гордій тяжко дихає — боліли рани. Вона знала всі шрами на його тілі. Вони йому на тілі, як ті корінці, що в землі й поверх землі. Боялася, щоб шрами не розійшлися. Якби могла, дмухала б на Гордієві рани, щоб спав спокійно, щоб земля забрала його втому, бо настане ранок, а ранок утоми не знає.

І, звівшись на лікті, слухала шум лісу. В курені стояв їдкий піт від Гордієвої чорної сорочки. І її солоний піт.

Їхні голови припадали росою.

Вона не почула, коли Гордій прокинувся. Схильцем він заглянув у курінь. Її коси розпустилися. Були буйні русі коси. Могла лягати на воду в річці, на стау й не топилася: коси втримували її на хвилях. Лежала навзаки. А він усе дивився на неї. І вона відчула, як він дивиться, як йому хочеться дивитися на неї, коли вона у сні, й тому не будить, а стоїть, схилившись. Вона розплющила одне око, побачила його з ніг і до голови: змервлений чуб, у якому сивіла роса, розкрилені брови. І заплющила своє око. Нехай він ще так постоїть, нехай він ще так подивиться на неї.

Їй не було соромно молодого ранку і що заспала. Але їй хотілося дивитися на Гордія, хотілося бачити, як він дивиться на неї. Чи ще стоїть схильцем і дивиться, а чи пожалів її будити й оступився, пішов? Вона злякалася, що він уже пішов, що його нема коло неї, що вже ніколи не подивиться на неї, як дивився, що це ніколи не повториться. Розплющила очі, а з Гордієвої руки випурхнула пташка.

Він упіймав і приніс їй пташку.

Пташка пурхнула над нею, вийнула крильми в обличчя й вилетіла з куреня. В очах мерехтливе й райдужне — сойка чи сойчєня?

І так захотілося знятися, самій летіти за пташкою, ніби вона віщувала щастя, до якого треба тільки долинути. А люди кажуть: сойка щастя не віщує.

В очах мерехтіло й райдужилося. Вона знялася, щоб здоганяти пташку, побачила Гордієві очі й упала йому на руки.

Він розпрямився й поніс її.

По лісі, між дубами ходив синій холодний ранок. Сонце ще не сходило, і в гущі потемно. Над верхів'ями пробивалося небо.

Гордій закружляв нею, і вона відчула, як від його сили захиталася земля.

Він погладив її коси, а вона обвила його за шию. Це була всього одна мить, як миготіння сойчиного крила. І за цю коротку єдину мить вона не збагнула, а відчула, для чого існують земля і небо, для чого створена людина. Гордій дивився їй в очі. Вона дивилася в його. Їхні душі поєдналися. І, поєднавшись між собою, єдналися із зем-

лею, яка їх втримувала, з небом, яке пробивалося над головами, зі всім великим світом, якому немає кінця.

Інакшим став ліс, у ньому все переінакшилося. Кожне дерево, кожна травиця мовби поробилися вищими. Високі дуби дивилися на них і прихилили небо, берези стелили білі рушники.

Гордій поставив її на ноги.

Горіло багаття. Закипав окріп. Лісом пішов дух піщона й сала.

Черкнуло сонце, і на папороті заблищала роса. Вона збирала жменями росу і вмивалася.

Докипав куліш, а Гордій під затужавілим підкопанім пеньком гухнув сокирою. Той гук покотився з Довгої гори. Обізвалася луна. Щебетали пташки.

Вона сполоснула дерев'яні ложки. Парував куліш. Підкопаний, напівзвалений пеньок насторчувався з ями своїм коріняччям.

І тепер, годуючи з руки горобців, Юстина думала, що все її життя, яке прожила до того ранку в лісі, й усе те, що прожила після, і нинішній день, були для тієї короткої миті, яка ніколи не повторилася.

Вона ніби була народжена для того ранку, який трішки проспала в курені з дубового гілля. А люди кажуть: сойка щастя не віщує...

Не судилося довго жити з Гордієм. Та він уже й не дивився на неї так і такими очима, як тоді, коли стояв схилцем у курені. І чи був би він таким, як тоді, хоча б жив і до сьогодні?

«Недобре думаю, — ворухнулося в її сумлінні. — Нащо я нарікаю? Гордій дав мені сина, дав Олександра... Може, Гордія я не любила, але Олександра, сина, любила й люблю».

Обличчя її осмутилося. Зморшки проступали й проступали виразніше, різкіше.

«А як же мені ще думати? — питала себе. — Я довгі роки лягаю спати сама, зі своєю смертю. Я лягаю, і смерть коло мене. Поборюю її і встаю».

Горобці видзьобали картоплю з її руки й розлетілися. Вона сперлася рукою об поріг. Він, порепаний, пагадав їй дуби з Довгої гори. Тільки й того — поріг, а все інше не пішло в користь.

Підіймалася важко. Почавила картоплю, яку держала в запасці, й віднесла безрогій. Вийшла з-під повітки з граблями в руках.

Коли кіношники знімали хату, то просила, щоб не дуже

топталися по траві. Потолочили. Вона боялася, приїдуть Мирон з Гаңкою і Гапка казатиме: «Не могли прогнати їх?» Нащо їй це чути?

Юстина ступала боса по траві й підіймала її. Розчісувала траву граблями. Низький спориш чіплявся до зубців. Вужакуватий: ріс — нічого не боявся. А підсіяна Мироном садова трава попріялгала чубцями, і було видно галявини.

Юстина старалася легко втримувати граблі. Галявини розрівнювала зубцями, а чубці підіймала валком.

Чи тому, що посиділа й спочила, чи тому, що робота так собі, не втомлювалася, не випускала грабель. Вона давно спостерегла за собою, що коли на ногах і коли не спиняється, то руки слухаються. Але досить їй стати, постояти, руки опадають, усё тіло хилиться додолу.

З граблями легко. А походи-но на буряках... Торік вона ходила день у день. Їй не наміряють, але в Гапки норма — двом не впоратися. Кожен корінчик обполи, кожен корінчик розпуши. Ряди довгі, женешся й не можеш угнатися. Через ті буряки старі баби радіють, що постаріли й повиходили на пенсію. А їй Гапки шкода, мусить допомогти. Ще доведеться полоти, ще доведеться восени обрізувати гичку. А копати не буде. Відкопалося.

Спинаючись на пальці, тягнучи граблі до себе й пускаючи їх по траві, з подвір'я вона ніби бачила бурякові плантації. Зелені, погопають у сонці, мріють на гарячому вітрі. Зачинаються з того боку, де сидів Шпаргела і до шляху, і за шлях. Їх треба пройти коліньми не один раз.

Розчесана граблями трава повставала. Юстина зраділа. Нічна роса підійме траву зовсім, корові буде де пастися.

Вона поставила граблі під комору. Не вся сила вийшла з її рук. Ще вона піде на буряки. Вчора могла принести рядно мішанки з поля. Чому б не піти на буряки?

Граблі поставила, а взяла вила.

На подвір'я упала тінь і прошумів вітер. Шуліка! Не побачила того. Тільки — тінь і вітер. Кури засокотали, півень знявся на дашок літньої кухні між вишнями й загорланів, собака рвався з прив'язку. Юстина наставила вила вгору, а возуляста курка вилізла з гілляччя й гасала навколо квочки з молодими курчатами.

Вечоріє, і він собі вечерю шукає. Ач! — думала про шуліку й поклала вила на плече.

Мішанка, що її вчора принесла, підсохла, і вона склала її в копичку. Вилами підгромадила. Копичка маленька. Завтра розкине, ще день вона посохне — й можна на горіще. Не дай боже дощу, бо пропаде.

Зжату вранці траву не чіпала. Нехай лежить. Роса її не вибілить.

Над верхів'ями яблунь, над садом було ясно й прозоро, а в саду западали тіні. Розгорталося прив'яле листя, яблуні ставали неначе більшими, сходилися докупи кронами.

Юстина заглянула до вуликів. Бджоли пообліплювали льотки, понависали бородами й гули. Вона не боялася підходити до вуликів серед дня. Бджоли її не кусали. Могла зібрати рій у рійницю, якщо він не сідав високо, не пакидаючи на обличчя ситечка, і без димаря. Це дивувало Мирона. Він сердився на бджіл: підгодовував їх цукром, а вони його жалили.

— Ну, чому вас не кусають, мамо, чому?

Юстина сама не знала. Вона не чекала від них особливого пожитку, забезпечили б себе, думала, а нам хіба на кутю, і їй любо було дивитися, як вони літають, як кожна знає свій вулик.

Ворушачись, бджоли гули. Не голосно, притишено. Як і люди, що, натомившись, сходяться до хати й перемовляються.

У підвішеному дерев'яному коритці — сухо, і вибілені стебла трави висушені: бджоли випили воду. Вона подумала, що завтра зранку принесе й налле води в коритце. Воно, бач, зовсім сухе, а пахне медом. Вдень меду не чути. Вечоріє, і його солодкий дух зворушує сад. Здається, стоїш і п'єш його. Він вливається в груди, дихаєш і не можеш надихатися.

Юстина шпарко дріботіла із саду. Вона стала прудка, як бджола. В неї ще повно роботи.

Вкопала глини, підсипала якоїсь полови-непотріби, закалапуцляла в казані й заходилася обмазувати літню піч. Брала глину руками, підмащувала ворухкі цеглини, пальцем зашпаровуючи кожную щілинку. Її руки ніби привчені для цього, ніби те й знали, що мурувати й штукатурити цілий вік. А вона думала, що їй ще треба зробити — і то не сьогодні, а завтра, опісля завтра, в ті дні, які настануть: сподівалася жити довго. Хто налле бджолам у коритце води, хто сушитиме сіно, хто допоможе Ганці на буряках?

Розпалила в плиті. Гріла воду, щоб помити гладущики, з яких кіношники пили молоко. А ще ж зварити свиняці. Ще замішає затірки й кине на молоко, бо Мирон з Ганкою прийдуть голодні. Але це тоді, коли видоїть корову.

Хмиз тріщав у плиті, підкладала, щоб вогонь не погас і квапилася, хапалася, не маючи часу глянути вгору.

Ще видніло лише край сонця. Червоно висвітилися розчинені сіни, червоно блищали вікна — стара хата стояла в кінці села, на краю світу. Стріха почорніла, на ній поріс мох. Колись сіни ділили її надвое, а тепер ділитися не треба. Одна сім'я не хоче в ній сидіти. Від сусідської он — тільки купка каміння і город. Вже перебралися.

Юстина, несучи їжу курям-качкам, подивилася на хату: дерев'яні побілені стіни, низ обведений чорною глиною, вікна обведені жовтою, вся у червоному сонці, яке заходить, вона мовби зайнялась і горіла.

Потемніли сіни, посліпили вікна: сонце зайшло, покинуло хату і землю.

Юстинине порізьблене чоло нагадувало хатній поріг. У рівці глибоких і довгих зморщок позападала земля і там осіла.

Дробила пташві картоплю, перелічувала молодушок і півників. Були усі, шуліка не забрав. А зозулястої не було, і вона не могла її докликатися. Коли зачиняла курей на сідалі, зозуляста покрадьки прошмигнула коло її ніг.

— Ах, ти... — сказала їй Юстина. — Курка, а знаєш, що сором очі виїдає.

Відчепила від припона Рижу, і вони пішли до кришці. Корова пила воду, а Юстина дивилася, як вона п'є, як її боки повніють і вирівнюються. Корова підняла голову, а з її м'яких губів скапнула вода, вим'я запахло молоком. У парі вони подалися до хліва. Юстина чухала корову між рогами. Корова йшла без налігача.

Собака сидів під коморою. Кіт — на порозі.

В плиті перегоріло. Жар вкрився сірим попелом. Вона підкладала патиччя, зворухнула жар, але хмиз не хотів займатися. Задмухала. Бризнули іскри, а тоді спалахнуло.

Взявшись рукою за вишню, Юстина стояла. Западав вечір. З поля чулося тарахкотіння трактора. Вона щось думала й не думала. Коли западає вечір, душа проситься з тіла. Душа хоче кудись летіти. Для неї замалий світ. І не хочеться знати, що він ширший не буде.

Вона завела корову в хлів, щоб та не бачила бичка, щоб не ревіла, й пішла по бичка. Наставляла йому відро, а він не хотів їсти-пити. Вибив відро з її рук — хотів будатися. Розганявся, впирався ногами і наставляв лоба. Юстина наставляла йому долоню. Бичок буцнув її в долоню. Вона відступила, а він наздоганяв її. Сміялася, знову наставляла долоню, а бичок розганявся, впирався ногами й будався. Так і вела його із саду.

Вона могла сісти на поріг — день за її плечима. Клоцїт-кий, як злидні, довгий, як Чумацький Шлях, невиситимий, як вогонь. Зірвалася до сонця, вкоськувала, упадала, так годила йому, білому коневі вселенського табунця. Поповозив її, та й вона заїздила його: почорнів.

Юстина карячкувато ступала розбитими ногами, мовби справді щойно із сідла, — їй хотілося швидше притулитися до чогось плечима. Схилені плечі й довгі руки тягли її до землі. Сіни розчинені. На порозі вгніздився кіт, обклавшись хвостом.

— Посунься, начальнику, — сказала. Опускалася й казала: — О, тріщить, як радіо, і в очах їй мигає, як телевізія, — начеб не про себе, — і не соромно тобі? Отяжіла... Самі ж шкіра і кості. Ти, як грудка, кинь і розсиплеться, — підсміювалася із себе.

Тигристий кіт неохоче зводився із нагрітого місця: вуха трикутниками, очі ромбами.

— А ти чого виставився на бабу? Не миші возькаються у пій, то ламаються суглоби: так утікає з неї життя.

Сідала, розставивши руки, які втримували її, наче крила пташку.

— Ще один день утік.

Прислонилася до одвірка — рипливі двері поїхали далі.

— Вмостилася! — вимовила, усміхнувшись. На її уста лягло усміхнене мовчання.

Пізній вечір і кіт лежали в її ногах.

Оце як сутінки щойно западали, то вона їх випереджувала, щоб не вхопили за очі. Звикла, бачила в них, коли розширилися й розпросторилися. Хата, комора і хлівець мовби поставали більшими. І дерева.

Руки звисали обпало, наче неживі, пальці торкалися пучками порога. Забула виступити із тісних сандалів, які з роси ще дужче зашкарубли й затужавили, і простерті на камінь ноги озуті, як у лещата. Плечі, спина не відчували одвірка й було невідомо, хто кого підпирає? Голова її, відкинувшись назад, знайшла собі місце в розщелині між одвірком і дверима.

Ніщо не муляло. Юстина спочивала.

Темрява налягла на повіки, очі звузилися.

Вечір старів, але був видний, як дід із білою бородою.

Земля і все живе на ній, кожна травиця, найменший листочок, спечені й зів'ялі, чекали вечора. Він і дихнув, свіжий, повний здоров'я. Юстина зустріла його, тихого і ла-

гідного, своїм усміхненим мовчанням і віддалася його владі. Вона відчула, як він пахне. Добре пахли молоді вишні, клейке лястя тополі. Пахла воском у саду пасіка. І зав'язь на старих яблунах. А з городу, з того горбка, на якому вона полола просо, встав і котівся, і котівся, переповнюючи вщерть повітря, запах картоплі і маку, бур'янів і квасолі, яких забивав, над якими верховодив віджилий кріп і віджилі чорнобривці. Все попідіймало голову. Йй у лице, в очі хлюпнуло квітом із пшеничного колосу — вільним духом поля. Звідти, із-за села.

Юстина відчувала терпке на губах, на язиці. Солодке стояло йй у горлі.

Над дорогою розкудлатилися верби, а за нею, за асфальтом, який віддавав смолою, було чути, як кипить і бунтує зі ставу на п'люзі вода. Вир. Вечоріс. Вечір здіймав вітерець. Із-за голої, незахищеної греблі до Юстини допливав вихлюп схолоділої води — хвиля за хвилею.

Вечір сплював її своїм духом, як вином. Вона віддавала йому свою втому, але не могла відчувати, що відроджується.

Чирк... Чирк...

Одне її око розплющилося: чиркаючи, вставав і ріс столочений спориш, який підіймала граблями. Це почиркування трави, густий її запах на подвір'ї віддалися у ній радістю. Юстина підняла свою важку руку й приклала собі до серця: її серце теж почиркувало.

Небом ішла зірка, знайшла її на порозі й спинилася. Друге Юстинине око розплющилося. Зірка високо, а вона низько. Губи заворушилися, розтулюючись. Видобувся, пішов голос:

Зоре моя вечірняя...

Юстина співала, пеленаючи кожне слово своїм ледве чутним голосом у колісковій тиші.

Зірка світила — позичала силу.

Але тиші не було. З вигону, із-за школи вилетіло із двох фар снопасте світло, вдарило у вікна, осліпило хату й, зависши двома рукавами над селом, смугасто прожекторилося над асфальтом. Загув, заревів, заскреготів пронизливо гальмами на повороті якийсь важковоз, раптово припиняючись, аж зачаділо від його коліс; лякливо заблимав заднім червоним вогником, проклинаючи поворот, відхаркнувся димом, підскочив, набираючи нову швидкість. І погнав, пробиваючи собі дорогу фарами, розлягаючись громом, залишаючи порваний вітер і стійкий чмуд.

Юстина загордилася долонями.

Через село пролягала запасна траса — вузька смуга асфальту.

Упочатку тут ще їздили кіньми: цок та цок.., та ось забряжчало, задудоніло, заgrimіло — грузовики-гужовики, автоцистерни, велетиські тягачі з причепами, автофургони міжнародних рейсів, пішло й пішло, дорога не може їх умістити, вони мчать, не спиняючись, туди й назад, удень і вночі, як нестримна залізна лава.

Вона довго призвичаювалася, щоб не чути їхнього гудіння, як вони рвуть вітер. Через них не переходила дорогу, не йшла, як раніше, до річки чи до ставу щось сполоснути. Качки й ті відучилися на ставу плавати. Серед дня вона вже й не помічала машин. І тих, що на землі, і тих, що в небі, особливо літаків, які стріляють, переходячи на надзвукову швидкість. Один Мурза ніяк не може вгамуватися: бабахне над головою, заскриплять двері і дерева, приляже трава — він задирає морду, гавкає в небо, через яке тягнеться довгий хвіст диму. Та найгірше вербам і вишням, стоять обкурені, обпалені, сиві.

Увечері машини досаджують і їй: душа прагне тиші. Вночі будять. Юстина не може обкластися тишею.

Інколи їй хочеться, щоб якийсь лихач зупинився, зайшов напитися води; вона подумувала й недобре, щоб хтось навіть обламався і вступив до хати, — розпитала б, розвідала, куди жене? Не зупиняються. Гу та гу!..

Люди стали неспокійні, дня для них мало, переробили ніч на день. Усього мало. Всі квапляться.

Не встигла поставити ноги коліними, не встигла покласти на них руки: нове світло облило долоні, миттю відкинувшись на вікна, геть, мовби боялося їх, чорних, твердих, із перепонами. Відколи пам'ятає, так узвичаювалася до машин, ніби кожна, яку бачила, переїжджала через неї.

Вгамувалась шалка дорога: вечір брав своє, і в його тиші, яка впала з вишумом, із висвистом, як зрубане дерево, затріпотіло, видзвонюючи, листя тополі. Спочатку рвійно, настрашено, мовби вітрище траси ламав тополлю, обривав, обносив її, та вона не здавалася, перешуміла й тоді зашелестіла собі. Її вистражданий шелест підносився, ріс і стелився, як в'ється хміль, і в ньому було чутно, як під шлюзом вирує річка, як іще дужче, дошкульніше, п'янкіше запахли сад, город, поле. Придорожня тополя, стуманівши, стала звуками вечора, теплим диханням втомленої землі і, срібночоло, облита зоряним блиском, стояла у всій своїй красі край воріт.

Сночували Юстинині руки й ноги — її тіло віддавало свою втому хатньому порогові, дереву й каменю: нехай та втома виходить із неї, нехай вселяється в поріг, щоб він лежав, не западаючись.

Утома відходила нелегко: в плечах стирчав кілок і жилами текла охолола кров, пробиваючись до пальців. Коли пальці почали терпнути, вона їх не розтирала: знала, кров пробилася, вижене отерпіння, повернеться, потече назад, і той кілок, що сидить у плечах, теж струхлявіє. Трималася за поріг.

— Стара кров, як замерзла вода, — обізвалась. — Чекай, поки розтане... — й примовкла: відчула одвірок, який він твердий, повів холоду по ногах, саму себе. А коли спробувала співати, пускаючи свій слабкий голос, пеленаючи ним слова, які мучили її, мовби не пам'ятала себе. Сама душа, промінячись, линула за голосом і просилася до зірки. Хіба зоряне проміння з іншого полум'я, ніж полум'я і проміння людської душі?

Кіт переліг їй на ноги, згорнувся просто на сандалях і замуркотів у коліна. Грив Юстину й сам грівся коло неї.

Шелестіла тополя. І так само, як шелестіло її цупке листя, обізвалися в голові думки. Її думки були, як тополине листя, яке зеленіє й на морозі. Не могла їх приспати. Кожна клітина, кожен нерв, як не її. Шелестить тополя, клітина шукає клітину, збуджуються, ув'язуються нерви, і думки стихають із порога: Мирон і Ганка, як усі люди, теж зробили собі з вечора день, товчуться, чому вони не їдуть, уже й та вечеря, що наварила, задубіла, чому вона мусить їх чекати, начеб народилася для чекань? І думала, а чи я все-все поробила, що розсілася?

Перебирала в пам'яті минулий день, і він відгукувався у її руках, які переробили його й лежали, відтерпаючи, здригаючись, під запаскою.

Де ж там упоралася? А хто води принесе? Хто спустить Мурзу з прив'язу?

Так не хотілося вставати. Поріг і кіт не пускали її. Зводилася — знов у ній все хрускотіло. Кіт тільки відпав од її ніг, скотившись на траву. Мурзу спустити з прив'язу обов'язково. Коли доживали на Довгій горі, забули одного разу спустити: напали бандюки. Вона, Ганка, Дмитро повтікали через вікно, а собачка постраждав. Його били — очі на лоб повилазили. Але не вбили. Вранці прибіг від трактора Мирон, поніс собачку на руках у Заложці, до ветеринара. Не допомогло, а такий був собачка...

Новий Мурза задзвяував, побачивши, що Юстина наближається. Він облизував її руки, метляв хвостом, крутив головою, коли скидала нашійника. Ось-ось поборе, звалить її з ніг. Брязнув ланцюг, Мурза відплигнув, а тоді давай навколо неї кола, начеб був прив'язаний до Юстини.

— А то що з тобою? Брись!

Відв'язався. Кіт подёрся на вишню. А за Мурзою у садку тільки шелест. Скрізь наводив порядок.

Калатнула дужка відра. Юстина взяла його в сінях і йшла до криниці. Не через сусідське подвір'я: пізно, а кружка, над дорогою.

Криниця на цілий куток. У будці на цямрині приковане відро. Загуркала, розкручуючись, корба. Відро плеснуло, набираючись: криниця відгукнулася до Юстини своїм голосом, який ішов із самого дна. Юстина нагнула голову й схилилася над криницею. Відро набралось, потонуло. Схитувалася, втишуючись, вода, і в ній, у темному бетоні, схитувалися, просвічуючи її, зорі, мовби позривалися з неба і попадали, щоб світити з глибини. Вона дивилася в її бездоння, співаючи його очима, відчуваючи спрагу і смак холодної води на язиці. А викрутила воду, перепочиваючи. Та коли поставила відро на цямрину, то так і припала до нього, кованого. Думала, що вип'є ціле відро. Вода заломила ясна: здорова.

Юстина витерлася долонею. Холодна вода збунтувала в ній кров, і та кров збурилася в грудях, потекла в ноги. Юстина розпрямилася, стрепенулась:

— Ху, аж поздоровшала...

Переливала воду в своє відро, Мурза тут як тут, затерся в ногах. Вода розплеснулася, і пес заходився хлебтати її з баюрок.

Несла відро, відкинувши одну руку, врівноважуючись. Мурза залишив її, знявся з усіх ніг і помчав до вигону. Гуркотів, потухнувши, мотоцикл.

Вона дійшла, не спиляючись, до воріт. Стала. Мотоцикл, притишившись, завертав у двір, кинув смугу світла, освітивши на мить і її — рука зігнута ліктем до очей — і гінку тополю. Осліпив обох.

Розвернувшись, Мирон під'їхав до хлівця між коморою і хатою. Зіскочив із сідла, з ключем у руках, розминаючи ноги, рушив до сіней, знайшов умикач. Засвітилося в хлівці, над порогом і у вишнях, де літня піч і столик.

Ганка вибралася з коляски, скидала плащ, викутуючись із нього. Стріпнула його. Мирон зняв кашкета, вдарив ним об коліно. Наробили повне подвір'я куряви.

— Мамо, ви ще не спите? — запитала Ганка.

— Несіть воду, — просив Мирон.

Вона барилася, шукаючи із заплющеними очима дужку відра. Поки його принесла, вони закотили мотоцикла у повітку, де сиділи качки.

Світло у хлівці погасло. Скинувши каску, Ганка витрушувала хустину, а Мирон у касці припав до відра, ставши перед ним на коліна. Не встигла з чашечкою, тримала її напоготові, може, Ганка питиме? Але вона це хотіла. Мирон встав із колін.

— Ну, що тут, мамо? — кркнув і похвалив воду.

А їй більше нічого не треба було, подріботіла з чашечкою до печі. Повісила чашечку на кілочок. За крючок — і розворушила у печі жар. Ще не перетліло. Торкнулася руками горнят — теплі — й подумала, що спочивала на порозі зовсім недовго.

— Ми загаїлися, — сказала Ганка. — Ви посидьте, мамо. Я насиплю вечерю.

Але Юстина не слухала її. Бачила, що Ганка ледве тримається на ногах, а Мирон відразу подався до столика, сів у касці й тримає в руці мотоциклетного ключика, очі йому злипаються, паче зачинив себе.

Розворушений жар поїнявся синім племінцем. Сяк-так підмазана піч усе ж таки берегла тепло, бо Юстина вдихнула в неї свій живий дух і раділа, що затірка на молоці парує, не розкисла, хоч Ганка і Мирон забарились. Вона насипала в дві тарілки: Мирон любить підсолювати, а Ганка цього не терпить. Колись вони їли з однієї миски — Мирон підсолював із свого краю.

Перестаралася: вони не встигли помити руки, Ганка забула вийняти з мотоцикла хліб у авосьці. Поки вовтузилися, думала, хоч назад ізсипай у горщик. Вони вмивалися швидко, Ганка тихо, а Мирон, порскаючи коло вмивальника на штахетині, боячись холодної води. Добре, що принесла.

Усе, що робила Юстина, було добре для Мирона й для Ганки. А хіба вона коли робила для себе?

Ганка швидше сіла до столика, застеленого старою церадкою. Примостилася збоку, скраєчку.

— Гаряча, мамо, — сказала про затірку й спроквола, не кваплячись, несла ложку з тарілки. Вона сама і її повільні рухи були сповнені умиротворення, примирення: палка, невгамовна, так ніби пригасла перед нічтю. Мабуть, їй хотілося швидше скінчити вечерю і лягти.

Мирон покосував, що вона вже вечеряє, не дочекавшись його, і на зло їй, на зло Юстині барився, довго витирався рушником, вийняв із кишені кривого садового ножика, відкраяв грубий окраєць, кинувши його Мурзі. З вишні засяквав кіт, щоб і йому щось перепало.

— А щоб ти здох! — прикрикнув Мирон, зганяючи на ньому свою вперту образу, що Ганка його не почекала, хоч про це й не заїкнувся.

— Нащо тобі той кіт? Сідай, — припрошувала Юстина його до столика, розуміючи, чому він сердиться, й не поділяючи цієї сердитості, адже ж насипано нарізно.

Мирон підняв скинуту на землю газету, стріпнув, підклав під тарілку, засьорбав, ганяючи ложкою. Відкушував хліб, доєднуючи до затірки.

Ганка не терпіла, що він їсть на газеті. Її бридило. А він начеб робив це їй на зло.

Юстина стояла з горщиком під вишенькою. Мляво їла з горщика, дивлячись на них обох, кому ще підсипати?

Синці підпирали опущені Ганчині очі. Вона не хотіла їх підіймати. У них журилася журба, витікаючи не один рік з тих її великих, зворушливих, прекрасних своєю чистотою очей, рівцями морщин і ниточками зморщечок, які вже не могли затінити ні вечір, який змінювався ніччю, ні тіні від вишень, які полягали на столик, на неї і тремтіли у світлі підвішеної коло печі електролампочки.

Юстині було шкода Ганки, і вона думала про Мирона: чого ти сьорбаєш, нащо присолоюєш і присолоюєш? Ти й так сердитий. Але вона жаліла і його. Підступила, нагорнула йому з горщика іще. Ганка загородила свою тарілку руками: їла-їла, а в ній усе повно. Мирон потягся до солі в баночці, крутнув ложкою в тарілці й знов засьорбав.

Наша Ганка, як сирота, думала Юстина, — перестала шкрябати ложкою, бо не було що, — така, як і я була сиротою, ні, ще гірше, вона пішла на чужу сторону, помер її батько Максим, поки дали знати, поки поїхала, вже й поховали. Чужа чужаниця вона серед нас. А чому б? Я її люблю, як саму себе. Мирон її любить ще більше. Що ж стоїть між ними, що його довгі літа — час не може знести? Що? Вона побоювалася про це думати, гадка поверталася до самої себе: якби її Гордій не помер, може, між нею і ним теж постала б така ж нелюбов? Може, це щось родове? — думала, бо інакше не могла з'ясувати й пояснити того, що бачила, серед якого жила і яке її мучило. Невже Гордієва смерть прирекла мене на вірну йому і його родові вірність? Невже смерть сильніша за життя?

Вона міцно тримала горщика за вухо, пачеб це був не горщик, а весь Туріїв рід, у якому вона варить себе ще й досі. Але якщо смерть всевладна, як я думаю, то чому Гордій, який помер, живе у мені? Чому мій син, мій Олександр, про якого всі кажуть, що його давно нема, теж живе зі мною? Нема ні дня, ні ночі, щоб я була без свого Олександра. І малий внук Сашко зі мною. Я старію, занепадаю, а вони і не старіють і не занепадають. Може, я тому і не вмираю, що Олександр і вони, всі-усі у мені?

— Мамо, чаю.

Мирон попросив чаю. Юстина спохопилася. Ганка нічого не просила. Він насолодив чай, а скибку хліба густо присолив і так пив.

— Скоро будемо перебиратися, мамо,— сказав.

Ганка відклала ложку. Відхилилася від столика, який від її легкого поруху скрипнув, наче роз'їжджаючись; Мирон утримував його ліктями, Ганчица голова увійшла в тінь.

— Буде добра хата...

Юстина думала про столика, за яким вони сиділи, його ще збив Гордій, вона пам'ятала, як він гемблював липові дошки, як вона допомагала йому, тримала лату, з якої вирізував ніжки, поробивши їх козлами, щоб столик міг складатися й розкладатися. Його ніжки давно погнили, одна довга, інша коротка. Він струхлявів, побитий пашелем. Мирон усе його латав, набиваючи планочки. Цвяхи не тримаються. Мирон зв'язує ніжки дротом.

— Мур, як дзвін. Залізо, бетон. Підвали високі...— рівно і впевнено звучав Миронів голос. Він ґрунтовно вів про хату, завжди починаючи про неї мову із самісінького початку, так, як ця хата й будувалася, вивершуючись,— із фундаменту. Він не квапився пити чай, звик їсти похватою: ніколи не мав часу спроквола, не знав, що значить смакувати, насолоджуватися, засиджуючись за столом, та й коли — на Довгій горі, на фронті, коло трактора? І ось зараз не відкушував хліб, відрізував його собі пожіжком, клав шматочок до губів. І густо присолений хліб із солодким чаєм смакував йому, як мова про хату, і він насолоджувався своєю мовою.

А Юстина думала про липового столика. Якби не застелений цераткою, то й сидати за нього страшно: доторкнися й розвалиться. Ганка відхилилася од нього, а він ледве не роз'їхався. З-під ніжки вислизнула тріска, столик перехилиється, стоїть, бо під Мироновими ліктями.

— По один бік у підвалах — лях, а по другий — лішня хата. Буде нам де жити, мамо, Ганко? — Він кивнув очима на Юстину, яка стояла з горщиком, на Ганку, яка мовчала, перебуваючи в густій тіні: його очі світілися.

Юстина знала, яка та хата. Вони з Ганкою місили глину, пісок, цемент, тягали дрів, рейки, цеглу — мур, як дзвін, залізо й бетон, усе стоїть на їхніх руках, на їхніх плечах. Невже тільки на руках і на плечах? Невже тільки на їхніх?

Допиваючи чай, Мирон час від часу відкладав кривого пожика, торкався рукою до бокової внутрішньої кишеньки, застібнутої і зашпиленої шпилькою. Його торкання було мимовільне: хто спочатку думає, що треба дихати, а тоді вже дихає? В його нагрудній кишені лежав блокнот і пластмасова кулькова ручечка, якою записував усі витрати на хату. Цей блокнот, його святая святих, як пергаментні сувої Мойсеевих заповітів.

Ганка не любила, коли Мирон торкався рукою до своєї нагрудної кишеньки з лівого боку: в неї прокидалося таке відчуття, ніби хтось торкається її грудей, хоче розчинити їх, вийняти з них найдорожче. Мирон, торкаючись блокнота, знаходив у ньому не лише підтвердження для своєї мови про хату, а й опору своїх найпалкіших мрій, найсвітліших сподівань, їх уже вписаний щасливий початок, який усміхався майбутнім. Ганка сама пришивала гудзика, сама дала шпильку на той випадок, якби гудзик відірвався, то шпилька на місці, блокнот не вислизне, не загубиться, а Миронів рух, його погладжування кишеньки кололи її, начеб у цій кишеньці був не блокнот, не книжечка з пожмаканими сіренькими матер'яними палітурками, а вона сама, застібнута гудзиком і зашпилена, от і Мирон торкається її, гладить як кицьку, щоб сиділа, помовчуючи. Навіщо їй це пещення?

Мирон ще не все оповів, його балачці не видно кінця. Ганка встала, піднялася над тінями. Мовчки збирала тарілки. Прийняла чашку, з якої Мирон недопив чаю. Він мовби цього й не помітив, відсунувся від столика, даючи Ганці місце ходити, прибирати й, заклавши ногу на ногу, мрійливо дивився поперед себе, не бачачи ні старої батьківської хати, ні старого занедбаного обійстя, а щось інше, звабливіше.

— Що ви стоїте й стоїте? Посидьте, мамо, — сказала Ганка, взяла в Юстини горщика, заходжуючись мити посуд.

Юстина віддала горщика і не могла встояти: тримала його за вухо, то і він втримував її на ногах. Поволеньки, виступцем підступила до лави. Та лави така: на одному її кінці не сідай — піднесеться й перекинешся, нікому нема часу її прибити, тому вона все собі на порозі. Розкошуючи у своїх думках, Мирон пересів, утримуючи лаву руками. Юстина безбоязко примостилася на кінчик і сховала під запаску руки.

— Нині поставили котла. Котел у підвалі, а нагорі радіатори. Під кожним вікном. У хаті не те що кіптяви, пилиночки, духу вугілля не буде чути. Але ще треба намучитися! — Мирон не терпів оповідати й не оповідав, скільки й чого ще треба: фарб, замазки, дощок... Як це дістається? Чого треба — треба намучитися. Недарма подейкують: хочеш хату — зведи, складай на купу камінь, пісок, глину, цемент, вапно, залізо, дерево, щоб гора була до неба, та якою вона високою не була б, почнеш вкопуватися, вимуровуватися, все одно усього бракує. Мирон сто разів оповідав цю побрехеньку, ще частіше про неї думав і, щоб не нагадувати її в сто перший раз, забігав наперед: — Хоча б літо сухе, хоча б не задощило. За всяку ціну мусово впоратися до жнив. А восени, мамо, переїжджатимемо. Цієї осені переберемося, мамо.

— Старий птах, Мироне, гнізда не покидає.

Він мовби не чув, що вимовила мати.

— Перевозити нема що. Я й машини не найматиму, обійдуся мотоциклом.

Юстина була згодна з ним.

— Тепер не так, як тоді, коли вибралися на поле.

А не так, думала й вона: не треба ні плуга, ні борін. У теперішньому житті відпали, відійшли з ужитку багато найрізноманітніших, без яких раніше люди ніяк не могли обійтися, речей, тих самих, найнеобхідніших, які висотували всі сили, але з якими творилося життя, сам його уклад і звичаї. Вже не треба веретена й кужеля. Але не фуркає веретено, не микається мичка й пропали колишні вечорниці. Вже не треба терлиці, щіток, як і не треба більше сіяти на городі ні конопель, ні льону. Але й не білється полотно, не стелється на березі річки. Хто розвішує барвисті вовняні рядна? Вже не треба ні діжі, в якій сходило тісто, ні печі. Але випечений хліб, ще гарячий, щойно вийнятий з печі, підсмажений, добре загничений, із шишками, скроплений водою, не сміється, стоячи уподовж лави під вікнами, на всю хату. Юстина думала про

веретено, коловороток, терлицю, діжу, піч — про все разом, із чим була нерозривною її жіноча доля, що її виморювало, заганяло до упаду. Пропало, не вернеться. Не запрягати коня в шлею. Чи це на добре, чи на зле? Пропало й не вернеться.

— Ми навіть не братимемо ні скрині, ні мисника, — провадив Мирон. — Буде шафа, буде буфет... — Усе ж запитав: — Що ви на те, мамо?

Юстина жила в своїх думках.

— Ти і пасіку мотоциклом?

— А що? По вулицу! — відтяв Мирон, обміркувавши, мабуть, заздальгідь, як забиратиме пасіку, й вів далі: — Нічого звідси брати. Скриня, мисник, лави... от, усе воно давно стало манаттям, як ось цей липовий столик, — дмухни й розшиплеться. Порох. Приїду трактором, зачеплю!.. — для певності гойднув ногою, показавши на хату, і закінчив твердо, мовби це вже зробив: — Буде купа дров.

Юстина проказала:

— Нині нашу хату знімали для кіно.

— Знаю. Голова просив, — байдуже кинув Мирон.

Вона хотіла оповісти, як і що було, як зім'яли і столочили траву і як вона потерпала, але Ганка, помивши посуд, зливши помий й поставивши їх Мурзі, який терпеливо очікував, лежачи на передніх лапах, давши осібно котові в черепку, який побоювався Мурзи й горбився, обізвалася дратівливим голосом:

— То таке кіно на цілий світ... Таке!..

— Я казав голові, щоб знімали нову хату, — заїкнувся Мирон.

— Нову, стару? — прохопилося Ганчине: Вона замовкла, витираючи рушником руки. Витерла, повісила його, брудного, заповзаного, на кілочок. Рушник затремтів, як тремтіла невимовлена її думка: дивитимуться на ту хату, але якби додивилися, що у ній, підневільній творилося, жахнулися б куди більше, ніж вигаданого на страх і покуту пекла. Вона прохопилася поривистим здавленим голосом, загнулася, не знаходячи слів. І той її здавлений голос, і та її мовчанка, яка пересилилася в невимовлену думку, налилися нічною темрявою, наче гнівом.

Юстині перехопило горло (вона все одно тужила за своєю хатою — не чужа), але співчутливо подивилася на Ганку, розуміючи усе так само, як і Ганка, адже вони пройшли разом науку, що називалася селянським, одноосібним, а тепер називається колгоспним усупільненим життям, та й подумала своє, що Ганка, певно, любить її біль-

ше, ніж Мирон, бач, помила замість неї начиння, давши змогу зітхнути.

Миронові було образливо, що Ганка сердиться. Все, що він лише думав робити, все, що починав, що робив, побоювався, аби вона не сердилась, йому хотілося, щоб вона раділа, та у них чомусь поверталось навпаки. Він звик брати вину на себе, карався, не раз доходячи до самознищення, але в чому його вина з тим кіно? Тьху — і розтер.

Мирон устав — голова сягнула у вишневе гілля. Він прогорнув його, щоб не лізло в очі, виступаючи із-за столика. Чоботи у вапні, штани, піджак у білих плямах. Просяк будовою. Вапно переїдало йому руки. Мабуть, і легені стали білі від вапна, бо він возив, бив, гасив, розводив, билив, тільки й того, що не їв його.

— Перевезтися б! — кинув, стоячи, відчуваючи, що його морить сон. Кошлаті брови напустилися на очі. Обличчя позападалося, губи звузилися. Ніс видовжився й загострився. Підборіддя рішуче, щетина так і поколюється.

— Без мене... — сказала й зпялася з лави Юстина. Запа-ска віддулася; прикриваючи її руки.

— Ви знов за своє, мамо? Хочете, щоб з нас люди сміялися? Скільки про це можна терендіти? — проказав із притиском і загнував чобітьми.

— Я не теренджу, — нищечком мовила Юстина.

— Перевезешся, — упало Ганчине, мовби вона відокремлювала і себе від Мирона.

Він зупинився, наставивши свої високі похилі плечі, — руки в кишенях. Щось подумав, не повернувся до них, піщов, зігнувши голову.

Юстина не осмілилася глянути на Ганку, думаючи те, до чого звикла, про що не хотіла думати, але що напливало само, накриваючи її з головою, як ось ніч накриває землю: нема в Мирона з Ганкою життя, нема... У нього скроні в морозі, в її косах іней, а все не на врожай.

Запрожекторилося смугасте світло, забило електролампочку, яка жевріла в листі, висвітилася стара хижка, задзижчали вікна — скажено промчала машина, обдаючи Юстину й Ганку гарячим повітрям.

Вони постояли й розходилися спати.

Кіт прошмигнув під ногами, кваплячись причаїтися в сінях, щоб непомітно шаснути до хати і щоб його не витурили, а Мурза ліниво, сторожувато поплився подвір'ям, повернув хитру морду до електролампи над порогом, начеб дмухнув: або я, або світло. Світло погасло. Враз стало чу-тно, як шелестять і тополя, і вишні, верби — тремтливі, з

холодком. Зі стежки до порога нікуди не можна було звернути: кругом випала і стояла густа зимна роса. День почався сивими росами і сплив у чисті краплі, дзвонисто схилені до землі.

Юстина розбиралася у ванькирчику, складаючи на стілець, на бильце крісла хустину, відчеплену запаску. Поважно, вимогливим і наказливим дикторським тоном розбалакував динамік. Мирон як почепив на стіні, то його і не вимикали: вигравав, заливався, давав жару.

Минулося, коли вона падала на ліжко і спала як мертва. Сон обступав її зі всіх боків, але в її сну, як і в неї, десь-то руки поставали грабастими, безсилями. Сон її постарів, як і вона, і не хоче загойдувати на своїх грабастих, безсилих руках. Стояла обличчям у темний куток, угору, не бачила образа — бог все одно невидимий, шепотіла молитву, дякуючи за прожитий день, а думала про Мирона, про Ганку: їй ліпше, коли вони не дома, бо коли дома, коса находить на камінь. Нехай би вже переїхали собі в нову хату. Може, нова хата помирить їх? Вона бачила Ганку, яка стояла край столика: стоїть і стоїть над нею вишня. Ганчині коси гладенько пішли під хустину, а очі, як наставлені, певтишими, якісь аж жаскі. Наробилася, загнана — на одній брові причепився шматочок вапна чи глини, не відпав, дарма, що вмивалася, і на чолі тінями ходять думки. Про що вона все думає? Очі мовчать, не кажуть, синьо палахкотять і не пригасають. Чи не від тих думок її стають синішими й синішими? Ганка не зникає, і Юстина думає про всіх своїх: за цілий день ніхто до неї й вона ні до кого — літо, робота.

За ванькирним вікном шерех — так і наструнилася: а може ж він, її Олександр? Він підходив би легенько до вікна, як легенько шелестить віття, ні, ще легше, як легенько сідає під стріху ластівка.

У темному кутку, під стелею, там, у вишині, їй уявлявся Олександр — син. Коли ж востаннє його бачила? У зимову ніч. Клеїв мандоліну, беручи її на колодочки. Де га мандоліна? Потім вона стояла йому в головах. Укрила шинелею, бо розкрився. І зараз він поставав перед нею у сірій шинелі. Скинув шапку — чуб розсипався. Шинеля в морозі, шапка в снігу, а він сміється. Вона хоче запитати його: «Чому так довго не йшов?» — зацікавила й тремтить. А він усе сміється. Зуби білі.

І Юстина проказує:

— Мати божа, в тебе син і в мене син. Кажуть, що твій раз воскрес, а мій воскресає кожного дня.

У хаті вживаються дипамік і її молитва.

Вона застеляє ліжко. Рядно важке: на ньому влігся кіт. Юстина його не проганяє. Висохла, схолола, лягає під рядно, прагне тепла, накривається з головою і зогрівається власним диханням.

Сон уже схилився над нею, ось-ось візьме на свої руки, заколише, приспить. Вона заплющує очі. Тіло стає легшим. Ліжко, здається, хитнулося, і пливе, як човен. Але вона не спить. Чудиться їй високе небо. Земля у росах. Вона в човні, і човен пливе — вода чи суходіл. І з усім, що бачили за цілий день її очі, що чули її вуха і на що не могла надивитися, що не могла дослухати, добачається й дослуховує тепер, єднається, споріднюється з шелестом саду, подихом поля, гомоном води, з кожним деревом, з бривінням кожної бджоли, з кожним квітом, з кожною парічці хвилиною... Цілий світ тремтить і грає у грудях: вона в ньому і він у ній. Скулилася під рядном, а здається, пливе у човні, досягаючи усіх кінців світу, і на його берегах стоять такі ж самі жінки, як і вона. Чого чекають?

Дудонить траса-дорога, і здригається хата.

Юстина думає: «Нікуди я звідси не переїду», щільніше вкривається рядном — небо схиляється над нею. Ніч.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

У кінці серпня 1938 року Мирон і Ганка Турії перебиралися із села на поле.

Воза розпущено. Зв'язані склябровані колоди поскрипували.

Мирон ішов поряд з колесом, тримав в одній руці віжки, в другій батога, і колесо підганяло його.

Ганка ступала за возом. Біла хустина з'їхала їй на плечі: душно.

Витяглися на греблю. Синів став. Глибокий і прозорий. Над ним позгиналися верби.

Ганка йшла, дивилася на чисту воду — у ставу відбивалися верби, коні, Мирон, розпущений віз і вона. Там, у ставу, були і гребля, і синє небо. Вона не могла відірвати очей від води, від того ще одного світу, в якому бачила ще одних своїх коней, ніби вгодованих, добрих, а не тих справжніх, виснажених, ще одного свого Мирона, вищого, ніж він є, ще одного свого великого воза з колодами і ще одну саму себе. У ставовій воді все здавалося більшим: там Миронова і її голови були під самим небом. Мирон тримав віжки, батога. І Ганка побачила, що віжки й батіг є продовженням його рук, сильних, у кулаках. Сині тіні, її й чоловіка, їхніх коней і воза запахли Ганці лататтям, лілеями й вербами. Вона дивилася у воду й відчувала, що знайшла саму себе, що навечно знайшла для себе Мирона. Дев'ять, десятий рік пішов, як за Мироном, але вона ніколи не відчувала його так близько. Зараз він був у її грудях. Вона це чула й несла його. І від цієї думки, і від того, що це сталося на греблі, де їх усі можуть побачити, кров ударила Ганці в голову й зі

щемом пішла по тілу. Але вона не злякалася, і їй не було соромно. Кров горіла в її лиці. А груди повні-повні. І Ганці ні про що не хотілося думати, навіть про перенесення на поле, про нову хату,— хотілося йти і йти, і щоб греблі не було кінця.

Вода манила,

Ганці захотілося, щоб і Мирон побачив те саме, що побачила вона.

Підвела голову: коні везли колоди, а вона відстала. Почала наздоганяти.

Не тільки віжки й батіг, коні були продовженням Миронових рук, і він дивився на коней, як ще на два своїх кулаки.

Зачув Ганчину прудку ходу, оглянувся через плече, якось мляво усміхнувся і показав пужалном на став.

І він бачив те ж, що і я, подумала Ганка, порівнялася з возом, дотягнулася до колоди, торкнулася рукою необкорованого дуба, неначе Миронового плеча.

Їй хотілося, щоб він ще раз обернувся, щоб поглянув на неї, чекала й не дивилася на воду. Коли він оглянетсья, скажу про те, що бачила, про те, що наші тіні пахнуть лататтям, квітками і вербами, підбіжу до нього і вдвох подивимося.

На греблі розчинявся світ — широка долина між горами. Вони виїхали з лісу, коло млина. Зі ставу, з-під шлюзу текла річка, і по обох її берегах, то з одного боку, то з другого мріли зелені села. На схід. І на захід, за ставом, теж село, але видно тільки тартак.

Коні звертали на шлях, який виходив із села: гребля скінчилася. Невже уже скінчилося, подумала Ганка. Мирон не оглянувся. Вона квапливо й сполохано зиркнула у воду — в ставу мелькнула тільки одна Миронова нога, а її схилена тіль ішла за возом без передніх коліс; ось уже самі колоди, і її тіль — без голови, низький берег, до якого приганяють на водопій худобу.

Гийвань — їхнє село. Під горбком їхня стара хата, друга від краю.

Ганка поглянула туди, на ту стару хату, на її сіру стріху, й не хотіла дивитись, оглянулася на став — широке плесо синіло за вербами.

Отак і все, подумала, було та й нема.

— Тихо,— сказав Мирон.

Ганка почула, але не озвалася.

— Неділя,— докинув він.

Ганка знала, що хотів сказати Мирон: Шпартгела — їхній новий сусід освячує нині хату, напевно, все село в нього, а вони лише думають ставитися, і вона знову змовчала. Балачкою хату не поставиш. Ішла повільно, оглядалася на греблю, мов покинула там саму себе.

Мирон попустив віжки, а батіг стояв у нього над головою.

Ганка боса, а Мирон у старих шкарбунах. Підбори позбивалися. Шкарбуни — самі халяви. Але й у шкарбунах з позбиваними підборами він усе ж був високий, плечистий і високо тримав голову. Темнозелене військове галіфе, з якого мовби виріс, таке заношене, і розстібнутий френч робили його ще вищим.

Мирон думав, що якби не служив у війську, якби його після служби не брали на маневри, раніше Шпартгели поставився б на полі. Женився ж рано, парубкувати не було коли, треба було жити, але ні, йди, служи, рік за роком, вернувся, почали марити полем укупі — на маневри! А гріш все одно складався до гроша — на землю...

Він дійшов у своїй думці до того, як складався гріш до гроша, як заплачено першу рату, й не міг, лякався думати далі, бо земля — це було не просто слово, яке означало грудку, скибку, дорогу, якою віз колоди, чи всі ті горби й поля на всі сторони світу. І Мирон дивився на коней, на жеребну Машку й сірого лошака од неї. Якби більше віса, Машка погніділа б, а не рудявіла, а в лошака яблука аж вилискували б. Земля — це він сам, це Ганка, це їхні діти. Земля — рід. З грудки — у скибу, і дороги, і поля.

Мирон упрів. Змокрило чоло, ворухнув довгим козирком, не випускаючи пужална, підправив кашкета й подивився позад себе, на Ганку. Біла хустина була на її плечах, а білий гудзь і білі хвостики — на грудях, нижче високої шиї. Чорні гладенькі коси переділені проділом. Її сині очі смуткували. Йому стало шкода, що вона йде за возом смуткуючи, кивнув бровою, гадав, що кивнув, але тільки примружив око, хотів усміхнутись, але усмішка не далася. Стиснув тонкі губи. А Ганка всміхнулася йому, всміхнулася так, як тільки могла всміхатися вона: самими куточками повних губ, не розтуляючи їх, наче у легкому папівсні, мовби пробуджуючись, — так голубить землю вишневе небо перед сходом сонця.

Мирон уловив Ганчину усмішку. Його руки міцніше стиснули віжки, пужално. «Мабуть, вона передумує про те саме, про що передумую і я, — мелькнуло йому. — Ми

обоє ще молоді», — і Миронові хотілося знову оглянутися, щоб відчутти себе ще молодшим.

Коні знали дорогу. Збокували в узвіз до яру.

Думка, що він ще молодий, не впокоювала. Не оглядаючись, Мирон зачав думати про Шпаргелу. Шпаргела Іван торгував у Бачинського цілий рукав, але купила не вистачило. Той Шпаргела, приземкуватий, зарослий, сивий, сподівався на цілий рукав, — у Бачинського воно все одно облогом, — але Бачинський не хотів чекати, шукав купців, й Іван сам прийшов до Мирона й сказав: «Бери. Ти тихий. Вживемося». Мирон спитався: «Я вам не перебиваю?» «Свого ліктя не вкусиш, — сказав Іван. — Бачинський, зараза, продає цілий рукав. Ми не візьмемо, інші знайдуться. На цвинтарях для мерців за могилу б'ються, а нам жити треба, живі обсаджують поля один наперед одного. Люду — сила, а місця нема. Хто на поле, а хто за море. Бери...» Це було навесні. Дав завдаток і — на маври. Шпаргелі що? Хату святить. У нього руки — сиши. І Миронові не хотілося зараз з'являтися там, на полі, не хотілося бачити Шпаргелину, криту цийком, хату. Було загайся, переচেкай у лісі й вези колоди смерком.

Сонце спускалося до заходу, низьке, червоне, світило на Миронове ліве плече.

Горбатів вигін. З нього вивалювався глибокий яр. Вузька й крута дорога дерлася над самісіньким яром, під обривами в поля — на Довгу гору.

Яр виносив на шлях кругле, обточене, як перемите, каміння. Воно і заскреготало під колесами.

Ганка ступала нишклом повільно.

Під горою Мирон зупинив коней, кинув на ручицю віжки, батога уткнув за халяву. Вийняв з кишені дві грудочки цукру, дав з руки кобилі, лошакові й погладив обох.

Потім обходив воза, обстукував шиці.

Ганка спостерігала кожен його рух, як він підкручував лину і підбивав клямбри, — допомагала своїми очима.

Коні перепочили, Мирон взявся за віжки, перекинув ногою гостряка-камінця, блимнув на Ганку, щоб вона взяла його, і зміряв своїми очима воза: ручиці стирчали, як зенітки, колоди лежали, як гарматні жерла. Ганки мов і не бачив. Як і яру, — глибочезний.

З долини не видно вершечка гори. Нависали кручі, жовтіли глиняні стіни, на сторчаках росла шипшина й стелилися терни.

Дорога крутилася — припік за припіком.

Мирон висмикнув з-за халяви батога. Його обличчя посутеніло, чоло присіло, а брови наставилися. Й не гейкнув: коні взяли.

Зблиснули на колесах обручі, і Ганка теж рушила. Гарчання коліс об каміння, скрип воза, порипування колод, вицок кінських копит — усе передавалося їй. Вона на ходу підхопила камінця, якого Мирон показав ногою, відчувала себе, як у шлеї, й не спускала ока з Миронового батога.

Батіг звисав із вишневого пужална. І коні, і Мирон, і колоди, і Ганка посувалися вперед під тим батогом.

Шлеї натягнулися й дзвеніли.

Коні копали. Важко йшов Мирон, а Ганка несла камени й старалася ледве чутно торкатися ногами дороги, не чула своїх ніг, тільки копита, Миронову ходу, колеса, вловлювала і вірізняла кожен звук.

Закрут — і Мирон опустив батога. І саме в той час, коли він його опустив, Ганка підклала гострим кінцем камінь під колесо. Віз із колодами подався назад і спинився. Подалися назад коні. А Ганка стояла на колінах, під возом.

Мирон зачав підсвистувати, і коліями потекли два жовті ручаї.

Ганка дивилася з-під колеса, чи Мирон не підіймає батога: проїхали на заячий скік — два жовті ручаї добігли до долини. Гора мовби тільки й починається. А яр поглибшав.

Миронів батіг звівся угору, й Ганка, пантрукючи з-під колеса, вхопилася руками за камінь.

Що вище, то важче.

Батіг опускався, камінь — під колесо, батіг здіймався, камінь з-під колеса.

А світ розширювався. І стоячи на колінах, скособочившись під колодами, над краєм яру, Ганка бачила широку долину, синій став за греблею, сіножаті, село. Коли вона сиділа під возом, хотілося вернутися туди, назад: село, з якого вибиралися, здавалося їй гарним, захищеним у садах. Але здіймався батіг, і вона вихоплювала камінь, брала його до грудей. Коні везли ривками, із закруту до закруту, із припіка на припік. Миронові шкарбуни шаркали об будяччя на краю яру. Ганка будяччя не зминала: не було коли. Стрибала, і їй здавалося, що вони їдуть у небо, і тоді не хотілося дивитися вниз. Зрідка, і то мимоволі, зиркала побіч, у яр. Коли Мирон узяв її в це село, у Гнівани, то вона все побоювалася яру. В Гнівани всталилася

звичка: хтось умирав, стружку з домовини викидали в яр при дорозі. Та стружка біліла, поки її не зносили води.

Я буду дивитися тільки на Миронового батога, думала Ганка, й дивилася на небо.

На середині гори Мирон прохрипів:

— Половина... — Він кидав по боках очима, з його посушенілого обличчя стівав піт.

— Гони, — сказала Ганка.

Гудзь хустини врзувався їй у горло. І біла хустина, й біла розпашка були в брудних плямах, спідниця запилюжена, руки в землі. Камінь, який клала під колесо, надщербився, кришачись, і в ньому спалахувало на сонці проміння.

Дорога зводилася ще звивистіше, кручаки над нею були стрімкіші, а яр — темний.

Важко посапували коні. Важко дихав Мирон, і те важке посапування, і важке дихання, змішане із скрипом коліс, із порипуванням колод, падало в яр.

Коні були в милі. З кінських губ злітала клаптями піна. Піна й мило встеляли дорогу.

Перепочивали, забравшись на припік, — заяснів чолопок Довгої гори. Там завидніли люди.

Мирон здогадався: Шпаргела освятив хату. І Миронова голова похилилася.

Ганка теж побачила людей на чолопку, теж здогадалася, чого вони там.

— Зачекають з хрестом і кропилом, — сказала. — Тут не розминутися... — Й присіла.

Мирон кропнув коней, погнав.

Ганка схопилася, поклала камінь на колоди й стала підпихати воза. Мирон напірав плечем на ручицю. Коні, Мирон і Ганка несли воза.

На чолопку гори чекали. Співали те саме, що співали, освячуючи хату й обідаючи, — псалму.

Святися, святися, Новий Іерусалиме...

А коні копали дорогу — груддя твердої глини, гаряче, синє, наче осмалене, летіло з-під копит. Брязкотіли нашийники, дишло ходило то в один, то в другий бік. Коням звело хребти. Гриви зів'яли, хвости поопускалися. Посторонки тріщали. Тонко попискували колеса, і заскрипіли у ливвах і клямбрах колоди.

Ганка не дивилася на батога. Батіг поцьвюхував, висвистуючи.

Коні хропіли.

А з гори чувся спів, одноманітний, але не сумний. Раптом він умовк, ніби людям позатикали роти.

Коні заіржали. Ганка чула, як вони заіржали, хрипко і дико. Мирон бив їх, але коні не могли зрушити воза. Ганка машинально, нічого не усвідомлюючи, вхопила з колоди каменя, підклала його під колесо. Колоди тягнули коней назад, і коні, вивертаючи дишло, ступали назад. Колесо, кришачи камінь, викочувалося на нього.

Ганка відпорскнула.

Мирон періщив коней.

А віз скочувався. Його завертало, зносило, зсовувало у яр.

На горі, на чолопку загалалакали, замахали руками. Хтось побіг, але ні Мирон, ні Ганка цього не бачили.

Мирон послав матюка, зірвав з голови кашкета й кинув під ноги. Якщо коні не втримаються, то і коні, і віз — усе пропаде в яру. Віжки попускалися з його руки.

Ганка звинулася, підскочила до Мирона. Поцілувала.

Мирон підштовхнув її ліктем, натягнув віжки, підставив під переднє колесо ногу й щосили наліг на ручицю.

А Ганка вже була коло задка, вхопилася за шплицю й кричала:

— Вйо!

Коні перестали іржати. Віз зупинився, а потім повільно зрушівся вгору.

Ганка вийняла руки з колеса, обернулася плечима, вперлася об колоду-кругляк і так підступала за возом.

Мирон налягав на ручицю грудьми, ноги трималися колеса.

До них надбігала Юстина з двома хлопцями, більшим і меншим.

— Мамо, зійдіть, — прохрипів Мирон.

Вони збочили на самісінький край яру. А коли колоди пропливли, Юстина і хлопці кинулися допомагати Ганці.

Дерлися — коні й Турії.

На горі перед ними розступилися Шпартгели, попик Савка й ще багато людей.

Іван Шпартгела стояв із хрестом, перевитим рушником. Уткнув хреста старшому синові Мефодеві; плюнув, надобкав і курнув у поля.

Коні ставали, хотіли перепочити, але Мирон не дав. Подивився на колоди, які розпустилися, й махнув рукою.

Ганка підбігла, обминула воза і порівнялася з Мироном. Вона розв'язала хустину, зняла її з плечей і, не зупиняючись, витирала Миронові обличчя й голову.

З Довгої гори видніла інша, на якій біліли й чорніли хрести, — цвинтар.

II

Сидів під полукіпком. Іваниха ходила по полю й кликала його: не чув. Усівся ще глибше і вкляк у гранці. Капелюх насунувся на очі, й очі поблимували з-від крис — копанка в осінньому очереті. Вуси зрослися з бородою. І вуси, і борода непідстрижені, патлаті, сиві, а там, де рот, — руді: від куриська. Руками держиться за землю, а коліна — сторчма. Поблимував своїми копанками, нічого не бачачи: вечірне небо нависло над ним і спроквола темніло.

Він не думав. Не умів думати. Як тільки зачинав думати, ломилася голова, й очі витріщувались. Міг згадувати, але ті спогади не були легкими — навіялись і нема: вони поставали видивами, й з ним коїлося щось таке, піби-зовсім не вертався спогадом у минуле, а мусив ще раз пережити й перемучитися за знебуле. Боявся своїх видив.

Ранковий церковний дзвін, який долинув із долини, з села, застиг Івана на стерні. Сини возили снопи, а він складав. І зараз Іван чув того дзвона: закладало у вухах. Погода суха, якраз до снопів, складай і смійся, але повинен був кинути, іти на служення, загодити поника й освятити хату. І на стерні, і в церкві, як і тут, під полукіпком, не шкодував, скільки випито й з'їдено: пропала половина дня. Випите й з'їдене на боже. Нехай хата стоїть, а день не постоїть, його не зловиш — пропав.

Освятити хату, всі посідали за стіл, а він — настояка. Ну, поник, люди — чужі, а то сини посідали. І як тоді ходив перед столом, наче по голках, так і тепер сидів, наче на голках.

Іванові пальці грабали землю, а дзвін у голові не переставав дзвеніти.

Завалився плечима в снопи й викинув руки на коліна. У його жменях була земля. Сіра, пісна. Він дивився на свої руки, на сіру, пісну землю, і з його долонь перед ним поставало нове видиво. Очі затремтіли, як тремтить вода у ставку, коли захитаються сухі очерети.

— Моя, моя земля,— шепотів і хотів прогнати тими словами видиво, яке стояло перед ним. А воно, темне й велике, виростало з його долонь і ставало ще темніше й ще більше. Як мур.

Іван заговорив:

— Як по війні й переворотах я і Данилко вернулися додому,— ні кола, ні двора. Все знесли позиції. І моя Іваниха, і Данилкова Вівдя у землянці. З дітьми. Як ми з Данилком гнили в окопах, то нам казали: буде земля. Більшовики відступили, встановилася Польща і заступила всю землю. Земля? А кулак у зуби! Тато заслабли. А у нас землі — три морги на всіх. Тато спухли й лежали на лежаку, як липа. Я узяв тата за руку. Данилко побачив і узяв тата за другу руку — діліть! Я тягнув тата до себе, а Данилко до себе. Лежак ходив по землянці, як живий. Тато склепили очі й мовчали. Розклепили одне око, повели тим оком на мене,— око, як їдка цибуля,— але я не випустив їхньої руки, розплющили друге своє око, блимнули на Данилка, але й він не випустив татової руки. Ми тягли, сіпали, шарпали тата за руки, як вовки. Аж ті руки стали зимні, що лід. Подивилися: татові очі мертві, а дивляться на нас обох.

Він це говорив, і його груди ходили ходуном, а над грудьми тряслася борода.

Шпартгела рвонувся з полукіпка — заліг темний вечір. Такий темний, як і те видиво, що стояло й не покидало його. Й Іван бачив себе за два десятки літ: і як вони билися з Данилком, і як ховали батька.

Він зважував у своїх руках пригорщі землі, розкарячився і сам стояв, як широкий полукіпок. І поле, яке купив у Бачинського, ніби зважувало його. Шпартгелу похитувало.

Він побіг до свого обійстя. Той дзвін, що гудів у його голові, тепер забамкав у грудях. Біг, і під його ногами гула земля. В сутінках бачив своє обійстя: хата, стодола, комора, хлів дивилися на нього. Вся його господарка — з очима. Худоба, свині... А хата має вікна, стайні й хліви — віконця, комора — продухи... Кожен слуп, кожен каміничок виступає з темряви.

Іванові сини не поприходили із села — парубки. Повнесли хреста до церкви й завіялися. Вірки теж не було — дівка. Розпустила бинди. В неділю він її не займав. Малі Надька й Любка спали — пастухи. Іваниха поприбирала за гостями й товклася на кухні, в смерку готувала свиням на завтра.

Він увігнався на кухню, загував чобітьми, Іваниха все покинула, насипала з горщика затірки й понесла йому в хату.

— Сідай,— просила й держала затірку в мисці.

Шпургела зірвав із цвяшка рушника, ступив до Іванихи. Вона не встигла поставити миску на стіл, а він плюнув у миску, наче Іванисі в руки, зірвав з голови капелюха, скреготнув зубами й погупотів собі.

Іваниха понесла миску назад і висипала затірку в горщик: налітається і з'їсть. Отця Саву, людей частував, а сам нічого не кидав у рот.

Шпургела збіг із ганку, біг подвір'ям, і руками, до яких прилипла земля, обв'язував рушником голову. Завертів, стиснув її, як обручем, і погнав з воріт до своєї межі.

Рукав, що його продав Бачинський,— Довга гора. Вона висить над селом.

Він біг дорогою. Домчав до того місця, де стояв із хрестом, а Мирон і Ганка везли колоди — перегородили дорогу!..

Став, дивився туди, на дорогу над яром і в темряві знову бачив коні, колоди... Він запам'ятав: коли побачив, що Мирон і Ганка перегородили дорогу, то сонце, яке ще не зайшло, не хотіло заходити. І коли коні не могли тягнути воза, і коли колоди поволеньки посунули, потягли коней і Мирона в яр, сонце аж палало. Він підняв хреста, але так, що ніхто цього не помітив і благословляв той час, коли в ярові аж загуде.

З-під воза вивинулася Ганка.

Шпургела ще раз, знову бачив, як вона вивинулась, начеб із землі, як стала коло Мирона, як поцілувала його над яром і що зробилося.

Іван шарпнув себе за груди, крутнув з дороги і погнав своєю межею.

Він не міг збагнути, що з ним діється. Сам же приходив до Мирона, до того Туряки, сам казав, щоб брав землю, а тепер не хотів мати його за сусіда. Скакав межею. За долиною — цвинтар. А ліворуч — його земля. Десять десятин. Гора широко розлягалася. Він добіг до кінця і чвалав межею, долиною. Не зупинився, поки знову не вискочив на дорогу. По дорогу — його. А могло ж бути його і по той бік дороги. Ну й що, що по той бік дороги, за глибоким узвозом — горбатіше. А могло ж бути його. Хіба винен, що не має грошей, а Бачинський не хоче чекати? А хто винен? Хто?

Коли той Туріяка дав навесні завдаток, а самого його забрали на маневри, коли три десятини Довгої гори облогували, Шпартгела більше не вірив, ніж вірив, що Мирон ставитиметься.

— Я освячував хату, а він не прийшов, Сусіда...— прохрипів.

Сів і спустив ноги в узвіз.

— Пре колоди...

Й узяв у руки свою голову.

Сидів на свому, знав, як воно далось йому, на скільки рат розбита виплата, але він був готовий на все, якби йому дісталися ще й ті три десятини.

— На тамтому боці,— сказав і повторив: — на там-тому-у,— розтягнув, як щось недосяжне, а той бік — через польову тясьму, переступити і все. Тільки й того.

Гойдав головою, держачи її в руках. Голова хилилася й хилилася долу. Підпер її кулаками й з-над узвозу, з ви долинку побачив на тому боці, на пригір'ї вогнище.

Турії варили вечерю.

Темний, загуслий, невидний вечір зрівняв усе із землею. Шпартгела бачив тільки вогник, лпзливий, червоний, але його очі вихоплювали і шуру-буду, і перозвантаженого, з колодами воза. Він чув, як пасуться коні, погризуючи траву, як жувають жуйку десь за шурою-будую корова і телиця. Людей не бачив — не хотілося.

А Турії обклали вогнище. Мирон лежав на животі. Коло нього лежала Ганка. Юстина варила вечерю. Хлопці — Дмитрові дев'ятий, Сашкові шостий — сиділи й чекали. Вечеря варилася на тринозі. Куліш. Щоб хлопці не поснули, Юстина розказувала їм про діда, про Гордія.

— ...і ми пішли валити ліс. Уся Довга гора шуміла лісом. Шуміли дуби — п'ятеро одного не обіймуть. Дід нагострював пилку, і ми різали. Днями сиділи коло одного дуба. А коли дуб валився, я падала, знемагаючи, а дід сміявся з мене. Аж коли дід брав у руки сокиру, тоді я підіймалася із землі.

Ні Дмитро, ні Сашко свого діда не пам'ятали. Але вони знали, що баба Юстина — не рідна їхня баба, що рідна баба була Хавронька, померла, коли дід ходив на війну, вернувся, оженився на бабі Юстині, яка була сиротою й пішла на багато дітей: дядько Йосип, дядько Григорко, тітка Дарка, їхній батько, дядько Микола, тільки один дядько Олександр бабин, він народився, і дід помер.

Хлопці слухали бабу, дивилися на вогонь і їм уявлявся дід Гордій — брав у руки сокиру, рубав дуба. Сокира велика, дуб не піддається, але дід Гордій сильний. Рубоне — тріски летять.

Вогнище тріщало, сипало іскрами, коли Юстина підкидала хмиз, і це ще більше розпалювало хлопчачу уяву.

— А потім ми корчували пеньки. Валити вже не було що. Поставлено тартак, і він з'їв усі дуби. Я підкопувала пеньки. Яма така, що кіньми можна в'їхати. А дід підрубав корінці. Сокира тупилася, не хотіла брати, дід підбивав клинці, й пеньок, який він не був, мусів піддатися. Старий пан Бачинський обіцяв нам за те поле.

А Шпартела сидів, звисивши в узвіз ноги. І вогнище на тому боці узгір'я, на якому варилася вечеря, пекло його. То перед тим вогнищем, то за ним бачив своїх синів: Мефодя, Матуню, Григора — усіх трьох. До них підходила Вірка, а то й Надька з Любкою — пастушки. Але він кивав бровою з-під рушника, проганяв дівок, і вони щезали. А хлопці стояли і просилося з його душі: «Ми з Данилком були удвох, а вас у мене троє. Ми з Данилком свого тата тягнули за руки, а де я вам візьму третю руку, щоб ви мене шарпали, як умиратиму, де?»

Іван викинув з кулаків свої руки — тільки дві.

А Мирон і Ганка лежали поряд і собі слухали те, що казала Юстина:

— Коло тих пеньків ми падали, як мертві. Дід клав голову на сокирисько і спав. Прокинувся, давай мене будити й питати, де той плужок, де та упряж? А я ніяк нічого не второпаю. А йому приснилося: сам бог із неба скинув золотого плуга, золоту кінську зброю й проказав, мовляв, даю тобі, Гордію, роби, Гордію, хліб. Де той плужок, де та упряж, розкричався дід, я ж бачив їх, як тебе?

Дмитро і Сашко понаставляли очі, а що, як сам бог скинув із неба їхньому дідові і плуга, і зброю, а що, як дід і баба того плуга й зброї не знайшли, якщо все це десь є, але треба знайти — золотого плуга й золоту зброю...

А Шпартела дивився на свої чорні руки, вони трусилися, хотіли до чогось братися.

Там, коло вогнища, хтось звівся на ноги. Ганка. Шпартела упізнав її. Висока. Мирон теж високий. Він поставив коло Ганки Мирона, потім себе, на цілу голову нижчого від них, і те дивне видиво, що раптом витворила його уява,

зсадило його в узвіз. Звідси не видно вогнища, високої Ганки, але молодиця не давала йому спокою.

Вона ввижалася перед ним у глибокому узвозі, чорнява, синьоока, гінка. Що зробила: поцілувала і врятувала Туріяку. Та хіба йому така жінка? Та він, Шпартгела, віддав би за неї кого хочеш — Мефодя, Матуню, Григора. Усіх трьох віддав би за одну. Його вуси відділилися від боро-ди — Шпартгела засміявся.

— А що? — спитався сам себе. І прошепотів: — Турну-ти Туріяку і...

Юстина доказувала за вечерею:

— Пан землі так і не дав.

А Шпартгела ступав узвозом, викресав вогню, закурив. Кінці рушника метлялися йому за плечима. Ішов.

— Дядьку, стійте, дайте закурити, — почув за собою. Хтось наздоганяв, чалапаючи.

Іван зупинився.

— Ти звідки, чалапало?

— Я зі світу, дядьку.

— А ти вбивати можеш?

— А ви що, приймаєте в банду?

— У наймити.

III

Низькі кровки розкарякувато піднято на платви. Лаги набито рідко, так, щоб сніпки тільки трималися. Стіни не задильовано. Проміжка від слупа до слупа — двері. З якого боку хочеш, заходь, і з якого хочеш, виходь. Слупи не отесані. На всьому видно тимчасовість: постоїть та й по ній — шура-буда. Її зведено, як захисток, скоріше від сонця, ніж од вітру й дощів. А все ж у її лівому кутку поставлено скриню, коло неї мисник. І коловороток був гам. Різне хатне причадалля — родинний статок, без якого не може обійтись ніяка жінка. А знадвору — і плуг, і борони.

У правому кутку шури скинуто хуру соломи. Там спали.

Чисте, прозоре повітря лягало хвилями. Вистояне в прохолодній ночі і спосне достиганням осені, воно було, як самий дух землі й неба — подих одвічного життя землі. Це польове повітря довго й ласкаво милувало Ганчину руку, яка лежала поверх вовняного рядна. Пестило її паль-

ці, короткі, грубуваті, що взялися засмагою, наче молоденькою корою, і мовби хотіло розрівняти ту молоденьку кору, порепини на щиколотках. Напливаючи хвилями, вони прилягало на її грудях. Польове повітря торкнулося білої шиї, смаглявого підборіддя, засмаглого обличчя, і Ганчині широкі й довгі брови стали хмаритися у сні, її довгі вії над сплющеними повіками здіймалися вгору. Очі не розплющувалися. А легкий вітер будив і будив її. Ганка поклала собі руку на очі, щоб не чіпав ні брів, ні вій, а віп пробирався крізь пальці. Її рука, млява і виморена, впала, впала і; напіврозігнута, лягла обіч на зім'яту солому.

Ганчині очі продиралися. Вона плямкнула губами, хитнула головою й ворухнула бровами, а польове повітря легким вітром торкалося чола, було в її косах.

Вона напіврозплющила очі, повела ними і, напіврозплющеними, побачила всіх, що спали покомом: Юстину, своїх синів, Мирона під боком. Троє мужчин спали усередині, а дві жінки по краях, подумалося їй, і Ганка всміхнулася своїй думці.

Очі розширилися. Вона зняла їх угору: з-над бантини, зі снінків звисали довгі соломини, здавалися чорними стрілками в невидному досвітку і похитувалися. Над нею, над дітьми, над ними усіма. Знала, що це солома, але ж чорні стрілки, і Ганка знову повела очима, спинилася на Юстині, яка нахилила свою голову до Сашка, на Сашкові, який зарився в бабині груди, на Дмитрові, який розкинувся руками до брата й до батька, на Миронові, що спав головою униз, а його костристій чуб стирчав, і заплющила очі. Сірим, нужденним і гірким було все тут навіть під крилами сну. Та шура, в якій солома над головами — чорні стрілки.

Ганка лежала із заплющеними очима. Хотілося плакати: як так сталося, чому вона тут? Нащо їй було виходити, і чому вона вийшла за Мирона? І їй згадувалася своя, батьківська хата, велика, тепла, і столітній дуб під хатою, і село, і річка у березі. Все це далеко, тепер надто далеко від цієї Довгої гори, яку ще називають Безр'оддям.

Великі крапчасті сльози викотилися з її очей і текли.

Чому я пішла за нього? — плакала Ганка. І очима, повними сліз, знову подивилася на свекруху, на її сиву голову, на скуленого Сашка, на розпатланого Дмитра, на накостричену Миронову голову... Вхопити, забрати дітей

і утікати світ за очі, щоб ніколи більше не бачити і не знати ні тієї шури, ні тієї горбаки.

Жаль ухопив її за шию. Ніщо добре не зворухнулося в душі.

Вона із силою розкрилася, відкинувши рядно. Солома зашербуртіла. Ганка повільно спустила одну ногу додолу, потім другу й тихо сповзла з лігва.

Виступила з буди і побігла, не зупиняючись. Аж стала серед горба — розвиднялося.

Ганка була на горі, а долиною плив туман, легкий, сизий. Їй захотілося туди. І, розкинувши руки, знялася з горба. В самій сорочці вище колін летіла з горба муравою. Влетіла в туман, і він заплів її з ніг і до голови. Вона не відчула холоду. Ловила долонями туман, махала руками, сама заплітаючи себе довгими сизими пасмами, які стелилися й стелилися долиною. І туман чіплявся до її голих ніг і до голих рук. Він заплітався в її розпущені коси і обвивав шию. А вона ловила його ще і ще, сама туманіючи, не боячись, що за долиною — цвинтар. Коли перед нею забовваніли хрести, побігла знову на горб. Закинула голову — над її головою було небо. Блідо-голубе, чисте. Вона ще ніколи не бачила такого неба, зовсім чистого й зовсім тихого.

А долиною плив туман. І Ганка подумала, що вона стоїть під небом і над туманами.

Той горб — її земля. І блідо-голубе, чисте і тихе небо над ним — її. Велике. Вічне.

Розвиднялося, над сивими туманами височіли горби, за горбами — поля і поля, живі, як люди. Посхилялися, понаставляли свої плечі, добрі люди, що стали горбами.

Перед нею усе було велике.

Через горби пролягав шлях, і Ганка дивилася, як він, широкий, вихоплювався на саму гору. За шляхом був ліс, і там, під ним, текла річка. А поруч лісу знову поля — рівнина. І на ній високо-високо винеслася Козацька могилка.

Ганка не обернулась позад себе, де була Гнівась, не поглянула побіч, де були будівлі Шпартгели.

Тут житиму, думала, стоячи на своїй половині Довгої гори, височіючи до неба.

Їй згадувався той плуг, та кінська збруя, про які розказувала Юстина, і вона верталася до шури. Міцні у литках ноги несли її.

Перепинили будяки. Вони вирости купою. Одні доцвіли, в інших над коробочками сидів пух, а ті ще доцвітали пишно, рожево.

Ганка вхопила руками перецвілий будяк, потягла, відірвала при корені, а пух з його коробочок знявся над горбом. Тоді вона взялася за недоцвіт, зелений у стеблі. Взятася низько, при корені, де не було колючок. Мурава, пирійка не пускала корінь із землі. Але Ганка вирвала його, як той свій острах, що охопив її на світанку, і не викинула будяка, понесла.

Коло шури паслися на припонах коні. Вони перестали пастися й дивилися на неї. І вона дивилася на них. Лошак і Машка мотнули їй головами, і вона кивнула їм.

На прив'язі, коло слупа, стояла корова, ступила до Ганчиних рук, і Ганка почухала її між рогами.

А на подвір'ї, на возі з колодами стояв півень і співав. Він аж розчепірів крила.

Ганка зайшла з-за шури й дивилася, як він кукурікав. То стояв і співав у один бік, то, не кваплячись, повагом повертався і співав у другий бік.

— Ку-курі... — дзьоб йому розчинявся, а воло надималося, і коли дзьоб розчинявся зовсім, і коли очі запливалися, з надутого горла вилітало: — Ку-ку-ріку-у... — повне, нестримне і голосне, як умів співати тільки Туріїв півень.

Він переспівав у всі боки, склав докупи крила й стояв на колодах, важко поводячи головою, і його гребінь горів.

Із-за дороги, з Шпаргелиного обійстя теж почувся:
— Кукурі-ку!

Півень скинув головою, міцніше вчепився лапами за колоду й, нікуди не повертаючись, спрямувавши свого дзьоба до Шпаргел, закукурікав. Шпаргелин відразу ж обіззався. Ану, хто кого, подумала Ганка і стала чекати. Змагаючись, півні не могли пересилити один одного. Шалений, голосний спів стояв над Довгою горою.

Устав і натягував на себе штани Мирон. Зобачив Ганку з будяком у руці й запитав:

— Що ж ти мене не збудила?

— А я сама ще не одяглася, — відповіла вона й присоромливо глянула на свої оголені зарошені ноги.

— То вдягайся. День білий.

Ганка кинула будяки, і Мирон сказав:

— Пороблю хлопцям до будяків сапки.

Сонце не сходило, але вже добре видно — синьо і зелено.

Юстина була на ногах. Вона мовби спала одягнена, в довгій на збирочках спідниці, у завуженій кофтині й пов'язана хустиною: ні Мирон, ні Ганка не бачили, коли вона одягалася у звідусюд видній шурі.

Брязнула дійниця: Юстина бралася доїти корову, потім їй треба було розпалювати вогонь, щось варити. Нечутна і наче б і невидна, вона запоралася, нікому не заважаючи, ні в кого ніщо не питаючись: сама із собою.

Мирон і Ганка бралися до колод.

До них ішов Іван Шпургела, вів з собою Мефодя, Матуню, Григора й ще когось, незнайомого.

Голова в Шпургели була зав'язана рушником.

— На добридень! — гукнув, підступив до Мирона, подав руку. — Не кличете, а ми самі — сусіди, — сказав, дивлячись на Ганку. — Ану, хлопці, навалися на колоди. Взяли!

Його сини і незнайомий поставали до воза. Про незнайомого Іван кинув:

— Чалапало, узяв за наймитка... — і поплював собі на руки.

Мирон і Ганка підступили до колод на передку, Шпургела з наймитом — на задку, а хлопці викочували, пересаджуючись через ручиці.

— Держіть, не пускайте, — керував Шпургела Миром і Ганкою, коли колоду було перевалено.

Мирон стояв навпроти Шпургели, й Іванові очі, зарослі, пронизливі, дивилися на Миронові ноги: якби я опустив свого кінця, Мирон ні за що не вдержав би. І Ганка йому не допомогла б. Ганка відгйднулася б, а колода йому б по ногах — р-раз — і без віг...

Він держав колоду, глянув на наймитка, на Чалапала, мовби змовлявся із ним. Колода вивалювалася із Шпургелиних рук.

— Мефодь, курвий сину, — простогнав.

Підскочив Мефодь, і кругляк опустився на землю.

— Хлопці, тепер котіть, — наказував сином. — Он туди, — ткнув пальцем. — Там трачку поставиш? — кивнув Миронові.

Молоді Шпургели присадисті, вузлуваті. І новоявлений наймиток теж був подібний до них, тільки чомусь косив ногою.

Колоди як не лежали на возі.

Старий Шпартгела втерся рукавом, підняв завиту рушником голову й дивився на Ганку.

— Сідайте, поснідаємо,— сказала Ганка йому і хотіла бігти різати сало.

Миرون зам'явся, хотів признатися, що горілки нема, але Іван випередив його:

— Ми по-сусідськи... Ми вам, а ви нам. А що ви вчора у мене за столом не посиділи — жаль. Я хату освячував.

Він не чекав, що будуть казати Мирон і Ганка, загулав чобітьми, і за ним неохоче, повільно побрів його виводок і покосив ногою наймиток, примруживши маленькі блискучі очі.

IV

Лошак у борозні, Машка над борозною — тягли плуга. Мирон тримався за чепіги. З-під лемеша виверталася шкірчаста скиба, не хотіла ламатися, ставала сторчма, і він привалював її, не зупиняючись, ногою.

Ганка вела за уздечку лошака, обводила коней.

Зайняли у вогонь: від дороги, навскіс із горба на долину пролягала перша борозна.

Дмитро і Сашко накинулися із сапками на будяки. Власне, то були навіть не сапки, а колуни на замашних держалнах. Дмитрові держално по руці, Сашкові заважке. Але Сашко був запопадливіший, беручкіший до роботи, підцюкував будяка, не дуже придивляючись. Стинав і наступав на іншого. Дмитро примірявся, прицілювався, наче вибирав собі щонайбільшого.

— Падай! — приказував Сашко, наступав і замахувався.

Дмитро, націлившись на будяка, спочатку відскакував од нього, тоді наскакував:

— Тремти!

Сашко рубав просто, а Дмитро рубав, насолоджуючись.

Машка відсапувалася Ганці у вухо, Ганка косувала на Машчине тельбате черево і, не відпускаючи уздечки, мовби допомагала жеребній кобилі тягти плуга. Їй було шкода Машку, шкода, що вона пізно приведе лоша, куди в чортів голос — на осінь, і Ганка думала: оборемось і тобі, Машко, стане легше. І Машка, відсапуючись їй у вухо,

ніби розуміла, що за першою борозною друга буде справді легкою.

Навкосяка, у долину коні перли плуга, не пристаючи. Вони не приставали долиною. Мирон брав при самій межі, але не вивалював на межу скибу: межа — чуже, того ж самого Бачинського, його від межі до шляху, за шлях. І не облогує: Бачинський здає на спілку, бо з нього пан, як з клоччя батіг. А та Довга гора давно не бачила плуга. Тут ніхто не хотів брати на спілку, тут — цілина.

Допхалися до узвозу, чепіги вискакували з Миронових рук, і він не міг утримати плуга. Лошак шарахався від узвозу, збивав Машку.

— Пускай їх! — крикнув Мирон.

Ганка не втямила.

— Та пускай, кажу, коней! — засердився він, потягнув віжкою і кинув плуга набік.

Ганка пустила уздечку. Коні відчували, що плуг не в землі, не заглиблений і швидше пішли під гору.

— Треба було у складок, а не у вогонь, — сказала Ганка.

Мирон змовчав. А, змовчавши, почав:

— У складок перший раз не можна. Навесні вода усе вимис. Прийдеться під гору над вивозом — порожняком. Вйо, коні! — і погнав коней. — Вйо, малі...

Лошак завернув у борозну, не коверзував, хоч і не зник бути борозенним: Машка жеребна, от і перепрягли. Але Мирон не дав коням іти. Тр-р-р... Він збивав їх назад і тягнув назад плуга. Коні ніяк не могли второпати, чого від них хочуть, і натурилися. Ганка теж не могла зрозуміти, що Мирон робитиме.

Він збив коней, дотягнув плуга до краю узвозу, сам зіскочив у узвіз, завидніли лише його голова, груди і руки, які держалися не поверх чепігів — за чепіжжя. Він вирівняв плуга і, стоячи в узвозі, в ровці, якимось утримуючись там ногами, грудьми наліг на плуга, заглибив кінчик лемеша, гейкнув і, коли коні пішли, вискочив з узвозу. Оглянувся — борозна тяглася, наче з узвозу: так і орати.

— Попомучимось, — сказав.

Ганка рушила за ним, борозною.

— Хіба то поле, обліг...

Вона нагнулася й стала виривати зі скиби пирій, але не могла його вирвати.

Мирон її не чув — орав. Коли Ганка розігнулася, він з плугом уже був коло шури.

Ганка стояла в борозні. Шура — все обійстя. Як на долоні — звалені колоди, кругляки. Як на долоні — діжка з водою, вкрита рядном. Коло неї бочка. Воду й то треба возити, бо криниці нема. Як на долоні, ходять, никають коло шури кури. Й чорніє купка золи од вогнища, на якому вариться їжа. А у високих будяках Дмитро і Сашко. Юстина з коровою в будяках.

І вона йшла до будяків.

Чорна і мілка борозна тягнулася в долину, заверталася до дороги. Ганка, її сини і свекруха були всередині, на клинцюватому загоні, а Мирон тягнув за собою другу борозну.

Борозна — стежка до хліба, подумала Ганка. Й думала, як же багато тут сонця. Скрізь сонце. І вилискує перекипнута скиба, і борозна наче промінить сонце. Ганці здавалося, що Мирон оре поле й виорує проміння, яке було в землі, — перед ним і за ним усе світиться.

Рижка корова, така ж телиця, а коло них шестеро овець — баран сьомий, паслися на обораному загоні.

Нехай попасуться, поки дооремо, мовила подумки Ганка, йдучи полинами. Полини й будяччя. Полини приориюються, а будяччя треба полоти. Сивий полиновий під струщувався на її ноги, і дух полину стояв у горлі.

Юстина захопила й собі городника, і Ганці. Дмитро й Сашко сапками-колунами, а Юстина городником рубали будяки.

— Навалили, — хвалила їх Ганка.

Дмитро сперся на своє держално й перепочивав. А Сашко не перепочивав, забрався у саму гущавину. Ходив без штанців, у самій сорочці, полотняній і довгій до п'ят. Де його голова, а де голові будяків?

— От якби мені косу!.. — вигукував.

— І в кого воно вдалося? — вела Юстина. — Воює з тими будяками, як обпечене, і будяки його не колють.

— Я їх не боюся! — викрикував малий.

Юстинин і Ганчин городники вкопувались у землю. Юстина ще не дуже стара і могла своєю силою посперечатися з Ганкою. Вони обидві легко і звично орудували городниками, ніби вродилися з городниками в руках.

Літа минали й, здається, не чіпали й більше не зачеплять Юстину: обличчя, хоч і побабчене, але в ньому ще з кров. Ну, що більшого могли зробити їй літа від того, що

вже зробили? Коси сиві. Куди більше сивіти? Руки чорні, на них видно жили. Як тим рукам чорніти ще дужче і як жилам ще дужче надиматися? Згорбатіє. Вона й так похила і худа. Дмитро і Сашко були переконані, що їхня бабуня буде завжди такою, як вона є, що такими самими будуть їхні батько і мати, не зміняться.

Пригрівало.

Перед бабиним літом, сівба, думала Юстина, Пізно. Вона ніщо так не любила, як роботу. Розпалилась, її побаччене лице взялося рум'янцем. Вицюкувала городником чортяче зілля, а її очі казали Ганці: бачиш, яка я, а коли ти прийшла до нас, то побоювалася: свекруха, та ще не рідна, свекруха — гірше мачухи, а яка я тобі свекруха, яка мачуха? Хіба не люблю тебе, хіба не люблю твоїх дітей? Я всіх вас люблю. Я дівчиною, молодою як цвіт, прийшла до Туріїв. Гордієві хлопці були парубками, а я пішла за нього. І малі теж були. Скільки їх? Я прийшла, як молодий цвіт. Усіх догледіла. А свого цвіту мало посіяла: один Олександр. Така моя доля. Але ви любіть Олександра, то і я вас любитиму. Я буду робити на вас. Хоче, нехай Олександр учиться. Нехай вивчиться, може, йому і землі не буде треба? Нехай земля буде для ваших дітей, для тих, що є, для тих, що ще будуть. Нехай у вас будуть діти.

І Ганчине обличчя, повпе, обвітрене, але гладеньке, гарне на сонці, з великими очима, які аж потемніли од чорних брів, теж промовляло щось добре й тихе: втомлива робота не виморювала її. В очах жила надія, і та надія пересилювала всі сумніви, а з ними і втому. І коли Ганка дивилася, як сонце ходить по стриженних під машинку головах її дітей, як того сонця повно у їхніх пазухах, її обличчя ще дужче рум'яніло.

У сонця багато ласки. Воно було ще те літнє, спекотливе, яке праяжить і від якого хочеться утекти в тінь, заховатися, а тепле, миле. Його проміння червонило руки, і руки ставали ще беручкішими, червонило ноги, і ногам хотілося ступати по землі. Усе живе — під сонцем. А Дмитрові й Сашкові здавалося, що і їхня мати, і бабуня ласкавіші за сонце. І діти рубали будяки, як мати і як бабуня.

А коли навалили їх цілі купи, то посідали.

Тепер починалося найважливіше: сухі будяки треба підпалити.

Мирон ішов за плугом долиною, завернувся коло узвозу. Коні похитували головами. Вивернуті скиби облягали клин-

цюватий загін. До вечора все буде зоране, вранці приралиться і можна сіяти.

Хлопці помчали наввипередки до батька взяти сірники.

Миرون гулькнув, сховався у вивозі. Заніс плуга, держав його на руках. Він не встиг його заглибити, не встиг погнати коней — Машка хилилася, хилилася, хребет їй затремтів, і вона упала в шлеї, при вивозі.

Мирон висадив плуга, покинув. Уперіцив кобилу бато-гом, але вона не звелася. Почав відчіплювати посторонки від орчика. Посторонки натягнулися. Він скинув стельвагу. Кидав зло очима на Машку:

— Чи не здуріла? Що ти робиш?

Хлопці це побачили, залемтували.

Юстина і Ганка бігли на той лемент.

Мирон повідчіплював посторонки, зняв кантару, але кобила так і лежала в шлеї. Сталося те, чого він найбільше боявся: вона жеребилася.

Машка відкинула од себе голову, далеко, наче б та голова була не її. А очі не заплющила, дивилася, широко, благально. У тих її широких і благальних очах щось мучилося, корчилось, і вони затягувалися рудим-рудим. Її, певно, дуже боліло. Вона здригнулася — лошак одвернувся і став довбати копитом землю, підіймав ногу і довбав копитом, як людина, що бачила біду, але не знала, що їй робити, бо нічим не могла допомогти.

Мироном затрясло. Високий, він змахнув довгими руками, ухопився за голову, наче п'яний. Потім підплигнув до кобили, садонув їй у черево босою ногою. Машка й не поворухнулася. Її голова лежала так само відкинута, тільки очі стали ще ширші, ще благальніші. У них падало сонце.

Мирон розмахувався, щоб ще раз ударити кобилу, щоб вірвати, поставити її на ноги!

— Та схамени його! — крикнула Юстина Ганці.

Дмитро й Сашко позатулялися руками.

Ганка боялася наблизитися до Мирона.

— Дуру наївся? — крикнула на нього Юстина.

— Наївся!.. Я наївся!.. — загорлав Мирон. І не було знати, чи він сміється, чи ридає.

Юстина не дала йому ще раз ударити Машку — стала перед ним, загородила собою кобилу й похнула обома кулаками йому в груди.

Мирон став бити босим носаконем землю.

— Чого ти витягнулася? Щоб ти витягнулася зовсім!

І чого мене не посунуло в яр? Чому не привалило колода-ми? Раз — і по-всьому! Нащо мені мучитися? Нащо?!

Земля летіла з-під його ноги, а він неначе б рив під собою яму.

Юстина сказала: «Казисьь...» — І клякнула перед Машкою на коліна.

Ганку душили сльози.

А Мирон перекричався, переказився й сміявся; страшно. Хлопці повтікали до корови, до овець і пантрували звіди: що ж воно буде?

На Миронів гвалт біг хтось від Шпаргел.

Ганка не бачила, хто біг, але чула, що хтось біжить, не один, і це стверезило її. Напустилася на Мирона, щоб притих, щоб не робив із себе варіята.

Мирон утих, заходився коло лошака. Відчепив орчика од стельваги, накинув до плужка.

Поки набігли Шпаргели, Мирон погнав лошака — орав лошаком і не оглядався.

Шпаргела закасає рукави і на виду у всіх став доставати лоша, яке показалося.

— Скинула, — промовив. — Мертве.

V

У Шпаргел спали, хто де впав: робили від світання й до смеркання.

А Іван не спав: сон не брав його. Іван снував по обійсті, мурмосив сам із собою.

У тиші, яка каменем привалиювала молодих Шпаргел, чулись сторожкі кроки й бурмотання, наче молитва.

Іваниха теж не спала. Стояла на ганку, за прихиленими дверима.

— Хоча б сів, раз не може лягти, хоча б сів і подумав, а як не може думати, щоб сидів пеньком, а то снує, як павук. Бурмосить, аж заслинився. І що він снує? Никає і снує, — шептала Іваниха і боялася, щоб він не почув її шепоту.

Вона забулася, як її звати, — Іваниха. Так кликали люди, а він кликав — ти. Казав: «Ти», або: «Гей, ти!» Іколи це виходило не без поваги, навіть не без захоплення, адже й коняку він поганяв тими ж словами: «Гей, ти!» А коли замилювався конякою, то цідив: «Ти...» Вся суть була в інтонації — вимогливій, буркотливій, байдужій чи поважній, а слова ті ж самі.

Люди кликали її: «Іваниха» — поважно, бо вона була в Шпургелі господинею. Сама — часточка того його багатства, і в той же час — господиня, мати дітей. Нерідко: «Іваниха» — без поваги, навіть презирливо, бо ж раба й потакала Шпургелі, його захланності. Тут теж уся суть була в інтонації — подовжений, з довгим «і», «а» чи скоромовній, січеній.

Стоячи за прихиленими дверима, маленька, приншкла, ніби забилася в темряву, ніби розчинилася в ній. Наморені ноги згиналися в колінах, спрацьовані руки поопускалися, плечі зігнулися. Очі приплющилися, подрімували, а вуха наслухали.

Іваниха вся нащулилася, і в ній, згорьованій, зобидженій, було оте — «ти», принизливе й застрахане.

Не лягала спати, поки не вляжеться Іван, — чекала. Її чекання було неуступливе.

Всі її діти — три дочки і три сини — живі, які народилися й повиростали, і ті, мертві, яких вона появляла, але які не хотіли набуватися на світі, відходили в інший, щоб там літати ангелами, ніби народжувалися не від неї, а від її неуступливого чекання, як оце зараз. Іван і замолоду, і літніючи, і тепер, із сивим волосом, ніколи не спав із нею, як сплять із жінкою, в одному ліжку. Як колись, давно, так і тепер біс міг ударити йому в ребро, і він міг з'явитися не те що звечора, коли все обляглося, а серед ночі й проказати своє: «Ти...» — і забряжчати пряжкою від свого паска.

Іванісі давно ці любові вже ні до чого, особливо після народження Любки. До Любки вона родила дітей просто й безболісно. Яким судилося виростати, повиростали, живуть, а якщо бог позабирав, то так, мабуть, і треба. А Любка народилася квола, немічна. Їй аж самій було дивно, що Любка вижила. До трьох років не заговорила, не заговорила й на п'ятому — німа, придуркувата. Нащо такому мучитися, думала про неї Іваниха, брала на свою душу гріх, але не могла думати інакше.

А Шпургелою носило.

Він обійшов, обшарив довгий і широкий стіжок. Хлопці спали під стіжком. Доклали й попадали, хто головою у стіжок, а хто головою від стіжка. Не захотіли вечеряти. Іван, як обходив стіжок, то переступав через них: бачиш, підпали стіжок, погорять, а не повстають.

Потім поникав до коней. Коні позаплутувалися на припонах, і він порозплутував ланцюги, обдивився залізні пута на ногах. Без ключа коней не порозпутуєш, хіба що

пилочкою. Він нагнав коней, щоб паслися, щоб не дармували, і знову вернувся до стіжка. Наставив ногу, щоб збудити крайнього, але упізнав Матуню й відступив. Будив ногою під бік Григора.

— Наскладався снопів, руки болять... — Григир був заспаний, і голос його був сонний.

— Полягали і спите собі, а коні позаплутувалися.

— Я зараз, ой, рука...

— Лежи, сам порозплутував. Нема того, щоб одним оком спав, а другим дивився. А я у твоїх роках як? Нароблюся, а вечір — коні на нишлії *. А тут усе під боком.

Григир спав на руді, відлежав її, перекинувся й питався:

— Усе я, а їх чого не будите?

— А я і їх побуджу, нікому спуску не дам.

Григир засопів носом. Батько сказав:

— Пасіть коні і стіжок... Лежні.

Наймитка під стіжком не було. Вірка, та спить на комірній горі. Думає, що занадить парубка. Дурна. Парубкам тепер давай землю, а не комірну гору. І він пішов до комори, дивився на драбину. Горішні двері зачинені. Підліз по щаблях до дверей, відчинив. Вірка спала міцно, не прокинулася, і він пожалів її, тихо зачинив пискляві двері.

Зіскочив з драбини на подвір'я, дивився на місяця й потягувався.

Став заглядати у хліви.

Свині й не рохнули.

— Сплять, не голодні. Вірка своє діло знає, — промимрив собі й був задоволений, що не збудив Вірку.

А коли увійшов до корів, обидві корови задзенькали прив'язами.

— Порожньо в яслах. І коло телиць порожньо. Як знав, а молока всі хочуть. Пастушки!

Корів доїла Іваниха, пасли й годували найменші — Надька і Любка.

— Ти! — покликав він з порога хліва.

На його голос із ганку зійшла Іваниха. Йшла, погойдуючись, наче сновиди, перебирала ногами.

— Дай коровам. Телицям дай.

Іваниха мовчки звернула до купи скинутої перед хлівом трави.

— Самі їсте, а худоба голодна.

* Нишлії — нічне.

Іваниха брала на оберемок траву і чула жожне гостре чоловікове слово, кинуте, як з-під коси.

А Іван шукав наймитка. Під стійками його не було, коло хліва в траві теж не було.

Наймитка не було й у stodолі. А причілкові двері відчинені. Шпургела переступив через високий поріг, наче через перелаз, і наткнувся на наймитка.

Той сидів на ковердяці, край кукурудзи, і при місяці.

— Б'єш воші, Чалапале?

— Думаю.

Шпургела здивувався, що наймиток не спить, а думає, хмикнув, дістав кісета. Зробив цигарку, добув кресалом вогню, прикурив і тоді подав кісета наймиткові.

— Не хочу,— сказав той. Сидів на ковердяці у білих підштаниках, пазуха сорочки розпанахана.

— Як хочеш...— бовкнув Шпургела. Затягнувся. Цигарка в його роті зашкварчала.— А про що ж ти думаєш?

— Про все.

Шпургела пакнув знову й собі усівся на ковердяку.

— На твоєму місці треба спати, а не думати.

— Багач не спить — багатство не дає, бідний не спить — горе не дає.

— Правда.

Сиділи й мовчали.

— Переробився? — спитав Шпургела.

— Не дуже.

— Чого ж ти хочеш?

— Нічого.

— Так і повірив? Моє багатство не дає тобі спокою. Робиш на Шпургелу. Він дає тобі хліб, а коби ти міг, вирвав би у мене з горла.

— А вирвав би.

— От бачиш. Але моє горло високо,— і він підняв бороду, показав на своє горло.— Не дістанеш.

— Ще й як дістану.

— Коли?

— Буде війна. Буде, дядьку. Я служив у пана, крив йому гонтами віллу. Ви знаєте, що таке вілла?

— Не знаю.

— Той пан не те, що ви. Далеко кудому до зайця. Вілла — хороми для забави. Без жодного цвяшка. Той пан перший мене розпаскудив. Я тесля, майстер. Він мене і пригрів. А коли я упав з даху і зламав собі ногу, ось вона, бачите, пан не тільки не схотів платити інвалідне —

шпиталеве не заплатив, прогнав, як проганяють шолудивого пса. З того часу я думаю про війну.

— Дурне. Я б того пана підпалив або навів би на нього злодіїв.

— А ви думаєте, я був ліпший?

— Підпалив чи навів злодіїв?

— То вже моє діло.

Шпаргела дотягнув цигарку, плюнув на неї — на свої пальці, тоді кинув і затоптав.

— І ти нічого не боїшся?

— Нічого.

— А тюрми?

Наймит мовчав. Шпаргела бачив, що він мовчить. У розпанахану пазуху Чалапала лилося місячне світло: зарослі груди були червоні.

— А мені якраз такий, як ти, потрібний. Подобаєшся мені.

— Можете видавати поліції. Я все сказав.

— Не видам. Данилко, браток, солтисом і мельдувати не треба.

— Знаю, що не замельдуєте. Знаю, на що я вам потрібний.

— Ану скажи?

— Самі скажете.

— Нахрапом береш? Ні бельмеса ти не знаєш. Їсти хочеш?

— Ви годуєте...

— Вставай і ходімо. Побачимо, чи ти з лякливих, чи ні. А думати кинь, хай кінь думає: в нього велика голова.

Місяць світив на них обох. Шпаргелина голова була під капелюхом із заламаною наперед крисою; під козирок. Наймиткова — непокрита, пляцковита, і на ній, облісілій, видніли, закинуті од вуха й до вуха, волосини. Вуха стирчали.

Шпаргела йшов позаду, наступав на наймитка. Коло хлівця — причепи до хліва — обігнав його. Забрався у хлівець, причинився. Наймиток почув: засокотала курка, — і господар став на подвір'ї з куркою, держачи її за лапи.

— На, тримай, — сказав Іван. — Скрутиш їй голову, щоб ані писнула, чи не скрутиш, а я подивлюсь, який ти твердий.

Чалапало завагався.

Господар усукав йому курку, але він не знав, що з нею робити. Міцно втримував її за лапи, а вона скидалася, кудкудакала, і з неї летіло пір'я.

Шпургела хікікнув.

— Моцун... Так у тебе нічого не вийде. Ти перекинь її в ліву руку, отак, — показував. — Тепер посади на руку, правою погладь, приголуб.

Іваниха, не дочекавшись чоловіка, обляглася. Курка закудкудакала і розбудила. Лис чи тхоряка, подумалося їй, і вона, як була, стала на ганку.

Те, що побачила, здалося їй сном: світив ясний місяць, наймиток держав на своїй руці курку, погладжував її, а Іван щось казав йому. Ясний місяць освітлював їхні руки і голову курки. То була добра курка, не переставала нестися взимку. Її голова опинилася між двома наймитовими пальцями. Іван виставив перед наймитком свої пальці, повчаючи, як скрутити курці голову. Наймиток зробив це не одразу. Він погладив курку. Курка прилягла під його рукою, витягнула шию. Біле пір'я вилискувало. Тоді він нарогачив свої пальці, і вони стиснули курку за шию. Чалапало повернув рукою, наче б щось загвинчував. Курка й не кохнула.

— Кидай, — почула Іваниха Іванове.

Наймиток кинув курку на землю, і курка лежала на землі з витягнутими ногами. Не стріснулася.

А Іван знову ступив у курник і виніс нову курку.

І з другою куркою було те саме, що й з першою. Правда, на цей раз Іван мовчав, і наймиток, оте Чалапало, мовчало, чинивши смерть.

— А то що на вас напало, всі кури подушите! — писнула й задихалася Іваниха.

— Ти... скуби й вари!

VI

Машка скинула лоша, і Турії розсварилися — Мирон з Ганкою, діти між собою, тільки Юстина ні з ким не сварилася, всіх обминала, змовчувала й була ще самітнішою. Нікому ніщо не лізло до горла, то вона й не варила. Машка слабувала до вечора. Лежала, не встаючи, цілу ніч. Лежала й удень. Юстина поїла її сироваткою і льоном. Лоша закопали на тому ж недоораному клинці. Мирон доорював лошаком, навідувався до Машки, сердився: «Хоч що хоч роби...» Ганка вспокоювала, а він накидався: «Тебе підпряжу чи що?» — «Підпрягай», — казала Ганка і йшла бити груду й скиби.

Хлопці теж били груду й привалювали скиби, які ніяке рало не припалить — лапи повідлітають. Мирон казав, що добре б пустити котка, тільки його чортма. Можна б

випросити в Шпиргели, але лошак не зворухне його. А Машка лежить.

Ганка з довбешкою. В Дмитра і в Сашка теж довбешки. У Ганки замашна, сукувата. Нею билося по обухові сокири, заплішувалося клинці, коли кололася соснина й осичина на шуру.

Весна, літо видалися сухі. Земля взялася грудую, наче каменем.

Вони йшли за скибами, підіймали над собою довбешки, а грудка не хотіла розбиватися. Над полем куріла бура курява, Ганка і хлопці були чорні, тільки зуби білі.

Намахавшись руками, хлопці сідали. Руда курява заволікала їх, а Ганка сідати не сміла, біла довбешкою, збирала в запаску пирій, щоб викинути його на межі, а потім скласти й спалити. Курява осідала на хлопців, розвіювалася, і вони наздоганяли ту куряву, що її наробила мати, ховалися у ній і були з матір'ю.

Потім вийшла і Юстина. Робила те ж саме, що й вони. Не мала довбешки, так полінякою.

Земля родить, якщо її перем'яти пальцями.

Потім хлопці похотіли їсти, і Ганка сказала:

— Нехай вам бабуня дасть.

Юстина сказала, що дасть молока. Якого хочуть, солодкого чи кислого.

Дмитро і Сашко не хотіли ніякого.

— То хіба, мамо, йдіть і варіть обід,— заїкнулася Ганка.

— Коли ж я його зварю?

Ганку це зачепило.

— Вже треба було зварити!.. Іще я вам хотіла сказати, мамо, добре полощіть цідилок, коли зцідите молоко, а то полощете абияк.

Ганка сама знала, що їм на полі бракувало води, але взяла й бовкнула.

Юстина мовчала, розігнулася й перестала бити грудку. А Ганка ще взяла й показала, як вона споліскує цідилок абияк. Юстині просилося з язика: коби не біда з кобилою, то і води в діжці було б доволі. Але ж навіщо, знаючи це, Ганка ще й показує руками, яка вона, мовляв, нечепурна? Юстинине обличчя почервоніло-почервоніло, у горлі став кулак, твердіший, ніж грудка. Хотіла промовити: якщо вона не вміє їм догодити, то нехай роблять самі. Але не промовила — твердий кулак душив її. Обернулася, понишкувала з поля до шури й поволокла за собою ломаку, якою біла грудку.

Вона йшла, як навмання: не мала куди йти.

Під шурою, у затінку, лежала Машка. Передні ноги підкулені, задні відкинуті. Жінка сіла коло неї, поклала собі на коліна ломаку, а на неї — руки.

Вони дивилися одна на одну. Очі в Машки вже не були рудими й каламутними, але дуже втомлені, так, ніби у них усе перегоріло, відпалахкотіло, й тепер на самому дні полишився недотлілий спогад про той біль, що її дуже вимучив.

А Юстинині очі були сірі. На них завис туман, і вони хотіли плакати.

Машка жалібно дивилася на Юстину, а Юстина дивилася на Машку й казала: «Де нам подітися?»

І тому, що Машка дивилася, не змигуючи, вразливо, розумно, ніби геть чисто розуміючи Юстину, її образу. Юстині пригадалося все життя, усе, що тільки запам'яталось, і вона захитала головою — розповідала про себе Машці.

Як зачалася війна і співали пісню: «Пише, пише цар Ерманський, пише руському царю: я Расею завоюю, сам в Расею жить піду», то я була дівчиною, п'ятнадцятилітком. Стали позиції. Батька — на війну, так і не прийшов з неї. А нас із матір'ю — в біженці. Відбили германців, вертаємося назад, додому. Коня у нас відібрали до обозу. Як тільки війна, то коней одразу беруть, щоб коні помагали виграти війну. Ми їхали коровою. Сніг, заметіль. Мати заслабли і вмерли у буді на возі. Але я довезла їх у своє село і свої люди поховали матір на нашому цвинтарі.

От десь тоді об'явився, вернувся у село скалічений Гордій. Забирали його в новобранці, то поховав жінку, вернувся — ще не всі рани позатягувалися. Руки й ноги цілі, а ребра попровалувані.

Прийшов він до мене, розпитував, як живу. А як я жила? Хата без верха, без даху, шибки клоччям позатикувані. Посидів і пішов. На другий день показав свою рану, підняв гімнастерку, і я злякалася.

— Не бійся, дівчино, — сказав, — заживе, як на собаці.

А третього разу прийшов, нічого не казав, сидів і мовчав. І мені було чогось дуже добре, що він сидить і нічого не каже. І я думала, щоб він посидів ще хоч трохи: зимові вечори довгі, люті. Але йому треба було йти.

Він устав з колодки коло припічка (ні стільців, ні лав і в помині не було, а спала я на соломі), дійшов до дверей, узявся за клямку й обернувся. Я думала: скаже «на добраніч», а він сказав:

— Може, підеш за мене, дівчино?

Я перелякалася.

— Що ж ти мовчиш? Подумай, розпитайся тіток, — уклонився і клацнув клямкою.

Коли клямка клацнула, я відказала:

— Кого мені питати?

Він прийняв руку з клямки.

— Тоді кажи.

— Страшно, дядьку.

Він щось подумав і відповів:

— Боятися нема чого. Але ти дивись: дітей у мене чимало, але ж будеш господинею. Підеш за мене чи ні — не називай дядьком.

— Може, я і пішла б, коли мене не битимете.

— А чого так думаєш?

— Усі чоловіки своїх жінок б'ють, дядечку.

— На тебе я й пальця не підніму. Я не питущий.

Так відбулося сватання, а перед постом — весілля. Пішла за нього — прийшла до Туріїв. З того дня моя фамилія загинула.

Юстина перестала похитувати головою, дивилася на Машку і в її оці бачила саму себе.

От і була перша вечеря. Всі посідали за стіл. А той стіл — двері на колах. Хата Туріїв — сама стріха залишилася, ні стодоли, ні хлівів. Комора осмалена, горіла, та не зайнялася. Отож Гордій посадив усіх своїх за стіл, великих, менших і малих, і сам усівся на покуті — батько. Я поставила на той стіл-двері пекун картоплі й хотіла йти до печі. Моя мати ніколи не сідала за стіл снідати, обідати чи вечеряти. Все коло печі. Я хотіла бути, як мати. А Гордій покликав, посадив біля себе й сказав:

— Так, діти. Юстина буде вам за матір. Ваша мати була добра, бачите, скільки вас народила, але бог забрав її до себе. Царство їй небесне... Слухайте, що скажу, і щоб кожне зарубало собі на носі: щоб я не чув і не бачив, аби котресь із вас обидило її, — й показав на мене. — Любіть і шануйте її, як матір. Так буде, поки я живу. А коли я помру і ви станете її зневажати, я буду приходити по ночах із цвинтаря і буду бити вас по ваших дурних головах, аж доки не станете розумними. Все.

Після цього почали вечеряти.

Як Гордій сказав, так воно й трималося, поки війна не перекинулася в переворот.

Вони називали мене матір'ю. Один Микола вагався. Менші за нього — Одарка, Йосип, Григорко — шанували. Я старалася годити. Та й то сказати, яка я матір? Одарка по-

ривалася на музики, хлопці не могли без вечорниць. Микола заводій. Збираються на вечорниці, він підморгує: «Давай з нами». Я розплакалася. Йосип, Григорко, з хати, а Микола підсміюється. Зайшов батько. Подивився — Миколу як здуло. Минула ніч. Микола спав у коморі, яка горіла й не догоріла. Всі беруться снідати, а його нема. Залишив у коморі на одвірку записку, щоб не шукали. Пішов у перевороти. І довго про нього не було ні слуху ні духу.

Якось так сталося, що тільки-но Микола з дому, а на поріг біда за бідою. Ми з Гордієм валили дубки на Довгій горі — треба поля, а тут одні наступають, другі відступають. Гордієва рана затягнулася. Заскочили поляки — до обозу. Поїхав, а вернувся з новою раною. Не залікував, появилися більшовики. Знов до обозу. Сам поїхав, бо шкода коней. Він вернувся з кіньми і з кулею у плечі. Вмирав, то казав:

— Усякі кулі й осколки розрешетили мене, Юстино. Іду на той світ. Ворожі кулі сидять у мені.

А я народила Олександра...

Юстина дивилася просто себе: вернулася у минуле й не могла з нього вийти.

А Машка хотіла, щоб Юстина дивилася на неї, струснула хребтом, фиркнула й знову лежала тихо. Юстина глянула на неї і знов бачила себе в її оці.

Кажуть, умирає батько, то вмирає рід. А я не дала Турієвому родові вмерти.

Доглядала Сашка, а старшим готувала посаги. Першою вийшла заміж Одарка. Хоч і за інваліда, хоч він і з дерев'яною ногою, але любить її. Вже дочку віддали — пристав побережник.

Григорко пішов у приймаки. Йосип женився додому. А тут і Мирон виріс. То ходив із булькою під носом, а то і його жени.

Мирон добрий, знає біду, і, може, один з усіх запам'ятав слова, які батько сказав перед першою вечерею. Малі діти падкі запам'ятовувати.

Йосип по крихті сплачує нам із Мироном за батьківщину, от ми й на поле спромоглися. Багато Туріїв, та нікому нам допомогти. Батько і мати — за всіх, а діти — кожен за себе.

Мирон таки добрий. Пустив Олександра в школи. Це ж він у гімназії. Заробляє гріш. Хоч би навідався...

А може, Миронова добрість така: нехай Олександр вчиться — до землі не вернеться. Та його частка тут.

Юстина підняла зі своїх колін ломаку і стукнула нею побіч себе — тут.

Машка ніби того й чекала. Струснулася, встала на ноги й підійшла до Юстини.

Юстина миттю підхопилася. Відразу забулося про все, що думала. Швиденько йшла горбом і гукала:

— Мироне, Ганко, вона встала...

І Машка ступала горбом за нею.

VII

Задні і передні колеса скакали, аж вищали: рало дерло ріллю.

Мирон у підкасаних до колін штанях цибав по грудді. В долину, знову на горб. Не хльоскав віжками і не кропив батогом: Машка йшла рівно у шлеї, ніби знала, що завинила, і тепер старалася. Лошак чув коло себе кобилу й теж тягнув рівніше.

Коні від куряви гливіли, Мирон був, як рілля. Сорочка і штани поросли землею. Де рот, де очі? Він чув своє поле на смак, полизуючи губи. Земля тріщала на зубах, забивалася у ніс. І він чув пахощі свого поля. Йому крутило в посі, голосно пчихав, що аж коні лякалися.

На паральники, на лапи начіплювався пирій. Земля вкрай запущена. Хіба так можна? Сам не гам і другому не дам, думав Мирон про запедбану, закапарану землю. Кідав віжки й батога. Коні спинялися, а він ставав на коліна. Надбігали його хлопці. Теж ставали на коліна. І всі троє, з трьох боків повзали коліньми, вибирували пирій. Він був дрібний і скручений, як сталева пружина, не хотів відчіплюватися. Мирон піднімав задок рала з обома колісьми, а сини аж билися, кому лізти під рало. Мирон не зупиняв їх, нехай б'ються: будуть битися за роботу, будуть їсти хліб. Він не дуже високо піднімав дерев'яну із штабами раму, так, щоб сини могли підлізти. Їхні макогонисті голови ховалися під ралом. Дмитро і Сашко зносили пирій із ріллі й клали не на купу, а в покіс, щоб підсихав.

Дмитро не дуже старався оббивати грудку, а Сашко, перш ніж нести пирій, брав його чубцями, вибивав на своєму коліні, витіпував і вже тоді складав собі на груди. У пирії, в його густому корінні найліпша земля. Її треба вибити. Та ще ж коли її не оббити, то пирій не згорить. Він же росте з довгого кореня. Не згорить і знов розростеться.

Юстина й Ганка повзали на латці, що тягнулася од дороги й до шури. Обробляли ту латку під город.

Зоране плугом, приралене Ганка перекопувала городником, а Юстина заскороджувала залізними граблями. І свої-

ми руками вони швидше відчували, ніж розуміли, як важко і довго доведеться мучитися, щоб обробити поле, яке задичавіло й звикло до бур'янів.

Юстина думала, що вони витурені із села і от нікому до них немає діла: повмирають на тому горбі, ніхто не знатиме. І їй було шкода городу за старою хатою. Город невеликий, але як родить! Там ще їхні цибуля, морква, буряки — вся городина. Зберуть і по всьому, бо город уже Йосипів. І Юстині хотілося у стару хату. Навіть не снилося, коли Гордій брав її, що прийдеться довіковувати на Довгій горі. Якби Гордій жив, то вони таки не вибиралися б на поле. Мабуть, що Олександр був би з ними, а всі інші хай би робили, як знали. Навіщо той хутір, міркувала собі: ніхто не перейде сюди, а в селі, було, Одарка навідається, і вони удвох поплачуть, а тут і плакати нема з ким. Постаріла Одарка. Люди нарікають на зятя-побережника: лихий, що спасу нема, зі стрільбою на плечах. Б'є і страхає людей. Одарчин Матвій сидить у хаті сиднем, боїться показатися людям на очі. Сімнадцятилітня Катерина, дочка, стереже із своїм Владзьом панський ліс. Займають людську худобу, за ягоду, за в'язку хмизу — під суд...

А Ганка ставить ногу на городник, перекидає штих землі й кладе під городник свої надії.

Що у тому селі? Тіснота. Хоч вони й не билися з Йосиповою Ольгою, але стільки разів до того доходило.

Тепер кругом своє. Чуже — Шаргели за дорогою.

І Ганка не відчувала втоми. Витирала долонею піт з лиця, бачила Мирона з кіньми, бачила Дмитра і Сашка, як вони носять пирій, і городник, здавалося, сам копав землю.

Ганка з роду Муравських. У Гнівани тече Горинь, а там, звідки Ганка, в Дунаєві тече Іква. Повно братів, батько, мати, але всі вони ніби відступилися від неї. Випхнули її заміж на чужину, а тепер — самі чужина.

Мирон доралив, випріг коней.

Хлопці взяли сівачку з оброком і понесли коням.

День ще не кінчався, можна сіяти.

Юстина і Ганка покидали свою роботу, допомагали насипати Миронові у мішки жито. Вивіяне, як перемите, воно стояло у солом'янику під шурою. Мирон насипав, міряючи відром, а потім розносив мішки по полю: один — коло узвозу, другий — посередині, третій — при долині.

Коні під'їли, і їх перепрягли у борони.

Мирон приставив до борін Дмитра, і Сашко думав, чому Дмитро старший, а він молодший?

Юстина і Ганка не йшли на свою латку. Юстина тримала в руках четвертинку свяченої води.

Мирон насипав жита в сівачку, вчепив її на груди, а всі стояли, дивилися. Він широко перехрестився, зачерпнув у жменю жита. Ще не встиг його кинути, як стали хреститися Ганка і Юстина.

— Боже, допомагай! — сказав Мирон і посіяв жменю жита.

Усі прошепотіли за ним: «Боже, допомагай», — а Юстина кропила навхрест поле свяченою водою.

Зерно із Миронової жмені падало по один бік і по другий, і Мирон повільно й упевнено ступав ріллею.

По засіяному пішли борони.

От і наступив той день, що ми вже й сіємо, думала Ганка. І більше ні про що їй не думалося й не хотілося думати.

Сійся й родися, мріяла Ганка, вернувшись до свого городника, і щось живе й тепле ворухилося у неї під серцем. Так було, коли вона ходила вагітною із своїми хлопцями.

Мирон зачерпував жито у жменю, ступав лівою ногою — і сів по ліву руку, ступав правою — і сів по праву. Жито падало дощем з його жмені.

Коли Ганка розігнулася, то помітила, що Дмитро сидів на коні. Втомився, і батько дозволив йому скородити верхи на лошакові. Сашко вже не бігав за боронами. Чекав на облозі, поки Дмитро вернеться, зіскочить з коня, і вони удвох підтрясуть борони й повикидають пирій.

Ганці хотілося кинути городника і стати до борін, але вона бачила, що Дмитро сидить на лошакові, наче приріс до хребта, і копала.

В її уяві жито кільчилося, сходило. Вона бачила, як воно викидає колосся, як половіє і як вони назарік жатимуть. Має добре вродити, бо земля, хоч і пісна, але вилежалася. Буде хліб. Продадуть, сплачуватимуть рати і розбудуються...

Мирон до вечора засіяв клинець, і сам заповрав його боронами від межі й від дороги.

Потім утрюх, сини і він, виклали із соломи при дорозі великого хреста і, щоб вітер не розніс соломі, приклали хреста грудоміхами.

А той пирій, що лежав покосами, поскладали на купу, і Мирон підпалив його.

Поночило, узявся вітер, і пирій затріщав.

Клубився густий дим, роздмухувалося полум'я, і в ньому горіло все зле, все недобре, і було видно не тільки половину їхнього горба, а й усі інші горби, цвинтар, Козацьку мо-

гилу, ліс. І кожний із Туріїв, навіть найменший Сашко відчував себе укупі з усім, що було навколо, що бачили очі, із своїм засіяним клинцем, з іще не чіпаними облогами і з кожним тим горбом, що був не їхній, а наче й їхній, і з тим темним небом над горбами.

VIII

Мефодь сидів на бочці — їхав по воду. Бочка поставлена на двоколісному візку, але її везли пара коней: вона відер на сорок. Гула — порожня.

Він не був охочий до будь-якої роботи, а воду не любив возити найбільше. Вступав з батьком у суперечку, мовляв, розумні люди, перш ніж ставитися, викопують криницю, а в них? Шпаргела розмахнувся кулаком і був би показав йому, хто дурний, а хто розумний: Мефодь скочив на бочку, збив на потилицю кашкета, зло поведив оком з-під висмикнутого чуба, друге око, підсліпувате, приплющив і погнав коней.

З'їжджав з гори — гора розляглася, а з долини на горб ледве тягнувся. Коні йшли, як хотіли, і так само ліниво, зі скрипом поверталися в Мефодевій голові думки.

Батько не хотів копати криницю, бо знав, що не сам володітиме Довгою горою. Буде вода, то й сусід її братиме, а докопатися до води не так-то й легко, метрів під п'ятдесят, а то й за п'ядесят буде. Мефодеві ставало шкода себе, що мусить через день тарабанитися по воду, і він не квапився. От, якби батько його оженив і якби він відділився, то найперше поставив би собі колодязь, прилаштував би кірата, і коні тягнули б воду.

На тому боці шляху сидів Бачинський. Батько розповідав, що до війни там був масток і що коли молодий Бачинський, той самий Адам, який спродує землю, женився, то карета, ввігнавшись на подвір'я, разів п'ять об'їхала доріжкою, висипаною жовтим піском, навколо ялиць перед ганком, поки стаєнні коні спинилися. А тепер Адам Бачинський живе ув одній будівлі, критій білою черепицею, яка почорніла: покої, комора і хліви — заразом. Де той масток, де доріжка, висипана жовтим піском, де ті ялиці — купою перед ганком? Нічого нема. Ні розкішних будівель, ні саду. Все перетворюється на поле, і Бачинський, якщо не віддає на спілку, то потроху спродує. Так їм, панам, і треба, думав Мефодь. Але студню Бачинський має, та з неї коли набереш велику бочку?

Мефодь поїхав шляхом. Дотягнувся до дерев'яного містка і завернув долиною — до лісу. Постукували колеса, підгичувала бочка. Високо ходило сонце. І горби, і ліс золотили під ним. А Мефодеві ще дужче ставало шкода себе: ну, чім його життя ліпше від життя того наймитка, який прибився до них? Совпай, а батько каже: «Ви один з другим продавайте свої зуби на гулях скільки хочете, але щоб якійсь дівці голову закрутити,— дивіться! Мефодь найстарший, а його першого оженю, сам знайду йому дівку, а то приведе таку, що ні за нею, ні перед нею, голу й босу». Сільські дівчата це знають і ні одному Шпаргелі й не моргнуть, як позмовлялися. Ще й кажуть: «Сліпак». Голосно. Про нього, про Мефодя, бо він справді підсліпуватий, з більмом.

З думкою, що він наймит у батька, Мефодь завернув коло джерела, взятого у бетон. Одне добре: воду не треба крутити. Набирай відром і наливай.

Джерело не під самим лісом — у розлогому видолинку, де сходилися три долини.

Парубок задивився, як повільно й невтомно б'є джерело. Звідки бере свою силу? Ніби там, глибоко, хтось заховався, помпує і помпує. Підіймаються білі-білі піщинки й раптово падають на дно.

У бетоні велика діра, джерело виливається, тече потоком. З драговини до нього приєднуються струмки, і під лісом — річка.

Не так це джерело, як ті білі-білі піщинки полонили Мефодія. Бач, падають, не можуть випливати. Він став ловити їх відром, не ввіймав, скаламутив воду.

Задзявкав собака, який сидів перед кіньми. Рудько завжди біг за кіньми і стеріг їх.

Мефодь відсахнувся від бетону. На його Рудька накинувся Туріїв Мурза.

Приїхала по воду й заверталася Ганка.

— Твій сховав хвоста, боїться,— сказала вона.

Мефодь звів на неї око, те саме, що було під руським чубом, а другим нарочито не дивився, приплющив, соромився більмоти.

Рудько чкурнув до лісу. Мурза його наздоганяв.

— У лісі наш вашому покаже... Ваш прийде без вуха,— кинув Мефодь.

— Думаєш, заскочить мого тихцем? — Ганка не мала часу, щоб стояти й чекати. Мирон впріг коней з плуга, вона все покинула й по воду, а у них же — майстри. Ріжуть колоди. Не спам'ятаєшся, коли засльотить, а як зиму перебути?

Вона підійшла, стала обіч Мефодія й подивилася у джерело.

— А то хто скаламутив?

— Я. А що?

— А те, що добрі люди так не роблять.

— Якби я знав, що ти прийдеш по воду, я б цідилочком її процідив.

Клеїть дурня чи піддобрюється, подумала Ганка. А Мефодь від'їхав од криниці: хочеш, набирай воду. Йї не питаючи Ганчиної згоди, підвів її коней і воза. Дістав з відралійку. Потримав її, вузьку, в руках і поклав на віз, пішов і зняв з бочки свою, широку.

— Встоялася?..— запитав про воду.

Мефодієве відро стояло коло криниці. Ганка пішла і взяла своє. Набрала води, поставила відро на полудрабок, а з полудрабка дотягнулася до лійки.

Мефодь теж набрав води. Стояв і чекав, поки Ганка вилле. Віз не припасований, щоб возити воду. Бочка на ньому дуже зависоко. Вода розпліскувалася з лійки Ганці на груди, на руки.

— Ти вилазь на віз, а я подаватиму,— примирливо обізвався Мефодь.— Швидше буде.

Ганці не те що не хотілося чути його голос, парубоцький, грубуватий і глухий,— не хотілося, щоб Мефодь стояв поруч. Але як вона не перечила, коли од'їхав своїми кіньми, а підвів її, як не перечила, що взяв свою лійку замість її, так і зараз, виливши воду, пішла на воза. Мефодь подав їй повне відро, а сам із порожнім біг до криниці. Ганка не встигла перелити воду, а він знову стояв з повним відром.

Його більмо, яке він старанно приховував, не страхало, і Ганці хотілося пожаліти парубка.

Мефодь не забалакував. Носив і подавав воду, і Ганка відчувала, що йому хочеться носити й подавати їй воду.

Коли жила в селі, їй не доводилось бачитися з молодими Шпаргелами. Старий заходив, радив Миронові брати землю. І той старий Шпаргела, і його хлопці здавалися їй, як з одного копила. Тільки старий — зачовганий чобіт, а вони — підковані чоботи. Зараз вона бачила в Мефодеві щось його, властиве йому одному. Як не зміряти неба, так важко снізнати людину.

Вона підхопила з Мефодєвих рук відро, перехилила в лійку. Вода хлинула через край, заливаючи воза. Ганка поставила відро на полудрабок.

Мефодь спинився коло криниці й не набирив воду.

Ганка скрутила віхтя із соломи, заткнула бочку. Їхати чи допомогти йому? В них бочка — її дві увійде.

Вона намірилася їхати, глянула — на полудрабку Шпургелине відро, а її у Мефодя в руках.

Ганка від'їхала, спинила коней і гукнула:

— Чого стоїш? Підводь своїх.

Мефодь зам'явся, підвів коней. Тоді знітився ще дужче і промимрив:

— Ідь... — Спохопився й промимрив ще: — На своє відро.

Вони розмінялися відрами.

Ганка поїхала — з лісу вигнали собаки. Мурза посунув на один горбок, Рудько на другий, потім вони сунули горбками й не брехали.

Мефодь дивився, як долиною їхала Ганка, й думав, що б сказав батько, коли б знав, що він допомагав Ганці коло джерела в бетоні?

IX

Наймиток виносив застругані палі, ставив палю у вже викопану яму і загачував її залізною бабою. Баба була головаста — похідне військове австрійське коваadlo з відбитим кінцем... Під коваadlo вже більше не годилося, і Шпургела переробив його на бабу. З усього, що залишили війна і перевороти, Шпургела спробував знайти зиск.

Поки Турії не перебиралися, Шпургели не городилися. Обійстя над польовою тясьюмою, а що вона у село крута, то нею лише возили снопи і виїжджали з плугами, а так — пустувала. Рідко якийсь перехожий простував тут. І Турії, і Шпургели забували її — возили воду з-під лісу. Сільські пастухи доходили з худобою до яру, до цвинтаря, а далі — й ногою. Від кого було городитися? А тепер мусово, бо городяться не від найдальших, а від найближчих, як од вітру.

Наймиток набивав палі над самісінькою дорогою, а старий Шпургела з Мефодем натягували сітку. Вона бриніла, й Іванове вухо чуло дріт, як звук струни. Прицмокував губами й обсмоктував скоблики, тримаючи їх у роті.

Молоток висвистував, коли приганяв сітку. Дуже йому хотілося поговорити, що робота робиться як слід, але не міг забалакати: повен рот скобликів. Якщо їх не послинити, не так забиваються. Показував Мефодеві на мигах, як і що робити, і син розумів батька.

Прибивши сітку до однієї палі, розгортаючи й тягнучи її до другої, Шпургела таки забалакав через зуби, шепеляючи, заслинюючи собі бороду.

— Насадимо гвабину. Ні кувка, ні говобець не залетить.

З Турієвого педвір'я чулося гупання сокир, шаркання пили.

— Женитися хочеш? — ні сіло, ні впало спитав батько сина.

Мефодь тримався за палю і за виток сітки. Батько цупко дивився на нього. Своїми очима, тим поглядом, що йшов з-під розколошканих брів і не змигував, підняв Мефодєву голову, знайшов його очі, чисте й з більмом, молоді, але пригаслі, мов руді польові мишки, які холодної голої осені виглядають із нірок. Старий прикував їх до себе, і синові очі не втікали.

— А що?

— Говиш, так хочеш, — прошепелявив, посмоктуючи скоблика, Шпургела (себто, «гориш»).

І Мефодєві очі-мишки не ховалися, чекали, що батько скаже ще.

— Ганку хочеш?

Він запитав це якось глузливо.

А Мефодь відповів цілком серйозно:

— Хіба Мирон помер?

Іванові сподобалося, що син відповів саме так, що він не крутив, а розумів його з півслова.

— Бач який, чи помер? Я собі так, а ти — чи помер?

— Я теж так, — сказав Мефодь і розтягував сітку.

Батько її прибив і поторгав рукою.

— А було б добве... Не говодилися б. Ні, говодилися б. Хіба ви втвдох помивитесь? Закопаєте мене, відвазу за чуби — ти, Магуня і Гвигів. Знаю вашу поводу. Ану, тягни!

Коли вони перемовлялися, наймитка не було: пішов за палями.

Мефодь знав: батько слів на вітер не кидає. Від його слів про женячку в нього наче б аж спотіло щось у грудях. А що, коли справді задумав оженити його на Ганці? І він згадував Ганку, як допомагав їй наливати в бочку воду. Не хотів, але поблимував оком до Туріїв. Звідси, від дороги, видно, що робили Юр, Федось — майстри. Коло них Мирон. А де Ганка? Мефодєві остобісіло, що ним понукають, жаліючи більше коняку, ніж його: коняку випрягають, дають їй упору їсти, упору поять. Що він буде довше

нежонатим, невідділеним, то ним понукуватимуть свавільніше. Тому мало значення, щоб самому собі стати господарем, а не те, на кому женитися. Бо жінку йому все одно висватає батько. І він думав про Ганку, хотів побачити її на подвір'ї. Висока, чорнокоса — такою затямилася. Вона легко брала відро з його рук. Йому якраз потрібна жилага жінка. А про те, що в Ганки двоє синів, не думав. Молода і він молодий: будуть і від нього діти. Але ж Мирон?.. Мефодь став передчувати, що батько хоче позбутися Мирона. Як батько зрадив, коли він сказав йому: «Хіба Мирон помер?» Певно, що батько хоче позбутися Мирона, міркував Мефодь. Йому позимніло в грудях, і він відчув свою зимну душу. Але це було недовго. То був якийсь момент, коли у нього все позимніло — замерзли душа і тіло. І всі думки стали льодом.

Шпартгела вдарив молотком об скоблик, а Мефодеві здалося, що вдарив його по голові. І думка, що стала льодом: певно, батько хоче позбутися Мирона, — не розкололася, крижана, холодна, наче обмилася кров'ю, і зимна кров потекла Мефодеві по жилах. Раптом спало: а чого той Мирон сідав коло них через дорогу?

Мефодь, натягуючи сітку, дивився на батька, але батько не підводив голови. А Мефодеві хотілося, щоб він поглянув на нього, бо не слова — батькові очі кажуть усю правду. Тільки в них треба уміти дивитися. Якщо вони темні, тоді у них правди нема. Тоді правда захована. А коли блищать і світяться, і розколошкані брови не можуть їх приховати, тоді в них проглядає правда. Ще Мефодь знав, що і його очі такі ж самі, навіть праве, з більмом, і те вміє темніти чи блищати.

Наймиток забив останню палю; стояв, розкарячившись, і держав обіруч бабу.

Шпартгела не дивився на нього, але не дав йому спочити.

— Чалапале, — і махнув молотком, щоб ішов до нього, а Мефодя прогнав: — Забирайся орати!

Тепер наймиток натягував сітку. Шпартгела ніколи не називав його по імені: Чалапало. Навіть брату Данилкові, солтису, сказав, що в нього наймиток, — і все. У цьому було щось принизливе, зневажливе, ніби наймит не людина. Малі Шпартгели кликали його: «Чалапало». Напівніма Любка і та казала: «Ла-па-па...» Тільки Іваниха звертала до нього, як Іван до неї, — «ти...»

Наймиток не ображався. Йому треба було приховувати, хто він. Шпартгела це знав, як знав, що звать його Васи-

лем. Наче сам бог послав його Іванові. Наймиток хитрий, далеко бачить. Він натягував сітку, ніби граючись. Нога, якою косив, допомагала йому: стопа стояла впоперек, і натягнута сітка не попускала.

Шпаргела то дивився на ту його ногу, то поблимував з-під кашелюха на подвір'я Туріїв. Наймиток косував на нього зверху й ніби казав: тобі палець у рот не клади, але й я не ликом шитий. Обсмоктуючи курячі кісточки, признався, що таки підпалив пана в Закопаному, а тепер ховається.

— Ну й мило ви дивитеся... — почав Василь.

Шпаргела й бровою не повів.

— Як вовк на козу, дивитеся.

Шпаргела вовтузився навприсядки, посмоктуючи скоблика.

— Ти пво що?

Наймиток не сказав одразу, він почав здалеку:

— Пам'ятаєте, я заїкався, що пан розпаскудив мене. Коли я крив йому гонтами віллу, то він дуже мило дивився на сусідську, вже готову. Якби я зліз із даху й патакнув йому, що підпалю сусіда, пан згодився б заплатити мені ого які гроші — втричі, в'ятеро більші, ніж платив за роботу. Скільки б я захотів, стільки б заплатив.

— Чого ж ти не підпалив? — запитав Іван, миттю вийнявши з рота скоблика. — Було підпали, візьми великі гроші, не сидів би на даху, не внав би і мав би ногу цілу.

— У вашого сусіди нема що палити, — відповів на те Василь.

— Я не хочу, щоб ти палив, — промимрив Шпаргела й звівся на ноги.

Сітку пригнано до палі, її треба розгортати й тягнути далі. Але вони стояли один перед одним — ніс до носа. Дивилися один одному у вічі. Їхні очі посміювалися. Шпаргела знав, чого хоче, наймиток передчував, що здійснення цього хотіння залежить од нього. Заросле Шпаргелине обличчя, борода, вуси, рот — ніщо не виявляло найменшого хвилювання. І наймиток здався:

— Сусід із сусідом завжди у сварці. З далеким чого сваритися?

— А я скажу тобі просто: можеш убити його? — Іван сказав «його» і не хитнув головою, і бровою не повів на той бік дороги.

Василь запитав:

— А плата?

— Я за плату не постою.

Вони ретельно заходилися коло сітки. Не стало паль. Шпургела взяв пилку-поперечку, підхопив її під пахву, й нічого не сказавши наймитові, подався до Туріїв.

Перейшовши через дорогу, оглянувся: сітку натягнуто добре, якщо посадити грабину, то пташка, і та не залетить.

Майстри і Мирон сиділи на колодах.

— Прийшов підгострити пилку,— сказав Шпургела.

X

Мирон в'їхав у батьківський двір і поставив коней під дубом: вертався з каменоломні, годив камінь, а мати мала набрати городини, то чого їти пішки? Дивні почуття охопили його: хата, в якій народився, двір, у якому виріс,— усе знайоме, усе своє, так, ніби не тільки будівлі, не тільки хатній поріг, а й мурава на подвір'ї є часточкою самого його, та якесь воно чуже, вже нерідне. Дивився на батьківське обійстя, наче на свій дитячий одяг, з якого виріс. Тут уже нічого його не було, крім городини. І крім осмаленої вогнем комори.

Курча виплудилося з яйця, а шкаралупа ніщо, думав собі. Якраз вечоріло, і сонце світило у причілкові вікна хати. Коли був малий, то йому все здавалося: сонце дивиться у вікна — прощається з їхньою хатою. І те давнє, забуте, коли він був малий і коли хотілося любити світ і людей у світі, вернулося до нього.

Пішов до хати.

Відчинилося вікно. Мати сказала, що городина в мішку, а Йосипова Ольга кинула, що Йосип десь на дворі.

Стодола, хліви — навпроти хати, над вулицею. Але нікого не видно. Мирон постояв і рушив за хату, на город. Дійшов до рогу і зупинився.

Жили з Йосипом: хата і город ділилися навпіл. З того боку, де він стояв, — його город. На тичках вилася квасоля. Стручки жовті, а листя ще зелене. Призахідне сонце котилося городом.

За тичною квасолею — шерехи й шелест.

Мирон вступив у тички. На грядках в огірках лежав Йосип. Він був грубий, пузатий. Лежав на животі, голову пригнув, думав, що сховався, а паністра виставилася. Рвав огірки й ховав їх у пазуху. Огірки його розпирали, став ще грубіший. Щоб не пом'ятати і не розгубити їх, звівся на лікті, посувався ліктями. Сонце світило йому в очі, і він ховав своє червонє обличчя в поріділе, зів'яле міжряддя. То вигулькувала, то ховалася його голова.

Мирон розсміявся.

Йосип припав до землі.

Мирон стулив перед собою тичну квасолю й вернувся під хату.

Йосип зірвався на ноги. Огірки посипалися з пазухи. Замість застібнутися, він навмисне рвонув пазуху. Вхопив огірка, і огірок затріщав на його зубах. Вийшов на межу, ступав нею. Наглянув, ніби зненацька, Мирона, гриз огірка, посміхався, а його закручені вгору вуси стирчали грізно й насторожено. Підступив до Мирона, ткнув йому недогризеного огірка:

— Спробуй, добрий!

Мирон узяв за гичку мішечок з городиною, поніс до воза, гукнув матір.

Ольга спиталася, чи не бачив Йосипа. Сказав, що не бачив.

З'їхали з подвір'я, мати почали оповідати, як Ользі з Йосипом добре, мовляв, жили через сіни, то світу-сонця не бачили, а тепер ліпше й не треба.

Мирон подивився на матір, на її задумане обличчя, вгадав, що вона оповідає про Йосипа з Ольгою, а спогадує свого Олександра: побудуються на полі, а там же Олександрова частина. Знову брат у брата огірки крастиме.

Юстина сиділа плечима до Мирона і все дивилася на село — з вигону, з крутої Довгої гори.

Поки доїхали, звечоріло. Ганка нагодувала майстрів, і вони пішли.

— Буде камінь? — спиталася Мирона.

— Треба бити, — відповів, розпрігаючи коней.

Пахло свіжою дубовою тирсою і корою, сосною стружкою і живицею. Пригасло вогнище, на якому стояла триніжка з горщиком.

Діти вже спали у шурі, а вони втрьох посідали на колодах вечеряти. Юстина оддалік з горщиком на колінах, Мирон і Ганка над однією мискою.

Доїла, вишкребла затірку Юстина й чекала, поки доїдять вони, щоб помити начиння. Мирон облизав ложку, встав і віддав її матері.

— Ви лягайте, а я пройдуся до коней. Нарихтую лома, молота. Досвітком, Ганко, поїдемо, а ви, мамо, самі обходьтеся з майстрами.

Пішов і спинився за шурою. Коні паслися. Їх було видно у сутінках — згинали голови.

Западала ніч.

Шура, коні ставали малими, невидимими, а сам горб не-
наче підіймався ще вище.

Чи Шпаргелине обійстя теж таке мале й непомітне? Мирон оглянувся: не видно сітки, якою Шпаргела обгородився, низьких дерев, що насадив, зате хата, будівлі, які ніби зливаються з хатою, розпросторилися — палац.

Мирон не вернувся на подвір'я, відійшов далі од шури і сів на землю. Темінь укрила його на горбі.

Думав: нащо і чому родяться люди? Хіба всі приходять з ночі, щоб іти в ніч? Але ж і не для того, щоб мучитися, дочікуючись смерті, а за нею — пекла чи раю. Пекло і рай — бридня. Нехай собі вірять у це мачуха, Ганка. А він не вірить. Як би йому хотілося, щоб були і пекло, і рай! Як би він тоді повірив! Але ж, певно, ніхто не вірить. Можна подумати, що Шпаргела вірять. Гребе, скільки може. Піп Савка? На урочисті свята вибирає старчиху й миє їй ноги. Рідний брат, Йосип, і той краде. Що? Огірки — гній, але краде.

Ніч.

Все, про що думав, закрутилося навколо тих огірків і Миронові захотілося сміятися. Він засміявся, і його сміх був, як хрускіт огірка, якого гриз Йосип.

Мирон ніби перестав відчувати себе, ніби не стало його самого, а був лише його сміх: уночі, на горбі.

Люди сміються, нічого не бояться. А чого ж мені лячно? — і перестав сміятися. Пекло і рай тут, на землі. Заїхав нині у батьківський двір — неначе у рай. Побачив своє дитинство. І зараз думав, що мати привела його для добра, бо чому ж малому, що не бачив, здавалося раєм? Їхня велика сім'я — батько, мати, брати і сестра. А де це тепер? Де? І чому вони всі не можуть сісти за один стіл, як сідали колись малими? Матері нема, батька теж. Але ж вони всі є. Нехай Микола, найстарший, не коло них, пішов у перевероти, вернувся, покругився і — за кордон, на Радянщину, нехай Олександр у школах, але Йосип, Григорко, Одарка — тут. Усі ми розійшлися з раю і кожне пішло своєю дорогою до свого пекла.

Були малими, сварилися, билися, а згадаєш — те все здається раєм. Чого-чого, а красти ніхто не вмів.

Миронові спом'янулося: повезли з батьком до попа збити копу жита. Машина була тільки в попа. Жита щойно нажали, Мирон мав бути за погонича. А в попа — сливи. Сливка на сливці. Мирон на хурі. Батько домовляється з попом, а він рве з високого воза сливи. Сливи над головою, самі просяться до рота: смакота! Батько побачив, покли-

кав. Мирон сповз із хури, підбіг, став і покрадьки облизується. А батько розмахнувся батою і давай шмагати його по босих ногах: «Стій і знай, як красти».

При цій згадці Мирона обпекло вогнем: чуже — недоторкане, візьмеш — рука всохне... Вже матері не стало, батько привів Юстину, і вона, мачуха, не раз оповідала їм, великим, як якийсь гончар повіз на базар горшки, спродався, вертається пізно додому, а на нього напали злодії. Гончар був, як велетень. Схопив одного злодія за ноги і вдарив його головою об пеньок. Так і розкочилася злодієва голова.

Дуже давно про це розказувала Юстина, коли розказувала — в Мирона терпили ноги і руки: бачив, як тріснула злодієва голова об пеньок, як відірвалася й покотилася, розпавшись на дві половини, наче гарбуз.

І зараз він вірив, що гончар по правді повівся зі злодієм, як батько по правді повівся з ним, святячи батою.

Навіщо ж крав огірки Йосип?

Мирон устав і пошкандибав горбом. «Не шукай ні бога, ні чорта, шукай роботу». То були слова батька.

Шлеї, як були прив'язані до орчиків, так їх ніхто і не скидав. Мирон намацав віжки на ручиці, тоді став пригадувати, де міг бути лом і молот? Десь коло трачки, коло ями. Спочатку наткнувся на лома, потім на молота. Поклав на віз. Зайшов до шури й приліг скраю, не роздягаючись і не роззуваючись. Натягнув на очі кашкета і задирав у козинок.

Нема бога, нема чорта, є робота. Його сон був, як робота. Він прокинувся, і йому шкода було будити Ганку. Привів коней, запряг і знову навідався в шуру. Тихо-тихенько підступив до того, що називалося ліжком для всіх. Схилився, не зашелестів соломою, відгорнув край рядна, і задихав Ганці в обличчя, й відступив.

Коли розвернувся возом, Ганка бігла до нього і запиналася хустиною.

Вони їхали бити камінь, стояли навколішки на голому возі — молилися дневі, що настав. У полі вже розвиднилося, а в селі ще було темно.

XI

Одарка привіталася:

— Помагайбі, мамо...

Юстина підкидала тріски, підвела голову і тільки тоді побачила Одарку. Та стояла, схиливши голову на плече,

тримала руки під запаскою. Гінка, костиста. Широка снідниця, довга запаска спадали на її ноги, але не прикривали їх, дебелих. Ледь глянувши на Одарку, Юстина збагнула, що її привело щось недобре. Одарчине немолоде обличчя було як з недовиправленого ременю, ніби гладеньке, а насправді цупке, тверде, як засушена сириця. Вона схожа чимось на Йосипа. Микола теж такий, подумала Юстина. А Мирон і Григорко не тлустіють. Та постав їх рядком — браття і сестра, одна й та ж порода: чорняві й високі.

Одарка покликала Григорка.

Юстина побачила його — здоровкався з майстрами.

Зайшли з поля, а вона коло вогню, тому й не помітила.

Григорко змалечку любив ходити в чорному. І тепер він був у чорному кашкеті, чорному френчі й чорному галіфе. Худий, здавався ще худішим у чорному одязі. Зняв кашкета, вклонився.

— Кажі, — промовила Одарка своїм грудним голосом.

— Що там казати? — обізвався він, глянувши на матір, на сестру і пішов з подвір'я до шури: не хотів, щоб майстри чули, про що буде балачка.

Юстина й Одарка — слідом за ним.

— Владзьо зайняв корову, а Ольгу набив, мамо, — він промовив це притишено, зло, із такою образою, яку не прощають.

У нього Ольга і в Йосипа Ольга, подумала Юстина. Йосипова кремезна, а його тендітна. Як же її бити?

— Біда, — сказала Одарка.

Вони не дивилися одне на одного, стояли, наче по трьох кутах.

— Побережничок... — вимовила Юстина.

— Біда мені, мамо... — почала Одарка. Її грудний голос загучав. Був переривчастий, як у дуже старої баби. — Віддала Катерину на свою голову. От маю зятя.

— Дочка така ж сама, — бовкнув Григорко, хитнувся й наче наступив чоботом на свої слова.

— А я про що кажу? Зав'язав Владзьо Катерині світ. Зовсім здурила за ним. Ні стида, ні сорому. Той Владзьо б'є людей, займає худобу. Я не маю де діти очі, коли йду селом. Приходжу до церкви останньою, стою в бабинці, а з церкви йду перша. Молюся покрадьки і втікаю. А мій старий сидить у хаті, як у дуплі. І на двір не показується, боїться людей.

— Прогнала б такого приймака і Катерину прогнала б, раз вона така,— рубонув Григорко.

Юстина слухала — її губи стулялися докупи.

— Сили моєї нема. Ви, мамо, і ти, брате...— зверталася до них обох Одарка. Її мова рвалася, як рветься нитка з веретена. І ніби зв'язуючи цю капосну нитку, Одарка бідкалася: — На мене бува таке находить, що своїми руками задушила б Катерину, а зятя зарізала б.

Вона вийняла з-під запаски свої руки й наче показувала їх: долоні великі, лапаті, а пальці куці, грубі.

— Гріх,— обізвалася Юстина, і було незрозуміло, чи гріх душити Катерину й різати Владзю, чи гріх, що Владзью побив свою тітку й зайняв корову.

— А я гріха не боюся,— як відтяла Одарка.

— Гріх на нас лежить,— сказала Юстина.

— Правда, мамо. То він заповзвся на чужих людей, а тепер на своїх. Ходімо, будемо ганити Катерину, його, їх обох. Матері не слухає, батька не слухає, може, вас, старіших послухає. Ви ж таки її бабуня, мамо.

І Григорко теж став просити:

— Ходімо з нами, мамо.

Юстина не мала як покинути майстрів без вечері, але треба йти.

— Запораю майстрів, а ви йдіть, я наздожену.

Одарка сховала руки під запаску й поволі рушила від шури. За нею — Григорко, ще поволіше. Відійшли, спивилися, зачекали, тоді знов повільно рушили.

Юстина вернулася на подвір'я, підгорнула жар під триніжкою і сказала майстрам, щоб брали й обідали самі, коли вона не встигне.

— А ви вертайтесь,— гукнув Юр.— З півоком! — І навздогін: — З побережничком все одно не вип'ете.

Юр пожартував, а Юстина подумала: люди все знають. Люди побачать Одарку — Владзью їм очі коле.

Вона підхопила із землі якусь тичку, надламала і, підпираючись, попрошувала за Одаркою і за Григорком. Подвір'я — кругом воля, у який бік бачать очі, туди і йди.

І де той Владзью взявся? Стільки в селі хлопців, а він один зав'язав Катерині світ. Юстина підпиралася тичкою, було шкода Одарку, Матвія. А Катерини? Дівка — з обличчя воду пити, очима розум сіяти, косами дивувати. А Владзью якийсь безбатченко. Хто, звідки? Ніхто не відає. Наділили його землею, бо воював. А він ту землю відразу продав. Знати — не господарський син. Стрільбу на

плече, свій чи чужий — нікого не визнає. «Нех кров вас задле!» — іншого од нього не почувеш. Та чи не Йосип, не Мирон, чи не той же Григорко радили віддавати Катерину за Владзя, а воно он як обернулося?

Одарка й Григорко манжали, ледве переставляючи ноги. Наздогнала, вони взяли її всередину. Спускалися кручком — а тут якраз Мирон пхається з каменем. Збігли, допомогли, підпихаючи воза. Мирон дякував. Коли б не вони, довелось б каміння надкидати.

— Корову виручати? — спитався. — Все село про це гомонить... А Ольгу дуже побив?

— До крові, — сказав Григорко. — Переболить. А за корову — штраф. Де ж ті гроші? Може б, ти перейшов? Я на того Владзя дивитися не можу.

Мирон віддав Григоркові віжки і воза, а тоді мовив Одарці:

— Сестро, сестро...

У тому одному повтореному слові обізвалася його й Одарчина душа, але їх було четверо — мати, Григорко... І він знову вимовив:

— Сестро, сестро, — по одному слову на чотирьох.

Одарчине подвір'я серед села. Церква на пагорбі з одного боку, а з другого — обійстя Матвія Хмилевського. Хата ніби нічого, біла, призьба обведена чорною глиною, вікна жовтою. Тин старий, валиться; ніхто його давно не поправляє.

Юстина із своєю тичкою ввійшла перша, Мирон за нею.

Коло хлівця стояла на прив'язі Григоркова руда корова: в усіх Туріїв корови червоної масті.

Владзь сидів на порозі. Чистив шомполом рушницю. Поруч на камені лежало пуделко з мазю і патронташ з набоями.

Юстина підійшла і стукнула об землю тичкою.

— Я прийшла бити тебе, Владзью.

Він нічого не відповів, вийняв з дула рушниці шомпола, тоді устав. Шомпола поклав на поріг, підняв рушницю й став дивитися крізь дуло; наставляючи його на тещу, потім на Мирона.

Білий з рудуватим виливом чуб розкошматився на голові. Владзью підстригався високо, стирчали червоні вуха. Обличчя теж було червоне, мовби без шкіри, і жива кров його заливала. Ніс кібцюватий. А брів не знати — білі, вилізлі.

Він перевів дуло рушниці на Юстину. Вона підняла тичку й ударила по дулу.

— Прийми люфу. Кажу, що я прийшла тебе бити.

Владзьо клацнув рушницею, рушниця склалася, і він узяв її на переваги. На його тонких і гострих губах промелькнули зневага й злість.

Розчепірівся: штани — клешні ріжками над колінами, а мундир — форма, з дубами.

— Гавкнеш, так і потягну тичкою, — сказала Юстина. — Корову зайняв, тітку набив, а щоб тебе займало і било головою об землю.

— Нех кров вас залле! — злютився Владзьо, переціджуючи через зуби кожне слово.

— Думаєш, на тебе нема ніякої управи? Теща тобі — ніщо, тесь — ніщо. А я ніякої управи не питатиму, поламаю на тобі цю тичку, чи бачиш, він ніякої мови не вміє: нех залле... нех залле!.. — гримала Юстина. Підняла тичку і погрожувала — рішуча, завзята, і було видно, що їй важче втримувати тичку, ніж опустити й поламати її на Владзьовій голові.

І Владзьо, який нікого не боявся, держав рушницю в обох руках, загороджувався.

— Хочеш з нами жити — живи, але ж будь людиною. А ти тварюка. Свиня не робить те, що ти робиш. Собака скажений, вовк голодний, бугай рогатий, чорт невмиваний — он хто ти такий.

З хати винесло Катерину. Темноруса, дві довгі коси, одна за плечима — до пояса, друга на грудях — до пояса: не встигла її перекинути. Великі голубі очі нашіли синюватими вогнями.

— Що за крик, свояки? — кинула з порога, погордлива, невідступна. — Хіба не з вашої згоди мене вінчали? Он іще й дядько Йосип теліжитьься. Теж своячок.

— Я тебе повинчаю, я тебе своякню, — тихо промовила Юстина, вдарила Катерину тичкою й заплющила очі.

Тичка розламалася.

Владзьо відкинувся, наставив рушницю, але Мирон ухопив його за плечі, викрутив йому руки, й рушниця випала.

— Йосипе, відв'язуй корову, нехай не стоїть.

Із сіней виглянув Матвій. Без милиці. Сперся об одвірок, і одвірок був йому за ногу.

Юстина вдарила Катерину оцупком. Катерина стояла, як укопана, і не кричала.

Мирон втримував побережника, а Йосип повів корову.

Скидали каміння Шпаргели — Іван і Мефодь, — допомагали.

— Не збереться у вас до Покрови грошей — позичу, — заїкнувся Іван, закурюючи. І так чадив, що дим аж заволював його, а цигарка стирчала в роті, ніби йому і в роті горіло, осмалюючи і вуса, і бороду. — Обіцяюся, але не надовго. Беру на виплат молотарку.

Мирон скидав з воза каміння, а Ганка ставила його у стос. Мирона брала недовіра до Шпаргелиної обіцянки — на рідню, на сусіда надійся, але це все одно, що на бога. То Шпаргела бідкався — не в силі стягнутися на цілий горб, а то обіцяє позичку. Ганка дякувала Шпаргелі за добрість, він казав, що дякувати не треба, бо позичене — не з'їдене.

— Добре жито вродило, — хвалився Шпаргела. — Коби знав, що воно так вродить... — і не доказав.

— Снитися ціла Довга гора? — випалив йому Мирон і не побоявся кинути на нього оком.

Ганка зміряла Мирона пронизливим поглядом.

А Шпаргела одказав:

— Пропало. Хто знав, що ті облоги добре родитимуть? Самі побачите, візьметься з десятини по дванадцять центнерів, а то й більше. Але то на перший рік, а там треба гною.

Мирон підважив на возі брилу і не міг її скинути. Ганка взялася з одного боку, Мефодь підхопив з другого. Підоспів на поміч Іван — понесли. Розгойдали брилу. «Хто із сусідом єднає, тому бог допомагає», — приказав Шпаргела; й вони кинули брилу, як ту приказку.

Віз спорожнів, і сусіди забралися додому; йшли — торкалися один одного плечем. І, коли торкалися, їхні плечі вирівнювалися, як одне.

Ганці було радісно, що камінь вивантажено: цілоденна втома, здавалося, покинула її. Хотілося робити ще щось, і вона заходилася виносити з шури рядна й подушки, витрушувати їх. Мила відра, сполоснула зільницю. Зібрала білизну й замочила в зільниці.

Хлопці пригнали з поля, і вона обняла найменшого, втерла йому долонею носа, поцілувала. Дмитро ходив до школи, прийшов з ранцем: вчився за худобою. І може, тому, що за його плечима висів ранець, Ганка не зважилася поцілувати його. Дмитро набридився, що із Сашком так панькаються, і відвернувся.

Мирон сидів на камені — плечі зігнулися, руки впали на коліна. Втомлені, нароблені очі, так, ніби за що лише не брався із самого досвітку й до вечора руками, то брався і своїма очима, дивилися німо й втупливо на скаредну шуру, на купи обтесаних і необтесаних колод, на стос каміння, зависали над чорною смугою, що мала стати городом, над чорною ріллею, в яку він кинув жито.

Коли Ганка поцілувала Сашка, і коли Мирон побачив це, він наче прокинувся. Яка вона витривала, робітна, що він без неї значить? І звідки тільки в неї береться сила і міць? Хапнувся рукою за кашкета, звівся на ноги. Вдарив кашкета об коліно, і знялася пилюга, біла у сутінках. Вибив кашкета. Скинув піджака і став витрушувати його.

Сашко показував пальцем:

— Дивіться, тато робить зиму.

Мирон витрусив одяг, а чоботи — халяви і розпадисті передки — біліли. Йому теж хотілося поцілувати малого, але не поцілував. Спитався старшого:

— Як у школі?

— Так.

— Дивись мені.

Сашко казав, що на світі є така річка Дніпро, але де вона? Ні батько, ні мати, ні бабуня — ніхто не бачив Дніпра. Дмитро казав Сашкові про Дніпро, наче бачив його, і Сашко лепетав: «Дніпро, Дніпро», і підплигував на горбі, який звався Безводдям.

За вечерею Юстина, сидячи із горщиком на колінах, промовила:

— Ой, не подобається той Шпартгела... Їхній батько віддавав богові душу, Іван і Данилко його роздирали.

На ці слова ніхто не озвався. Мирон пішов до коней, інші — спати. Ще один вечір заступив день.

Мирон спостерігав, як навколо налягає великими хвилями темрява. Вкрила долини, виповнила їх, піднімається й окутує горби, легка, тепла. Виходить із самої землі і ховає її від неба, щоб земля заснула, спочила. І небо не визвідує зірок, чекає, поки земля засне.

Одностайність, єдність землі і неба.

І стоячи на горбі просто неба, він відчував ту одностайність, ту єдність, бачив їх віч на віч, і сам, нікому не видний, ніким не знаний, здавалося, зливався з усім, що навколо. Він чув присутність у собі землі й неба — так, ніби вони були в ньому. Від того в грудях родився трепет. Щось незрозуміле, але всевладне і солодке, як сон, лягало на душу.

Коні перестали пастися, підвели голови — долиною хтось ішов чи щось прошмигнуло.

Мирон хотів присісти, придивитися. На його плече лягла рука — Ганка.

— Ніби хтось проскочив долиною.

— Здалося.

Коні відфиркувались і позгиналися.

— Ти не спиш? — спитався він.

— Щось не хочеться... Я поставила воду. Змиєшся?

— Що там тієї води?

— Завтра неділя.

— Перейдемо до річки, під ліс.

— Не померзнемо? Вода джерельна.

— Ще тепло.

Ганка пішла по рушник, мило і чисту білизну, а Мирон думав, чого вона довго не вертається.

Вони пішли долиною, і долина серед горбів заховала їх.

Ганка несла в руці відро, в якому складено білизну, рушник і мило. Він спробував узяти в неї відро, але вона не дала.

Оступився, пустив Ганку межею, а сам ішов стернею. Стерня черкала об чоботи, і він старався ступати легко, не гупаючи, мовби соромився на безлюдді і за себе, і за Ганку, що йдуть купатися. Стерня все одно черкала. Він спивився і роззувався. Ганка спитала, чому роззувається, але він сам не знав, чому, не тому ж, що стерня черкається, і відказав, що босому легше.

Тепер він ніс чоботи і ступав тихою ходою, як і Ганка. Вона не чула, як Мирон ступав, так він ішов легко, й подумала: добре, що роззувся, його ноги спочинуть і ми йдемо, як і не йдемо, — виступцем, наче вода по каменю.

Ім обом хтілося тиші.

Долина повертала між горбами. Що далі, то глибша. Вони йшли, і горби йшли з ними — показували дорогу. Вечірнє, синє аж темне небо все одно світилося. І ввижалося, що небо тече над їхніми головами, як річка.

Через шлях — місточок. Пилюга на дорозі м'яка і тепла. Вони постояли на шляху, погріли в пилюзі босі ноги.

Шумів ліс, і булькало в бетоні джерело. Поставали над криницею, і Ганці було дивно, що вдень не чути, як це джерело б'є, лише видно, як воно то підіймається, то опускається, а ввечері — буль, і тихо, потім знову — буль...

Мирон думав: усе на світі має свою роботу, ніщо не байдикує. Усе, як заведене.

Вони пішли під самий ліс, за мочарі. Річка неглибока, до пояса. Ліс шумів тихо, а річка ще тихіше несла воду. Мирон і Ганка посідали, слухали вишум лісу над собою, гомін річки у ногах, мовби прийшли сюди, щоб сидіти і слухати.

Ганка обняла руками свої коліна, Мирон простягнув ноги і обпирався руками об землю. Річка несла воду — світ приходив і відпливав од них.

Наслухалися лісу й річки — Мирон відвернувся од Ганки й став роздягатися. Він увійшов у воду і, нагнувшись, зачав мити руки. Вода холодна. Затулив долонями очі й пірнув.

Ганка принесла мило. Кумедно присідаючи в неглибокій річці, наче велика дитина в кориті, що соромиться матері, Мирон похапцем узяв мило й позадкував на середину річки.

Ганка розсміялася: «Чи ти мене боїшся?» Й, змахнувши з голови хустину, скидала із себе сукенку.

Мирон намилив голову, милив обличчя, під пахвами.

Ганка вступила в річку, скулилася і прикрила груди руками — з холоду.

— Що ж ти не сказав, що зимно? — казала й цинькотіла зубами.

— А ти пірни.

Вона гулькнула, а коли випірнула, то у воді вже було тепліше, ніж без води. Лягла на живіт і підпливла до Мирона.

Змила йому спину. Тоді він їй. Їхні руки торкалися тіла одне одного — в пальцях жила ніжність.

Тіла були білі, у синіх сутінках. А шиї і руки — темні. Їх загнітило літо, і вони дивували, вабили, оксамитилися.

Витиралися одним рушником, двома кінцями і не думали, що посваряться.

Перебралися в чисте. Ганка стала споліскувати брудне, яке скинула із себе, а Мирон сидів, дивився.

Вода забрала його втому. Десь там, у пам'яті, в згадці залишилось, як бив камінь. Під тим казенним лісом, що його береже Владзьо,— печера не печера: кар'єр. Камінь не добувають відкрито, треба зняти шари ґрунту, піску. Лопата, кирка. Він довбав ломом, бив молотом. Потім викочував брилу за брилою — грудьми, повзучи на колінах. Низька стеля печери висить над головою і гуде. Страшно. Але про це зараз не пам'яталося і не згадувалося. Як не

пам'яталося і не згадувалося про дорогу на Довгу гору — шлях каменю з кар'єру на своє подвір'я. Руки не були тяжкі. Хотілося ласки. І від тієї ніжності, що жила в пальцях, пальці щеміли.

Мирон обняв руками свої коліна. Як Ганка, коли вони прийшли сюди й посідали на березі. Він дивився на неї, схилену над водою. Вона щось полоскала.

Ганка склала у відро виполоскану білизну, розігнулася: високо над нею блищали зорі.

Мирон підійшов, узяв її за руку й дивився на зорі, які блищали у річці.

— Не тут,— сказала Ганка. Сказала ледве чутно, шепотом і ледь хитнула головою.

Мирон почув цей шепіт і випустив її руку.

Пішли.

Він ніс відро, а Ганка, йдучи, викручувала мокрі коси. Розпустила їх на всі плечі, щоб сушилися.

Йшли швидше, ніж сюди. Був місток, шлях. Не спіялися.

Ганка взяла за руку Мирона — дійшли до свого поля. Задерши голову, можна було побачити шуру на горбі, коней.

Мирон поставив відро. Стояв з піднятою головою. Ганчині руки лягли йому на плечі, голова на груди, і шура, і коні — все сховалося від Мирона. Він поцілував Ганчині ще мокрі коси. Хотів знайти її губи, але Ганка не давала, тулилася головою йому до грудей, дихала в груди і втишувала його серце. Потім поклала свою голову йому на шию, цілувала і тягнулася до нього всім своїм тілом, як хміль.

Під ними ковзнулася земля.

В ту мить Ганка побачила в Миронових очах зорі.

Вона лежала на землі й приймала його, як земля приймає сонце. А він відчував її, як сонце відчуває землю, і боявся погаснути — тут, на своєму полі.

Горб наступав — і їх несло в долину. Ганчині коси розсипалися по землі. Вона обіймала Мирона за шию, і горб відступав назад, забирав, ніс їх із собою на верхів'я Довгої гори, і коли вони були на самій верховині, все сплигло вниз.

Він стояв на драбині й відчиняв горішні двері. Вірка не спала, але не чула, як ті двері трохи розїхалися: побільшало світла. Війнуло прохолодою — чекала. Вітер чи хто? Не підвелася. Дивилася з-під поли кожуха. Двері не розчинилися навстіж, у них, напіввідхилених, з'явилося чиясь обличчя. Не встигла його розпізнати, воно обернулося, і замість нього виставилася спина. Двері зачинилися, й стало темно.

— Чого тобі?

— Нічого.

Вірка почула голос наймитка, її душив сміх.

Василь увівся коло самісіньких дверей і сидів, наче неживий.

Йй хотілося сміятися — кавалер?.. Але давила той сміх у собі, стримувалася, відчуваючи, як щось сміється у її грудях, як ноги і руки стають зухвалі. Якщо він тільки спробує наблизитися до неї, турне ногами — двері гойднуться, і Чалапало полетить головою з горища, беркицьнеться у гноївку. Уявляючи, як це буде, звела ноги коліними, нишком скидала із себе кожуха, щоб не заважав.

Наймиток сидів.

Комора вкрита старою червоною черепицею. Черепиця підмазана цементом і не просвічується.

Вірка глянула під самий дах: стало аж якось образливо, ніяково, що Чалапало сидить сиднем, і вона не може потурити його ногами. За що ж його турити, коли не лізе і не займає? Йй ставало холодно, але не зважувалася вкритися.

— Заснув? Ти?..

Наймиток відповів не одразу. Сидів до неї спиною. Його низька спина широка.

— Ні,— й не обернувся.

— А я думала — заснув. Почув тепленьке і заснув,— поглузувала.

— Мене тепле не бере.

— Холодне?

— Ага.

Він усе сидів до неї спиною.

— Ти з криги?

— Хе... Я замерз давно.

— І де тебе батько такого знайшов?

— Який іде, такого здибле... А ви хіба не з льоду? —

спитався Василь і повернув до неї голову. — Ви ніколи не розмерзаетесь.

— А чого нам розмерзатися?

— Боїтеся стекти водою і висохнути на сонці?

— За наше жито нас і бито?

— Хіба я щось але?.. — Він сів до неї боком. — Хочеш, побалакаємо. Я до тебе лізти не буду, — казав. — Хазяїнова дочка. А хто я? Я знаю своє місце. Кінь, віл — бидло.

— Чому ж кінь? Чому ж віл? Хіба ми не такі самі, як ти, хіба ми не робимо?

— Так, так... — притакнув він. — Твій батько розтягнувся на цілий засторонок.

— Наробився.

— Захропів і розбудив мене. А хлопці не прокинулися.

— Наробилися ще дужче.

— А ти не спиш. Хочеш заміж і чекаєш панича.

— Нащо мені панич?

— А хто?

— Мужик, і щоб добрий!

Наймиток збагнув: у її словах — правда — і повів на неї очима з-під своїх розкошланих брів.

— Батько постаріється...

Вірці було дивно: темно, але вона бачить Чалапалові очі. Коли він подивився на неї, його зелені очі засвітилися. Наче в kota. Певно, і мої теж світяться, подумала, і він їх бачить.

— Такий постаріється, — повторив.

— А тебе беруть завидки? Не можеш заснути?.. Я сама знаю, що постаріється. Але якби старався, то від сватаців проходу не було б.

— Ти вродлива, здорова... Хочеш, я переговорю з батьком, щоб не віднаджував сватаців. Я можу.

Вірка з цікавістю сприйняла його слова. Вони їй подобалися. В їхній родині мовилося про шлюб, як мовиться про купівлю землі, худоби чи реманенту, ґрунтовно, заздалегідь і з усіх боків обмізковуючи. Але при чому тут він, наймиток? Не з його розумом за це братися.

— Що ти там можеш? — відпекнулася і почала: — Спершу ожениться Мефодь. Він найстарший.

— Про Мефодя я помовчу, — сказав наймиток, і то таким голосом, наче йому відомо щось таке, чого Вірка не знає й про що не здогадається до того часу, поки воно не справдиться. — Мефодь тобі не на дорозі.

— Він з дому, — сказала вона.

— Аякже, Мефодь з дому, — відповів він, ніби знаючи,

куди Мефодь піде в приймаки. — А ти хіба додому? Теж з дому.

— Тому й не сплю, тому й думаю, — зітхнула.

— Ти не сумуй, твій місяць ще зійде.

Вірці справді стало сумно. Підвелася, сіла і вкрила ноги кожухом. Ногам стало тепло, і вона спитала:

— Чи не ти часом думаєш стати моїм місяцем?

— Таке? Я знаю своє місце... Вийдеш заміж, може, візьмеш за наймитка, коли батько відпустить.

— Чому б і ні? Ти з нашого десятка, — вона призналася, як думала турнути його ногами з горища.

Вони обоє нишком посміялися. І він підсів до неї ближче.

— Хочеш, візьми подушку під бік, — сказала Вірка, висмикнула із-за себе подушку й подала йому.

Чалапало підмостив подушку, заклав за голову руки, лежав у Вірчиних ногах.

— А ти звідки? Хто ти?

— Хіба воно цікаво? Служу. Люблю служити. Робиш, а хазяїн про тебе думає. Чого ж не служити, правда?

— Я ніколи не служила.

— Ти питаєшся, звідки я? — Наймиток дивився під дах. Він усяких набачився дівчат, розумніших, а не таких, як ця хутірська дівка, та й то не казав їм про себе правди. Нікому не казав. Навіть самому собі. Бо та правда була страшна — байстрик, який не знав батька. То його батько був стражником, звів матір і покинув. Вона народила його, і вони жили попідтинню, дражнили собак. Мати закуліла, а він, малий, не закулів. Пішов по світу, бо був потрібен світові, а світ зробив з нього те, що йому хотілося. Малим став челядником, потім — теслюю, майстром. Умів робити сокирою, як хотіли очі й руки. Ніхто так не вмів. Він хотів довести, що байстрик — не босяк, що й з байстрика бувають люди. А що довів? Злетів з даху. Ліпше б убився. Геть сокиру. Якщо за неї взятися, то рубати... людей, а не ставити їм хати, не крити їм хати гонтами. І нащо пам'ятати, хто ти і що ти? — Я зі шляху — зі світу, — сказав він Вірці, як сказав її батькові.

Вірка не могла цього збагнути, а він розлігся на подушці й не хотів дивитися на неї. На кого б не дивився, йому здавалося, що кожен винен у його біді. Ця думка сиділа в ньому здавен, як навчився ставити хати й крити їх гонтами. Кожна ставлена хата могла бути його. Але ж не його — чужа. А йому — роби... На пана, на Шпаргелу... То чи ж варто пам'ятати, хто ти?

— ...Зі світу, — повторила Вірка.

Він лежав і не хотів пам'ятати, хто він. Забувся, як воно ніжитися на подушці. Дівка Шпургелиха свою підмостила йому під голову, бо пожалів її, пообіцяв, що буде їй служити. Бач, чого їй хочеться! Ще не хазяйка, а давай їй наймита. А хіба той більмастий Мефодь не узяв би його за наймита? Тільки спочатку треба зігнати зі світу сусіда Мирона, відібрати для Мефодя Ганку. А якби він служив у Мирона, хіба Миронові теж не хотілося б мати цілу Довгу гору? Тоді рубай Шпургел і шпургелят, щоб більше місця і простору Туріям... А хіба Ганка не могла б бути його жінкою? І Ганка, й оця Вірка?

— Зі світу — це як же, Василю?

— А так — для вас усіх, — він сказав не те, що думав, а те, що їй хотілося. Знав, що кому хочеться, і йому самому було приємно так казати — втікати від самого себе й утішатися, що такий, вигаданий, а не справжній, ти подобаєшся.

— І я б хотіла бути для всіх...

— Нащо?

— Не знаю, але хотіла б.

— Батько прокинеться, то він тебе як захоче...

Подушка м'яка, та не для нього. Заворушився, пора в клуню.

— А ти завтра прийдеш? Ти ж так нічого і не сказав.

XIV

Григоркова Оксана вела корову і гнала перед собою гурток овець. Баран правив попереду. Чорний, із замашним поліщем, почепленим на шию, він високо ніс свою круторогу голову, нікуди нею не повертаючи. Якби повертав, поліще било б по ногах, а так ледве торкалося дороги. Між слідами ратиць тягнувся по незбитій пилюці довгий слід і ніби в'язав до себе овець, корову й пастушку.

Оксана йшла босоніж. Її голова непов'язана. Густі темнорусі коси кучерявилися. Низько підстрижені, вони здіймалися над її чолом, не заступаючи його, трішки-трішки випуклого, виливалися над ним синюватим вилиском і спадали із-за маленьких коротких вух на смагляву шию. А очі в неї — під чорними бровами. Носик стирчав угору. Рот був ніби великуватий, губи повні. Підборіддя гладеньке, округле. Високонога. Легенька сукенка-безрукавка обвивала її тонку постать. Ця сукенчина в зелений горошок

випиналася кулачками на грудях, і здавалося, що зелений горошок розсипається в тих двох округлих кулачків у поділ, що вона йде і сіє зелений горошок. А ступала вона легко й тихо — худе, насторожене лісове звіря.

Очі дивилися сумно. На довгих віях теж тремтів сум.

— Ану! — дзвенів її голос, тонкий, дитячий.

І в її тонкому голосі, чистому, як підголосок, і в кожному її легкому русі, в ній усій переважало наївне, дитяче, а не дівоче. Чоло обіцяло повисочіти, широкі й довгі брови — розкритись, очі — стати ще більшими, ніс — трішки видовжитися, а великий рот зробитися меншим. І від повних губ, від куточків її стулених уст мали пролягти ледве вловимі тіні дівочої ніжності й зваби.

Волохаті вівці збивали волохату куряву. І Оксана простувала в куряві. Вона вибралася найраніше, бо їй найдальше.

Прогнала через греблю на вигін, а тут уже й Павлик, і Рая — дядька Йосипа. Рая старша, Павлик малий.

Оксана і не гнала б сюди, але Дмитро підбив, намовив. Хоч і вчаться у різних класах, але рідня. Якби мати й батько були дома, то, напевно, не пустили б її аж за Довгу гору, і Дмитрове підбивання-підмовляння не допомогло б.

Рая теж ходить до школи. Павлик не ходить, йому стільки, як Сашкові. Рая взяла його і понукає ним. У них худоби багато: дві корови, телиця, череда овець, і Павлик не може дати ради.

Худоба злучилася — погнали узвозом. Хлопчик плівся за чередою, наче тримався за коров'ячі хвости.

Рая зрідка зиркала на Оксану й відвертала голову. Її коси не кучерявилися, були підстрижені й спадали на плечики. Хлопці в школі казали, що Оксана гарніша, ніж вона, що, коли Оксана виросте, то кращої дівчини у селі не буде, а Рая стане козир-бабою. Рая не вірила, що Оксана гарніша. Їй зовсім не хотілося виростати козир-бабою.

На Довгій горі їх чекали Дмитро із Сашком — виглядали.

Діти стрічались, як стрічалася їхня худоба, злучаючись.

Та ось Дмитро підправив кашкета на своїй голові, взявся за козирок, вклонився Оксані, потім узявся за козирок і вклонився Раї, хотів, щоб дівчата бачили: в якому кашкеті в школі, в тому й на пасовиську — цератовому, з шипкою.

Рая зиркнула на нього:

— Ну й кашкет!

Дмитро присадив його обіруч на голові.

Худобу пустили стернями. До них приєдналися Надька з Любкою.

Пастухи поспиналися на кавулі, й Дмитро почав:

— Що ж то буде з твоєю мамою, Оксано?

— Думали — переболить, а воно не минає, — казала Рая. — От і в шпиталь! — докинула ніби аж з радістю. — А той Влазько, правда, вдарив твою маму під самий живіт?

— Ти ще питаєш? — напустився на неї Дмитро. — Я б того Владзи сам задушив.

— Скажи добре, що він на наших батьків у суд не подав. І батьків, і бабуню Юстину, а то таке б змололося за те, що обстоювали її маму... — цокотіла Рая, блиснувши на Оксану оком.

Надька стукнула об землю своєю кавулею.

— А я ось що скажу: з тим Владзьом треба покрадьки. Попалися — нарікайте на себе, як такі дурні.

— Хіба ми злодії, щоб покрадьки? — крикнув Сашко.

Усі перезиркувалися. І кожне було не тільки схоже на батька чи матір своєю зовнішністю. Їхні мовчазні рухи видавали, що вони подібні до батьків своїми натурами.

Опецькуватий Павлик навіть дивився так, як його батько Йосип: очі запливали, ставали маленькими — вміль придурюватися. Надька весь час бурмосила щось під ніс, як любила бурмосити її мати, Іваниха. Любці коси попадали на очі, й вона була наче вилитий батусь. А Сашко вдавав із себе Мирона — ставав поважним, аж надимався.

Пастухи стояли, а отара овець зворохобилася. З гурту висмикнувся білий Шпаргелин баран, вовна волочилася по землі. В нього не було на шиї полінца. Оксанин і не чекав, а той буцнув його під бік. Чорний понуро обернувся. Сам не наступав. Чекав, поки білий не розженеться. А білий відскочив і розганявся. Йому добре — з гори у видолинок. Він розігнався й наскочив на чорного — буцнулися й креснулися рогами. Та чорний ураз повернувся, й сам опинився вгорі, а білий під ним. Чорний не дуже бився, штовхнув білого у живіт, і білий баран перекинувся, задравши ратиці.

Надька пустилася з кавулею на чорного барана. Любка белькочучи: «Б-да! Б-да!..» — що мало означати — біда, помчала за нею. Удвох почали бити чорного барана.

Оксана кинулася його боронити. Їй на допомогу побігли Дмитро із Сашком.

Діти не могли розборонити баранів, зчепилися між собою. Рая вхопила за руку Павлика, не відпускала од себе й сміялася.

Висвистували кавулі.

Любка відпихала Сашка од свого білого барана, і Сашко кричав:

— Раз ти пхаєшся, раз ти така, то тебе заміж ніхто не візьме.

Надьку це дуже зачепило.

— Ти сам не оженишся, бо у вас землі мало. А наші тато накупили. Ще накуплять. Любка — дівка, бо в неї є земля.

Любка покинула кавулю, вперлася лобом у живіт Сашка, розігналася, буцнула лобом у живіт Дмитра, не зважаючи, що він великий, наставила лоба на Оксану й верещала:

— Мля!.. Мля!.. Мля!..

Її крик означав: — земля.

XV

Чалапало звечора пантрував за Мироном, а Мирон цього не знав. Було пізно — вийшов до коней. Попускав їх з припонів і нагнав із свого горба на стерню Бачинського. Нехай напасуться, бо завтра треба привезти й нагасити вапна. Розкаже Ганці, яка має бути яма, і Ганка викопає. Глибоку копати не варто — буде тяжко діставати.

Він стояв у довгій гуні наопашки — поли торкалися землі. Гуня стара, але тепла: сукно вибите, сама вовна. У ній ходив ще батько. Таких гунь тепер не роблять, і через те вони сварилися за неї — Йосип, Григорко і він. Гуня дісталася йому, а от башлик хтось узяв — Йосип чи Григорко?

А Чалапало сидів в узвозі. Сховався й пантрував за Мироном. Він дивився при самій землі. Мирон був ще вищий у довгій гуні.

І Шпаргела, і наймиток знали, що Мирон любить пічлігувати з кіньми.

Чалапало виклав руки на вияр, лежав лігма, підперши підборіддя кулаком. Йому лежалося зручно, і він засинав. Зовсім не неволив себе, щоб не заснути. Задрімнеться, буду спати, висплюся, думав, а Шпаргела нехай не спить, нехай чекає... Хазяїн. Ти йому вбий сусіда, проломи йому ломом черепа, а тоді нароби гвалту, що злодії крали коней, що це вони вбили Турія. Шпаргела теж підніме гвалт,

злодіїв начеб відженуь, коней начеб вирятують, а потім усі жалітимуть Ганку... Вчора він теж сидів в узвозі, але заснув. А Шпаргела чекав у stodолі. До світанку. Василь збрехав йому, що Мирон посидів коло коней і забрався до шури. Шпаргела не розсердився, процідив: «Ще день почекаємо. Прийде на нього ніч».

На Василеві очі падали важкі повіки. Але очі не хотіли спати. Не задрімати — треба вбивати Мирона.

Шпаргела накупив йому костюмів — два. Показував. Один — чорний, другий — зелений. Купив чоботи й черевики. Теж показував. Чоботи хромові, з високими блискучими халявами. Халяви такі, що до них не один раз можна передки пришивати. «До старості не зносиш», — хвалив Шпаргела. Черевики жовті, на грубій підосві. «У водохрещенські морози не замерзнеш», — націнював Шпаргела. Він сховав це все у сундук і зачинив. Ні про костюми, ні про чоботи, ні про черевики ніхто не знає, крім них двох — хазяїна і наймитка. А ще в тому сундуку, в чорному костюмі, в його спідній кишені лежить пулярес, і в ньому — довод особісти — документ, з яким ніщо не страшне: можеш жити тут, можеш їхати хоч світ за очі — Данилко виробив. У пуляресі — гроші. Небагато. Шпаргела перелічував, гроші прилипали йому до долоні. Сотка.

Василь ледве добачив, що Мирон усівся при долині й підгорнувся полами гуні, і йому уявлявся під тими полами бажаний сундучок, він відчиняв його, ясно бачив нові, шерстяні, щойно зі склепу костюми, під ними чоботи й черевики, довод особісти — книжечку з червоними печатками.

Миронові не спалося, сидів. Ніяк з голови не виходила та яма на вапно, що її копатиме Ганка. Три кроки завдовжки, два кроки завширшки. Привезе вапна багато. На хату. Побілить і хліви, щоб ніяка нечисть не розводилася, бо худоба слабуватиме.

Думав про будівництво й боявся думати: не знав, як і коли це все підійме. Комора й та не перевезена.

На поля лягали повіви осені — падала зимна ніч. Він підставив вітрові свою спину. Змалку звук водити коней на ніч. Коло коней і холодна ніч тепла.

А Чалапалові теж не було холодно: вітер перелітав через нього, і Василь лежав в узвозі, в затишку. Йому не звикати до вітру, який би не був, переборє його.

Чорнішим, ніж покривало на марах, розлягався перед ним загін, засіяний житом. І край нього, край чорної землі під чорним вітром оддалік сидів Мирон — чорна купа.

В гуні, тепло йому, подумав Василь. І йому самому закортіло під гуню — там його сундучок, там! Візьме сундучок і теж матиме гуню, матиме коней. Накине на себе гуню, поведе своїх коней.

Мирона хилило на сон. Він думав про яму, яку треба викопати, хилився, падав униз, ніби та яма вже була викопана: три кроки завдовжки, два — завширшки.

Василь бачив, що Мирон похилився. Він скоро засне, міркував. Я почекаю, щоб добре заснув. Квапитися не буду. Я нарочито не взяв із собою лома. Коли лом у руках, то його важко стримати. Держишся за залізо і не ти ним, а воно тобою верховодить. Лом — теж зброя. Узяв — бий. А я піду узвозом, візьму лома, який стоїть під хатою. Вернусь, якщо Мирон не підніметься, а лежатиме — значить добре заснув.

Він дивився на Мирона, який приліг край засіяного горба. Бач, спить собі в гуні, а під боком проростає його жито. Потім те жито виросте, потім він жатиме... А я? Я зжинатиму голови — усім, кого знаю і кого не знаю, бо всі, хто має своє, винні, що я нічого не маю. Був малий — байстрик. Хотів майстром — у наймитки. Навіть не наймит, а наймиток, не чоловік, а напівчоловік — напівзвірина. То я буду звіром. Сам світ того хоче. А яким я можу бути в тому звірячому світі?

Непомітно й безповоротно минув, збіг для нього той час, коли він повстав, бунтуючи проти пана. На його шляху не трапилося людей, які підтримали б його, які навчили б боротися: жив серед хижаків і сам став хижаком, з бунтаря перероджувався у бандита. Служив у куркуля наймитом — підкупленцем багатійської звірячої волі.

Як би не хотів, мушу вбити, казав собі Василь. А, може, тоді буде ліше, коли тебе не стане? — звертався подумки до Мирона. Шпартела все одно тобі жити не дасть. Якщо не я, він позбавить тебе життя, рано чи пізно. Твоя смерть — мій порятунок, хіба я винен, що спасаюся?

Мирон не підіймався, і Василь сповз в узвіз. Пішов за ломом.

Турій, сидючи горбочком, заснув під настобурченою гунею. Йому снилося — кличе Ганка. Не вона сама — її голос: «Мироне!» Десь здалеку, ледве чутно. А то чого вона хоче? — стрепенуло Мироном. Він ворухнувся під гунею.

А може, Ганка справді кликала?

Виліз з-під гуні. А гуня, як була настобурчена, так і стояла, ніби не вилазив з неї. Він подався на горб, до шури, не знаючи, що розминається зі своєю смертю.

Чалапало вернувся в узвіз із ломом. Присів, подивився — гуня горбочком край засіяного загону не ворухилася.

Підкрався, розмахнувся ломом, і лом відривав йому руки.

XVI

Сікло — зав'язалося на сльоту. Від села, з північно-західного боку, повзли хмари — стіна за стіною. У незахищеній шурі похмуро, темно.

На голову не капало, й ніхто не хотів уставати.

Юстина підіткнула коси й з прим'ятого лігва дивилася на двері. Густу мжичку забивало, заносило в шуру, солома бралася сирістю й під стріхою клубилися сиві випари.

Вкритися з головою, заплющити очі, затулити вуха, щоб не бачити і не чути, як періщить дощ. Нащо й потоп, думала Юстина. І так поколіємо, пропадемо на полі, на тій горбаці, як мухи. Таки було не відрікатися села. Вона не стала молитися. Сповзла із лігва, пригнувшись, подивилася на небо — спалювала своїми очима хмари. В цю хвилину не знала бога. Його не було, бо якби був, то не посилав би сльоту. Чим вона, чи Мирон з Ганкою, чи діти прогнівили його?

Знайшла мішка, поставила ворчиком, накинула на голову.

Під шурою, у рівчаку, жебонів струмок, і в ньому скакали бульбашки.

Юстина переступила через рівчак: мокло розроблене й не розроблене дерево, залито вогнище, триніжку. А що ж з худобою?

Коні, корова і вівці — все збилося до купи. Коні мокрі, з корови стікає, вівці обважніли, з них аж цюркотить.

Юстина заткнула поділ спідниці під крайку. В мішку ворчиком, з піднятим подолом спідниці, із заголеними ногами, на яких розтягнулися, як п'явки, що присмокталися, сині жили, з дубленим обличчям, по якому скочувалися холодні краплі, вона у цій нудній дощовиці вже не нагадувала жінку. Сама була негодою — осінньою сльотою. Краплі скочувалися з її брів на перенісся, повзли носом і скапували.

Вона винесла із шури й поставила на подвір'ї балію, ночви, відра — нехай набирається води, щоб не возити бочкою. Ганка теж давно не спала. Лежала під рядном сердита: кожна клітинка тіла боліла, здригалася. Якщо задощить,

якщо не перейметься, де вони подінуться? Свекруха торкнулася її плеча, і Ганка скочила, ніби вжалена.

— З худобою треба щось робити,— казала тихцем Юстина, мовби боялася свого голосу.

Ганка закосила в усі боки своїми очима, наче прагла втікати, хто знає куди, але геть звідси, з цієї шури. І нагнулася над дітьми.

Мирон вставав повільно, не кваплячись, натягував на себе піджачину. Натягнув, стягував поли. Тоді став закасувати холоші. Закасов вище колін, гойднувся на голих ногах.

— Дмитре!.. Пора до школи.

Ганка вкривала їх обох — Сашка і Дмитра. Дмитро почув батьків голос і вислизнув з-під материних рук. Він їжачився, дзенькав зубами.

Юстина давала йому хліб — не взяв; ранець на плечі.

— Мамо, дайте йому мішка,— буркнув Мирон.

Юстина розправила мішок на Дмитрових плечах, і Дмитро, заздрісно, недобре подивившись на меншого брата під рядном, на них усіх, потьопав.

— Прибирайте постіль,— порядкував, наче гукаючи Мирон і, не чекаючи, поки мати і Ганка будуть прибирати, став кидати подушки й рядна у той бік, де стояла скриня.

— Не кидай!.. господар,— дорікнула Ганка. Хотіла закутанім, на подушці перенести Сашка в інше місце, але хлопець висмикнувся і в самій сорочині застрибав по шури. Йому спалося, він і не чув, що засльотило, і зараз та сльота була для нього ніщо. Бабуня натягла на нього кошулю, він виривався з шури й казав, що не боїться зимна.

— Очмана,— обізвала його Юстина.

Мирон заводив коні, а Ганка корову — під шуру.

Сашко накинув собі на голову запаску й заганяв з бабуною овець.

Худобу поставили на те місце, де спали самі. Їй було тісно. Коло худоби ліг Мурза, затьопаний і забрьоханий.

Коні стали струшуватися, вівці теж. Сашко ловив у долоні бризки.

— Вже й нічого не зварип,— мовила Юстина й не мала куди себе подіти, не знала, що робити.

Ганка сердилася й не могла пересердитися. Взяла дійницю й посунула до корови.

Мирон відчував на собі Ганчину сердитість, материну гризоту і не знав, за що йому братися.

А дощ не вщухав. І не світліло. Хмари сунули, і горб стояв, бовваніючи під хмарами.

Ганка доїла корову. Йї в очах туманїло. Ото перебрали-ся. Хоча б звели сяку-таку ліпленку, яку-небудь, але щоб стояла піч, груба, щоб можна було зачинитися, пропалити і не мокнути. Все відсиріє, поцвіте. І де те сонце? А він, думала про Мирона, ще хвалився, яку збудує хату. Ще недавно хвалився, коли пішли митися до річки під ліс, коли вертали, скупавшись, і коли дійшли до своєї долини. У тїй долині хвалився. Зроблять хату на дві половини — літню і зимову. Скінчити — не скінчать, перезимують у меншій половині. Перезимувати що — матері піч, діти коло бабуні, а їм, аби було де поставити ліжко. Зате з весни візьмуться і добудують. Вкриють черепицею. Вона не буде така велика, не під бляхою, як у Шпургели, але своя. На літню половину нікого не пускатимуть, щоб завжди було чисто. І вона вірила йому, бо їй було тоді тепло й дуже хотілося вірити. Нащо вірила, дурна?

Вітром задувало й заносило дощ під шуру; ноги бив холод і мерзли, грабнучи, пальці.

Корова кулилася, завертала голову до Ганки. Очі в корови сльозилися. І Ганка думала: все плаче, корова, і та плаче.

Мирон ішов до жита. Ступав по ріллі, по зораному й перекопаному під город. Земля промкла, ноги грузли глибоко. Витягував — брався глей. Земля таки нічого, думав. Притрусити гноєм і город буде.

Поверх піджака Мирон накинув подертого затьопаного плащика, вузького й куцого — з Олександрового плеча. В селі таких не носять. Якби із башличком, то й дощ не дощ: йому аби голова не мокла, а ноги нехай мочить, все одно босі.

Перед житом спинився й здивувався: зеленіло. Ще вчора сиділо в землі і зарутявіло. Він подумав, що дощ не біда — радість. І дивився на свій клинець. Йому хотілося вернутись назад, сказати матері й Ганці, Сашкові, що жито зійшло, що воно зеленіє.

Мирона перепинив потік — дзюркотів, виливався з узвозу на поле, край дороги в долині ставав каламутним ставом.

Він плюнув собі на ноги: стою, а вода зносить жито. І погнав до узвозу — гнівний, цibaючи довгими ногами.

Доскочив до ставу й почав руками дерти дорогу, щоб спустити воду з поля. Спочатку його пальці торкнулися липкого, а далі земля була, наче з каменю. За нігті набилася глина.

Скинув із себе дрантявого плаща, скрутив і городив

плащем калюжну течію, яка розливалась і котила перед собою білу піну.

— Аж піниться, кипить! — крикнув.

Плац потонув у воді.

Мирон помчав узвозом. Баюри й баюрки чавкали під його ногами, хлюпали поверх голови — так мчав.

Юстина знайшла собі роботу. В шурі, скраєчку, аби під стріхою, копала ямку: розпалить у ямці й поставить три-ніжку.

Ганка ще не встигла видоїти корову.

Мирон вирвав з материних рук городника, криком крикнув на Ганку — і вже його не стало.

Юстина здогадалася — вода зносить жито. Покинула ямку, підбігла до Ганки й відтрутила її од корови.

— Йди...

Юстинині пальці, як могли, стискали дійки. Але дійки мовби понабрякали. Тверді. Не здушиш. Стало шкода корови й себе. Знайшла рядно, вкрила корову рядном, щоб їй було тепліше, а в самої в очах стояла сльоза. Підхопила якісь зрізки від дощок, наказала Сашкові, щоб стеріг молоко й не висовув носа з-під шури, а сама трухом подалася в долину.

Мирон копав канаву, а Ганка носила дерен і клала греблю.

Зрізки від дощок покладено вподовж. Юстина присадила їх коліном і забивала кулаками. Вона так і стояла на колінах, у рідкому глеєві й болоті.

Ганка накопувала дерен, носила, подавала Юстині, а Юстина вмуровувала його. Набирала в долоні болота, голопуцькала його, наче готувала перепічки і саджала їх перед собою.

Дощ то переставав, то густішав. А хмари-налягали й налягали на горб. І в тому безупинному дощі, що лився, прав, під тими густими хмарами, що клубилися, сунули, похитувалася Ганка — носила на своїх грудях дерен, віддавала його Юстині зі своїх грудей; згинався і розгинався Мирон — викопував штих суглинку, підіймав його на городникові й віддавав Юстині, як із своєї долоні. Юстина не стояла, сиділа на колінах. То брала дерен, то хапала брилу суглинку з городника.

Вони порпалися в багні. Брудні патьоки стікали з їхніх облич, і дощ не міг їх обмити.

Канавка ставала глибшою, а гребля над нею вищою.

Потік вливався у канаву, гребля його спиняла, і він вливався на дорогу.

Хоч, не хоч, а довелося спускати на стерню Бачинського, за межу. Там би викопати копанку, обсадити вербами — води, й криниці не треба, подумав Мирон, зиркаючи очима, заліпленими болотом.

Він схилився на городник і слухав, як січе дощ і як грає спущена вода.

Ганка принесла останню скибу дерну, але Юстина не простягнула за нею руки: сиділа на колінах. Ганка викинула скибу за канаву й теж стала, дивилася на воду, яка осідала на їхньому полі. Земля всмоктувала її.

Юстині важко було піднятися. Обперлася руками об глей. Глей затужавів. Підводилася — земля під нею була тепла. Захопила скрученого плаща за насипаною греблею й довго полоскала його в канаві. Полоскала його, наче щось дороге. Викрутила й закинула собі на плече як рушника. Тоді знов схилилася над канавою. Помила руки і сполоснула обличчя.

Ганка теж вмилася з канави.

Мирон казав, що край долини треба пересіювати. Вже після першого дощу...

А Сашко стеріг молоко й хвалився, що до них прилетів горобчик. Мокрий, — і показував на бантинку.

XVII

Адам і Єва Бачинські вибирали городину. Мирон і Ганка поставали за буйними й непідрізаними кущами жимолості: прийшли просити відстрочки на рату.

Бачинські жили за шляхом, на косогорі, який переходив у рівнину. Недалеко, а наче за морем. Ні вони у село, ні із села ніхто до них. Зрідка виїжджали своїм коростявим конем у містечко Заложці до костелу. Їхали не через село, а шляхом — сиділи на голій соломі. Туди коростява шкапа пхається, а назад чи й привезе?

Мирон і Ганка, перебравшись на поле, теж ні разу не вступали до Бачинських. Але рату виплачувати виплачуй, от і мусили кланятися.

Бачинські для них — пани, люди іншого світу, які їдять не те, що мужики, сплять не так, як мужики, і роблять, що їм заманеться. До панів можна тягнутися, але тягтися з панами ніяк не можна. Мирон ще пам'ятав старого Бачинського, сивого і ставного. Батько з мачухою корчували в нього ліс. Усі називали Бачинського Сірим і дуже його боялися. Він обіцяв за звалений ліс поле, але обіцянка залишилася обіцянкою, як воно в панів заведено.

Мирон пам'ятав; у час переворотів Бачинські горіли. Зайнялося, стало видно у селі, в долині. Село дивилося — гасити ніхто не побіг. Як про найсправедливішу кару, що впадала на голови панів, розповідалося про пожежу.

Хто бачив клумби, квітники, той тепер тільки вгадував, де вони були: залишилися куці жимолості — деревника. Дрібні листочки жовкли й облітали. Куці стирчали, наче віники.

Ганка вбралася у вишиту саморобну блузку, поверх неї біла міська камізелька, обточена двома тясьмами — синьою і червоною. Взулася в черевники з довгенькими халявами на шнурівках і на високих підборах.

Мирон теж вирядився. Наваксував святочні чоботи, а одяг — військовий: френч з бахматими, нашитими кишнями, випрасоване галіфе. Хоч капелюх і не пасував до цього строю, але нарядився в нього, щоб почувати себе упевненіше. А насправді чогось ніби і побоювався, як хлопчиком побоювався Сірого, пана й офіцера царської армії.

Так і стояли вони — Мирон і Ганка. Вона ніяковіла, а він побоювався.

Город починався відразу за тими кущами-віниками. Єва держала в руках решето, Адам збирав цибулю. Вони робили цю роботу невміло. Єва держала решето, наче тацю. Не як решето, а наче тацю підносила Адамові, кланялася, мовби подавала йому щось, й Адам перш ніж покласти цибулину, кланявся Єві, мовби не клав ту цибулину в решето, а, навпаки, брав щось звідти. Три його пальці довго висли в повітрі. Він вибирав цибулю трьома пальцями і трьома пальцями клав її в решето.

Граються, як діти, думала про них Ганка. Граються і не бачать, що ми прийшли.

Мирон скинув капелюха, привітався, але Адам і Єва не чули. Мирон тримав капелюха в руці й ліктем торкав Ганку, щоб вона сказала на добрий день.

День був погожий. Той осінній день, коли ясно світить сонце і золотить літом осінь. Синій чистий день, коли в блакиті тремтять білі павутинки. Час бабиного літа. Вже давно забралися, відлетіли чорні гладкі шпаки. Вже відклекотіли бузьки, повдналися в зграї, вибради ватажків і прощаються з болотами й левадами. Вже летять клин за клином журавлі. І пливе біле павутиння бабиного літа — несе осінь.

Город Бачинських — одна грядка занадто висипана, друга якась низька. Закут цвинтаря, що винищується. Але

й тут, на цьому дикуватому городі, осінь гарна. Під широким листом вилежується гарбуз, який допитується свого роду. Є квасоля, є огірки, є цибуля...

Мирон ще раз торкнув Ганку ліктем, і вони обоє проказали «на добридень».

Пані Єва обернулася до них на одній позі. Обернувся й пан Адам, держачи в своїх трьох пальцях цибулину.

Ганка завважила: пані Єва в старому капелюшику з атласними вилогами, в кофті з вишмуляними рукавами, а пан Адам у високому чорному капелюсі-циліндрі з чорною блискучою стрічкою, зав'язаною на боці, і зверху — дірка.

— Сусіди? — промовив пан Адам.

Він сказав це ввічливо, і Мирон подумав, що вони ніхто інші, а такі сусіди.

Пан Адам зробив плавний жест, показуючи на купу соняшникового бадиління, — запрошував сідати, і сам сів перший.

— Даруйте, — промимрив. «Р» виходило у нього, як «в», м'яко. — Голова працює, а ноги й руки не хочуть, — і «л» теж виходило, як «в».

Ні Мирон, ні Ганка сідати не хотіли.

— Старі ми, — забідкалася пані Єва.

Були пани, та звелися на пси, подумала Ганка.

Худе, з тонкими рисами обличчя Бачинської світилося: гострий носик, гострі виступи уст, гостре підборіддя.

Мирон не зважувався на балачку, відтягував, чого вони з Ганкою тут.

— Покажи, Євочко, сусідам, як наш говод вводив.

«Євочко» і «говод вводив» смішили Ганку, але, коли Бачинська хитнулася з решетом, наче кланяючись, Ганка швидко підступила й подивилася, що там цибуля, як горішки, і сказала:

— Цибулька нічого.

Бачинський засміявся.

— Хвалите, а нема що. Не росте, — цмокнув і розвів руками. — Не росте. А ви хвалите. А чому не росте? — і звів свої очі на Мирона, перевів їх на Ганку. — Не знаєте? Ми погані, нікчемні господарі? Чи не так думаєте? — питався їх обох. — Я знаю, ви саме так думаєте.

Вони не знали, що відповідати панові.

— Я сам вам розкажу. Що ми погані господарі, то такі погані, бездарні, нікчемні. Так. Але запам'ятайте, земля вродила людей, навчила їх обробляти себе. Люди думають, що вони господарі, але вони ще не господарі й не скоро

ними стануть. Ви не вірите, добродію Турій? Знаю, ви собі думаєте: додай-но, Бачинський, гною, і цибуля буде, як кулак. А я все даю, а вона не родить. Бо вона — земля, бо з неї ми всі, всі стани, папи і мужики. І якщо який стан відживає, то земля йому не родить. Не може родити. Це все одно, що сіяти на одному й тому ж місці один сорт якоїсь пашні. Кажуть, вироджується пшениця в кукіль, у посмітюху, гречка стає рудаком. Та хіба ви це не ліпше мене знаєте? Отак і вироджуються стани. Це в природі планети. Вона така — наша земля: шукає своїх господарів. Скажете, дурне той старий меле. А я кажу: ми з Ђвочкою давно скінчилися. Я скажу навіть, коли ми скінчилися — коли знесли панщину. Панщину знесли, і кінець маєткам, садибам. Гнізда скидають, ворони повинні інші мостити. А мій батько цього не знав. Він думав, що його гніздо буде вічно. Вмре, а я, син, — спадкоємець і гнізда, і роду. Ні, сама земля відсахнулася од нас. А ми, вельможне панство, цього не хотіли знати, чіплялися за старе, стали подібні до старих придурків, що мріяли ходити у дитячих льолях. Як ми чіплялися за старе: я — пан, ви — мужва. Старі придурки в дитячих сорочечках. І земля не витримала — вродила революцію.

Бачинський проказав «революцію» таким голосом, мовби держався за бритву.

— Революцію!.. Затямте це слово. Але я вам скажу ще більше, добродію Турій, і вам, добродійко Турієва: ви теж приречені. Купили в мене шмат горба, а, думаєте, довго будете господарювати? Не думаю. Ні, не думаю. Ще згадасте. І ваші садочки, і ваші перелази, ой, ненадовго.

Він змалку і до старих літ вважав себе лібералом — другом народу, тобто селян, або просто бідняцтва, не забуваючи, що вченіший, освіченіший. Йому хотілося б бути феодалом, мати замок. Як добрий дідич, хрестив би бідняцьких дітей, кумувався б. Але настали інші часи: нове панство виплюнуло найменше розумування про лібералізм і молодими зубами перегризало горлянки не тільки селянам бідарям, а й таким його мнимим захисничкам, як він, Бачинський.

Миرون глянув йому у вічі: брови наставлені, як у Пілсудського, вуса закруглені, як у австрійського цісаря, а борода, руда й підстрижена, як у царя Миколки, — обличчя, заросле трьома режимами.

— Не лякай їх, Адамчику, — промовила пані Ђва. — Мене, коханий, ти давно переконав, а їх не лякай.

Миرون знайшовся:

— То, може, рати вам не треба платити, пане Бачинський?

Пан Адам сидів з опущеною головою.

— Ви на нього так не дивіться. Він добрий. Нам важко. Цибулю й то треба купувати. Не росте, самі бачите. Але ми зачекаємо з ратою. Правда, Адамчику, правда, коханий?

— Ні,— одказав він і не підіймав голови.

Пані Єва притисла до грудей решето з цибулею й відвернулася — від Адама, від Мирона й від Ганки.

Мирон уклонився і насадив на голову капелюха, якого держав у руках. Пішов. Ганка подалася за ним.

Перейшли шлях, знялися на горб і оглянулися. Обійстя Бачинського — одна довга будівля. Посередині подвір'я — верба.

Мовчав Мирон. Мовчала Ганка. Чи відстрочив би Бачинський рату чи ні — один чорт: залазь у борги.

— Що він плескав, хіба то правда? — спиталася Ганка.

— Як вош кашляє. Може, він і не всидить на землі, а нам чого боятися?

XVIII

Коні ходили колом — дві пари: малі Шпаргелині й великі Турієві. Крутили кірата. Шпаргелині поопускали голови, патлаті гриви торкалися землі.

Гула машина. В куряві снували люди.

Розкручувався й розкручувався маховик, спадало зерно, злітала полова і пливла солома.

Під небом, яке творило окіл, під круглим сонцем на круглomu майданчику землі й коні були підвладні колу. Наче поприв'язувані до молотарки.

Ганка з граблями вигиналася усім своїм тілом. Барабан вибивав снопи і викидав розмервлену солому, суху, колючу. Відгрібала й відгрібала її. Хустина насунута нижче брів, щоб порох і остюки не залітали в очі. Губи пошерхли. Ніздрі запылені.

Шпаргела розрівнював розв'язаного снопа на столі й пхав його в барабан. Закурений, з остюками у вусах, у бороді, з нарослими бровами, блимав поверх барабана на Ганку: робить, як співає. Знав, кого поставити коло зерна. Вона й зернятка не зачепить.

За Ганкою стояв Мефодь. І Ганка не давала йому передихнути, закидала соломою. Він не ветигав. Батько, зир-

каючи на Ганку, бачив, що Мефодь не встигає, і сварився на нього. Парубок зрідка поблимував на Ганку й усміхався їй.

За Мефодем вихитувався Матуня. Брав солому на вила, ніс і викидав — Григір і наймиток клали скирту.

Молотили на подвір'ї. В Шпартгели добре вродило — не дарма сам хвалився.

Миرون дав коні й відпустив Ганку. А сам не прийшов. Кладе з муляром фундамент.

Шпартгела так і думав, що він не прийде. Та й не треба його тут.

Іваниха то з'являлася на порозі, то зникала; чи не пора обідати?

До обіду лише раз спинялися, щоб відгорнути намолочене.

Ганку так і поривало перебігти через дорогу; що там дома?

На обід перебіжить.

Шпартгели кинулися вмиватись. Вона витерлася подолом і хотіла бігти, але Іван не пускав. Ходив навколо неї з розпростертими руками.

Мефодь ставив коням обрік в коробках, гукнув йому, щоб більше підмішав вівса. І все вихвалював Ганку — робітниця.

Ніяк їй було відв'язатися, сказала: «Хоч умюся».

Мефодь поставив коням і сам умивався.

— Ти злий їй,— сказав старий Шпартгела.— А ти,— наказав Вірці,— винеси чистого рушника. Засолошили, витертися нічим! — а сам не вмивався, витирався долонями.

Мефодь зливав Ганці на руки. Не шкодував води. А Ганка жаліла, хоч вода й дощова, дармова — після зливи. Коли вона зовсім умилася, він узяв і хлюпнув з кухлика їй на шию, за комір.

Ганка не чекала й скрикнула.

Шпартгела, протираючи долонями очі, почув, що Ганка скрикнула.

— Ану, скидай штани! — напустився на Мефодя.

Мефодь не мав гадки, що так обернеться. По-дурному, в дурній усмішці скривилося його обличчя. Сам не розумів, чому всміхається, і нужденно приплющував більмате око. Порожній кухлик у його руці потинькував.

— Скидай штани і лягай на дишлеві! — крикнув Іван.

Матуня і Григір стояли і ховалися один за одного. Вірка утекла. Наймиток заклав руки в кишені.

Погоничі — Надька і Любка — визиркували з ганку.

Мефодь як був з кухликом, так і підступав до дишля. І кухлик у його руці потинькував.

— Дядьку...— вступилася Ганка, але Шпаргела зиркнув на неї, і вона почервоніла.

Мефодь підступив до дишля, обернувся до всіх обличчям, поставив на землю кухлика і зачав розперізуватися.

Батько зняв із себе паска, склав його вдвоє і — стій і дивися — кропив Мефодя.

Коли він розмахнувся і уперіщив його перший раз, коні перестали їсти обрік. А коли розмахнувся вдруге, знову почали їсти, похрумкуючи.

Ганка відвернулася, щоб цього не бачити.

А наймиток — руки в кишнях — казав:

— Не скачи поперед батька в пекло, за те й езекуція.

Шпаргела відміряв сім гарячих і, підгипуючись, підперізувався. Відміряв би й більше, але в самого штани мало не впали. Бив Мефодя — зганяв зло. І жалів: чого, дурню, поводишся з Ганкою, як з дівкою? Чи не я, придурку, сам готую Ганку для тебе? Стане жінкою, обливай її хоч із відра, а поки й пальцем не торкайся. І не дивись у її бік!

Він підперезався, витер руки, ніби після брудної роботи, і поважно, рознявши руки, але не торкаючись Ганки, повів її до хати.

З кухні — в кімнату. Є ще двері в світлицю. Але вони зачинені. Кімната на підлозі, з трьома вікнами. Стіл виставлено на середину.

Іван — сам на покуті — посадив Ганку коло себе, по праву руку. Зайшов наймиток, і Шпаргела показав йому головою, щоб теж сів коло нього, по ліву руку.

— Наймита годуй і шануй його честь, — проказав голосно.

Вмоцувалися хлопці, Вірка, Мефодь аж біля порога.

Шпаргела взявся за дерев'яну ложку, розправив вуси й опустив ложку в миску.

Усі взялися за дерев'яні ложки й зачали їсти з одної великої миски.

А Іваниха стояла в дверях з горщиком напоготові.

По обіді молотили, як і до того.

Мефодь не зважувався косувати на Ганку, і солома під його граблями не залежувалася.

Так і ніч ухопила за очі.

Як Шпаргела не впрошував, але Ганка від вечері відмовилася.

Мирон перестрів її коло щури. Вона сказала, що в Шпаргел жито молотне, а Мирон сказав, що, може, Шпаргела таки позичить грошей на рату. Й сказав іще: думав я думав, а прийдеться зимувати під одним дахом з худобою, як живе Бачинський.

Втома хилила Ганку, і вона забулася розповісти, як старий бив Мефодя.

Мирон ліг коло неї, чув, що вона заснула, а йому уявлялася зима, снігова і голодна. Від самої згадки про зиму тріскучий беручкий* мороз перехоплював йому дихання, сковував груди, і він тяжко зізнався: даремно я вибирався на поле. Мені, злиднякові, треба було сидіти в селі. На кого рівнявся? На багача Шпаргелу? У нього наймит, а я сам, як наймит. Голодранець. Старший брат Микола подався з будьоннівцями. Він пішов здобувати землю для всіх, а я його морг продав. Брате, брате, прийди, навчи, як бути!.. Найменший Олександр рушив у науку, шукає розуму і людей, щоб з ними теж здобути землю для всіх, а я і його морг продав. Хотів розжитися на братах, перестав про них думати. Розжився — закопався в цей горб.

Хіба не Микола колись, хіба не Олександр, коли лиш не навідається, казали одне й те ж: поки пани є на світі — з нужди не вилізеш! Правда, свята правда. Я спродав свої морги, спродав морги братів, хотів купити надію, а купив ще більшу бідність. Хай страхає поліція, хай забороняє, а я буду думати, щоб більшовики прийшли. На них уся надія.

Гарячий піт виступив йому на чолі, і він не витирав його.

А в Шпаргел довго не спали. Сновигали, поралися, поки не попадали одне за одним, де стояли, коло машини.

Коли упав наймиток, Іван порався з Іванихою: вкривали намолочене, щоб не відсиріло. Вкривали намолочене, клали снопи на стіжку, щоб завтра молотилося справніше.

Іваниха після обіду стояла коло машини, відвихнулася варити вечерю й тепер ледве трималася на ногах. Іван кивав їй:

— Ти!..

— Що?

— Сновида!

— Я вибилася із сили. Завтра доробимо, завтра буде день...

— А щоб ти не дочекала його... Завтра Туріяка копей не дасть, завтра Ганка не прийде. Пара коней так молотарочку не потягне.

— Ти сам став машиною...

І вони підкидали снопи.

Коли Іваниха таки пішла, він порався сам, поки не скінчив. А коли сів на снопа, то відчув, що кудись провалюється. І щоб не провалитися, встав, знайшов наймитка й нахилився до його вуха:

— Не спиш? — питався.

Василь спав.

Але він розбудив його і питався у саме вуха:

— Та коли ж?..

Його слова запліталися і виходило — «таколиж?»

— А заколемо, — відказав Василь і спав.

Шпартгела сидів на снопі. Перевесло муляло, він крутився і не знав, чого йому хочеться. Але йому чогось хотілося. Чого? Не перевесло, щось інше муляло й не давало сидіти. Що? Ганка. Як вона поцілувала Мирона, коли везли дуби. А коли б вона поцілувала так його, Івана? Він торкнувся своїми пупкими пальцями своїх губів. Губи йому ворухнулися. Тихенько встав із снопа. Стояв просто неба, цілував свої чорні пальці й проказував, як молився:

— Боже, не мене — хай вона цілує мого сина.

XIX

Всі до церкви — Покрова, а Мирон з худобою. Тепер він і спав одягнений, мовби у сні збирався докінчувати ту роботу, що не докінчив завидна. В шуру задували вітри — на бантинах зависала тужба. Дух худоби був тепліший, ніж дух дітей, жінки і матері.

Колись батько казав: «Кваптеся жити. Пам'ятайте, що тільки й живемо, що між війнами». — Ті слова не давали Миронові спати на маневрах, виводили його з казарми, він просився, щоб його ставили вартовим. Дуже йому хотілося додому. Бо що таке жити й не бачити Ганки, не бачити, як ростуть діти? Тільки про це й думав і про те, що поділяться з Йосином. Вернувся, поділилися.

А де ж життя? Перти плуга і перти дерево, складати камінчик до камінчика і спускати канавою воду? Мука. Ні сил, ні снаги. Така вона — земля.

Бескиддя, а не подвір'я, думав Мирон, дивлячись навколо. Я сам — бескиддя... Але чому? Не вбивав. Нікого не вбивав і не хочу. Не злодій. Ні в кого не крав і не хочу. Не ледащий. Робив і хочу робити... Але чому ніщо не пливе до рук? Чому я шарпак, злидар?..

Виганяв худобу — у шуру Владзьо, побитий, аж сишій, губа розсічена.

— Дай хліба,— прохрипів і сів на камінь.

Мирон виніс, і Владзьо рвав зубами хліб. Рушниця стирчала між ногами.

Миронові кортіло спитати, хто його потовк, але він переймався своїм:

— Може, відпустиш трохи осичини? Я куплю, але ж ти можеш трохи й так?..

— Нізащо! Ти дякуй, що я вас не запакував. Знайшли з ким правуватися! Думаєш, як дав мені хліба, то я й розкїс? Ні. Мені дали луння,— заголив спину й показував басамаки.— На ранок очуняв... Викопували, холери, посадку. Знаю хто, я ще їм покажу!

— Скажений,— кинув йому Мирон.

— А я для того тут поставлений, щоб тримати вас усіх у вічному страху,— гукав Владзьо.

Доїв хліб і пішов. «Нех вас кров залле!» — крикнув, обернувшись.

Мирон вигнав худобу на стерню. Йому було дивно і терико. Стояв на дорозі, на польовій лінії, і горб здавався йому всією землею кулею. Він стояв і боявся поворухнутися. На руді — ряднина, в другій — костуряка. Туман вкривав його ноги. Мирон слухав тишу. І стояло марево — ранок. Прокидалася селянська мужицька душа і, чиста, ширяла. Була біла, бо ще не сходило сонце. Як небо в білих хмарах. Коли зійде сонце й почне свою роботу, вона стане чорна. Як земля.

В імлі проглядалася гостроверха шура, а навпроти — полачена, ребриста, ще не вкрита сніпками, але з вікном, яке дніло навиліт,— ліпленка.

Із села виплив дзвін. Не розірвав, не сколихнув тишу, а з'єднався з нею. Ніби сама тиша нагадала про себе, що вона є, і обізвалася дзвоном. І ніби то був не церковний дзвін, а дзвонило само небо і своїм дзвоном благовістило тишу.

Мирон, як тримав у руді костура, так і перехрестився з костуром у руді. Рідко ходив до церкви, сповідався і причащався, щоб полик Сава не подав списочок до поліції. Перехрестився, а в його душі не було тиші.

У цей час у церкві молилися.

Ганці видно — висока. Коло чоловіків стоять Йосип і Григорко. Йосипів рідкий чуб змащений олією. Йосип відставив обидва лікті, щоб його ніхто не тиснув. Губи надуті, вуси стирчать. Григорко забрався під стіну — його

заштовхали. Під самісіньку стіну. Обидві Ольги коло Ганки. Йосипова — велика — перед Ганкою. Вона зрідка косує праворуч, набачить свого Йосипа й оглядеться назад, хвалиться ним і ніби питається: твого Мирона нема? Оглядається й на Григоркову — малу Ольгу: а де твій Григорко? А Григорка не видно. Ольга мала дивитися собі під ноги. Відхворувала — Владзів чобіт у живіт, а знаки на обличчі.

Йосипові й Григоркові діти попереду. Дмитро виходить із вітваря з кадильніцею. Стихар довгий, до п'ят. Ганка рада, що син — послушник.

Співає хор, свічки розгоряються й палахкотять, перестас співати — свічки пригасають.

Десь позаду всіх у бабинці Іваниха — під образом страшного суду.

В церкві, де ніби усі рівні, насправді кожен знав, де йому стояти, кожен мав своє місце. Ганці хотілося й не хотілося, щоб Мирон був у церкві. Де б він стояв? Коло Йосипа чи коло Григорка? Мабуть, коло Григорка, і його не було б видно.

А Мирон молився полю. Осінні барви — жовта, чорна і плямка зеленої — стояли в його очах. Він читав горб, як євангеліє, написане ним же самим: скаредна шура, педокінчена ліпленка, засіяне житом чорне зяблисько і не-написане — нечипаний обліг.

Глибоко до води, думав, безводдя. Тут, на Довгій горі, зачинаються, беруть початок усі річки й течуть: одні — на схід, другі — на захід.

— Здорові!

Мирон перекліпав очима. Перед ним виріс Чалапало.

— Тут службу правите? — питався, схилившись грудьми на палицю. Замашна палиця вгрузла у землю. Чалапало завівся на ній. Рот відкритий. Зуби, як різакі, — дріт перекусять.

Мирон не помітив його. Наморщився, брови зламалися, неголена борода заросла густою чорною щетиною, кололася. А Василь проникливо заглядав йому у вічі — знизу угору. З-під грудей виїняв свою руку й простягнув. Мирон мовчки потис її, тверду й холодну.

— А ти ж чого не в церкві?

Василь відповів розважливо:

— На свято, хто не має наймитів, сам виганяє худобу — дітей жаліє. А хто має наймита, жене його до худоби, а своїх дітей жаліє.

Крива нога відкинута вбік, мовби не його. Він у лейбику-лахмані, але в чистій білій сорочці.

Миронові здалося, що Чалапало приплющеними очима бачить його, наче щось знає, але не хоче сказати. Василь закурив, розкрив рота, і дим ішов з нього, наче з комина. У грудях похрипувало, наче там, усередині, горіло. Він курив — бавився димом, а вогонь ховав. Думав: якби-то ти знав, як я хотів тебе удубасити ломом! Маєш щастя, що вислизнув із гуді. Якби я удубасив, ти б не стояв, лежав би і гнів.

З Довгої гори, від Шпургелиної хати долинуло й покотилося:

— Г-го-оди... милу...

Мирон сказав:

— Голосний твій господар.

— Мій хазяїн тихо ніколи не молиться. Коли він молиться, відчиняє вікна, і від його голосу всі мухи з хати вилітають.

— А ти розкадився, кашляти хочеться.

— А ви, не бійсь, молитесь нищечком, тільки губами? Га? Я теж люблю нищечком, щоб ніхто мене і не чув, і не бачив. Коли я одному великому панові крив гонтами віллу — ви знаєте, що таке вілла? — той пан казав: «Кожен сам собі церква». А я б поставив би того пана коло свиней, нехай би пас свиней, нехай би стояв коло свиней церквою.

Ти зовсім не дурний, подумав про нього Мирон, похилившись, вбачаючи у Василеві щось зрідні Владзьові. Мабуть, Шпургели вночі крали посадку, мабуть, вони нам'яли Владзьові боки. Хотів запитати про це наймитка, але не посмів.

А в цей час у церкві діялося найурочистіше. Отець Сава читав євангеліє на Юстининій і на Дарчиній підставлених головах — робота Йосипа: він з попом у спілці. Юстину вдостоєно, як праведницю, а Дарку — всьому селу на покаяніє за дочку.

Ганці котилися з очей сльози.

А Мирон з Василем коло худоби.

— Кожна людина — церква, храм? Гм... — гмикнув Мирон.

— Брехня! Кожна людина — сторожова вежа! Очі стріляють, як із бійниці. Так і стріляють. А що там за тими очима? Що? Хіба ви знаєте, що за моїми очима? — питався, покурюючи, Чалапало.

Ні в церкві, ні на полі ніхто не святкував. Святкували горби — осінь.

Юстина садила вишні. Вишні були маленькі — прутики. Накопала, навиривала в Бачинських. Адам і Єва казали, беріть скільки хочете, нехай приймаються. Юстина тикала їх густо край дороги — вишні, як верби: де посадиш, там і виростуть.

А в Шпаргели за сіткою-огорожею грабина, березина, осичина, вільха, акація, дубки, ясени. Знає, що робить: за диким деревом кохатиметься садок. Північно-західний, найхолодніший бік садиби Шпаргела засадив смереками. І де тільки бере молоднячок? У лісі не можна взяти сухої галузки. Не інакше як краде. Але не ввійманий — не злодій.

Юстина думала, який-то світ і як-то в ньому буває. Пам'ятала ту гору в дубах, а стало голо, лисо. Все минається. Нащо? Чи вона і Гордій не хотіли, щоб ліс і гора зробилися полем? Тепер — поле, а Гордія нема. Не дочекався. Пішов у землю, ліг, лежить, дочекається, зійдуться — буде їй його що розказувати.

Вона дивилася на Шпаргелину посадку й штурхала гордонником — собі б так обсадитися.

На неї дивився Олександр. Прийшов. Не знала, що він прийшов, стоїть і дивиться на неї.

Олександр без кашкета, без капелюха, без нічого — темно-руса голова. Густий чуб густими пасмами зачесаний угору. Шкіряний облізлий і пошарпаний портфель, худий, і черевики в одній руці.

Він дивився, як його мати брала руками вишеньку і встромляла її в ямку. Прутик-вишенька сягав їй до грудей. Мати чорними руками розпушувала чорну землю, руками нагортала її, присипаючи коріння, і весь час її обличчя ставало іншим — то просвітленим, то знову хмарним: ходили тіні думок.

Олександр давно не бачив матері. З весни. Приїжджав перед літніми екзаменами. Без нього вибиралися на поле. Було літо, був у Карпатах. В геологічній партії. Заробив, має щастя, що ледве голову виніс. У Карпатах били гром і хиталися високі гори. Їхня партія знайшла нафту, а тури потягнулися, наче спрути, з усіх кінців землі.

Вернувшись до Львова, зустрів брата Миколу — комуніста-підпільника. Відсидів у в'язниці, живе, як на лезі бритви: кожен день у небезпеці, поліція так і чигає за ним, а він не боїться — рано чи пізно, а панкам кінець. Збруч, який ділить, скоро об'єднуватиме.

Олександр теж у це вірить, як і Микола.

Чи вони швидко зустрінуться?

Микола живе таким життям, що від нього і поклін рідним не передаси, а якщо передаси, то покрадьки.

Він стояв — дивився на матір. Лезо бритви ще не торкалося його обличчя. Під носом ледве засівався гречаний пух.

Сорочка з викладним коміром. Груді вільні. Одежина куца, тісна.

І він відчуває себе хлопчиком, який пригнав з роси, а мати щось пильне роблять. Йому дуже хочеться їсти, а мати його не бачать. І він чекає. Нема зваги — не може сказати, що голодний. Високий, як усі Турії. Але пішов у матір. Ясні очі, кобцюватий ніс. Мужні риси обличчя, хоч він і марний.

В Олександра є й батькове — голос. Твердий, густий. І мова — уривчаста.

— Мамо...

Юстина сиділа навпочіпки. Мати — вона породила його, заради неї він прийшов — садить дерево.

А тут літо було, певно, без громовиці, думав Олександр, дивлячись на матір.

Юстина, як сиділа навпочіпки, так мало і не сіла на землю. Вхопилася за вишеньку, і прутик утримав її...

Олександр поклав портфеля, туфлі, подав руки і підняв матір. Її руки тремтіли в його, сама вона тремтіла, і затремтіли її вії.

Він тримав материні руки, і мати довго не могла нічого сказати. По її обличчю текли сльози. Дивилася на сина, наче впізнаючи його. Раптом узяла Олександрову голову в свої руки, притулила її собі до грудей. І захиталася з ним, обіймаючи його, наче він був вітром і хитав нею, а вона його втримувала, щоб не втік.

Низьке похмуре сонце вийшло з-за шури, стояло над ліпленкою і над ними. Під вицвілим небом лежала вицвіла земля. І сонце, і небо, і земля були старі: А вітер був молодий, прудкий і трохи холодний.

Мати плакала йому в голову. Виплакалася, держала його за руки.

— Мені почулося, що це наш батько — його голос. Я подумала: наш батько прийшов до мене, — й злякалася, — казала.

Олександр усміхався куточками вуст. На горішній губі тремтів пушок.

— Мізерний... А виріс. Коли ж ти виріс? Чому так довго не йшов? — питалася вона. Їй хотілося знати про

нього і хотілося розказати про себе.— Я про все на світі думала, а про тебе нині й гадки не було. От не сподівалася. Перед Покровою снівся...

І хоч Олександр нічого не розказував їй, хоч тільки усміхався, їй здавалося, що вона вже про нього все знає, бо їй було досить того, що тримає його за руки, дивиться йому в очі: живий і прийшов.

— Ноги болять?

— Ні.

— Голодний?

— Трохи.

— То я зараз,— проказала і кинулася бігти.

Олександр перепинив матір:

— Змагаєтесь?..— кивнув у Шпаргелин бік.— Вибралися на поле і змагаєтесь?

— Куди нам з ним змагатися, сину,— відказала.— В нього наймит, троє синів — шестеро рук, дівка, сам... Нам тяжко, Олександре, замучилися. Ні сили, ні статків. Б'ємося-б'ємося... Я сама накопала вишень, сама і тикаю. Було з Мироновими хлопцями садимо. Але Дмитро в школі, Сашко за товаром. Нехай росте, комусь буде. Бубочка, а хтось зірве й закропиться.

Миرون набивав дранкою суфіт-стелю. Ганка підкидала глину.

Стояли на козлах, а Юстина й Олександр — через поріг.

Миرون спинився, дивився на них згори — з молотком у руці.

Ганка розігнулася. Спідниця в глині. Руки в глині. На хустині теж глина.

Юстина держала Олександра за руку — бачите, кого привела?

Ганка зіскочила з козлів і стала витирати подолом обличчя, а Мирон, увесь у глині, обнявся з братом і запитав: «Допоможеш нам?»

— Допоможу. Ось тільки підкріплюся.

— То чого ж ви стоїте, мамо? — дорікнув Юстині Мирон.

А вона думала: не встиг Олександр прийти, а його вже забирають. Тільки й побув зі мною, що постояв коло вишеньок, край дороги. І повела його в шуру.

Який не худий його портфель, а знайшлася в ньому хустина для неї, зошити й «Кобзар» — для Дмитра, пукалка — Сашкові, а Миронові й Ганці — нічого.

Їв швидко, не розбирав, смачна страва чи ні. Всипала

йому борщу, забілила й метушилася в шурі. Стояла б і дивилася б на нього, вбирала б його всього своїми очима, а треба було знайти, в що йому перебратися. З чого він виростав, те перешивалося чи й так ішло Дмитрові, і в Олександра нічого не було — старе й нове на ньому. Дала Миронове дрантя — штани з валу, піджак з покожушини. Вбрався і не соромився.

Пішов допомагати, а її покинув.

Юстина тримала в руках хустину, тернову, з вензелями. Розкинула її, але відразу ж згорнула, приклала собі до лиця.

Олександр почав замішувати глину у відрі. Хлюпнув з надщербленого глека води, а Ганка подивилася на нього, і він збагнув, що хлюпнув води забагато, що вода тут дорога. Глини є скільки хочеш, де не копнеш, — глина, а воду возять. На мигах показав, щоб братова віддала йому кельню й тертку. Ганка завагалася, а Мирон мовив:

— Хай спробує.

Олександр став на козли.

Набрав кельнею глини, кинув на дранку й став зарівнювати терткою.

— Як? — спитався Мирон.

— Нічого.

— Я не про те. Стеля яка буде, така й буде. Хлів, сам бачиш. Як воно тобі?

— А... Нічого.

— Грішми ми тобі не допоможемо. Ні грішми, ні...

— Я не прошу...

— Ще наші тато казали: ставишся, все одно що погорів. Хотілося б, треба б тебе підтримати. По шию в боргах. Шпартелі винні. Є трохи збіжжя. Зібрали. Чекаю, щоб ціна підскочила. Не чув, по чому платиться?

— Дешево.

— Бач, таке... Дотримаю, продам після різдва. Ти тоді навідайся, може, якийсь костюм справимо.

Материне й їхнє, братове й братової, життя було перед ним — щербатий глечик з каламутною водою, яку вони заощаджували.

Мирон виклав йому відразу все. Він зобачив брата і насторожився: відривати від свого рота й давати йому нізвідки й нема що. Коли виклав про це і коли Олександр сказав, що нічого не просить, одлягло від душі. В той же час хотів, щоб брат учився, щоб з того щось вийшло. Щоб щось вийшло... Тоді не вернеться додому, не доведеться ділитися.

- Скільки ж тобі ще?
- Останній курс.
- Учителем будеш?
- Хочу в університет.
- А витягнеш? Іди ліпше вчителем. Нам і через рік, і через два легше не буде.

Олександр знав, що їм легше не буде, знав це краще від них. Тому, що їх багато, а він, найменший, — пішов у школи. Дарці дано посаг і спроваджено з дому. Інші підростали, хапали своє і відділялися. Їх було двоє — Микола і він, які пішли з дому і нічого не взяли. А що могли взяти з батьківщини? По вікну з одвірками, двері чи яблуню із саду на плечі? Ніхто не перечив Миколі вибиратися з дому. Миколу кинуло в перевероти. Поїхав з будьонівцями брати Варшаву. Верталися назад, заскочив додому. Залишився, бо поранений — із перев'язаною головою. Трохи попереховувався і зник, а то улани вбили б. Микола не заважав ділитися. Микола в революцію, а я в науку, — думав Олександр. Скінчив повшехну — народну й подався до Львова, пішки — по стовпах. Буханець хліба, рушник, сорочка з сирового полотна — вся торба за плечима. Почав із того, що підмітав брук, а спав у будинку, де спала розпуста. Сільське хлоп'я на міському смітнику.

Там знайшов таких, як сам, товаришів. Гнила бульба, черствий сушняк, а з усіх боків — погорда. Бо ти — бидло. Місто вчило, не милуючи.

Миронові дивно: його брат, зведенюк, а через рік може стати вчителем. Чого йому ще треба?

— Йшов би вчителем, женився. Вчителі, знаєш, як живуть?

— Хто знає, як воно повернеться, — відказав брат.

— А що?

— Пахне війною.

— Мало що балакають. Я був на маневрах — теж теревепили. Вернувся й забувся. У нас тихо. Ми без війни гинемо.

В ліпенку зайшла Юстина й схилилася до одвірка... Мирон і Олександр балакали про щось розумне, і вона не могла збагнути, про що.

— Я радив би, Мироне, тягнути з ратою.

— Легко казати, а поліція, суд? Тобі добре раяти — в тебе нічого нема. За свою суму та й далі посунув.

— Мені добре.

— Бачиш... Літом ти був на підробітках. Щось капнуло?

— Там, де я був, так капало і так гриміло...

— А у нас суш.

Олександр оповідав, де його носило і що бачив. Його мова була сумна — шерех осіннього листя, яке гонить вітер.

А то нащо воно йому, думала Юстина, але боялася це казати, наче він — не її син, і наче то не він, а про нього хтось оповідає. Що не слово, — як гора. Його слова були, як гори, повиті хмарами, яких вона не бачила. І вона боялася його мови, як тих небачених гір. Завжди страхалася й у страху молилася за нього. В кого пішов, у кого вдався? Чому він без неї? Нащо йому така кара?

Він казав про нафту і про щось таке, про що Юстина ніколи не думала, але серцем чула — правда: б'ються нагороди, а ми самі себе ріжемо.

— Думаєш, Польща впаде? — спитав Мирон.

— Впаде.

— І не треба платити за землю? Та чи ти знаєш, брате, коли я думаю про землю, я думаю про тебе, про Миколу... Я встаю, лягаю і молюся на схід...

Олександр переконував: землі даром ніхто не дасть. Її треба вибороти. Ганка і Юстина накинулися на них, щоб мовчали, бо голі стіни мат' вуха: Микола довоювався, де він?

— Ви всього боїтеся, — сказав Олександр.

XXI

Під вечір сходився рід Туріїв подивитися на Олександра.

Першим прийшов Йосип. У чоботях, у капелюсі й жилетці. До петельки жилетки припнуто ланцюжок, який тягнеться з живота у кишеньку. В кишеньці — годинник. Йосип розіпрів, важко дихав і вдавав із себе старого. Поставив костура й дивився на колоду, щоб присісти. Тиснув Олександрову руку й дорікав, чому не вступив до нього — батьківщина все-таки. Він мовби не прийшов — прибув сюди. Всівся на колоду — закручені вуси сторчакували вгору. Всі, хто був на подвір'ї — мати, брати й братова, повинні були радіти з його прибуття. І наче їм на радість, добув із кишеньки годинника. Спочатку погладив його, а потім клацнула кришечка. Довго дивився на стрілки, ніхто не питав, котра година, сам сказав:

— П'ята з мінутами... Ведлуг, альбо чверть на шосту, — й клацнув кришечкою.

Годинник давно не йшов. Заведеш, іде півгодини й не більше, але цього ніхто не знав, крім Йосипа. Який не

є, але він його має. Годинник і товстенький ланцюжок звеличували Йосипа у власних очах, як і ці слова «вед-луг» і «альбо».

Ні про що Олександра не розпитував: видно пана по халявах. Став давати поради Миронові щодо забудови й щодо господарювання. Ганив Шпартелу, який забудувався чортзна як, і, піднявши костур, вимальовував ним у повітрі, яка має бути хата. Не ліпленка, а справжня.

Виходило, що він усе знає. Але його словам ніхто не вірив, як він сам не вірив своєму годинникові.

Потім заявився Григорко. Розцілувався з Олександром. Тернув своєю колючою бородою — терткою. Григоркове обличчя й так чорне, із загостреними вилицями, із загостреним носом і таким же підборіддям, ще чорніше, бо заросле. Голився раз на тиждень, у неділю. Він молодший від Йосипа, а ніби старший. Стояв і переломлювався.

— Все вчипся? — спитався Олександра.

Йосип самовпевнений, а Григорко потаємний. З усім приховувався, любив почитувати газети, виписував щорічного календаря, але ні перед ким про це не хвалився, мовляв, моя хата скраю.

Він узяв Олександра за лікоть і не відпускав від себе.

— Вишколюйся... — сказав і не мав більше слів, щоб сказати щось ще мудріше. — Може, хоч ти не будеш крутити хвосту волам, як ми всі крутимо. — І раптом запитав: — Скажи, а як світ?

— Хитається.

Йому хотілося знати про світ і про своє місце в світі; передчував, що настав і ще більше настає такий час, коли його, селянинове, життя залежить і ще більше залежатиме не стільки від землі, яку обробляє, скільки від хитання великого світу.

— Я чув, брате, одним вухом...

— Що?

— Зміни. Чув і мовчу. Всі хочуть змін.

— І мовчать.

— Ти теж мовчи, бережись... — Додав: — Мою Ольгу Владзьо побив, а корову зайняв. Думали — суд, пересуд. Владзьо зам'яв. І я зам'яв. Ольга слабує: носакom під самий живіт. Так-то.

— Мама казали.

Надійшли обидві Ольги — Йосипа й Григорка. Їх і розрізняли — велика й мала. Обидві розцілувалися з Олександром. Мала цілувалася стуленими, сухими губами. Велика — зі смаком. Облизала Олександра.

Та найбільше він зрадив небогам — Оксані й Раї. Школярки, коси підстрижені. У светриках, у сандалях. Принесли гітару.

Не прийшла Дарка, й ніхто від неї.

Дмитро ходив осторонь, носив під пахвою «Кобзаря»: хотів, щоб його всі бачили.

Але найбільше бачили Сашка, бо він гасав із пукалкою й стріляв.

Юстина винесла з шури, зі скрині, мандоліну Олександрову.

Усі посідали на колодах.

Бренькали струни. Ганка не спускала ока з Олександрових рук. Той Олександр ще дитиною дуже любив музику. Сам зробив сопілку. Вона доїть корову, а він трумкає на порозі. Вижене худобу на вигін, стоїть на одній нозі, другу підкулив і грає.

Миرون нікого не садовив за стіл. Та й стола не було. Той, за яким сиділи й обідали, коли жили у селі, схований у шурі, щоб не спачився. Впораються з ліпленкою, перенесуть і поставлять. З холодами довелося поставити сяку-таку грубку-плиту край шури, а в шурі стояв дощатий столик, убитий у землю. Його поставлено не стільки заради себе, як заради майстрів. Якби потіснилися, то всі всілися б і за ним. Але чим пригостити? Майстрам і то перепало на останній день. Горілки не докупишся. Казьонка. Виставив півока, а Юр підсміювався: «Дурний, було денатурагу купити: дешево, а злий, як звір».

Нехай вибачають, що я їх не приймаю, думав Мирон про гостей і мовчав — соромився своєї бідності.

Ніхто, крім Йосипа, не любив пити. В селі не було такого заводу — чаркуватися серед тижня, на будні. Не пили й звичайної неділі. Хіба на якесь свято, до якого готувалися. На хрестини, на весілля. Добряче пили на мерлини. Вони були нечасто — це раз. А потім, хотілося забути горе. Жодна з подібних okazji не дорівнювала Олександровому приходу.

Олександр настроїв і подавав Оксані гітару, але вона зашарілася, стонула плечиками. Рая не була така соромлива.

Кісточка торкнула струни на мандоліні, а дівочі пальці самі торкнулися струн. Була пісня про поле й про жито. І ніби не Олександр, і не Рая перебирали струнами, а саме осіннє надвечір'я. І ніби не мандоліна своїм тонким з переборами голосом, і не гітара своїми басами, які вторили, а саме осіннє надвечір'я казало: жито... збито...

Ніхто не почув: надійшли Шпартгеліні хлопці, всі три, а з ними — Вірка.

Музика грає — всіх кличе.

Раптом ударив і розсипався гопак.

На його кличні звуки скочив Мефодь, а за ним — Магуня. І вони вдвох пішли навприсядки. Колом. А потім пооберталися один до одного лицем. Руки сплетені на грудях, а ноги так і ходять.

Мефодь розпалився, кинув об землю кашкетом, пішов навприсядки до колоди, схопився і підхопив Ганку за руку. Ганка пішла. І він повів її.

— Понапивалися чи що?

То була Дарка. Але її ніхто не почув. І тому, що її ніхто не почув, вона, взявшись у боки, впливла у коло й заспівала:

Як була я молододою преподобницею,
Повісила триндю-риндю над віконницею...

XXII

Катерина зайшла з долини і гулькнула в узвіз.

Її перепинили музика і Владзьо.

Владзьо ніякого Олександра не хотів бачити, не хотів з ним здібатись. А Катерина хотіла. Рід не приймав їх обох, цурався, а хіба вона не така небога Олександрові, як дівчата дядька Йосипа й Григорка?

В узвозі Владзьо зупинився, став, як укопаний, і не пускав Катерину.

— Грають, — сказав. — Роблять собі забаву!

Його ніщо так не дратувало, ніщо так не обурювало й не змушувало шалено злоститися, як музика і пісня. Закипала кров, і він аж пінівся.

— Заб-б-ава... Їх треба запрягати в плуги, треба ними орати, щоб падали і спали як забиті. Їм не можна давати найменшого спуску. Щоб забули свої співи. Я не піду до них на забаву.

Катерина спробувала взяти його за рукав, але він турнув її ліктем, і вона оступилася.

— Владзьо, послухай...

— Та вони всі пащать на мене вогнем. А той вилупень, гімназиста, найбільше. Чуєш, чуєш, як веселяться? По мені справляють поминки. Я тебе наздогнав і не дущу.

Катерина спускалася назад, у долину. Дійшла до межі й ступала межею — нога за ногою.

Владзьо стояв в узвозі.

Він був вихідцем з гірського Шльонська. Йому ще не було стільки років, як Олександрові, — приєднався до бригади Пілсудського. Сталося чудо на Віслі — відбито будьоннівців, зупинено наступ на Варшаву, і Владзьо добув коня. В'їжджав у Київ — вибито! Мир, лінія Керзона — і осів на східних кресах. Додому, в гірський Шльонськ не вернувся. Цьому були свої причини: батьки. Його батько був гайовим. Не якогось графського чи князівського лісу — царського. Білий цар — він же й цар польський. І його батько схилився до царя, а не до когось іншого. З перемогою Пілсудського Владзьо не повернувся додому — там ще жили люди, які пам'ятали старе, і Владзьові було б найобразливіше, коли б йому цвіркали його ж батьком: гайовий, який любив царя. Тут, на кресах, він почував себе потрібнішим, був, як на війні.

Владзьо входив до кулка стрільців-осадників, які на першій поклик мали згурпуватись і стати бойовим корпусом.

Він чекав такого дня. А все інше, навіть те, що за службу в бригаді Пілсудського наділили землею, вважав тимчасовим. І хоч ця тимчасовість тягнулася з року в рік, лягаючи спати, не забував, що вранці може затрубити труба: «Побудка!..»

Тому й не став землевласником. Якщо вже ставати землевласником, то не на мізерних десятинках, а на сотнях. Для цього треба або завоювати землі над Дніпром, або виселити, геть вирвати з корінням оте бидло, що йому ще в голові побринькування мандоліни й гітари. Нехай плачуть.

Владзьо знав, що він, колишній рядовик, тепер гайовий, у своїх пориваннях не одинак. Завойовувати землі, ширити державу від моря до моря, як і виселити всіх волиняків, усіх галичан, перегнати їх на піски, в нетрі — це великі ідеї великої політики.

А те, що жив в Катериною, хіба не було якоюсь мірою здійсненням цієї великої державної політики? Поки державні мужі, оті безмозгі райці, радяться і виробляють плани, він їх здійснював. Його гонор не в тім, щоб розживатися, багатіти, а володіти.

Повіви вітру доносили мелодію, яка біла його в обличчя. Йому хотілося стріляти. Якби ті вийти, якби ті старости мали у своїх головах хоч трохи лою, вони мусили б ридати закони, які забороняють збиратися бидлу до купи, грати й співати. Він не раз чув, як співають про гайдамаків. А це ж мітинг. Зібралися на полі. А хіба не було:

заявляється той шмаркач-гiмназиста в село i виводить молодець на оболонь. Як же не хапатися за зброю, не стрiляти в їхнi спiви, в їхню мову?

На горбi втих гопак, який люблять ноги. Чулася козацька дiсня: козака несуть, а коня ведуть. Пiсня несла того козака пiд самим небом, високо. А кiнь ступав i низько хилив голову. I вбитий козак, i живий кiнь, на якого не було кому сiсти, витворенi в пiснi, пiднятi голосами, що дуже журилися, поставали перед Владзьом, наче намальованi.

Голоси кликали когось.

Владзьо крутнув i подався за Катериною. Відступав. Як перед Григорковою коровою. Як перед Шпартгелою i його хлопцями, якi, накинувши йому мiшка на голову, копали молодняка. Дубельтiвки не чiпали. Спочатку вiн думав: треба заявити. Потiм передумав. Не заявить. Свої смiятимуться. Вояк, зi зброєю, а дався до рук. Почекає, вислiдить, розправиться.

За цю забаву теж розквiтається. Буде його день. А нi тiєї музики, нi тих спiвiв тут не буде.

А Катеринi хотiлося на горб. Усi цураються мене, думала, а я їх люблю.

Владзьо ступав межею. Вона чула його ходу, але не обернулася.

Владзьо, думала, нащо вiн менi, звiдки вiн узався? Була зима, i ми мерзли з холоду. Владзьо привiз хуру дров. Нi Мирон, нi Йосип, нi Григорко — нiхто не привiз. А Владзьо привiз. Дядьки й тiтки радiли, що вiн привiз. З тих дров i почалося. Розпалила, а вони горять i досi.

Катерина плакала.

Владзьо сказав:

— Плач. А їх я посаджу нажабки!

XXIII

Юстина не спала. Вона вивинулась з-пiд рядна, з-пiд лахiв. Краще вкрила Олександра й сидiла в його головах — стерегла його сон.

Тихенько, самими пучками пальцiв доторкнулася його чуба. Не приймала руку вiд його голови. Рука їй не терпла.

Олександр почав рости, то й почав вiдходити вiд неї. Вiн був з нею, коли тримала коло пазухи й давала йому свою пазуху. Але тодi в неї не було часу ним тишитися. I їй самiй хотiлося, щоб швидше ставав на ноги. Зiп'явся, забiгав — спочатку за гусьми, потiм за товаром. З гусьми

і з товаром був більше, ніж з нею. А коли пішов до школи, зовсім зачужився. Потім одного літнього дня взяв і гайнув з дому. І що воно за місто? Чого забрало його від неї? Місто забирає мужицьких дітей, але назад їх не вертає... Був менший, частіше приходив. Одне літо літував. А потім, що не літо, кудись наймався, заробляв. Мирон капне йому якийсь гріш, якби-то було звідки? Добре, що Мирон обіцяє костюм. Але й кривдно: якась часточка Олександрова є в тій горбаці, яку сторгували. Ой, не треба було йому йти від мене, не треба...

Юстина торкалася пучками синового волосся й казала сама собі: не пуцу його. Повстаємо, а я не пуцу. В нас стільки роботи! Візьмемося, довершимо ліпленку, насадимо вишень, яблунь. Нехай тяжко, але разом. У мене серце не розриватиметься.

Вона затамувала подих. Думала не дихаючи.

Досвіток побудив до роботи. І було, як звечора хотіла Юстина: вивершували ліпленку, а потім саджали вишні. Олександр перейшов до Бачинського, накопав саджанців.

Сонце бралось на захід, повечеряли, і він узяв мандоліну, Сашко і Дмитро почіплялися до нього, подалися у село. Мирон утомлено сидів на колодах. Ганка переодяглася в шурі. Рукави білі, мережані, й сама начеб одмолоділа. Мирон підвівся, і вони теж пішли у село.

Юстина поралася біля худоби. Осінь забарилася, не пускала зиму, і Юстина раділа: поставлять у ліпленці піч, а з піччю і зима не страшна.

За роботою і після думала про Олександра: нині ще тут, а завтра його вже не буде. Вона не мала наміру йти до Йосипа. Але їй стало сумно. А тут прибіг Шпартгелін парубок, не примітила хто — Григир, Мефодь чи Матуня? — питався про Олександра.

Рушила й вона.

Як спускалася з Довгої гори, поночіло, дотяглася до села — зійшов місяць. З місяцем ступила з городів на своє давнє подвір'я.

Старі сиділи на призьбі, на порозі. Літні пообліплювали ворота. А молоді співали.

Юстина чула голоси, і вони всі — парубоцькі, дівочі — були, як один — Олександрів. «Чий то кінь стоїть?..» А вона думала, чи той кінь привіз їй Олександра, чи, навпаки, Олександр привів коня, й ось усі співають, поганяють кудись в інший — гарний світ.

Стояла на розі старої хати.

Всі голоси зливалися з Олександровим.

— Тихо!

Затріщали ворота, загунали чоботи — поліція.

— Пся крев, нажабки!

Владзьо у формі гайового, два поліціянти в синьому, а осадники в зеленому.

Хто втікав, не давали, зганяли до гурту, штурхали кольбами і кричали:

— Нажабки!

Юстина не втікала.

Владзьо вистрілив з люті над головами.

Нажабки — сісти навкачечки, руки виставити.

Посадили Йосипа, посадили Мирона.

Садити жінок, дівчат і дітлахів.

Парубки не давалися, а тому їх били; сів Мефодь, сів Матуньо.

Вже й Олександр — нажабки.

— А ти?! — крикнув Владзьо на Юстину.

Вона хотіла сісти, сідала, впала, і він переступив через неї.

Скакали нажабки на подвір'ї, скакали нажабки вулицею, через село, до зборні...

Скакали, а в зборні їх били по одному.

Який же він, той кінь, що за нього виривають у людей язики,— думала Юстина.

Пізно верталися Турії на Довгу гору, а коли зійшлися, мовчали.

Дмитро і Сашко заснули, Юстина, Мирон і Ганка сиділи. Прийшов побитий Олександр. Пустили. Сиділи до світанку.

— Нам не вільно не тільки співати — жити,— сказав Олександр.— Нам вільно лише мовчати.

Мирон подумав: «Може, й так», і — як набрав у рот води.

Досвітком він поцілував Олександра, Ганка зависла Олександрові на шиї, а Юстина проводжала.

Олександр дав матері нести портфель. І вона несла його, а він ніс свої туфлі.

Спустилися на шлях, постояли серед полів. Вітер хитав сухе бадилля, і бадилляшня шелестіло.

— Бачився з Миколою...— сказав Олександр, згадуючи щось іще.

Мати спіткнулася.

— Як же він?..

— Живий.

— Що робить?

— Ховається... Ви про це нікому не розкажіть.

На середохресній дорозі, коло хреста при кам'яній кри-
ниці, на них чекала Дарка. Подала Олександрові вузлик.

— Бери пироги і йди.

Він узяв вузлик, узяв у матері портфель. Віддалявся
й віддалявся від них. А вони стояли на середохресті.

XXIV

Трусив сніг, і Шпаргела закликав наймитка в стодолу.
Василь сам причинив за собою двері: знав, про що бала-
катимуть.

— Хурделить.

Наймиток скоса дивився на хазяїна — гостроверха ба-
раняча шапка, кожущок з облізлим коміром. Коліна об-
шиті баранячою шкірою. Сідачка, з якої випирає сить, теж.
Увесь у барані.

Василь вичікував, а Шпаргела не квапився.

— Зима, й наймитка не треба.

— Сундучок!..

— А ти його заробив, сундучок?

У стодолі тепло. Повні засторонки нависли над вузьким
током.

— А знаєте, де ви у мене?

-- Де?

Наймиток виставив кінчик язика, втримував його губа-
ми, і поводив дим кінчиком, не спускаючи з Івана примру-
женого ока.

— Змія,— сказав Шпаргела, плюнув й одвернувся.

— Не відвертайтеся. Данилко вам не pomoже. Ніхто не
поможе. Хлопців і дівчат, ваших хлопців били у зборні,
а він стояв на дверях. Солтис? Браток?

Шпаргела повернувся і взяв наймитка за барки. Лей-
бик цупкий, з покожушини. Покожушина тріщала в його
пальцях. Данилко казав, щоб прогнав наймитка, щоб його
духу не було.

— Не трясіть.

Шпаргелині очі налилися кров'ю й палахкотіли.

Василь не почервонів і не зблід.

— Змилюйтеся,— Василь підняв здорову ногу, стояв на
кривій,— їй-бо, смороду нароблю,— й сміявся.

— Оставайся,— вирішив Шпаргела.

Куріло зі стріхи, але в стодолу не задувало. Подвір'ям
мело. Від стодолі до хати наносило замет.

— Де ви?

То була Ганка.

Шпаргела обсмикнув поли кожущка. Наймиток і не ворухнувся.

— Ходімте до нас. Змилуйтеся, доріжте барана. Мирон різав, побачив кров і втік, а недорізаний баран мекає, я прив'язала до слупа, сходить кров'ю.

— Підем,— мовив Шпаргела й кивнув наймиткові.

Василь не схотів.

Ганка потягла Івана.

Він сів на барана верхи, стиснув його коліньми. Однією рукою задер рогату голову, а другою чиркнув по шиї і поклав косу.

Із-за шури виглянув Мирон.

— Сам стягнеш шкуру? — спитався Шпаргела.

Мирон замахав руками. Затулив ними очі й так побіг від шури в ліпленку.

Баран жирний, лою було багато.

Ліпленка сира. Холодно. Сіли їсти свіжину, лій застигав.

Шпаргела повчав Мирона:

— Барана що різати? Сів на нього, і все. Кабана важче. Кабанові прив'язують мішечок з мукою на рило. Я не прив'язую. Кабанові треба відразу попасти колієм у серце. В людини де серце? От у тебе? — і ткнув Миронові в груди своїм пальцем, показав, де його серце. — Ти не бійся. Хіба я тебе колю? Ти високий, вищий за мене. Ти сильніший за мене, а боїшся барана зарізати. Ніколи не думав. Ти ж, либонь, і курки не заріжеш.

• — Де там! — обізвалася Ганка.

— Кабана — штирк,— і смали. А от з волом — тяжко. Вола треба обухом по голові. А я роблю по-своєму. Путаю. Треба спутати передні й задні ноги. Тоді прив'язую стерво до бантини, підтягую...

Він умочив хліб у ринку. Поки піс до рота, лій на хлібові побілів.

— Різати, колоти чи обухом по голові — що раз плюнути. Пательню б із смаженим салом, велику пательню шкварок, щоб наївся і щоб залишилося. За все своє життя я ще не наїдався так, щоб залишилося.

На столі стояла невелика череп'яна риночка. Порожня.

Мирон не дочекався, щоб ціни на хліб підскочили. Повіз. І не на ярмарок — скупщикам.

Хоч селяни притримували зерно, хоч і сподівалися набити ціну, гендлярів це зовсім не страхало. Мирон зайшов до магазину торгівця, а там жита — горою. Хочеш — висипай, а не хочеш — їдь додому. Бери ціну, яку дають, а не про яку думалося. Гендлярі всі зв'язані. Найпоганіший, найостаннійший, а панком діло. Горою один за одного: гроші в їхніх кишнях. Подзенькують над вухом селюкові похоронним дзвоном.

Їздив по містечку. А ті Заложці — костел, синагога, на передмісті церква. Шукав, щоб дорожче, дошукався вечора.

Позносив мішки із саней, повисипав у магазині.

Жито, як перемите, як сльоза. П'ять мішків сліз. Коні везли, і коням було важко. А прийде переднівок, не буде висівок. Буде цвісти біб, буде їстися хліб. А хліба не буде. І поки зацвіте мак, животи посиніють.

Кругнувся по лавочках — вечір і вхопив за очі. Повкривав коней дерюгами, а вони померзли. Нашерстилися, хребти тремтять. І сам голодний. Подумав про трактир, відчув у горлі присмак пива. Набігло повен рот слини. Слина, мовби піна з пива. Трішки гіркенька. І він не виплюнув, ковтнув її. А вона знову верталася назад, знову набралася в роті.

Не знав, що таке пити, не знав, що таке матюк. Не міг збагнути, чому п'ють денатурат, з пляшки, на якій намальована смерть — череп і дві кістки.

Знову ковтнув слину і знову відчув смак пива — давній смак, ще їхнього з Ганкою весілля. Тоді він пив пиво.

І завернув у трактир-кнайпу коло парового млина.

Зважився: візьму пива, вип'ю і гайда додому.

Пиво підилося з бочки, а Мирон вийняв з грудей пуляресика і видлубував з нього гроші, видирав їх з пуляресика. Пиво пінилося. Воно шумувало у кухлі, і відсвіти лампи, яка стояла на шинквасі, відбивалися у кухлі. Пиво грало.

Миронові стало шкода випити пиво за одним махом. Він узяв кухоль і сів за столик.

Кнайпа тісна і душна. Столик на столику. Сів собі коло дверей. Десь у кутку ще хтось сидів, але це його не обходило.

Обережно, обома руками підніс кухоль до рота. Не збив

піну, хапав її губами, наче милення. Смокнув пива. І піна, і саме пиво здалися гіркими. Смак слини був кращий.

Мирон схилився над кухлем: пити чи ні? Й дурняв себе, що вступив у кнайпу. Дома чекають, а він чаркує. Дома ні солі, ні сірників. Один сірник коловся начетверо. Кухоль пива — пачка сірників. Стало шкода тих кількох дурно пущених грошків. З його рота смердітиме. Що скаже Ганці? І він вирішив не пити пива зовсім, але не міг устати із-за столика, дивився в кухню. Пиво перешумувало. На дно осідала каламуть, і він дивився на неї, як вона грає. Піна розповзлась, її поприбивало до країв кухля. І Миронові згадувалося: злива залила жито. Осіння каламутна вода теж пінилася. Думав про поле й ще більше перехотілося пити. Шпиргелі треба віддати борг, а де взяти на нову рату? Кланятися Бачинському, щоб відстрочив? Уже кланявся. Та каламуть па дні кухля, та піна, наче він сам. Його і Ганчина сила стають каламуттю й піною. Сподівався: поставляться, заживуть. Ледве спромоглися на ліпленку. Зимуватимуть із худобою. Не тільки їхня сила — надії стають каламуттю й піною.

Нізащо не буду пити, казав, і сидів — безвільний, чужий сам собі. Було жаль п'яти мішків жита, які не додержав до путньої ціни. Зерно до зерна, а спустив.

До нього хтось підійшов, а він не міг второпати, хто і чого хоче?

Але коли підшов ще якийсь грубась, тоді упізнав Данилка, солтиса. А грубася зовсім не знав.

Данилко казав: заклався з війтом, що ти вип'єш півока горілки, бо мужики пива не п'ють.

— Я ставлю,— казав грубась і показував живота в підтяжках, руки застромлені за підтяжки.

Мирон збагнув, чого від нього хочуть.

— Як? — питався Данилко і кивнув бровою, заховаючи.

Солтис, війт поверталися у Мироновій голові. Можуть стати в пригоді.

— А закуска? — спитався.

— Фунт ковбаси,— сказав війт.

Мирон запитав про закуску, назад не полізеш.

— Наливайте.

— З горла,— настоював Данилко.— Я заклався, що ти з горла.

— З горла, так з горла,— процідив Мирон.

Грубась гукнув кельнера.

Данилко вдарив долонею об дно пляшки, розкоркував і закалатав пляшку.

Мирон піднявся, узяв пляшку тремкими руками. Що горілка дужче булькала, то його руки переставали треміти. Спочатку пекло. В горлі, всередині. Потім перестало. Пив із заплющеними очима. Розплющив, коли в рот нічого не текло.

— Ви виграли, а я програв,— почув.

Данилко підніс йому на тарілці ковбасу.

Тепер, щоб не впасти, подумав Мирон, і почав закушувати.

Ковтав ковбасу, а в голові крутилося.

Віт сміявся грубим сміхом, гудів, а Данилко сміявся дзвіночком.

— Ви смійтеся, а я поїхав,— сказав Мирон.— Дякую за горілку. На добраніч.— Та й пішов з трактира.

Коні рушили.

Він став бити їх батогом. Батіг цвѣохкав — цвѣохкала Миронова злість а йому здавалося, що солтис і війт сміються над ним: господар, а пив, наче лайдак, наче остання свиня.

А в цей час Шпаргела з наймитком сиділи на середохресті, під хрестом коло криниці.

Коли Мирон виїхав з дому, Шпаргела завітав до Туріїв. Пошкодував, що прогавив Мирона, показував порожню пляшку й гроші.

— Гасу нема, а ночі довгі. Прийдеться світити очима.

— Я позичу,— обіцяла Ганка.

— Позичай. Колись тебе зарятую.

Шпаргела з наймитком вибралися на шлях звечора.

Вони найбільше боялися, щоб Мирон не стрівся їм, коли не дійдуть до середохреста. Тоді все пропало.

Мирон не трапився.

Посідали під хрестом. Ішли — зогрілися. Сиділи й ще не чули морозу. А мороз брався разом з вітром. Мороз легенький, а вітер дужчав. Зривався сніг.

Вони дивилися, як він ліпив, густий, волохатий.

— Добре,— сказав Шпаргела в комір.

Наймиток мовчав.

Шляхом ніхто не їхав.

Вони знали, як і що будуть чинити: спочатку прибіють Мирона, а тоді пустять головою в криницю.

Ні Шпаргела, ні наймиток не знали, що Данилко заклався з вітом, що підноїли Мирона. Випадковість, а гра-ла їм на руку!

А Мирон бив коней. Коні завертали на Гнівась, ще не призвичаїлися, ще не знали дороги додому польовим шляхом, і він спрямовував їх.

За містом ліг, простягнувшись на санях. Стало тепліше. Коні йшли чвалом.

Сніг валив. Мирон заснув.

Прокинувся з холоду. Сів і не міг збагнути, де він, що з ним? Голова боліла. Коні копалися.

Нагнувся із саней, набрав снігу й став його їсти.

Темрява густішала. Рано чи пізно — не здогадаєшся. Земля у снігах. І Миронові стало страшно. Згадав, чого болить голова. Поліз рукою до грудей. Пуляресик з грішми у кишені. Тоді намацав у ногах мішок. Сіль і сірники в мішку.

Спинив коней. Ногами намацав дорогу. Твердо, значить їде шляхом.

Набрав у жмені снігу, витер ним лице.

Вітер дув йому в плечі. З голови куріло. Сніг падав на коней, коні поставали білі.

Скільки ж він їде? Коли зірвалася завірюха?

Отак і замерзають, подумав. Коні зіб'ються з дороги, віб'ються із сил, постають. І коней, і господаря закидає, замете снігом. Ганка, діти, мати постали перед його очима. Хуртовина гула, а він чув у ній голоси Ганки, дітей і матері. Згадувалася ліпленка. Вхід, наче у хлів. Двері низькі, дощаті. В причепі коло ліпленки пара свиней. Тоді двері без порога, як і передні. У хлів. Стоять коні, корова, вівці. А з хліва — двері з порогом, у хату. Ванькир чи кухня. Коло порога піч, мале вікно і стіна. А за тією стіною, в якій груба, власне, хата. Там вони сплять із Ганкою. Там скриня. Там два вікна. Стіни сирі. Але під грубою, коли палиться, тепло. Йому захотілося туди, під тепло грубу. Розпрягти коней, а самому — в тепло.

Мороз обнікав обличчя, в руки заходили зашпори, і мерзли ноги.

Мирон устав, ішов за саннями: коней у завірюху гнати не треба — самі чують дорогу. Нехай ідуть. Було не звертати на шлях, подумав. Коні на село добре знають дорогу.

Постукав чоботом об чобіт, розкидав руки — зогрівався. А Шпаргела з наймитком чекали. Сніг присипав їх.

— Ти бачиш? — спитався Шпаргела.

— Що?

— Криницю.

— Ні.

— І я звачія-світу не бачу.

Вони присіли навпочіпки, а потім зачали ходити. Струшували із себе сніг, гунали чобітьми. Втоптали стежку, злякалися, що втоптали її, й чобітьми нагортали сніг. То товклись шляхом, то стали товктися навколо хреста й криниці. І знову втоптали стежку, і знову присипали її снігом.

Боялися курити: Мирон вихопиться, побачить вогник і не спинить коней, проскочить.

Присипавши втопану стежку, зігрілися і посідали коло хреста на снігу. Наслуховували. Шпургела кілька разів зривався, але наймиток стримував його: нічого не чути — крутить, мете.

Перемерзли на сіль.

Василь сказав:

— Тут нам жаба дасть цицьки,— і ступив до хреста.

Шпургела пустився за ним — ніс на собі гору снігу, вхонив наймитка за плечі.

— Утікаєш? Я тебе ломиком...

Василь вивернувся, навпомацки вихопив ломика з його рук.

— Он де він... ломик,— і пожбурих його в поле.

Шпургела присів і не міг устати.

— Чіпляйтеся мені за руку,— крикнув Василь, взяв Шпургелину руку й зачепив за свою.

Ні горбів, ні долин. Сама темрява, ворухка, неспокійна. Вони не йшли, а повзли. Знали одне: треба проти вітру. А вітер збивав їх. Ноги човгали, сунули.

Де небо, а де земля?

— Замок! — проценькотів Шпургела.

Василь хотів розсміятися, але сміху не було. Гула хуртовина.

За хвилину і йому привидівся замок: білий, з високими білими вежами.

Їх учепився блуд.

Миронові дуло в плечі. Голова перестала боліти — витверезився. Тисячі порошинок мерехтіли перед очима, і кожна порошинка — ніби він сам у сніговій завії.

Давно б мало бути середохрестя, криниця.

Встав і біг за саньми.

Коні йшли, йшли і привели в рідне село, звертали на старе батьківське подвір'я. Але він не дав, йому прояснилося, погнав на Довгу гору.

Ішов за саньми, підтримував їх, щоб не давили затоки. Випхався.

На чолопку гори, між поривами вітру хтось гукав:

— Люди!..— І знов: — Лю-ди!..

Наче гукали ніч і віхола. Мирон спинив коней. Голоси то падали, то вставали.

Не було видно ні Шпаргелиного обійстя, ні своєї шури, ні своєї лішленки.

Він потягнув віжками, завертав коней на ті голоси. Ледве не наїхав на Шпаргелу і на його наймитка.

— А то що вас вивело з дому? — крикнув.

Василь учепився за сани, а Шпаргела за наймитка.

XXVI

Ганка прямила на коловоротку, Юстина фуркала веретеном — кожна тягнула свою нитку. Літній день годує рік, зимовий — одягає.

Мирон сидів край скрині, вів підрахунки. Мав книжечку, а в книжечці — тонкий олівець. Виходило: винен за податок, за страховку, Шпаргелі, Бачинському, а йому ніхто.

Двері розчинилися. Дух хліва був духом хати. На порозі зачепилася Вірка. Хустина в снігу, а обличчя гаряче. Сказала, що у них Бачинський, що просить дядька.

Коловороток замовк, веретено перестало хурчати. Ганка і Юстина подивилися на Мирона. Мирон на них: Бачинський?..

Мирон пішов.

Він ні разу не був у хаті Шпаргели. Чого Бачинський у Шпаргели і чого кличе? Може, домовився з Шпаргелою, може, Шпаргела хоче перекупити горб? А він, дурний, врятував Шпаргелу. Якби не він, Шпаргела задубів би. Разом із наймитком.

Увійшов до хати Шпаргели — розп'явся у дверях.

Адам Бачинський сидів на лаві. Цісарські вуси, царська борода розмерзлися: з обличчя текло, і він витирався червоним, чи не Євиним, шарфом.

Мирон бачив і по Шпаргелиних — колючих і боязких, і по слюзливих очах Бачинського, що в них ще розмови не було ніякої: чекали на нього.

Шпаргела не просив Мирона сідати.

— Чого я тут? — почав Бачинський, мнуци кінець шарфа. — Ви, добродію Турій, вибачте, що не вступив до вас. Я старий. Моя справа і до вас, — він кивнув на Мирона, — і до вас, добродію Шпаргело.

Іван сидів на стільці під грубою, ворухив плечима, наче груба його пекла.

Бачинський раптом зняковів і став витирати свого лоба, який вкривався потом, а Мирон думав: хоче поквашити з ратою, буде правити гроші. Поклав собі — вислухає чемно, не гарячкуючи, й відкаже панові, як він сказав йому — ні! Піде і зачинить за собою двері.

— Люди добрі, я й не знаю, як вам казати, — проплямав Бачинський.

Тягне kota за хвіст, сердився Мирон, а Шпаргела все низував плечима.

— Я не можу продати вам землю, — проказав нарешті пан Адам, замовк, і краплі на його лисипі поробилися, як скляні.

Мирон вкляк до одвірка. Шпаргела приріс до груби.

Якби Бачинський сказав, що буде їх різати чи що завтра — настане кінець світу, в хаті не запала б така тиша.

Мирон чув: на вікні потріскує мороз.

Бачинський також ніби закляк. Дивився собі під ноги й боявся підвести голову.

— Я не маю права продати землю не полякам, — вів не своїм, холодним, позиченим голосом. Рука засмикалася. Висмикнув з пальта конверт з багатьма печатками й штемпелями. — Ось наказ... — Вийняв гербовий папір. — Вони пишуть... — Хотів читати, але не став. — Я не винен... — і захитав головою.

Мирон подивився на Шпаргелу. Шпаргела подивився на Мирона.

Бачинський зігнув голову. Пальто на ньому старе, гудзики ледве трималися. Зістарився, і пальто надто велике.

— Або вихрещуйтесь на католиків, або я буду чекати нового купця. Так наказано.

Мирон і Шпаргела мовчали.

— Знайдеться новий купець, я верну ваші рати. Все, що я вам мав сказати, шановні добродії, — й пан Адам став шукати шапку. А вона лежала в нього на коліні.

— Я не винен, повірте, не винен. Хіба мені не однаково, хто купить? — Він виправдовував себе. Знайшов шапку, старомодну, з козирком, яка спускалася на вуха, не хутряню, із сукна. Потрясав шапкою, шарфом, що був і на шиї, і в нього в руці. — Я не винен. Вони... Вони... Ех, шановні добродії, люди добрі... Хіба я вам не казав? — кланявся Шпаргелі. — І вам? — кланявся Турієві. — Моє ви панство, осінь, осінь переживає селянство, клас, ваш стан. Розумієте? Це треба розуміти. Селянство переживає час осені. А осінь — пора, коли плід дозрів. Плід падає. І селянство, цілий стан падає. Ви виплодили князів, графів.

Ви годували феодалів, потім поміщиків... У моїй голові все плутається. Може, я щось не так думаю. Я нічого не знаю. Але я знаю, що наступив час осені — вашої осені, люди добрі. Ваші хати — найдовершеніші оселі в світі: хата, криниця, переїз — усе має пропасти. І ваші найрозумніші голови, які вміли робити хліб, які робили його впродовж усієї історії людства, які вигодували культури, цивілізації, — теж мають пропасти. Ви святі, святі... Так! Я щось не те кажу? Чого ж ви мовчите? Ну й мовчіть. Ви завжди мовчали. За вас завжди говорила земля — колоссям, за вас завжди говорила худоба — вашими голосами. А хто буде говорити за вас тепер, якщо ні землі, ні худоби? Осінь — на вас, а ще впаде зима. Ви мене розумієте? Ні. Не розумієте. Що ж, я не винен.

Він натягнув на свою голову шапку, опустил вуха і поверх тієї шапки намотував червоний шарф. Став ні жінка, ні чоловік. Замотав собі шарфом рот і забрався.

Мирон стояв, Шпартгела сидів — умирали.

Рушив Мирон. Шпартгела хотів його спинити, але передував.

Своїм Мирон сказав одне слово:

— Пропали.

В чому був, ліг на ліжку й уткнувся головою донизу.

Ганка нічого не могла в нього добитися, побігла до Шпартгел, вибігала, що не мають права на землю, і принесла плач.

Ніхто нікого ні про що не питав. Їли окремо.

Мирон не правувався. Шпартгела їздив у гміну, у воєводство. Нічого не допомогло.

В Бачинського не знаходилося купця, і вони сиділи.

Тоді й упало — Америка! Те слово приніс Йосип. Підкинув.

Мирон від усіх ховався. Спав у яслах. Онімів і думав. Діхала худоба, і він думав у яслах: поле, свій хутір. З весною можна було взяти трохи на спілку в Бачинського. Настягалася б, виплачувалася б рата. Хе... Своя земля. Він продавав би хліб, залишив би, щоб засіяти, щоб худобі. Собі — висівки. Він годувався б висівками. Але ні його хліба, ні його самого, видно, не треба.

І коли Мирон дійшов до тієї думки, що його самого тут не треба, його, який би робив хліб і платив податки, хотілося повстати війною. Проти всього світу.

Лаштувалося в Америку.

Вироблялася шифкарта.

Агенти обіцяли: там — земля.

А де подітися? Йосип до себе, назад на батьківщину, не пустить. Григорко сам приймак. Дарці самій тісно.

В Америку.

Побалакували, що можна з кіньми, з'возами. Але й там треба грошей — доларів. Долари мінялися за золото. Але везти, скільки хочеш, не можна. А ще казали, що розумні просвердлюють у дишлах діри, ховають долари, приїжджають в Америку й там швидко багатіють.

З весною Шпаргела пустив чутку: висвячується й буде католиком.

Мирон злякався.

Шпаргела тепер не думав убивати його, а Мирон спав із сокирою.

Весна покликала до роботи, але ніщо не робилося.

Жито — осот.

Годувалося худобу, двоє свиней. Продадуть — на дорогу.

Повзали по горбі, але не бачили, який він.

Весну змінило літо, і те літо нагадувало осінь, сіру, нудну, холодну, мовби весь час ішов дощ, а сонце не показувалося.

За літо сталося дві події. Перша — Матунько вбив Турівську курку. Пролізла крізь дротяну сітку, а він її каменем. Не перекинув через дорогу Туріям, забрав, і Шпаргели курку з'їли.

Мирон сам бачив, як Матунько кидав каменем.

Як мою курку, вони можуть убити й мене, думав. Вихрести все можуть. І та думка ще більше гризла його.

Тоді сталася й друга подія: Мирон, втративши голову, заліз у Шпаргелин курник. А його зловили.

Він заліз досвітком. Курей ще не випускали з курника. Дорогою в поле йшли люди — на жнива.

Мирон не зачавив жодної курки. Це зробив за нього сам Шпаргела. Скрутив курці голову і повісив Миронові на шию.

Його вивели з курника із зв'язаними руками, з куркою на шиї.

— Злодій! Зло-дій!

Мирон чув тільки цей крик — зло-дій!

Іваниха вискочила з хати, грала на рублі качалкою. Вірка біла в порожнє відро.

Мирона вивели на дорогу.

— Завертай до себе. Хай твої побачать! — гукав Шпаргела.

•Мирон ішов, куди його вели.

Зібралось людей. З косами. Із серпами.

Юстина заламала руки. Ганка заголосила.

Під плач і сміх Мирона повели в село, щоб водити по всіх вулицях.

А він не чув, як грали на рублі й качалці, як били у відро, як трумкали на губах, думав: їду в Америку.

Поперед Мирона заскакував Чалапало.

— Пустіть його! Ви ж — люди? — гукав і замітав кривою ногою дорогу.

Не слухали.

Ганка не витримала: забрала малого Сашка і подалася до своїх батьків — покинула Довгу гору.

XXVII

Він посадив їх обох на драбиняка — дочку, онука й привіз назад. У її батька крутий характер. За всю, з Дунаєва, через чотири села дорогу не обернувся з передка, не глянув ні на неї, ні на Сашка, понукував коней.

Розвернувся під шурою, сплигнув з воза і кинув:

— Злізайте!

З ліпленки вийшла Юстина.

— Де твій? — так привітався з нею і помахував у руці батогом, наче збирався бити.

З хати виступив Мирон.

Тесть Максим, кудий, зміряв з ніг і до голови високого зятя.

— У тебе що, батога нема?

Його писклявий голос зривався.

— Бери мого, — простягнув, давав Миронові батога. — Бери і вибий, щоб не кидала.

Мирон дивився такими очима, ніби впізнавав їх усіх — свою матір, тестя і Ганку.

Максим у самій сорочці, в самих штанах. Підперезаний тонким пояском. Кінець пояска звисав і теліпався над ширінькою.

— Ну! — кричав писклявим голосом. Тупнув ногою. Кінець пояска засмикався над ширінькою. З того пояска всі потішалися, особливо жінки.

— Батога не треба, — видавив Мирон.

Тесть обкрутився навколо себе, шпарко підбіг до воза. Стояв на возі, щоб бути вищим.

— В перший і останній раз! Щоб з Америки не втікала. За море, а перевезу! — так розвітався й поїхав.

І знов було те, що й було: доживали тут і збиралися доживати десь, не знаючи де.

Ганка, що не робила, чула у своїх вухах свій дівочий голос: тече бистра річка, схочу — перескочу. Лягала спати, і той молодий її голос дзвенів: віддай мене, моя мамо... І вві спі, коли спала, її голос не спав: шумить-гуде нагасчка...

Мирон думав, що до його горба, до нього, до Ганки, до їхніх дітей — до них усіх не комусь там, усьому світові є якесь діло. Де та незнана Америка, а й вона їх хоче.

Мирон не думав і складав гріш до гроша. Гроші купкою лежали на божничку. На шифкарту. Вдень і вночі на них дивилися мертвими намальованими очима матір божка і її син — образи.

А в один із ранків приїхала поліція. На конях, Юстина подумала: заберуть Мирона. І Мирон це подумав. І Ганка. Але за що?

Робили трус. Перекидали, що хотіли і як хотіли.

Юстина сиділа на колоді. І нащо здалася Миронові та курка? І чого поліз у той курник? У Шпаргели свій солтис — браток. Заберуть Мирона. Скрутять руки і заберуть. За дурну курку.

Поліціянти шукали до вечора. При каганці писали протокол. Нічого не знайшли. Мирон розписався, що нічого не знайшли.

Поліціант — пасочок з кашкета під бородою — спитав:

— Олександр — брат?

— Брат.

— Сидить.

Поліцаї погицали на конях.

Юстина здивувалася, що Мирона не забрано. Мирон сказав їй, що Олександра посадили. Через нього й трус.

Юстинині руки лежали на колінах. Зимні. Холонуло все у ній.

Вечір приховував латану блузку, і не було видно, що вона латана. Вечір укутував її порепані ноги. Він затіняв усе дрібне. Під покровом вечора видніла під дашком хустки її велика голова, широко горбилися плечі, довгі руки лежали на високих колінах, вкритих запаскою, а ноги входили в землю.

Вечір ліпив її, відкидаючи не тільки дрібне, а й зайве, не характерне. Очі — вирли. Ніс — на все обличчя. Губи запали.

Не треба було вибиратися із села, думала. Йосип радить їхати в Америку: боїться, щоб не вернулися на батьківщину. І Григорко радить. Їм мало місця.

А Дмитро радів, що вони поїдуть в Америку. Сільські хлопці задалегідь прозвали його американцем — із задрощів.

А Шпургелиних Надьку і Любку дражнили перехрестами, хоч Шпургели ще не вихрещувалися. З Надькою і Любкою ніхто не хотів разом пасти.

Прийшов Бачинський і заявив, що землю купує війт.

Шпургели і Турії могли помиритися.

Вже приходили купці на худобу, торгувалися. Знайшлося кому продавати воза, плуга, борони.

Мирон оцінював кожну річ, як частину самого себе і Ганки: коні — як свої руки й ноги, корову — як Ганчині руки й ноги, ліпленку й шуру — як свої й Ганчині очі, плуг, рало і борони — дріб'язок, але він багато важив — надії, що не збулися. А найтяжче чомусь було продавати колоди. Ті, що вони везли з Ганкою, ті, що мало не зсунули його в яругу. Колоди лежали отесані, як кістяки — підвалини хати, яку не поставлено.

Усе мало свою ціну, і в усьому були Миронові й Ганчині руки, ноги, очі... І Юстинині, і малих дітей. Їхня праця. Вона йшла на інших, а вони мусили йти у світ за очі.

Пекло? Воно — тут.

Живим.

І живі задрили мерцям.

Мирон нічого не міг робити, ні з ким не хотів бачитися і ходив на цвинтар. Не знав, чого йому там треба. Сідав на плиту, під якою лежали батько, мати. Ніхто не знав, де він пропадає. А Мирон сидів на плиті під чорним, обведеним чорною глиною кам'яним хрестом і йому не хотілося йти з цвинтаря.

Він так відчував свою приреченість, свою зайвість, що живцем, з руками й ногами захався б у могилу. Якби прийняла... Його руки лежали на могильній плиті. Не міг їх встромити у камінь. З безуму простяг руки, дряпав нігтями плиту. Камінь не хотів приймати Миронових рук, як і його самого. Камінь був твердіший, ніж він, людина.

Дивлячись на похилі хрести в густих заростях, думав, як же бути без них там, за морем?

Ненавидів себе, свою долю, яка гнала його із синами в світі, ненавидів своїх братів, які не могли дати рятувку, і страшне відчуття, що земля не приймає, а проганяє, душу його. Коли я тут зайвий, то хто ж тут потрібен?

Йому хотілося обняти цвинтар, усі могили, всі хрести. Гроби були дорожчі понад усе.

Скинув кашкета і заздрив тим, що лежали у землі. На цвинтарі почув постріл — пакнуло із села. Мирон не підвівся. Пакнуло вдруге.

Било із рушниці, голосно, з виляском. Луна відгукувалася аж з того боку села, із ставу, перекидалася і вставала звідси, від Мирона, від цвинтаря. Відгукнувшись, відбившись од води і від могил, луна верталася назад до села.

Постріл знов, і знов розходилася луна.

По селу ходив Владзьо. Не в синьому френчі гайового й не в цивільних штанях-спортовцях, піднятих до колін. Піхотинський похідний картуз, піхотинське обмундирування — френч, товсті ноги в обмотках, Владзьо розпочав свій похід від церкви. Вийшов з хати, став за ворітьми. Підняв угору бойову гвинтівку.

Бахнув. З лофи розвіювався дим. І Владзьо крикнув на все горло:

— До броні!

Ступав вулицею. Спинявся коло воріт.

Б-бах!

— До броні!

Так він ішов селом. Стріляв і кричав: «До броні!»

Відгукувалися луни. А село мовчало.

Потім заворушилося. Затріщали перелази. Зацокали коні. Все сполохалося.

Мирон побачив з цвинтаря: із села вигнав верхівець і мчав на Довгу гору. Кінь скакав, наче заєць, і Миронові було дивно, що верхівець мчить на зайцеві. Із села почувся новий постріл — пакнуло. Мирон піднявся з плити.

Чвалом узяв із цвинтаря — кашкет у руці.

Довга гора стоїть, як завжди, подумав він. І село на місці. Тоді став дивитися на своє подвір'я. На подвір'ї гарцював верхівець, а навколо нього люди. Всі Шпартелі. Верхівець — Данилок, солтис.

Мирон пішов навпростець.

Його побачила Ганка, кинулася навперейми.

— Війна...

Вона сказала це радісно. Плакала і сміялася, що війна.

Мирон постояв і теж усміхнувся.

Данилко з коня простягнув Миронові мобілізаційну картку.

Мирон брав її, посміхаючись.

— Коли йти, пане солтис?

— Зараз, десятники вози рихтують.

Мирон держав у руці білу мобілізаційну картку і сам побілів.

Його проводжали: Ганка несла на плечі торбу, одна рука втримувала поворози, а друга в Мирона на шії, поруч ішла Юстина, вела за руку Сашка, позаду плівся Дмитро.

Мирон кидав очима на всі боки. Якимись іншими, новими очима бачив свій горб. То він став йому чужий, перестав його бачити, а зараз горб знов був його, і він дивився, і не міг надивитися: золота стерня, зелена трава і повно неба.

Вони поспинялися на вершині. Горб підніс їх під саме небо.

Стояла розкустрана, з повириваними сніпками шура. Стояла з гостроверхим дахом жалюгідна ліпленка. А край дороги стриміли малі вишеньки. На них стільки листочків, що можна полічити. Скапували, падали на землю — жовті, з червоноястими прожилками.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Стукали у вікна, у двері. Замерзлі, у загаті малі вікна деручко джеркотили, а двері, занесені снігом, глухо гухкали.

У хаті спали. Крутила, завиваючи, заметіль. Тиснув мороз. Ніхто не прокидався.

Мирон лежав під вихолоділою грубою. Ганка скраю. Миронові снилося, що він молотить: розстелив снопа, приклав рублем і б'є ціпом. Ганці нічого не снилося: підібгала ноги, сховала руки, склалася і спала, наче маленька у мами під грудьми.

Юстина з хлопцями — на печі.

На тапчані, ногами коло вікна, головами у покуття, вкриті шинелями, вляглися, як побиті, Микола й Олександр. Пістолети під подушкою, автомати коло порога, в куточку.

З хати у ванькир ходило зимне повітря. Долівка промерзла. В холодній ворухкій темряві бралися памороззю стіни.

Із-за дверей, оббитих матою, які виходили в хлів, чулося тепло — там стояли коні, корова і вівці.

Застукали у вікна, затрахкали в двері. У заметільну крутняву гавкнув, сховався під комору й не перестав гарчати собака, коні нашорошили вуха, вівці шарахнулися докупи, корова брякнула ланцюгом, рохнуло в причепі.

Юстині крізь сон здалося, що в кімнаті дуже гуде. Зірве, перекине ліпленку. Нехай несе з Довгої гори: її Олександр тут, з нею, чого ж їй ще хотіти? Якщо не можна разом жити, то можна бодай разом померти, і вона не підймала голови. Голова лежала на якомусь лахові, бо свою подушку, вбравши її в чисту пошив-

ку, віддала Олександрові й Миколі. Загасили каганця, то вона довго не спала. Двері на хату відчинені. Наслухала, хто як дихає. Дмитро й Сашко відразу поснули за її плечима. Вони тихенько дмухали своїми носами їй у голову, заважаючи почути, як спить Олександр. Вона спустила ноги з печі, сіла, ні до чого не прислоняючись.

Мирон і Ганка під теплою грубою.

Олександр під зимною стіною. Микола його затуляє. Вони під шинелями. Хоча б поприлягали один до одного, хоча б не порозкривалися.

Їхнє дихання спочатку було рівне, солодке. Юстині аж самій стало тепліше — сплять, потомлені. Зійти б з печі, піти на хату, стати і стояти б у їхніх головах. Але вона вагалася. Сиділа, нехай сплять. Потім один захропів. Подумала, що Олександр. Певно, незручно ліг, а, може, Микола розкрив його. І не могла всидіти. Нишком спускалася з печі. Поставила одну ногу на лаву, тоді другу і, боса, ступила на долівку. Очі звикли до темряви. Кралася з ванькира на хату і світила очима, як сова. Нічого не зачепила, нічим не грюкнула. Дійшла до порога, виставила в двері голову. Хропів Микола. Старший, більше змучений, тому і спить важко. Їй стало шкода його. Носить Миколу світами, і сон його неспокійний. Його дихання чисте. Так дихає теплий весняний вітер, прилягаючи до землі. Гріє чорну землю, щоб забула довгу зиму, і чорна земля починає зеленіти.

Микола повернувся на інший бік, перестав хропіти.

Юстина стояла за порогом.

Усі спали, а вона все стояла.

Захропів Олександр. Вона відразу здогадалася, що це він, бо Микола хропів глухо, як хропуть курі: їм наче хтось налягає на груди. А це хропіння було молоде, дуже.

Не могла втриматися за порогом. Ноги ступили, гойдулася і попливла темрявою, наче водою.

Очі стояли широко. Руки підняті й розставлені.

Двоє вікон замуровані морозом — сліпаки. Крізь них не видно. А заметіль верне, вишумовує, стугонить.

Не чуда завивання. Бачила, що їй хотілося. Олександрова й Миколина голови лежали на подушці. Олександрова нижче, Миколина вище.

Олександр розкрився, шинеля сповзла із грудей. Вона натягла шинелю йому до шиї. Не поворухнувся. Її руки ледве торкалися шинелі. Спиноючись на пальці, поправила вкривання їм у нсгах. А коли підступала, щоб стати їм у головах, Мирон чи Ганка ворухнулися. Юстина зняла

свої руки, простягнула їх до Олександра й до Миколи, а голову повернула до Миронового й Ганчиного ліжка. Так і занімала. Ніхто не побудився, а її наставлені руки не опускалися і повернена убік голова була насторожена.

Олександр перестав хропіти. Юстина зраділа, бач, відкрила — і йому тепленько.

Вона повернула свою голову до синів. Руки над їхніми головами: одна — над Миколиною, друга — над Олександровою. Не поклала свої руки їм на голови, щоб не попрокидались. Її обидві руки були простерті, наче крила.

Не звертаючись до образів, молилася.

Олександр і Микола прийшли поночі, докопалися через сніги. Мирон не раз казав: «Вони в лісі». Прийшли, щоб переміняти онучі.

Не встигла ні про що розпитати, а хотілося знати, що і як? Десь-то німцям ломець, раз не побоялися появилися дома.

І молилася над їхніми партизанськими головами, нічого не прагнучи, тільки щоб зимова ніч була ще довшою, щоб вони повисипалися. Стояла над ними, поки не замерзла.

Верталася на свою піч, простягала до них свої руки: поступалася плечима.

Поклала голову на лахові, та довго не могла зігрітися. Губи все ворушилися, і вона затиснула рота долонею.

Так і заснула, притулившись до внуків, під гудіння в комині. Завірюха зривала дах. Юстина не підіймала голови. Накрутить і пересядеться. Такої лютої хуги нема чого боятися. Але чого то коні заходили, пофоркуючи, а вівиці шарахнулися, наче їх хтось ловить?

Неспокійна худоба розбудила її.

Юстина почула стук у вікно, гримання в двері. Її запалі груди мовби розчинилися, з них вийшло повітря: хапала його відкритим ротом, не могла дихнути, крикнути, що всі пропали!

Сповзаючи з печі, перекинула куденьку лаву. Потім зачепилася за поріг, обіруч вхопилася за половинки вузьких дверей і так зависла — в грубій, настобурченій сорочці, з хвостиками обсмикнутих кіс.

На хаті вставали. Микола кинувся до одного вікна, Олександр до другого, але нічого не могли побачити. Швидко і нишком одягалися, взувалися. Насторожено клацала зброя.

Знадвору втихло: почули, що в хаті встають.

Мирон посилав Ганку в сіни, а сам був у підштаниках — не міг знайти штанів.

Світла не світили.

Ганка зігнала з порога Юстину. Юстина відійшла до печі, стала плечима до челюстей. Відчинилися двері. За Ганкою повз Юстину пройшли Микола і Олександр. Не глянувши на неї, застібали довгополі шинелі, забирали із собою тепло.

Попрокидалися Дмитро й Сашко на печі. Лав'я перекинута, не могли злізти на долівку. Кликali бабуню, але вона не озивалася.

— Мамо, зачиніть двері, — прошепотів Мирон. — І казав самому собі: — Ото намолотив, — згадував сон, а в його руках бряжчала пряжка од рем'я.

Юстина не відступала од печі. Ганка спровадила Олександра і Миколу в хлів.

А у вікно знову постукали, знову вхопилися за двері.

Це відігнало Юстину від печі. Вона ступила в розчинені двері.

— На горище... На горище... — шелестіла губами.

Ганка наткнулася на неї.

— Мовчіть. Хлопці на горищі, — сказала тихо. — Приберіть постіль, — а сама відчиняла двері в причепу, яка правила за сніи.

Юстина метнулася в хату. Мирон застеляв тапчана, на якому спали хлопці. Подушку кинув на своє ліжко і розрівнював рядно.

Юстина взяла подушку, понесла на піч і посаджувала на землю внуків.

— Німці! — крикнула Ганка з причепи, щоб її було чути, й гукнула: — Мироне!

Мирон пішов, покинув двері навстіж і в хлів, і в причепу.

Дмитро й Сашко обнали бабуню. Вона позаганяла їх на батькове й материне ліжко, а сама, накинувши на плечі козушину, стала коло застеленого тапчана.

В причепі загримало, завовтузилося: Мирон і Ганка не могли відчинити дверей. Закидало снігом, намело.

Під коморою гарчав пес.

Юстина не чула, гуде чи втиха завірюха, вловлювала гупання ніг під вікном, скрипіння дверей, які Мирон і Ганка знімали із завісів. Отак відчинятися, видобуватись із хати — не первина: скинув двері із завісів, перед очима — стіна снігу. Юстинині очі були звернені до стелі. На горищі тихо. Чи Олександр і Микола сидять там, чи пробрали черепицю й повискакували в замети? Ніч, небез-

пека — для них теж не первина, не раз зіскакували з грища, і вона успокоювалася.

— Дмитро, Сашко, будуть питатися, хто у нас був — нікого не було.

— Знаємо,— обізвався Дмитро. А Сашко мовчав.

Через розчинені двері тягло холодом, морозило.

Загупали важкі чоботи. У хату завалювали не люди, а великі снігові кучугури. Скрипів поріг, гуркотіла долівка.

— Фоєр... Фоєр...

Скрипке й колпоче слово влетіло Юстині у вуха, незрозуміле їй,— додавало страху.

Ні Мирон, ні Ганка не знали, чого хочуть німці. А Дмитро знав:

— Світить,— сказав, не злякався.

Зблиснув каганець. Гніт горів, набасившись: гасу лише на дні. Один німець показав на каганця рукою, з'ясовуючи на мигах, що мало гасу. Показував пальцем на себе, що в нього, мовляв, є багато, що він може дати. Його зимні очі блищали, як льодинки.

Їх було всього троє, а здавалося — повна хата. Позакутувані плащ-наметами, шарфами, козирки понаставлювані. Закурені снігом з ніг до голови. Чоботи попромерзали, торохкотять. Обличчя неголені. Старі. На бровах виснув сніг, під носами — бурульки.

І плащ-намети, і поли шинелей, наче листи бляхи.

Загрусилися — з них почав виходити мороз. Закапало з брів, мовби із солом'яних стріх. Обличчя посиніли. Трясучись, німці загупали ногами, захиталися, тупцяючи під каганцем, почепленим під стелею. Хукали собі в руки. Вони і їхні тіні на стінах були однакові: рухливі мерці.

Юстина думала, що коли б солдати роздяглись, то їхні кістки порозсиналися б по хаті, й не жаліла їх. Стояла коло застеленого тапчана. Це ж Олександр і Микола позамерзають через цих розбишак, а ворогів на сіль не пустиш: багато.

Якийсь німець ходив, ходив і сів на ліжко, наставив свою ногу. Другий втримував його за плечі й за груди, а третій узявся роззувати. Чобіт не скидався, наче прикипів до ноги.

Дмитро кинув по-німецьки одне слово, яке знав: зимно, але німці, як не чули. Мирон тупнув на нього, прогнав його з ліжка на піч, щоб не стремляв свого носа куди не треба.

За вікнами пугнуло, заскрипіло в причепі. Когось ще несло.

Німця, який сидів на ліжку, роззули. Він підкулив під себе ноги і розтирав їх.

— Пальці відморожені.

В хату вступив Шпаргела в гупі. З ним німець у довгому хромовому пальті, у валянках. Він накинувся на німців, що не могли зігрітися, найбільше на того, що роззувся. Розмахнувся і вдарив його по обличчю рукавицею. Той витерся і зачав стромляти обморожені ноги в чоботи.

— Вони не ловлять партизанів,— буркнув Шпаргела, облизався і покосився на Мирона.— Везуть поранених. Позастрявали на шляху. Запрягай, Мироне, коні. Я вже запряг.

II

Дарка розігнулася, трималася за грубе держално шuffлі й дивилася на шлях. Широкий влітку, з високими відлогами на узбіччях, порослий муравою, на якій любила настися худоба, тепер здавався вузьким. Його мовби не було. Переметений, занесений снігом. У тих місцях, де глибокий, зарівняло, а де рівнина, викучугурилися замети.

Шлях на схід — до Корця, на захід — до Підкоміння.

Червоне, обпечене морозом сонце сипало холодне проміння, і сніг черкав іскрами. Ясне й біле — сніг і сонце — осліпили Дарку. Вона постаріла. Стала ніби ще вищою, але не могла ходити рівно. Її висушило й зігнуло, щоб дивилася собі під ноги, в землю.

Приплющила очі. Хустина коло рота бралася інешм. Піджачина з покожушци — сива й чорна нитка. Спідниця валов'яна. Ноги в снігу.

Навколо неї копошилося, сновигало, шпурляло, а вона не могла розплющити очей. Якась думка, ще не визріла, ще не усвідомлена, темна, страшна, пробивалася в її голові. Не хотілося дивитися на світ.

Мороз пощипував за носа. Він добирався до рук, до ніг. Але їй зробилося ще зимніше від тієї думки, що розламувала голову. Кригою замерзали груди. Серце скувалося льодом. Душа хотіла вилетіти з тіла, але застрягла в горлі. Дарку душило. То було передчуття якогось кінця. У той же час вона була впевнена, що не може вмерти. Їй навіть хотілося б умерти. Дякувала б богам, якби він послав їй смерть. Отут, на цьому шляху, занесеному снігом. Впасти, пірнути головою в замет — знялася б легка курава. Але то легка смерть. Вона такої не сподівалася. Її передчуття про кінець, його неминучість куди страшніше самої смер-

ті. Вона житиме, але все довкола неї, для неї стане мертво. Світ вилюднів, люди погарнішають, а вона нікатиме, як прибудна. Рокована серед живих. Паскуда серед чесних. Що після цього смерть?

Шлях забитий людьми, кіньми.

Ніхто ніби не помітив, що вона стоїть, приплющивши очі. Навіть Ганка не помітила. Ганка відкидає сніг на всю ширину своїх рук. Обличчя — наче щойно вмиване, очі світяться, вії стрілюють. Її не бере мороз. Іній.

За нею стоїть Шпаргелин більмак. Ганка зриває своєю лопатою куряву, а той більмак усе втирається рукавом і мовчить.

Дарка заштурхала шуфлею: бралася за роботу, і думки, і передчуття втихомирювалися. Свої думки, свої передчуття вона звикла вливати у відра з водою, рубати сокирою, молотити ціпом.

І зараз, набравши на шуфлю гору снігу, силкувалася викинути його легко й спритно, як легко й спритно викидає Ганка. Грубе й вишмуляне держално розігрілося в її руках.

Дарка бачила тільки клаптик шляху, а того довгого шляху ніби й не було. Сніг влігся після завірюхи, взявши рудою шкіркою. Відкидати його важко. Й іще вона бачила іржавого цвяшка у вушці своєї шуфлі.

Як той цвях, що сидить у залізі й у дереві, так і я пробуваю в цьому житті, іржавіючи, думала собі.

Люди в кожухах, у сіряках, у баранячих шапках, у хустинах, зав'язані попід пахви, — усі свої, гніванські. Вона позирнула через праве плече: оддалік, коло мостика, трактор з причепом. На причепі — велика буда, вкрита сніговою шапкою. Трактора занесло. Везли поранених, пересіли на сани.

— Мороз, — озвалася до Дарки Шпаргелина Іваниха. — Але не страшно, сніги глибокі, не вимерзне, — і замість кидати сніг, показала лопатою на поля.

Дарка мовчала.

Катерино, відчини-но,
Катерино, встань-но...

Наспівував Шпаргелин більмак, таки він, Мефодь. Звесе-ляв чи не Ганку? А Ганка набрала жменю снігу, кинула снігом, попавши йому прямо в рот.

Шляхом простував Данилко. В такому пальті, в якому не ходив зроду: довгому до п'ят, з піднятим каракулевим коміром. Староста. Розводячи руки, тикав пальцями в пальці.

мовби показував свої рукавички. Його обличчя гляденьке, рум'яне. Повисочів, віддаляючись. Ні на кого не кричав, не силкував до роботи. Як хто робить, нехай так і робить. Йому сказано прочищати шлях, вивів людей.

Так, як одягнений Данилко, могли б одягнутися Шпаргеліні хлопці. Міняли костюми щонеділі, але перестали. Григір служив у поліції. Тепер покинув, кажуть, десь переховується, не показується на очі. Його брати, мати в старому, кожухи й лейбики світять латками.

У Дарчиній голові стриміло: «Катерино...» — Її губи скривилися, наче їх припекло зимове сонце.

Коло середохресної дороги, збоку якої сидів Бачинський, у гурті стояв Йосип. Загнав свою лопату в сніг, бив, розводячи, руками, зогрівався, а пріти в заметі не хотів.

Дарка бачила: ніхто надриватися не хоче, не бралася за шуфлю, думаючи про людей: хіба вони дурні, щоб надриватися, щоб віниками промітати дорогу німцям?

— Хай вони своїми головами пробиваються через сніги! — сказала голосно Ганка, зійшла із шляху й сіла у замет.

Із гори до мостика прокиданим шляхом спускалася одна машина, за нею друга. Сонце било в скло. Машини наче б горіли.

Чоловіки повитягували кисети, закурювали. Жінки поховали руки в рукави.

Дарка не спускала очей з машин. Вантажні. Кузови високі, забиті, ніби везуть сіно.

Машини спинилися за трактором з причепом. Вискочило кілька німчиків, винесли каністру, розірвали мішка, облили його, запалили перед трактором.

У кузовах не сіно: столи, шафи, стільці. Все покрито брезентом, ув'язано.

Дарка повернула до Ганки голову й спитала:

— Втікають?

— Перли полками, назад — одиницями, як зайці, — відказала Ганка.

Підійшов Йосип з батюшкою. І батюшка, який колись читав євангеліє на Дарчиній голові, відвернувся од неї.

Люди весело сходилися до гурту, перешіптувалися.

Осторонь стовбичив Данилко. Німці його не кликали, не йшов.

Дарка дивилася, як горить, облитий ропю, мішок, як німці ще доливають ропу, щоб горіло дужче, прогріваючи трактора.

Шпартгела на ганку курив у кулак. Колись ганок був з одним маленьким віконцем, тепер ціла стіна зі скла. Іван курив і дурняв себе, що засклав ганок: холодіп'я. Тільки й того, ніби у затишку. Світив місяць. На замерзлих шибках порозпускалося — ліс, пуца, чорт знає що... Ще й блищить. Повернувся до скла спиною, держав самокрутку в кулаці, а кулак між коліними. По його плечах — на німецькій шинелі, яку роздобув, відвозячи поранених, по голові — на гостроверхій шапці — пританцьовували палахкі й холодні промінці. Дрібні, гострі. Проникали через сукно, лізли до тіла, забиралися в шапку, кололи у вуха. Він важко повернув головою, закліпав повіками. В очі так сипонуло іскринками, як піском. Кожна піщинка окремо. Прямо в зіниці.

Шпартгела потяг самокрутку, і вона зашкварчала. Е, дух ще є. Затягнувся вдруге — дим з горла поліз у груди, прoder їх, дійшовши до самих печінок. Тоді випускав його ротом, носом. І не кашлянув. Курив, і на замерзлих шибках йому ввижалася сіножать над річкою, яку запам'ятав дитиною. За очеретом, за осокою розлягалася по пояс різуха. У ній жовті козлинці, рожева липчиця, а на сухому — ромен. Козлинці цвітуть хрестиком, липчиця — помелом, ромен — кошичками. А очерет хить та хить — кувинцями.

Підстерігав Вірку: прийде чи не прийде із села?

Холод не підступив до нього знизу, із землі, — з боків. Але це не холод. Треба, щоб ноги були в теплі. А його ноги — у сибірських валянках, валянки — в калошах. Який би мороз не був, ногам тепло.

Він шанував валянки. Ні колись за Польщі, ні тепер за німців таких нема. Червоні вмюють виробляти такі валянки, тому вони називаються сибірськими. Десь-то вальцюють, вибивають вовну добрячими машинами. Калош не треба. Але без калош швидко протерлися б. Хіба він дурний? Четверту зиму не мерзне, бо в калошах, у глибоких чунях.

Ці валянки дісталися від Чалапала — від наймитка. Бо як воно було? Польщі — ломець, прийшли червоні, і наймиток — не наймиток, а Василь Мусійович Гелон. Не жарти діло: пана палив! Щастя, що взяв собі такого наймитка, що він у нього мовби і не служив, а переховувався. На селі тільки й мови — палив пана... А Василь Мусійович, знай, усміхається й каже людям: «Поставлю»

вам школу», — майстер. Вже й дерево готували... Далі — більше. Вже він підкочується до Вірки. І вона добра. Мені ані мур-мур. Мене ніби зовсім нема. Знюхалися. Він у теплих валянках, а хати у нього чортма. Тут взялися за осадників. Я йому й кажу, що школа для села — річ поважна, потрібна, але якби Бачинським закурило, то ліпшого місця для себе, для життя не знайти. Забудова, правда, ніяка, гірша, ніж у Туріїв, але ж можна поставити. Є де. Прийшов час, я досвітком коні батогом. Мороз, зима, як оце тепер. Якраз перед католицьким різдвом. Шурнув саями попід вікнами, добувся в хату, розбудив. Ну, кажу, поїдемо на кутю, панове Бачинські, ви, паночку Адаме, й ви, пані Єво... Крик, плач. А я злий. У мене сиділа злість за те, що не міг купити у них землю, за свої гроші не міг: не давали купчі. Або вихрещуйся в католики або їдь в Америку... Тут місця нема.

Стою коло порога. В Бачинських сміття по коліна. Не вмгли жити — пани. Пан Адам — той скоро вгамувався. Обіймає, вколошкує свою пані Єву. А я кажу: «Ну, кутя готова. Ідьмо, бо перестоїть». Пан Адам сказав пані Єві: «Ідемо». А тоді мені: «Нами розчиниться, вами ж, добродію, заміститься». Я пропустив його слова повз вуха. Потім вони вернулися... А тоді понипав пан Адам у комору, взяв буханець хліба. Пані Єва зв'язала якесь манаття. Сіли на сани, я за віжки, а з того буханця, що пан Адам узяв із собою, притиснувши до грудей, вискочила миша. Так і порскнула в сніг. Я розсміявся. Миша втекла.

Прийжджаємо в Заложці, в район. Розвиднялося. Саней — на всю дорогу! В'їо далі, до колії і — в товарняки...

Вірка не взяла шлюбу з Василем Мусійовичем: не вінчалася в церкві. Маю зятя без попа.

Шпартгела пакнув з кулака. Перекурив, присвітив спод і зворухнув плечима.

Німецька шинеля — дрантя. Сукно, як решето. На вигляд ніби й нічого, вбирає очі. Мацаєш рукою, мовби грубенька, але зовсім не грів. Як і та німецька влада. Кулак у зуби, автомат у груди — ніякої балачки.

Йому хотілося ще раз потягти самокрутку. Груди просили диму, а язик отерп. Не потягнув.

Німці вступили — забрав у зятя валянки. Зять уже не зять. І не Василь Мусійович, а знову Василь, Чалапало. Данилко — староста. Все поверталось назад. Хлопців давно пора женити, але для початку треба було дати лад з Віркою. Василь подався навтьоки, никав, рідко з'являючись. Тут і засватали Вірку за Байдака. Родич Данилко-

вої жінки. Непоказний, але не наймит. Вірка не хотіла йти. Втікала за Чалапалом. Але куди втечеш? Поставив її з Байдаком під вінець. Під обкрутив, а Байдакові я сказав: «Будь твердий, Климе. Вірка твердих любить».

Тепер можна робити порядок з хлопцями. Матуню я вирішив тримати коло себе. Він найменший. Коло нього прихилию свою голову. А що з Мефодем, з Григором? Подалися в поліцію. Чалапало, як узнав, то більше сердився за те, що вони в поліції, ніж за те, що Вірку звінчано з Климом. «Перестріляю!» — кричав. А я йому легесенько, мовби шепчу на вухо: «Ти не сіпайся, перестань ховатися, берися за чепіги. Твоє місце за кіньми».

Мефодь не злюбив служити в поліції. Хтось здуру там його перехрестив. Він уже не Мефодь, а Методь. І свого перевернутого імені він не злюбив. Недовго й побув у тій поліції, покинув. Як тільки настане вечір, виходить за кату, сідає за причілком і покрадьком дивиться на обійстя Туріїв.

Тут Шпаргела вже не міг, щоб не курити. Він пустив цілу хмару диму, а голову зігнув до колін. Дим висів над ним, не розходився. І здавалося при місячному світлі, що димить його зігнута голова, тліючи під шапкою.

Турії... Мирон, найбільший ворог.

І чому та Польца не затрималася, хоча б на півроку. Якби вона протрималася ще зиму, друга половина горба була б його — Мирон виїхав би за море. Збирався, спродував, а люди, хто жалкував, хто посміювався з нього: старайся, повчали, щоб Ганка розродилася на кораблі, — американці за це дають велику плату, особливо за хлопчика, бо у них мало солдатів.

Мирон не розбудувався. Перевіз комору. Зіп'яв стодолу.

За Польці його легше було кудись подіти. Тепер зміна за зміною. За червоних — у нього брати комуністи, сам він у колгосп, не вкусиш — зуби короткі. Насунули пімці, було хапайся, дочекався, що Одарчина Катерина стала на заваді.

З побережничком давно розпрощалася. Був у неї якийсь Кобилка. Тепер з Губертом — із самим комісаром, Наїде із Заложців і переказує Данилкові: «Свою рідню в обиду не дам». Катерина — в Заложцях, а Микола, Олександр — у лісі. Партизани. Їх найстрашніше.

А Мефодь очманів. Сам я у цьому винен: показав йому на Ганку, він і запалився. Через неї пішов у поліцію. Мирон із перших вступав у колгосп, його можна було притиснути. Але ж і наше рильце в пушку — той зять...

Шпургела переймався синами. Ех, якийсь не риба і не м'ясо той Мефодь. Зобачив якось я його: сидить за причітком, крадькома дивиться через дорогу, і серце облило кров'ю. Шкода. Підступив, а він і не чує. «Сидиш?» — питаюся. «Що?» — «Сидиш?» — «Сиджу, тату». — І так він вимовив те «тату», що мені сльоза навертається. «Чого сидиш?» — «Сам не знаю». — «Не покидав би поліції чи що...» — Він устав і пішов у поле.

З Григором легко. Служив у поліції, співаючи. Серед ночі підвода гур-гур. Колеса риплять. Щось везе. Вміли з Данилком... Про те — мовчок. Нехай знає глуха ніч. А хто Григорові сказав, щоб відцурався поліції? Я сказав. Нехай пересидить. От він і пересиджує. Додому й ногою. Цвинтар, поле. Лісу страшно — партизанів. Везли поранених німців, я натякав Миронові, чи правда, що в лісі жаби регають, а він одказав: «Прислухайтеся». От якби Мирона попутати за братків-більшовичків, тоді б Ганка була нашою. Землі — по зав'язку, засівається по шлях, бо Бачинського нема.

Шпургела докурював самокрутку. Вогонь був йому в пальцях і в губах, але він не відчував, щоб пекло.

Сини своє знайдуть: хлопці! — вирішував. А от Вірка? Наставляв Кліма: будь твердий. Тюхтій. Клімчик. Відвіз поранених, вернувся, а стара каже: «Вірка ходить до наймитка». А щоб тобі заклало, як мені це чути.

Я ще не знаю, куди воно заверне. Німці, може, й відступлять... але я бачив таку силу — танки, гармати... А Вірка вже кидає Байдака і до Чалапала. Хотів одразу з ним поговорити. Та так, щоб і на другу ногу окривів. «Вона давно до нього ходить?» А стара відказує: «Хто його знає? Чалапало влітку і взимку спить на вишках. І де ти його узяв на наші голови? Та де ти думаєш я почула про те, що вона ходить? У церкві. Люди в святому місці нас соромлять».

Він досмоктав цигарку, кинув під ноги, розім'яв і встав із стільця.

Ніч, бере мороз.

Ту німецьку шинелю більше не одягатиме. Мало що не гріє, а ще й тісне, і куце, а поранений німак, який лежав під нею, мовби нічого, дебелий. Добре, що ніхто не помітив, як стягнув з нього.

Йому набридло скніти на ганку, мерзнути. Став на порозі, але не зійшов. Довго прислухався. Нічого не чути. Ступив з порога, подався до драбини на вишки. Нижні

щаблі стояли в снігу. Він ні разу не заглядав, де там на вишках спить Чалапало. Заривається собі в сіно.

За стодолюю заскрипів сніг.

Собака виліз з буди, задер голову, нюхнув повітря і не загавкав.

Він того й чекав: Вірка не зважиться йти дорогою, по-під хатою. Вона заходить з поля.

Шпаргела підтюпцем, стараючись не човгнути, побіг до ганку. Поли шинелі без хлястика метлялися.

Він довго хукав на шибку й продирав пальцем наморозь.

Крізь протале скло, через круглі дірочки дивився на подвір'я. Ввійшла Вірка: хустина біла, а її обличчя червоне, комір кожуха чорний, — місячно, зоряно. Дістала щось із-за пазухи, кинула собаці.

— Ну, будеш лічити зуби, — проказав Шпаргела.

Вірка барилася ставити ноги на драбину — скинула очима на хату. Шпаргелі привиділося, що вона навіть підморгнула, дивлячись на замуровані морозом вікна. Він ще дужче розсердився:

— Сокиру б... Ні, задушу, — пальці звелися.

Вірка підняла ногу, занесла на один щабель, але не встигла ступити на другий — двері вишок відхилилися. Вона миттю збігла драбиною. Двері зачинилися. Наче нікого й не було.

Шпаргела відхитнувся від шибки. Заплющив очі й запитував сам себе, чи це правда.

Вийшов з ганку, стискаючи кулаки.

Собака перестав їсти кусень хліба, що йому кинула Вірка, й сторожко зорив на нього.

Шпаргела підняв голову, щоб подивитися на двері до вишок. Він не побачив дверей. Місяць-перекрій і зорі стояли над ним. Місяць — човником, зорі — пасипом.

А земля — білі сніги.

На розі, за стодолюю, синіли глибокі сліди й світилися.

І він почув запах сіна. Солодкий, терпкий. Що дужче терпкий, то дужче солодкий — сухе зілля, багнюк у сухій траві.

Обхопив руками своє обличчя, відчуваючи, що поста-рив. І ще тихіше, ніж підступав сюди, високо підіймаючи ноги у великих валянках, обережно ставлячи їх на сніг, побоюючись, щоб сніг не заскрипів, повернувся назад — до ганку.

Глиця спалахувала з тріском. Зелена петина ставала, як розпечені голки, і стріляла. Сирі дрова сичали. Руда кора з гладенькими задирками швидко осмалювалася. На полінах виступила смола. Не встигала скапувати, закипала і, закипівши, бралася синім полум'ям.

Вогонь, розкладений у челюстях, освітлював ванькир — кухонний столик, стіну і відхилені на хату двері.

Пливла вечірня година. Дивна: сонце вже зайшло, а може, ще й ні, може, воно на небі, але сховалося за високу кучугуру, навалену за вікном.

Сіріло, ночіючи.

Все вмовкало. Дивна вона, шара — сіра година. Нічого не хотілося робити. Руки самі опускаються долу. Тіло зморене. Про щось думається і не думається, чогось хочеться і не хочеться. Стати, постояти.

За вікном — вечірній світ. На дворі видніше, ніж у хаті. Вишня мовби уткнута в синій сніг.

У такий час перейти б на сусіди. На селі люди збираються на посиденьки. Чоловіки мовчки курять. Молодичі ховають руки під запаски, кажуть, що нема гасу, не світять світла й пошепки балакають у присмерку. Хлопці йдуть до дівчат. Голосно скриплять чобітьми. Дівчата збираються на вечорниці, хочуть, щоб швидше стемніло, дивляться у вікна й тихо пробують свої голоси. Діти спускаються на санчатах, на лижах. Кричать, галакають. Стемніє — замовкнута.

То у селі. А на полі куди підеш?

Тут не побачиш сусідки, яка прибіжить з покришкою по жар, заспокоїться й забуде, чого прийшла. За ворітьми хлопці й дівчата не понесуть пісню, яка зворушить село. Не почуєш дзвінкого дитячого крику, який закладе вуха. Не перейде ніхто до тебе, і ти ні до кого.

Не проста вона, незвична, та вечірня година. Ніби живеш, а ніби й не живеш. Небо сходиться із землею. На землі все усамітнюється. Все задумалося.

Нема суму і є сум, нема жалю і є жаль, і добра надія, зроджена із суму, повстала із жалю, дихає в обличчя теплою радістю.

На селі не зогледишся, коли звечоріло, коли вечір, а на полі цей час минає довго. Довго небо відділене від землі. Й усамітнена Довга гора бовваніє у довгих тінях.

Юстина стояла коло припічка. В кожушаній камізельці. Держалася за ожув, обличчям до вікна.

Дрова розгорілися. Полум'я висвітлювало її руки. Шиколотки понаставлялися. Кожен палець тримається на сивій жилі.

Юстина дивилася у розмерзле з тепла вікно, бачила вишню, уткнуту в сніг, і думала про Олександра, про Миколу. Якби ж то вони прийшли на вечерю зі свого лісу... Якби... А Мирон і Ганка, певно, все поробили, але не йдуть до хати, стоять на порозі в stodолі й не зачинають стодоли. Внуки сидять коло столика, Дмитро схилився, підперши голову. Полум'я з печі відбивається на вилицях, на вузьких губах. Чорна голова здається ще чорнішою. А Сашко витріщив очі на вогонь. Діти, а теж переживають присмерк. Нема нічого живого, щоб сутінки не діткнулися його душі.

Тут, серед полів, де один сусід Шпаргела, до якого ніхто з них і ніхто від нього з доброї волі не заходив, не провідував, Юстина хотіла, щоб швидше вечоріло. Рано розпалювала в печі, щоб у хаті був вогонь.

Але з весни, серед літа, під осінь, коли дні ще довгі, вечірньої пори, коли поля сповні зіллями і довго, до самої темряви б'ють ковалики, не втихають перепелиці, вона, усамітнівшись, дивилася на горби, слухала синю далину. Там, далеко, здавалося, було краще й гарніше, ніж тут.

Та ніколи їй не було так радісно й весело, як тієї осені, коли не стало панів і поліції. Прийшов Олександр. Прийшов Микола. Посідали за столом — цілий рід. Нікого не боялися. Ото почалося життя. Не треба плати за землю. Земля для всіх. Чи коли ще настане такий день?..

Юстина, як завжди, очікувала вечора. Буде вечір, а з вечором, може, навідаються сини.

І зараз, дивлячись у вікно, вона все наслухала, чи вони не йдуть. Їй хотілося накликати їх.

Підкинула в піч полінець, зворухнула ожувом вогонь і знову стала, як і стояла. Тихі за вікном сніги, тиха в заметі вишня. Чогось стихли Дмитро і Сашко. То б'ються — вся хата перекидом, виганяєш їх на двір, а то — як неживі.

Юстина відчула в грудях свою душу і, стара, заколядувала слабеньким голосом.

Дмитро й Сашко наставили на неї очі. Полум'я ходило по їхніх головах, очі розгорялися.

Хлопці не раз просили бабуню, щоб навчила їх колядувати. Заведено, з поля звезено гречку, оббито горіхи — готуються до різдва. Дмитро і Сашко, принісши горіхи

від дядька Йосипа, бо своїх не було, ховали їх у засторонку, в гречані снопи, і в засторонку колядували. Але вони не знали коляд, які знала бабуня, гарних, давніх. Прислужуючи в церкві за послушника, Дмитро заробив колядника — маленьку книжечку. В коляднику всі коляди новітні. Вони нагадували бойові пісні, їх і співалося, наче похідні марші, з приспівом: «Ой-на...», щоб ішлося в ногу.

Юстина заколядувала прадавню. Хлопці такої ще й не чули. Про сина. Як мати йому каже: ти обгороди двір. І приспівує: щедрий вечір, добрий вечір. Він обгородив двір, щоб овечки котилися, щоб корови телилися. Мати виводить йому коня: щедрий вечір, добрий вечір.

Хлопці й собі підспівували за бабунею.

Юстині здавалося, що то не вона зачала коляду. Хіба їй до співу? В грудях і так бухикає, виграючи на якихось трубочках. Колядувала її душа — смуток, обнятий жалем і радістю. А вона мовби стояла збоку і слухала про свого Олександра, про сина, як він узяв у руки повіддя.

Думала й думала про нього. Не доночували з Миколою ніч — і вже їх нема. Де вони — сини, партизани?

Дмитро й Сашко перекрикували бабуню. Коляда — ото й уся наука, бо школа зачинена.

Сашко заприсягав собі, що, коли виросте, обгородить двір, а Дмитро уявляв вороного коня й хотів, щоб не мати, а дівчина, дядька Григорка Оксана подала йому поводи. Та Оксана дуже виросла. Дмитро сердився, що росте тупо, що не може її наздогнати. Він запам'ятав, як вона чіпляла Олександрові бинду. Чекали червоних, і червоні прийшли. Олександра звільнили з тюрми. Село танцювало на вигоні волю. Тоді Оксана й чіпляла йому на груди червону бинду.

В Дмитра і в Сашка склалися з Олександром не такі стосунки, як звичайно складаються між небожами й дядьками. Перше, що той дядько дуже молодий, що його і дядьком не назовеш, учив грати на гітарі, на мандоліні. Та й він усього дядько по дідові, який помер, хто й знає коли. Друге, що Олександра ніколи не було дома. Вчився, сидів у тюрмі, знову вчився і ось партизан, з'явився в автоматом — завжди у вічній дорозі. Хлопці хотіли бути такими, як він. Дядько Микола — це дядько. Старіший за батька. Був головою сілради.

Юстина забула підкидати у піч дрова. Жеврів жар. Дух смоли, живиці розійшовся по ванькирі, по хаті. Коляда не хотіла вмовкнути — мати наказувала синові, щоб він

не відстав од війська, щедрий вечір, добрий вечір. Си торкав коня — копита гриміли.

Стукнули двері. Ввійшла Ганка, а за нею — Мирон.

У хаті потемки.

— Цур і нек йому, — сказала Юстина. Засунула голову в челюсті й дмухала на вогонь.

V

Ганка тихо молилася. Мирон чув її шепіт, і йому здавалося, що в хаті видніє від Ганчиної молитви. Два вікна — одне навпроти нього, а друге збоку — побіліли. Вікна відкидали білі смуги, які перетиналися серед хати. Саме там, де вони перетиналися, стояла Ганка. Вся в чорному: чорні коси, чорна блузка, чорна спідниця, чорні чоботи.

Вона молилася до шлюбних образів.

Коси розсипалися і вкрили їй плечі. Густі, як жито в полі. Простягла руки, вклала в долоні серце, дмухала на нього, щоб не боліло, — так молилася.

Він лежав, забираючи собі мало місця, той самий Мирон, з яким побралися, але й не такий — хлебнув гіркого зі своєї чаші, а ще ж вона не випита, ще дна у ній не видно. Дивився на Ганку й думав, як поєдналися, з кожним днем, з кожним роком упевнювався: вона — мірило всього життя, несе важкий хрест і не падає.

Ім усміхнулася надія у визвольну осінь. Він вернувся живий і цілий з польсько-німецького фронту. Здавалося, тепер заживуть для себе, бо не раби, а такі люди. Війна. Окупація. Обдерті обдертішого й голі голішого.

Скидала Ганка чоботи — шкарбуни, інших нема й чи будуть? Роздягалася — блаженька одежина. А в чому ходять він, мати, діти?

За гроші ніщо не купиш. Тепер їх ніхто не бере. За базари забулися, які вони. Люди торгують між собою натурою. Хочеш коня, міняй на корову з придачею — двома вівцями. Як до коня. Доброго й за дві корови не візьмени. Марки — псові під хвіст. Кинь у грубу, нехай згорягь. У них є бичок, Заріж — м'ясо, чоботи. Але його треба відвести...

Ганка лягла скраю.

— Мандоліна... — сказав Мирон.

Це слово поминуло Ганку. Пішло по хаті. І Ганка ніби не почула, а побачила його: на стіні, під якою недавно спали Олександр з Миколою, висіла мандоліна. Вона

розклеїлася, грифель скривів. Олександр переступив поріг і спитався про неї. Познімав струни з телефонного дроту, що їх понатягували Дмитро із Сашком, і возився з нею. Ганка знайшла у прискриньку карук, Юстина розтопила. Він склеїв деко, вирівняв грифель, узяв усе на колодочки й просив не вішати ні в сирому, ні в гарячому місці. Навіч поклав мавдоліну під їхнє тепле ліжко. Ганка потім повісила її на стіні, на цвяшкові.

— Не грає, — сказала вона.

— Грає. Ще й як грає, Ганко... — почав Мирон. — Діти голі — босі, ти роздягнена... Є у нас бичок, правда...

— Не тягни kota за хвіст.

І він сказав:

— Треба відвести бичка у ліс, хлопцям. Микола просив. А як ти думаєш? — і прислухався.

— Ліпше своїм, ніж німцям, — відповіла Ганка й лежала, мовби її хто приклав. — Німці просити не будуть — ріжуть, колють, рубають, що бачать.

Мирон погладив її руку. Вони допомагали партизанам, як могли: солонина, мука, змелена на жорнах...

У цю хвилину він був вдячний їй і, щоб догодити, заїкнувся про коней: їх треба берегти, буде весна.

— Як хочеш! — кинула Ганка й вивільнила свою руку. — Дурний, під землею з ними не сховаєшся!

Йому стало образливо, що вона розмовляє з ним, наче з чужим.

У цей час впало їй:

— Непевність...

Мирон не збагнув, що вона хотіла сказати цим словом. І не від цього слова, а від її голосу, сповненого туги і втрати, повитого сумом, до нього підкрадався мороз.

— Що? — перепитав боязко.

— Непевність, Мироне.

Він роздумував, що це значить?

Ганка зітхнула. Її глухе зітхання дійшло йому до серця, але він продовжував лежати навзнаки. Хотілося обняти Ганку — руки не підіймалися. А її піднялася. Ганка не обняла його. Вона поклала свою руку йому на голову. Її пальці діткнулися його голови. Спочатку мовби вимушено, мовби вона змушувала свої пальці, щоб вони, діткнувшись, заходили йому у волосся, наче в отаві. Він чув на своїй голові її пальці, вдихав їх, і вони пахли йому землею, хлібом і молоком. Усе, що може дати земля людині, а сонце землі, віддавали йому її пальці.

Мирон про все забувся. Так би і вмерти.

— Земля... Той хутір, купча, вихрепуйся або в Америку...

Мирон розширив очі.

А Ганка проказувала:

— Земля... Колгосп. Тепер німці.

Її пальці все ще ходили йому по голові.

— І що?..— запитала. Передихнула, так, мовби те запитання саму її взяло за горло, і знову запитала: — Що? — в простір кімнати, за замерзле вікно.

Її пальці спинилися. Заплутали йому чуба й самі заплуталися:

— Що?..— І відповіла: — Довга гора...

Мирон аж тепер збагнув... Чи й збагнув її? Непевність. Це слово вдарило його — правда. Запитав себе: що він дав Ганці за всі літа? Шуру на вітрах на тій Довгій горі. Навіть хати у них нема. Поле і самотність. Доброго сусіда і то нема. Здичавіння. Вічне копання у землі. Хто приїде, все забере. А вона тягне з усіх жил. І він тягне. А життя нема. Чому?

Ганка не приймала своєї руки, але та рука поважчала. Лежачи під нею, Мирон тяжко думав, і не знав, що сказати, як заспокоїти Ганку, як повернути їй якусь певність. Просилося: «Все якось обійдеться. Німців виженуть, настане нове життя...» Але «якось» не підходило, звучало глумом, бо вони жили і живуть саме якось. І через те «якось» нема нічого доброго.

А як замишлялося, як сподівалося — земля. З неї радість. Вона мала дати все.

Йому згадалося: везли колоди, Ганка поцілувала його, боже, де взялася сила?

Він мовчав. Ганка теж мовчала.

За дня, в роботі між ними не виникало такої розмови. Довга зимова ніч накликала її.

Мирон мовчав, мовби почувуючи за собою вину. Не треба йому було брати Ганку, взагалі не треба було женитися. Сам, де став, туди й пішов.

Але й це їй не хотілося казати.

— Перше, раніше...

— Що? — раптом обізвався Мирон, щоб вона швидше договорювала.

— Що?.. Була якась надія, а тепер усього бійся...

І він знову не мав що сказати, бо вона знову мала правду. Боялися дня й ночі — німців, поліцаїв. Було погано, стало ще гірше: не знаєш, хто і коли наскочить. Раніше німці могли з'явитися лише серед дня, облавою, з полі-

цаями. З Довгої гори далеко видно. Якщо німці зі шляху,— за худобу, в яр, а якщо із села,— за худобу й у ліс. Тепер вони могли прийти серед ночі, коли їх і не сподіювався: шлях прочищається. Партизани раніше навідувалися з вечором. Тепер їм німці не страшні. Тепер партизани можуть і вдень. Допомогали їм і допомагатимуть свої. Віддадуть бичка. Але що буде, коли німці й партизани зійдуться і зіткнуться тут? Що?

Біла ніч заглядала у вікна.

Ганка осмикнула свою руку з-під Миронової голови. Він зворухнувся, хотів узяти її руку в свою, але вона не давала, приймала, щоб покласти собі під голову. Мирон наполягав. Його тремкі пальці, знайшовши її руку, не пускали, а вона не здавалася, і він не мав сили втримати. Ганчина рука стала холодна й дуже жилиста. Він відчув, що вона холодна й жилиста, як те її слово: «Непевність».

Мирон схилився над нею.

Вона чула його дихання і не підіймала голови.

— Всього боїшся, ти і мене боїшся? — запитав він.

Ганка мовчала, скулившись, наче захищалася. І заговорила:

— Бо що ти мені дав? Що?

— Те саме, що й ти мені.

— Що? — запитала вона й підвела голову.

— Дітей... Синів...

Її голова була над подушкою.

— Хіба що дітей,— відказала Ганка журно, її голова схилилася на подушку.

VI

Борщ парував. Алюмінієва широка миска з позагинаними краями — із солдатської похідної кухні — стояла серед столу. А стіл накритий обрусом з парашута. Жовтувате цупке й важке полотно шовкувало.

Ольга поставила борщ і пішла у ванькир: двері завішані заслоною з плямистого — чорне на зеленому — намету. Краї заслони з круглими дірками, облямованими бляшками.

Першим у хату зайшов Павлик, Сашків ровесник. Сашко із синцями під очима, а Павлик опецькуватий і розкарячкуватий. У сукняній німецькій шапці. Вуха опущені, дно пригнуте, козирок наперед. Емблемка, фашистський значок, таке собі жовтувате очко, випороте. А зодягнений він у вилинялу бахматисту куфайку. Рукави позакасу-

вані. Штани брезентові, заправлені в чоботи з широчезними халявами: ноги ховаються вище колін. На шиї шалік, який вив'язала сестра. Тільки й свого, домашнього, що той шалік, решта — військово: малий полонений напівнімець, напівчервоний боєць. Мав він ще широкий брезентовий ремінь з блискучою пряжкою. Скинув куфайку, поклав її на лаву, і на його животу заблищала мідна натерта пряжка з вибитою серединою.

Під лобом плавали, наче по воді, його очі. Ловив носиком пару, що розходилася з широкої миски по хаті. Але сідати до столу не зважувався.

Клацнула клямка. Через поріг ступив Йосип, несучи із собою пах стодоли й випари хліва. Кинув смушкову шапку на лаву, кожуха повісив на вішалку коло дверей.

— Теребиш? — запитав Павлика.

— Тереблю, тату.

— До вечора щоб стеребив, — сказав батько. Тер руку об руку. Поріділе волосся прилизане назад. Голова подовгувата, шия крута. Кожушана камізелька, крита шинельним сукном, густо застебнута. Рукави гімнастерки на чорних, а не на бляшаних гудзиках. І на офіцерське галіфе нашито ремінні латки — на коліна і на стегна. Йосип цивілізував на собі солдатську уніформу.

Потер руки, тоді закрутив вуси кінчиками вгору. Плямував пухкими губами і, поправляючи й так прилизованого чуба, гупаючи об долівку чобітьми з підковами, з обсадженими на підшві рядками головастих цвяхів, помарширував до столу.

Зашелестіла шкарубка заслона — вигулькнула Рая, а за нею мати. Рая несла ложки, мати хліб.

— Сіль, — кинув Йосип.

Ольга вернулася, спритно вхопила полив'яночку з сіллю і проворно вибігла з ванькира.

Йосип і Павлик посідали за столом. Їх місце там: батько на покуті, син збоку.

Ольга і Рая почекали, поки вони візьмуться за заманні, як черпаки, ложки, які лежали купою. Кожен брав, яку вподобав, а тоді посідали на високих табуретках: сидіння придоблено з мотоциклетних колясок.

Ніхто не ліз ложкою в борщ. Йосип витяг із своєї кишені складного ножа. Він висів на ланцюжку — зв'язаних подовгуватих алюмінієвих пацьорочках. Колодочка різноколірна, світиться — фінка.

Колись Йосип носив годинника. Ланцюжок — на грудях, припнутий до петельки, а годинник у кишенці. Тепер

такий час, що годинника могли реквізувати: він заховав його і ланцюжка.

Хліб різався великими скибками.

Йосип подавав з леза фінки — синкові, жінці, доньці.

Він перший опустил свою ложку в миску, набрав, по-дув. Тоді й інші взялися до борщу. Підставляли під ложку-черпаки хліб.

Рая схожа на матір. Її гнало у висоту. Коси заплетені, тугі, а не підстрижені, як колись. Була така ж рожево-лиця. І одягнені вони однаково: в светри, в спідниці з парашутного полотна, вифарбованого в густому вільшаному відварі.

Почалися війни — польсько-німецька, Вітчизняна, Йосип закрутився, користався моментом, і найменший зиск пускав на господарство. Ніби не він пристосовувався до світових бур, а навпаки — війни пристосовувалися до нього.

Його не встигли мобілізувати й погнати на фронт під Варшаву, як погнали Мирона. Не встигли мобілізувати до Червоної Армії. Він і до колгоспу не встиг вступити. Вичікував, тягнув.

Ліниво, як тупий плуг з дерев'яною полицею, тяглися йому в голові думки, але тяглися вперто, виорюючи переконання, що без багатства, без добробуту, без хісна, так це називав, він не людина — ніщо, тьху, розтер і нема.

В його уяві світ стрясався і розколювався у жорстокості. Цілий світ, гадалося йому, націлювався на нього гарматами, бомбами. Всі вороги. Як мишка, що, не маючи виходу, тікає в шпарку і там сидить, так і він сидів у шпарці, заховавши голову, і, як мишка, ворушив своїми зубами.

Тікали осадники, покидали свої колонії. Йосип запрягав коней, їхав уночі в спустілі маєтки. Ніякого там дрантя не брав, тільки плуги, борони, культиватор, молотарку. Правда, згодом мусив це передати в колгосп, бо ж не його. Колгосп розлетівся, і він дещо перебрав назад. Дивно, але з цього реманенту на його подвір'ї нічого не видно. Не пішло на користь. Тоді, тієї сльотяної осені, греблею тікали на Румунію якісь мотоциклісти. Позастрягали, відреклися мотоциклів. Він узяв собі сидіння з пружинами. На них ото й сидять тепер жінка з дочкою.

Цупити він-то цупив, та і його не милували. Фашисти підмітали все під міглу. Контингенти важкі. Але й тут знайшовся: засівав осадницьке, нічійне, а худобу приховував.

В чому повезло — з кіньми. Під Заложцями розбомбило обоз. Він дістався туди і вхопив двох гнідих лошаків. Коні — що змії. Свої збув, бо були, як слимачки. Тими гнідими, батога їм і не показуй, він перевозив на своє обійстя все, що лежало за тридев'ять земель без нагляду. Спочатку це були підбиті машини, порозкидані вози. Потім їздив у розбиті містечка, бо євреїв зганяли в гетто. З танкової броні робилися лемеші. Бочки і діжки, наче броньовані. Телеграфні гаки стали зубцями в боронах. Можна калатати.

Борщ тлустий, з м'ясом. Виїли. Ольга насипала ще. Чотири ложки вибирали борщ навперейми і не діставали дна.

Йосип казав Павликові, щоб наїдався. Павлик теребив у сінях квасолю. Хоч воно ніби й жіноча робота, але пехай не дармує.

Ольга й Рая розскубували, пряли вовну і в'язали на спицях.

Він у stodолі, у хліві.

Сидіти ніхто не мав права. На те є неділя чи якийсь свято.

Йосип держав у руці ложку, як держать вила або лопату. Він не їв — шпурляв собі у рот.

Взялися за м'ясо: поклали ложки й брали його руками. Осмоктували кістки і пальці.

Йосип присоловав усім зі своєї пучки, бо з сіллю су-тужно.

Не впоралися з м'ясом, хтось ішов, загунав перед порогом, оббиваючи ноги від снігу.

Йосип поклав необсмоктану кістку в миску й сказав Ользі й Раї:

— М'ясо заберіть, хліб заберіть і ставте кашу.

Ольга відразу знялася з високого табурета. Рая смокнула свою кістку й злякано поклала її в миску. А Павлик напхом набив рота м'ясом і жував — щоки повіддувалися.

Прийшов Григорко. Скинув шапку, сказав «добрий день», сказав «смачного» й подивився, де йому примоститися.

Йосип відповів, кивнувши. Ольга несла кашу й боком подивилася на нього.

— Сідай до столу, пообідаємо, брате.

— Самі м'ясе з'їли, а на кашу запрошуєш?

— Де те м'ясо? М'ясом і не пахне, — буркнув Йосип. — Наша. — І гукнув: — Райко, дай дядькові ложку.

Григорко сів на лаві коло порога, шапку посадив на коліна.

— Дякую,— проказав.— Я вже пообідав, та й не того я прийшов.— І не дивлячись на Йосипа, на братову, на їхніх дітей, показував очима під стіл: — Десь-то у вашій хаті миші завелись: кіт наловив і похрумкує. Та й великі ті миші. Може, щурі?

Йосип крикнув:

— А ката! — почервонів. Він і до того був червоний: завжди потів за обідом. А тут кров ще дужче вдарила йому в лице. Витирався долонями — ховав свої очі.

Ольга зачала питати, як там Григоркові жінка, дочка. Йосип не чув, що Григорко відповідав, ударив ката носом. Кіт вилетів з-під столу, кавкнув, звинувся серед хати.

— То чого ж ти прийшов? — звертався Йосип до брата, думаючи, що той не дав спокійно пообідати.

— Обідайте на здоров'я, я почекаю,— відказав Григорко: Ходив, схилившись, і сидів, схилившись, без крові в обличчі. Одягнений у чорний, вибитий з вовни піджак, у такі ж штани.

— Ольга нипає... Як той ляшок її копнув, то все ніби пририта,— згадав Катерининого Владзя.— Оксана нічого. Здоганяє вашу Раю.

При цих словах Рая зиркнула з недовірою на дядька, а Йосип кинув:

— Кажі, що маєш,— і брякнув ложкою, не беручись до каші.

Григорко підвів очі. Вони казали, що він при всіх говорити не може. Йосип це збагнув, поліз за кисетом.

— Що там? — спитався.— Якась політика? Ти у нас грамотний, за Польщі газетки почитував, календаря виписував. Кажі. В моїй хаті що скажеш, тут воно й умре.

Григорко зам'явся й промовив:

— Муки треба.

— Ото політика: прийшов позичати і мнешся.

— Не собі, брате.

— А кому? — спитався Йосип, насипаючи тютюн у папірець.

— У ліс, Йосипе. Миколі, Олександрові — братам нашим.

Йосип наслинив папірець, вклав цигарку до рота, але не запаливав.

Павлик вибрався з-за столу, щоб принести батькові з печі на черепку вуглинку. Став коло заслони, чекаючи, що батько скаже дядькові.

— Не дам. Самі на жорнах питлюємо.

Павлик почув і пішов по вуглинку.

Ольга підтакнула за Йосипом:

— Григорку, ми, їй-богу, сидимо без хліба.

Рая відвернулася, ні на кого не дивлячись.

Григорко відразу підвівся. Давав на прощання шапкою, гойднувши нею в руці.

— Стій, — зупиняв Йосип. — Ти їм скажи, що не застав мене дома. Язик не відсохне.

— Не відсохне... — осміхнувся Григорко. — А ти, Йосипе, kota не бий, бо він м'яса не їв, самі кісточки.

VII

Шпартгела з Чалапалом пиляли у шопі дрова. Пилка-поперечка фуркала над козлами. Розведені зуби гарчали.

— Ну й бере...

— Як багача за серце, — бовкнув Чалапало, стримуючи пилку.

Шпартгела тягнув, борода прилягала до грудей.

— Ти мене вже взяв.

— Хто кого?

Двері в шопу прихилені, щоб не задувало.

Їхні голови погойдувалися, мов охмелілі.

В шопі не повернутися. Стояв розібраний віз. Свій. Він займа мало місця. Стояв обозняк з високими колесами, з широкими глухими драбинами, які скидалися не то на скриню, не то на труну, без віка. Приковане дишло стирчало до бантин. На стінах висіли борони, колесо, об-ручі. Куди не повернись, якесь заліззя — шматки гусениці, гільзи від снарядів, броньовані плити, витки дроту. Все жужмом, купа на купі. І залубні, мальовані сани, тут. І коток, зроблений з труб у рамі чи не з причепа. А посередині звисало, почеплене на дроті, автомобільне колесо. Без шини. Букша.

Дзвеніла пилка, і те колесо собі подзвонювало: сталь озивалася на сталь.

— Ти мене замучив.

— Я?

— Живим загониш у гріб.

— Вас заженеш...

Балакали так, як дзижчала пилка.

— Було прожени...

— Проженить.

— Не можу. Вона ж поженеться за тобою. Зв'язав ти нас!

Грубе грабове поліно відрізалось, впало й покотилося Шпартгелі на ноги. Він випустив пилку, буднув поліно валянком у чуні.

— Ковердяка! — вихопилося, й дивився на Василя, й було не зрозуміло, чи обізвав ковердякою поліно чи Чалапала.

Василь держав пилку за руків'я, його насмішкуватий погляд ковзнувся валянок у чунях. Із зеленової, темної глибини його очей жевріла ненависна їдь. Проте вона не могла спалахнути, і Шпартгелі годі було її доглянути, розпізнати.

— Будасте ковердяку ногою, як м'яч, — сказав Чалапало й думав, що його і Шпартгеліні стосунки нагадують буцання валянка об ковердяку: він носакує, я лежу ковердякою, я носакую, він лежить ковердякою.

— Перекуримо?

Василь кинув пилку на козли, поставив сторчака поліно й усівся на ньому.

Іван теж хотів поставити поліно сторчма, але воно звалилося. Вмостився на купі, яку нарізали.

Чалапало сидів, наче на стільчику, а Шпартгела, наче на чомусь ворухкому, яке розповзалось.

Василь скинув із своїх рук рукавиці. Його руки лопатисті, міцнопалі. В рукавицях їх не було видно. Влітку ховав у кишені. Кулаки, що гирі.

Закурили.

— Валянки нічого, — сказав Шпартгела.

Чалапало пускав дим. Він курив, роблячи легкі затяжки. Самосад міцний.

— Ще походять...

Димок із Василевого рота йшов на Шпартгелу. Шпартгела ковтав і його, і свій.

— Коби я не встромив їх у калопші, вважай, була б їм амба, амінь. Ти за одну зиму сходиш їх більше, ніж я за три.

— Шануйте.

Василево слово розсердило Шпартгелу: він сказав те «шануйте», наче кинув грудочкою. А Чалапало кинув нову:

— Ви ж ці валянки зняли з моїх ніг.

Шпартгела зтягнувся і видихнув разом із димом:

— Дякуй, що не з ногами.

— Коли я ходив у цих валяночках, ви чомусь про таке не заїкалися, а тепер, коли я у цих витяжках... — і задер ногу.

— Мовчи. Ти мене добре озув.

— Муляє? І чого б?

— Чого-чого! Вірку звів з розуму!.. Та коли вона з місяцем кралася до тебе, знаєш, що я хотів зробити?.. Повідривати вам голови.

— Колись ви Турієві, Миронові, хотіли зробити те ж саме. І мене підбивали. Тепер мені й Вірці, своїй дочці, хочете в'язи скрутити.

Шпургела не міг всидіти на дровах. Поліняки посунулися, він злетів. Поли німецької шинелі метлялися по його колінах.

— Р-розбалакався. Про Мирона мовчок, Америка б його забрала. А Вірку за тебе хіба я віддавав? Біда моя віддала.

— А радість розженила. Так? — питався Чалапало з круглого поліна. — Я мусив ховатися, а ви її за Байдака. Дякую, прийняли за наймитка. Знов за наймитка.

— Дякуй, бо інакше б давно тобі капут.

— Звичайно. Синки в поліції, браток староста, ви й подумали, що всіміхнулося навечно?

— Думав.

— А якби Вірка та була привела від мене дитинку — внука чи внучку — все одно розженили б?

— Все одно.

— Де ж родинне почуття? Не любов, хоча б поважання?

— О, ви внуків ще наробите на мою голову. До того, видать, ідеться. Тобі внуки в голові, а ні разу не назвав мене батьком. З Віркою спиш, а на мене чортом дивишся.

— Батьком?.. Вас? Може, ще й у руку цілувати?

— Вставай дрова різати.

Чалапало затоптав недопалок.

Вони пішли до дровітні, взяли із стоса одземок. Принесли на плечах.

Пилка-поперечка знову зафуркала — різала, наче з вогнем.

Поліно відвалювалося, вдвох посували одземка на козлах. Козли залізні, пересувні, з протитанкової загорожі.

Не забалакували: робили роботу. З-під пилки сипалася тирса.

У відхилених дверях, за порогом став Байдак. Він зашлонив світло, але ні Шпургела, ні Чалапало цього не помічали.

Клим спочатку подумав: «Відріжуть поліно, і я подам голос, зайду в шопу». Але поліно відрізувалося, а він ховався за двері. Одзенок підсовувався на козлах, пилка гарчала, і він виступав з-за дверей: «Нехай ще те поліно...» А тоді подумав: «Нехай одзенок...»

Він був одинак. Його і жаліли, і упадали за ним. Колись його батько Федір дуже тримався землі. Потім відкинувся від неї, казав, що межі все одно переорють, і сердив матір — Василину. Рибалив. Ставок зовсім висох — у змеженілій річці. Взимку ставив сільця на зайців і на лисиць. Зробився рибалкою і мисливцем. Господарство вели він — син — і мати. Прийшла Вірка — допомагала. Батькова непостійність теж вплинула на Кліма. Як і в батька, в нього стала розвиватися якась споглядальність до світу, до людей і до самого себе. Він оженився на Вірці, не дуже думаючи, любить її чи ні. Власне, на весіллі наполог Данилко. Спочатку вмовив його матір — свою своячку, а та вже умовила Кліма. Для Шпаргелі найбільше значення мало те, що він одинак. Вірка припала до душі, й тепер Клим через неї мучився. Було соромно перед людьми. Скрізь, де не був, кого б не побачив, здавалося, всі з нього глузують — узяв солом'яну вдову, а вона взяла й стала перелюбницею...

Не раз, коли Вірка завіювалася ввечері, а згодом, коли її не було вночі, він постановляв собі, що вб'є її. Але Вірка приходила, виправдовувалася, що засиділася в матері на полі, що копатися їй снігом страшно та ще коло цвинтаря, і він прощав.

Батько, той відразу махнув на Вірку рукою: «Чому бути, того не минути», — сказав, відрізав, і кожного разу, коли мати заводила розмову про невістку, забирався з хати.

Мати під'юджувала Кліма: «Не можеш узяти її до рук, перейди до Шпаргел. Я перейняла Іваниху в церкві, але їй люди вже розказали. Ми наплакалися. А ти перейди, переговори з тестем».

Він і прийшов. Стояв то в дверях, то за дверима. Непоказний, довгоносий, із голубими невинними очима. Молодий, на три роки молодший од Вірки, а схилений, наче з горбом на плечах. Недарма в селі його називали не Климом — Климчиком. І це зменшувальне Климчик від гарного імені Клим звучало принизливо.

Гарчання пилки стояло йому у вухах, вселяючи в душу щось зле, мовби його самого хтось міг покласти на залізні козли й різати.

Він і не зчувся, коли одземка було перерізано.

Шпартгела розігнувся. Побачив зятя й пішов на нього. Зятьок оступився, даючи йому дорогу. Тесть став на порозі, обернувся і сказав у шопу:

— Ти коли. Різати більше не будемо, — й поминув Климчика.

VIII

Григорові не хотілося спати, і вогонь не веселив. Щось ніби легко шелестіло. Морщився, відганяв шелест.

Коли він розпрощався з поліцією і почав ховатися, сидів перед грубкою, поки не клопило на сон. Крім батька, ніхто не знав, де він днює. Пізньої осені вони з батьком облаштували це сховище на цвинтарі. За селом, серед могил — хто здогадається?

Грубка чавунна, похідна, з тих, що їх звичайно ставлять у бліндажах, у дзотах. На чотирьох лапах. Вона і гріє, і на ній можна варити.

Сідаючи перед нею на підмурівці з цеглин, застелених ватняком, Григир завжди згадував той день, коли в комеднатуру доставили партію цих плиток. Вони були в гарних картонних ящиках, наче не залізяччя, а хтоспа-які коштовності. На картоні значилася назва фірми. Готикою. Не запам'яталася... Цю грубку він поцупив і кинув батькові на віз, коли той провідував його у Заложцях, заради упаковки. Не сказав батькові, що в упаковці. Батько зрадів, повіз додому грубку, гадаючи, що везе партію мила, солі, а може, шовку. Потім вони поносміялися. Ніхто з Шпартгел не думав, що грубка знадобиться. Її закинули в шопу, а в картонний ящик насипали ячменю.

Григир підставив до грубки ноги — знадобилася. Гріє. Не було охоти підкладати дрова. Так само йому в голові гасли, наче б бралися попільцем, думки. Спогад набігав на спогад, забувався, уривками поставало, на що сподівався, а думка — що ж буде? — лежала десь дуже глибоко. Лякала наглою смертю, якої боявся. І він наслухав: шелест, шерех?

Плюнув на грубку, слина зашкварчала. Йому було приємно дивитися, як слина здимлюється. Мати колись застерігала: «Не плюй у вогонь, бійся... Ніколи такого не роби». Хто плює на вогонь, у того на язиці висинпляться прищі, тому рот обкидає вавками, які не гояться. Григир осміхнувся на цей давній забобон.

Сховався, ліпше не сховаєшся.

Довелося помучитися. На цвинтарі стояв склеп Бачинських. Гробниця родинна. Вимурована, наче льох. Двері залізані. Колись цей склеп стояв при краю цвинтаря, але з часом могили переступили через нього. Він у густій гущавині. Його поверхня — тесані кам'яні плити на рейках.

Стеля не дуже висока, проте голова в неї не впирається. Тут стояли всього дві залізані труни. Зводячи склеп, предки Бачинських хотіли, щоб не тільки вони — їхні діти, і діти дітей лежали поряд. За домовинами, при стіні, — два віжки з поіржавілим бляшаним листям.

Він забув, і йому ні разу не привиджувалося, як вони з батьком познімали труни з постаментів, як повиносили й позакопували. Мертвим однаково, де лежати. Кісток не чіпали. Опісля треба було дати лад. На одному постаменті влаштували лежак: тапчан із соснових дощок з підголовником. Од другого постаменту залишилася підмурівка. Стовпець, укритий ватняком, на якому він сидить. Інші стовпці довелося збити, бо за них весь час зачіплювався ногами.

Не згадував, як ставили грубку. Виводити трубу над склепом ризиковано. А ще взимку сніг почорніє, почне танути. Тому вони припасували довгі труби, пустили їх під землею, вивели в дуплисту акацію. Поки дим туди досягне, поки стане виходити — вже не дим, а ніби туманець, ріденький, непримітний. Тяга добра.

Склеп усередині побілили.

Наморочилися. Не один день затратили. Та й неприємна була ця робота. Зробилося й забулося. Григір мав таке відчуття, наче б не вони з батьком товклися на цвинтарі по ночах, а хтось інший попрацював за них: перезакопував мерців, виводив трубу від плити в акацію, ставив тапчан, білів стіни.

І сиділося йому, наче б у хаті, а не в могилі. От тільки ніяк не хотілося влягатися на тапчан. Подушка, ковдра, а боки болять.

Він дивився на грубку. Слина відшкварчала, здиміла. Тепло. Можна скинути із себе довге шкіряне пальто, підбите хутром, з широким м'яким коміром, але ліньки встати. У цій нехоті, в знеможі знов почув шелест і шерех.

Григір насторожився. Подивився на широкі залізані двері, з яких відчинялася одна половина. Дверей лякався. Коли хурделило, байдуже: слідів не видно. Як би сюди не добрався, ніхто не помітить. Коли ж не сипало снігом, стрибав у кружрив, здіймав за собою хурдюгу, замітав

сліди. Цвинтарем пробирався через кущі, через чагарі, ще старанніше замітаючи сліди, одначе вони залишалися. Навідувався батько, розпитував, чи у селі нема мерлин, і був певен: коли мерлин нема, то хто піткнеться на цвинтар? Батько до того звик, що він питається про мерлини, що тільки-но Григір потикався додому, як він йому казав: «Мерлин нема».

За дверима склепу ніби нічого не шаруділо. Він зняв очі до стелі. Над головою теж тихо.

Може, вітер у деревах, у кущах? Може, пташка? Якби мерлини й були, то в тому кутку цвинтаря, де він сидить, не ховають. Закладений.

Якби щось до чогось, Григора големи руками не візьмеш.

Він подивився на простінок коло дверей. На простінку на вмурованому гачечку висить автомат. Кривий ріжок у магазині. В ріжку повно набоїв. На тапчані, в підголовнику, ще п'ять набитих ріжків. Гранати — лимонки й макогони. Під тапчаном теж гранати та ящичок набоїв. Для автомата й для кольта, який у нього на животі. Є чим відбиватися.

Погляд ковзнувся по автоматі, по ребристій ручці й чокваній сталі дула. Григір знав: автомат змащений, б'є надійно — без осічки, і перевів погляд на тапчан. Поблимував на зброю і заспокоювався. Але саме в той час, коли його очі втищувалися, знову почув шелест...

Не міг збагнути, що це і звідки? Підвівся, розкинув поли пальта. Рука лягла на руків'я кольта в кобурі.

Він підступив до дверей. Мертво. Насторожуючись, ісував заламану шапку на одне вухо, а другим припав до дверей: найменшого шелестіння. Нахильці, з наставленим вухом стояв і чекав. Ніщо не ворухилося.

Був озутий у м'які хромові чоботи, легкі й теплі. Вони наваксовані, й до них не прилипав сніг. Хоч і переконався, що ніщо не ворухиться, але ступав од дверей по сходах і припишкло, і не без побоювання.

Став серед склепу — шелест мовби почувся згори, зі стелі, з кам'яних плит на рейках.

Григір підняв голову. Він уявив собі до найменших дрібниць, яка та могила — родинна гробниця Бачинських — там, на горі: хрест у снігу, плити у снігу. За дверима замети. Довгою мітлою з відхилених дверей зарівнював сліди в кущах, а, зачинившись, просовував мітлу в продуху й загладжував слід коло дверей.

Що б над цим склепом могло шарудіти?

Шапка з'їхала йому на потилицю. Лоб, низько зарослий чубом, ввігнувся, а широкі брови — китицями. Пальто з розчахнутими полами облягало й вирівнювало його, підносячи вгору плечі. Пішов не в батька, не в Шпургелю, а в матір. Замолоду вона теж була висока, і в неї були густі коси й широкі брови. Йому пасував невисокий лоб, завжди затінений чубом, що розсипався, завиваючись, обличчя з правильними рисами, навіть якимись мовби й витонченими: рівним носом, тонкими губами, округлим підборіддям.

Що довше стояв серед склепу, на його цегляній долівці, серед цегляних стін, то йому ставав чутишим той дивний шелест. Він осипався на голову.

Рука лежала на руків'ї кольта.

Григір опустил голову. Той шелест, що його він чув, віддавався у ногах, мовби перейшов йому в ноги.

Це мені здається, що щось шарудить, заспокоював себе. Здається чи привиджується? Про що ж я думав?

І не міг згадати, про що думав.

Узяв ватняк, переклав на сходи. Сів на сходинку й пригадував, що йому думалося до того, коли плюнув на грубку. Ніби нічого. А що і шелестить, і шурхотить?

Дивився на підмурівку. Коли вони з батьком збивали підмурівку, вона не шурхотіла. Не шурхотіли й труни. Може, коли білили? Щітка і шелестіла, і шурхотіла. Але ж це не такі звуки, як із-під щітки. Він почув зовсім інший шелест. Той шелест, який він почув, подзвонював.

Дивився й дивився на підмурівку: невисока ніжка, одна з трьох, що на них стояла труна.

І йому згадалося: так шелестіли вінки. З іржавої бляхи. Ще не взявся за них рукою, ще підступав до них, а вони вже озвалися на його ходу: черк-черк... Тоді він не надав цьому ніякого значення. Тепер же у вишелесті вінків, які стояли тут, де був «Дум родзінї Бачинських» (так написано латиницею при вході), він вловлював містичний зміст. Черк-черк...

Григір змалку нічого не боявся. Вечоріло, всі діти ховалися по хатах. А він, пригнавши худобу з поля, тікав із дому. Мати не могла його докликатися. Вони жили біля церкви, на розі тієї ж вулиці, що й Хмилевські. Щоб ніхто не бачив, Григір пускався городами, перетинав дяків садок, перемахував через церковну огорожу і вже звідси, з-під церковної брами, зорив на хату Хмилевських. Коли в ній засвічувалося, перелітав з горбка на горбок — через вулицю, підкрадався до вікна. Любив дивитися, як тітка

Дарка змивала Катрі в макітрі голову, як, змивши, розчісувала їй коси. Катря на рік-два старша від нього. Тоді він був дитиною. І вона була дитина. Під хатою Хмилевських він простоював, поки не бралися за вечерю чи поки не гасили лампу. Тоді знову перелітав з горбка на горбок — через вулицю. Вимахував на церковну огорожу, сидів на ній, звисивши ноги, і спостерігав за церковними, у густих ґратах, вікнами та білим хрестом над церквою. Відчайдух.

Пустити худобу в спаш, завести коні в шкоду — для нього наче забавка.

Ніхто ніколи не ловив його на слизькому.

Самому ставало дивно, що пригадав шелестіння якихось вінків, і вінки його налякали.

Так-так, він добре зятив, що ступив до цих вінків, але, коли вони озвалися на його ходу, то зупинився, ніби хтось сказав на вухо: «Не йди, не підступай». Він зминув, дав батькові дорогу. Батько вхопив вінки в обидві руки. Бляшане листя й бляшані квіти на залізних обручах шаруділи й шурхотіли.

Григор не знав, куди батько подів ті вінки. Мабуть, кинув у яму, в якій переховували труни.

І ось тепер, сидячи на східцях, пригадував залізні обручі й поприв'язувані до них тоненьким дротом бляшечки. Не міг не пригадувати, бо невідступно чув: черк-черк...

Голова сповнювалася шелестами й шерехами, наче хтось поначіплював йому на вуха ці перетлілі, побиті іржею бляшечки. Вони невідступно ворушилися, похитувалися — надмогильні кульчики в його живих мочках.

Підняв комір, натягнув на вуха шапку, взявся руками за голову й заплющив очі. Перед ним спливали картини, ніби народжуючись із звуків, які він чув, — усе, що пережив, що бачив.

Глибокий рів за Заложцями. Там відбувалися розстріли. Постріл — звук. А люди оберталися, хапалися за животи, наче діти, коли болить усередині. Смішно. Потім руки в людей червоніли. Діти підстрибували і падали у рів. Здавалося, з них сипався пух, як з горобців. Теж смішно.

Трупи втрамбовувалися, щоб більше вмістилося. Заливалися гашеним вапном. Відра — телень-телень...

Не почував страху, коли стріляв. От тільки дуло гвинтівки так нагрівалося, що за нього не можна було взятися пальцями. Відчуття справді неприємне, все одно, що покласти руку на плиту, в якій палахкотить вогонь.

Він подумав: мабуть, кулі, які вилітають з дула, теж розпікаються.

І чому його понесло в поліцію?

На це пряме запитання він нікому, навіть сам собі не міг відповісти прямо.

Невже, щоб ходити з облавами, брати людей, карати, убивати?

Він же не вчився ні в яких спецшколах, його начеб ніхто не готував, вишколюючи.

Зникло одне видиво, постало інше. Довга гора. На ній стоять полукіпки. Сусідові, Турієві. Ніч, але не спиться. Кудись би піти. Можна б і до Катрі. За Владзьом закурило. Владзьо не пішов на фронт бити німців: спроваджував мобілізованих. Тиждень ходив селом і стріляв із своєї рушниці, підіймав усіх на боротьбу, а припекло — ноги на плечі. Катрі хоч не виходь із хати: цвіркають в очі — любилася з побережничком. Перейти б до Катрі. Мати давно їй уже не мие голову в макітрі. Катря не дівчинка. І їм, Шпаргелам, нова влада не дуже на користь. Дядько Данилко понизився. Вже не солтис. Та й за те, що батько хотів вихрещуватися на католика, усі підсміюються. А сусідові, Турієві, нова влада на користь. Мирон повернувся з фронту, з тюрми прийшов Олександр. Об'явився ще один Туріїв — Микола, якого він зовсім не знає. Правив у тимчасовому комітеті, наділяв бідняків землею — вже у сільраді. Миронові — підмога.

І замість того, щоб навідатися до Катрі, він встає, вибирається зі стодоли, йде у поле. Сусідські полукіпки стоять, наче каплички. Підкрадається до них. Знімає з полукіпка шапку, скидає штани й накладає купу лайна. Потім обережно натягує шапку на полукіпок.

І так з ночі у ніч.

Розперізувався й підперізувався — пряжка на поясі черк-черк...

Звозитиме Туріяка полукіпки, ото біситиметься. Не дивина, що шапка з лайном, але як туди забратися, щоб не розвернути полукіпка?

Якби хтось із Туріїв його спіймав і запитав, нащо чинить паскудство, він теж не зміг би відповісти прямо.

Коли ділили землю, їм нічого не припало. Своєї годі, тієї, що купляли в Бачинського й за неї не виплатили. А сусідові нарізали на рівнині. Через рік організувався колгосп. Туріяка записався, а вони — ні.

Робили на своєму полі. Й він робив. І ніби не було в нього ні на кого зла. За землю доплачувати не треба.

Чого ж іще? Вірка замужем. Можна жепити Мефодя, потім його, а Матуня нехай ще попарубкує.

Посунули німці. Літо, а на Довгій горі мух — у хаті не можа всидіти. Якесь поліття на мухи... Сталось під обід, саме сідали до столу. Він зайшов до хати і виманив Мефодя й Матуню: Туріякові хлопці Дмитро і Сашко підібралися до вишеньок. Хотіли наламати гілля, щоб було чим відганяти мухи.

Коли б його хтось узяв за чуба й потрусив, чи вхопив і крутив за вухо, у нього не було б стільки злості, як тоді на малих Туріяк. Погналися, половили їх.

— Комуністи! Колгоспники! — кричав він, Григір. А на Мирона: — Ти по інших селах колгоспи закладав! — Хоч цього і не було.

Палиця у його руках: черк-черк... Він дубасив Мирона, а дурний Мефодь узявся за голову. Садонув і його.

Тоді якраз і приїхав на коні Данилко. Вони з Мефодем і пописалися в поліцію. Треба було нагнати страху сусідові й таким, як він. Олександр вчився у Львові, його не було. Микола має щастя, що його шукали й не знайшли, — повісили б. А Миронові страху нагнали. Випоролі шомполами на сходці. Мало дали. Треба було забити до смерті. Тепер потайки зв'язаний з партизанами. Це папевно. Ще у Заложцях він дістав не одне застереження: кидай поліцію, а то каюк. А хто їх пише, як не вони — сусідський Олександр чи Микола? Нехай напишуть Катрі і Губерту — родакі родачці.

Григір підправив шапку й опустив руки. Повільно підвівся, і думки, які сиділи з ним, підвелися.

Він заходив по склепу.

«Черк-черк...» — почув і сказав: «Підкова». І подивився на свій чобіт.

ІХ

Широкі вхідні stodольні двері відхилені, розчинені й тильні, вузькі. Мирон сидів на вітрі. Черпав лопаткою жито, сипав наперед себе — провіював.

Ганка щойно набрала повну коробку, понесла в комору решетувати.

Він сидів на стільчику і держав порожню лопатку. Гарячий у роботі, тепер не квапився, наче Ганка ще стояла тут і він міг її обпорошити.

З тієї ночі, коли вона запитала його, що він їй дав, що здобула за ним, — відчував поруч себе її присутність. Тоді вони погиркалися, і кожний наступний день ставав ще

пестерпшіий. Ганка охолола до нього, а він не просто відчував її поруч себе — у самому собі. Вона вся була в ньому: зі своїми очима, зі своїм голосом. Її очі дивилися на нього журно. Її голос — теж журний.

Певно, то не Ганка в мені, міркував, а моя журба, мій сум. Думав — захочував себе жити.

Чи не старію? Кажуть, хто старіє, той губить розум.

Набрал у лопатку жита, сипонув. Лопатка легка, ніби не в неї, а зі жмені кинув пашню. Зерно падало півколом. Вітер підіймав полову, звіювалася пилюга. Любо дивитися, як рясним золотавим дощем падає на тік важке жито, як за ним, коло тильних дверей, осідає полова, а пилюга, звітрившись, вимітається зі стодоли.

Миرون любив провіювати зерно над усяку іншу роботу. Обмолочене жито пахло людськими руками й надією. Взявши в жменю пашню, міг довго дихати її духом, дивлячись собі на долоню. Тверде, довгасте, повненьке, з рівчаком посередині — на дзьоб горобцеві — зеренце хвилювало й бентежило. Кожне нагадувало — прожив до зими не марно. Уявляв свій горб, де запущена, закапарена земля. Він, орач, ходив з культиватором, з боронами; Ганка, сини й мати дерли ширій. Дивися: родить земля, не пропала їхня праця. Кидав жито в ріллю, як у пухку постіль, воно кільчилося, врунилося, а він побоювався осінніх злив, сльоти. Копав рівці, спускав воду. Брався мороз. Не вимерзло б! Восени не хотів дощу, а навесні благав його. Надії боролися із сумнівами. Жито стрілкувало, викидало колосся. Надії перемагали — жнива.

Миرونове чоло нахмарилося — дихав духом жита зі своєї долоні й дивився на нього. Ні, таки варто жити. Зачерпнув лопаткою, зробив один мах і перевернув лопатку дном на коліно.

Не хотілося за неї братися. Нічого не хотілося робити.

Він сидів і чекав, коли Ганка знову прийде з коробкою.

Вона підсіювала жито на решеті. Кружляла решетом, спостерігаючи, як зерно переливається. Дрібний стоколос опадав на розстелене рядно. А ріжки, остюки й посмітюха не випадали. Її очі повсякчас стежили за решетом. Жито переливалося, перемиваючись. Ганка мовби вибирувала з жита свої жалі — ріжки, остюки, посмітюху.

Не думала про себе. Заходило різдво. Мука на жорнах не змелена. Повно прання. Яка та хата не є, але її треба побілити. А ще доведеться щось спекти.

Мирон дорікнув, що дав їй те, що й вона йому, — дітей. Вона любила їх більше, ніж Мирона, більше, ніж саму

себе. Не знала, на що б могла зважитися заради них. Усе б зробила, на все могла б зважитися.

Коли наредила Дмитра — первістка, світ для неї побільшав. Дівчиною, потім із Мироном світ не здавався їй надто великим. Вона, Мирон, батьки, рідня... А Дмитро, навіть ще не він, а те, що їй не мало назви, що тільки-но ворушилося під її грудьми, розсунуло світ. Ходила з Дмитром, найбільше побоювалася, щоб не впасти. А роботи не боялася — копала, прала, жала. З'явився Дмитро — і мовби розділилася. Одна, менша частина — це вона сама. Друга, більша — це він, син. Потім ходила із Сашком. Відчуття, що він має бути, сповнювало її радістю і забирало сили. Знову мусила віддавати більшу частину самої себе йому. Двоє синів, дві їхні незвідані долі — не світи, світища, а вона ніби збоку і — помаліла.

Скільки замужем, стільки років Дмитрові, — тринадцять. А заміж пішла молоденькою, сімнадцятилітньою. Дуже хотілося заміж — боялася, щоб не сидіти під коритом: так у Дунаєві казали про дівчат, які засиджувалися в нерестарках.

З Мироном вони зустрілися на ярмарку.

Решето кружляло в її руках. Як вона зараз ненавиділа кукіль, так завжди ненавиділа неправду. Довга гора, своє поле — в цьому вбачала щастя. Вибралася на пустир — їй розвиднілося. Тут інакше сонце сходило. Гріло, заходячи. Її не брала втома. Від світання й до смеркання на ногах. А пізнього вечора, прилігши, спала і в сні обіймала руками своє поле. Не в'язалося з купчею. І їй уперше спало на думку, що не вона сама, а цілий світ не хоче, аби жилося їй із Мироном, аби жилося їхнім дітям. Ця думка засіла глибоко: земля своя і не своя. Не, маєш Довгую гору. Втікай з неї за море, бо на своїй землі ні тобі, ні твоїм дітям нема місця і на могилу.

Скружлявши жито, Ганка чистеньке зсипала в мішок. Сире, думала. Треба його підсушити, бо не вдереш на жорнах. Ще коли її пальці торкалися зерен, вона ніби відчувала якусь радість. Пучкам і лоскітно, і приємно. Чисте зерно зсипувалося, і радість пропадала. Снопи у засторонках. Мирон зіб'є десяток, а більше не чіпатимуть. Нехай лежить у снопах. На готове охитних багато. Облава, заскочать німці із шуцмадами... Та що там казати: змелеш, спечеш, а не знаєш, чи доведеться їсти.

Один раз, вересневої осені, вона жила, як їй хотілося. Ото була воля. Як про це забути? Тієї осені вони перевезли комору. Намолотили жита, пшениці, гречки. Всього

повно і ніяких податків. Їм нарізали із земель Бачинсько-го. На рівнині. Довга гора пахла їй, як багата комора.

Злі передчуття, що на своїй землі нема місця і на могилу, пропали.

Вантажили мішки із зерном на воза, везли продавати, вона відбирала в Мирона батога й поганяла кіньми: швидше б спродатися, купити б краму, обшити дітей і себе. Сиділа на мішках, цвяхкала батогом. Згадувала, як Мирон віз ще недавно продавати останнє, стягуючись на рату, й лукаво посміхалася. Де пані? Вона — пані! Шляхетно сиділа на мішках.

А Мирон куняв, не беручись за лопатку. Пригнічений. Затомлений. Зупиняв зимний вітер своїми плечима, а гнітючих думок зупинити не міг. Вони кружляли й кружляли в голові.

Справді, що я дав їй, Ганці? Якого вона зазнала життя? Що посіла, що здобула за мною?

Вітер, перелетівши через Мирона, ворухив купою на молоту: сам провіював жито.

Тринадцять літ вони разом. Половина з них — через сінці з Йосипом. То Ганка не так підмела сінці, то їхня курка не туди стушила. Не життя — пекло. А тут, на полі, підмітай не підмітай, а хлів хлівом. Сподівалося мати хату, а рік за роком живуть з худобою.

«Що я їй дав?» — питався сам себе. Хату з худобою. Щастя, що встигли перевезти комору. Якби дочекалися німців, Йосип комори б не дав. Ганці на снігу доводилося б підкидати решетом.

Він тупо дивився через тильні двері на білий сніг, прирушений половиною.

Не життя — полова на снігу. Настане весна, сніг зійде, а полова — гній на землі.

Так — так, я дав їй не життя, а гній.

Чого ж від неї ще хотіти, що вимагати?

Ганка не приходила з коробкою.

«Може, вона теж решетує, як я провіюю?» — мучило його, і він заходився коло жита.

Дмитро і Сашко, наспускавшись на лижах, затіяли за стодолюю війну — бавились. Двоє, а дві армії. Мирон осміхнувся: батьки вмирають за своїх дітей, а діти змалку вчаться вмирати.

Нащо йому війна? Спробував, скуштував її на смак — солоня, надивився на її колір — чорний. Кинули їх під Варшаву — м'ясо, кров. У німця розум, як заведений, душі у німця нема: він воює не за своє, завойовує.

Коли-но заgrimіло, йому треба було все покинути й по-датися на Схід, — він не раз так міркував. Але що б тут сталося без нього? Та за тих кілька років пішли б з тор-бами. Не доконала б пужда, доконав би Шпаргела.

Мирон не міг спокійно думати про свого сусіда. Брови звелися, очі підпалювали брови іскрами — самому було дивно, як Григійр не порішив його на сходці.

Згодом до нього дійшло й інше, люди подейкували, що за пиятикою Шпаргела похвалявся Данилкові: «Оженю свого на Ганці, а Миронові гаплик». П'яні слова, а засіли в голові, як сокира. Навіть жартома не заїкнувся про це Ганці, а сам пам'ятав. Що з нею коїться? Відгадував і, не вірячи, беручи гріх на душу, пов'язував Ганку з Ме-фодем. Чужа голова — не своя комора, де знаєш, що ле-жить. А тут стань злодієм, бандюгою, а в чужу голову не залізеши. Може, людина тому й є людиною, що думає, як їй хочеться. Не має сили боронитися руками, то хоч думкою.

А що, коли не чекати, поки німців виб'ють, а ноги на плечі — й у ліс?

Він дивився перед себе, через тильні двері. Полова за-сіяла білий сніг. Вітер не міг підняти полову, не зносив її від стодоли. Полова чорніла.

Ганка докружляла жито. На якусь мить схилилася над решетом: пече хліб із шишками. Хлопці люблять шишки. А ким їй ще перейматися, якщо не своїми дітьми? Добре, що малі, добре, що не доросли до війни.

Скінчивши роботу, перепочивала. Решето нагадало їй давнє, як прийшли з Мироном до Бачинських просити, щоб зачекали із ратою. Пан Адам відстрочки не дав, вар-някав, що мужики, хлопство переживає осінь. А що б він сказав про зиму?

Їй скортіло переговорити про це з Мироном. Хіба вона хоче з ним гиркатися? Само воно чомусь так виходить. Хіба вона воює з Мироном? З усім світом, бо ніде не ба-чить притулку.

Зсипала жито в мішок — свої думки.

— Здорова, Ганко!

Жито з решета порскнуло на підлогу.

На комірному порозі стояла Дарка.

— Мирон де?

— У стодолі.

— Порається, клопочетеса, готуетеса до різдва, — ка-зала Дарка. — Добре у вас. А мені всяка робота валитьса з рук. Слава богу, хоч у вас, як у людей.

Долото з жолобком в'їдалося в поліно. Знімало стружку. Легенька стружка, така легенька, що її можна виміряти лише його оком, лягала йому на одне коліно: другого не мав. Замість нього виставився обрубок, зашитий у штанці, наче у ворчику. Нитки грубі, сирові.

З руки не було видно колодочки долота. Вузкий у плечах, із запалими грудьми, з втягненим животом, усихався, мовби те дерево, яке обробляв. Голова біла. Кінчики чуба рудяві. Дід. А руки міцні.

Коли повернувся з першої світової війни, то вся сила, що не витекла, перелилася в руки.

Безнога людина ні до плуга, ні до коси. Що не придумував, яким чином не примудрявся, а поскачеш, поскачени і звалюєшся. Людина без ноги, як жінка-солдатка, як перестаркуватий удівець. Вдавай із себе веселого, а на одній нозі довго не встоїш. Мусиш підпертися. Без руки легше. Рука з цілими ногами — жінка з дорослими дітьми. Чепіги можна втримати, ціпа прилаштувати.

Знайшов собі діло, щоб не виходити із-за бугая. Сидів перед лежаком, на якому спав. Устав, на лежаку сушилися поліна. Поставлені рядочком — неотесані новобранці, яких довго доведеться вимуштровувати.

А вгорі, на бугаєві, лежало готове. Солдати, упавши, залягають ценом, так лежали ложки.

Долото, заправлене в колодочку із шийкою з мідної гільзи. Ця шийка, вислизькана, роззолотіла, ніби коштовна обручка на пальці. Дід мав не п'ять, а шість пальців. Колодочка долота вросла йому в долоню, і найголовнішим пальцем став залізний, сталевий: п'ять його підтримували.

Навпроти стояла височенька дубова колодка, він її лагідно називав: «Моя баба». Колодка необкорована, щоб коліно не ковзалося. На долівці лежало дві сокири — сокира й сокирка. Те, що в руці, — ото й увесь нехитрий інструмент.

Правда, в темному кутку, в головах лежача з цвяха звисав паперовий мішок. У ньому інструмент не для ложок — для душі.

Світло із вікна падало йому на білу голову. Біла голова світила його рукам.

Важко було вловити момент, коли з підпареного поліна, щоб легше піддавалося, створювалася ложка. Долото шпарке, невтомне й чутливе. Струже стружку, а ніби му-

звук народжує. Ця музика не для душі, але він знав, що і на ложках можна зіграти.

Матвій втішався своєю роботою, розмовляв з деревом, а дерево розмовляло з ним.

— Щастя, — казав полінові, — що ти попало в мої руки.

І поліно, коли в нього вгризалось долото, начеб запитувало:

— Чо-го? Чо-го?

— З тебе могли зробити кольбу й могли бити людей. Ти могло піти на ящики для снарядів. Знову ж таки возило б смерть людям, а я роблю з тебе ложку. Людям на життя. А чи знаєш ти, поліно, нащо дерево росте?

— На-що? На-що?

— Спиняти бурі з неба і тримати води у землі. Для краси і для користі світу, коли ти йдеш на коліски і навіть на домовини. Скажу тобі й таке. Як корисне, тебе можуть замінити залізом чи там ще якоюсь хоробою. Але тебе, як красу, на землі ніщо не замінить. А навіщо людям користь без краси? Люди без тебе перестануть бути людьми. Користь без краси мертва.

Так вони собі розмовляли — Матвій з поліном. Він посварився з Даркою. Через Катерину. Дарка дорікала, що Матвій коло поліна сам став поліном. Треба було за дочкою дивитися, щоб люди не плювали у вічі. Сидить сиднем за бугаєм. Він спокійно проказав: «Найшла хмара, дощ буде». Якби він на неї розрепетувався, Дарка не тупнула б ногою від злості. «Де та хмара, де ти її бачиш? А щоб тобі вилізло!» Матвій на цей раз відповів, в'їдливо жартуючи: «Дарцю, ой, буде тобі соромно, якщо мені вилізе». Цього Дарка вже не могла стерпіти, закрутилася по хаті, паче та мітла. А Матвій розважливо вів собі: «Ліпше поплач. Сльози — благодатна роса». Дарка розтупотілася обома ногами, схопила хустину й хряпнула дверима.

Матвій звик до таких перепалок, бо єдина хата, в якій не сваряться, — могила.

Знімав стружку, і що більше падало її на коліно, то йому відлягало від серця. Ще не дуже старий, але інвалідство, війни і Катерина обклали серце корою самотності. Дарка дорікає, що він відлюдок. Обрубуючи поліно сокирою, він мовби стесував зі свого серця кору відчуженості. Очі засвічувалися, ясніючи.

Почув — грюкнули сінешні двері, відчинилися хатні, але йому було байдуже, хто там. Шкода, що обірвалася розмова з деревом. Дерево без язика. Треба, щоб людину зворушило, інакше вона ніколи не почує мову дерева.

Згорблений, заглиблений у роботу, він не мав бажання підіймати голову. Любив, щоб ніхто, навіть Дарка, не витріщався на нього, коли він з долотом.

— Тату...

Долото зовсім заховалося в його долоні. Матвій мовби боявся показувати, як володіє деревом.

Коло бугая стояла Катерина. У білій шапочці з сизими ворсинками. В темно-червоному, буряковому, пальті, пошитому по талії. В білих валяночках.

Матвій не розпізнав доччиної ходи. Катерина ступала вільно й чітко. Він, батько, не раз милувався, що вона ходить, як пише. Не раз і заздрих, як може заздрити тільки батько. Нехай ходить і за себе, і за нього. Але зараз Катерина пройшла від порога до бугая, плутаючи ногами. «Тату...»

— Прийшла? — спитався, колупаючись долотом, наче нігтем свого пальця. — Сама?

— Сама.

Біла стружка жовтіла від цієї розмови.

— Утікаєш, Катре?

— Думаю.

— Кажі, що втікаєш. Німці не від'їжджають. Їх же-путь, і вони втікають. Туди і дорога. Щоб їм ноги покрутило! — Це була найстрашніша лайка, на яку Матвій був спроможний. Він вилаявся і сказав: — Прощавай.

— Ви на мене й глянути не хочете, тату.

— Надивився.

Катерина зняла із своєї руки замшеву рукавичку.

— Надивився на тебе, Катре, коли ти ще лежала в колісці. Я мав більше часу, як наша мама. Гойдав, колисав, щоб не зірвала голосу. А ти кричала. Лякала своєю появою світ. Недарма народилася з розплющеними очима. З розплющеними очима на добро не родяться.

Вона зняла другу рукавичку. Нігті рожеві. Розпашіле на морозяному вітрі обличчя блідло. Очі темніли, стаючи ще більшими.

— Я просилася, щоб ви мене народжували, чи що?

— Ти не просилася. Ніхто не проситься. Ми з матір'ю народили тебе із самих себе, бо нам так хотілося. Знаєш, яку я зробив колиску? Виплів її з червоної й жовтої лози. Ту колиску в нас хто тільки не випрошував, але ми нікому не дали. Сподівалися — ще будуть діти. Потім сподівалися — будуть у тебе. А тепер у тій колісці мама садить квочку, і квочка виводить курчат. Видно, родові Хмілевських кукурікати й кудкудакати.

Катерині не подобалося, коли про неї говорили — чи про малу, чи про дорослу. Стояла у своїй хаті, де бідність завжди дивилася крізь склеєні шибочки вікон, а нужда чатувала в кожному кутку й не виходила за двері. Вічні злидні хотіли, щоб була покірною, щоб корилася їм — носила з криниці воду, поливала грядки; вони б росли, як росте бульба й цибуля — селянський харч.

Її народили гарною, Катерина в цьому не винна. Краса і є неупокорення.

Темно-русі, аж чорняві коси, заплетені в одну косу, спадали їй на спину тугим і довгим перевеслом. Не могла схвати своїх кіс під білою, із сизими ворсинками шапочкою. Своїми кісьми могла застелити собі постіль, могла на них і повіситися. На чолі вони гладенькі. Під шапочку проліг рівний проділ. Широкі, розкриті брови підкреслювали пряме й рівне чоло, надавали, наче птахові крила, відчуття льоту над землею. Чи не тому очі ніколи не мали спокою? Вони дивилися, мовби весь час розширюючись. Їхня манлива глибина і когось кликала, і сама відсвічувалася: глибокі криниці, з яких важко брати воду, в яких і днює, і ночує зоря. Брови, як береги воду, захищали ті очі. Могла купати в своїх очах, могла поїти, а могла втопити чи дати трутки. Рівний ніс не ділив, поєднував її обличчя, його ніжність і ласкавість. Невеличкі ніздрі, роздмухуючись, оживляли обличчя, і воно манило. В ньому — багато сонця. Воно все якесь висвітлене, начеб вона росла під зорями — під сяйвом з далеких світів, яке летіть на землю серед темних ночей. Губи повні, округле, з долинькою підборіддя втримувало їх, мовби берегло таємницю світання. З куточків стулених уст непомітно пробивалися ласкаві промінці.

Природа, мабуть, довго мучилася, наділяючи Катрю красою: й тоді, коли Дарка носила її під своїм серцем, і тоді, коли безногий батько її заколисував, і потім — завжди. Вона виростала, і виростала її краса.

— Така моя проклята доля, тату.

— Не нове. Владзьо утівав, що ти казала?

Катеринині губи здригнулися й розтулилися:

— Владзьо?! А ви пам'ятаєте ту холодну зиму?

— Замерзали. Найбільше моя нога, та, якої нема.

— Стукотіли зубами, і двері стукотіли, як наші зуби. В хаті не було вогню. Щоб той вогонь був у нашій хаті, я пішла за Владзя. Той Владзьо не втік. Ні!

Батько уперше підвів на неї очі й перестав довбати долотом.

— Я задушила Владзя, тату, — сказала вона й показала батькові свої руки. Одна стискала рукавички цеглистого кольору, друга — гола. Пальці білюсінькі.

Матвій не хотів дивитися на доччині руки. Він мовби і не чув, що вона сказала. Жодна зморшка не ворухнулася йому на обличчі, опущені вуси не посмикнулися. А Катря признавалася: задушила Владзя у лісі, затягла в лісячу нору й там засипала.

Батько взявся за роботу, й стало чути, як долото знімає легку стружку.

— Може, ти й Кобилка задушила?

— Ні, тату.

— Почекай, вернеться й тебе задушить.

Промінчиці в куточках Катерининих уст потьмяніли.

— З Кобилком ти теж принесла нам вогню в хату. За Владзя мали хворост, за Кобилка палили торфом. А в німака, у свого комісара, ти сама прикурила. Мені мама розказувала: людей не пустили з церкви, держать там. Німак править контингенти, а ти підійшла й показала на мигах, щоб дав папіросочку. Він дав і черкнув запальничкою.

— А черкнув.

— Наносила ти нам з матір'ю вогню. Дим очі виїдав. Ну й курва.

— Дякую, тату.

— Нема за що, — відказав батько. Помовчав і промовив: — Я з тобою попрощався.

Катерина стояла, бліднучи.

— Чого ж ти стоїш? Чекаєш маму? Вона не скоро вернеться. Ми з нею посварилися. Певно, подалася на поле, до бабуні Юстини. Поки дійде, виплачеться. Поки вернеться, сльози висохнуть. Я їй перекажу...

— Добре, тату, — сказала Катерина, але не йшла.

У хату ввалився іздовий, який її привіз, — шуцман. У гуні. Шинелі мало, щоб не закоцюрбнути. Не встиг запитатися, чи йому ще довго чекати, Катерина його прогнала.

— Хочу у вас щось просити, тату... — Вона вимовила це таким голосом, як у дитини.

Матвій не обізвався. Він скінчив видовбувати ложку, тримає її за держално й думає: «Кому дістанеться? Ложка, а як дочка. Пусти у світ — не вернеться». Йому не хотілося випускати ложки із своїх рук.

— Чувте...

— Я думав, ти давно пішла.

— Буду просити вас, заграйте мені, тату...

— Що?

— Заграйте, — просила вона й показувала своїми очима на паперовий мішок, що висів у кутку.

— На скрипці й не проси.

— На чому ж ще?

— Подай мені пару ложок з бугая. Мені вставати важко. Зависаєш на тій милиці, що на воротах.

Катерина подала батькові ложки.

— Веселої чи сумної накажеш? Сумної я не вмю.

— Веселої. Буду танцювати, — кинула Катерина й стала роздягатися.

— Піст, але я грішитиму. Бо в цьому гріха нема. Я буду грати голосно, бо біда наша голосна. А ти гуляй: маєш ноги.

Ложки вдарили. Спочатку однотонно, потім розохотилися й почали з перебором. Матвій грав, перебираючи всіма пальцями. Ложки стукотіли об його коліно. А що другого не мав, то грав і на колоді — своїй «бабі».

Як Катерина навчилася ходити, він любив грати їй на пальцях, трумкати на губах, на гребінці, наспівуючи пісню про річку. Приспів веселий: у ньому річка казала, що буде текти й текти.

Катеринині брови зметнулися, взяла в руки свою косу й поводила нею, наче кінцем довгої хустини, закружляла.

Ложки в батькових руках оповідали, що бог дав річці річище, та річка не хотіла ним пливати. Вона пробивала собі дорогу через гори. Бог відмовився від невірної йому річки. Сидів на небесах, цмулив із чортом горілку. Вони забивали доміно на святому престолі, бо з якогось часу саме ця гра богові уподобалася. Бог час від часу, замість позиркувати в карти, позиркував униз: куди тече його річка? І програвав чортові. Чорт спостеріг, що бог програв йому не через своє невміння, а з неуваги. Та скільки він не позиркував униз, нічого не бачив. Перемішуючи карти, чорт нарочито скинув одну із святого престолу. Метнувся її підняти, а карта падала нижче й нижче. Так він угледів річку й закохався в неї. Щоб її любити, позводив греблі, обсадив береги вербами. Але річка не хотіла стояти між греблями. Вона не любила чорта, як і бога. Навесні прорвала греблі.

Катерина танцювала зі своєю косою.

Сідали за стіл, наче на воза, вирушаючи в дорогу, а їхати нікому не хотілося.

Юстина повільно й довго ступала від порога. На столі горіла свічка. До столу від порога два кроки. Але вона не могла подолати цю відстань й, здавалося, що ніколи не подолає: ступила не до столу — до свічечки, на її вогник.

В хаті панувала тиша. Не нова й чистенька, принесена святом, яка збуджує і в якій кожне так собі мовлене слово чується, мовби бачиться, і його хочеться затамити. В тій новій тиші, коли вона приходить, хата переінакшується: чути, як стоять стіни — основа роду. Засвічуються очі — за стіл сідає радість. Люди згодні з хатою, яка б убога вона не була. І хата згоджується з людьми. Малі вікна стають великими, неначе в соборі. Хто знає, як і чому таке діється? Це все одно, що воскресіння із мертвих. Але ще ніхто з мертвих не воскресав і не воскресне. Ні, це час народження любові й згоди жінки з чоловіком, дітей з батьками, всіх зі світом. Оновлюється світ і оновлюються люди.

Тиша панувала стара.

Підбілені стіни — чорні.

Білий рушник на образах теж чорний. Один, довгий, обрамляв Ісуса й матір божу. На його кінцях вишиті голуб і голубка.

Протерті вікна спотіли й цідилися. Скло наче б само розтоплювалося й скапувало у гнилих рамах.

Ганка старалася. Вапна нема, розвела крейди. Перестелила ліжка. Повимивала, що могла. Підмазала жовтою глиною долівку.

І Юстина старалася. Довела до охайності челюсті й припік, повишкрібала ножем стільці, стола і лаву.

Мирон приніс півснопа під образи, сіно під обрусок.

Хлопці ізсукали свічку. Розтопили недогарки, що їх з року в рік приносили страсного четверга й складали в прискринок.

Тільки вона, ота ізсукана дітьми свічечка, яка стояла в буханці з шишкою, пломеніючи, хотіла своїм світлом об'єднати всю родину: кидала своє проміння кожному на лице. Але вона була надто маленька. Ледве жевріла. На обличчях улягалися тіні.

Хата — не хата, печера із глухими зводами. Стара тиша, яка переслухала миті радості й дні, тижні, цілі довгі ли-

холіття війни, жорстокого неспокою, ненависті, виповнила ущерть цю оселю й сама дивувалася, що люди ще можуть тут жити, сідати за стіл, опроваджувати свят-вечір. Бовдуриста, сліпа і глуха, розпросторювала хвилями темряви й гасила свічку. Сама не хотіла нічого бачити, нічого чути, то й щоб ніхто нічого і не бачив, і не чув.

Юстина відсунула стільця, сідала: свічка стояла далеко. Повела оком на Дмитра, на Сашка. Їхні очі сумували. Мирон теж тут, але його голови не видно — у темряві. Ганка опустила голову й перебирала пальцями вензелі обруска. Юстина подумала, що вони всі чекали й не чекали на неї, як, мабуть, чекали й не чекали вечері. Хіба, може, хлопці? Топили віск, сукали свічку. Дмитро казав, що запалить першим, а Сашко казав, що він. Давала їм скалку, щоб засвітили обое. Свічку на різдво засвічують найменші, а за ложку з кутею беруться найстарші.

Яка то свічка світить йому, Олександрові?

Вона простягла руку за ложкою, і в її пам'яті — одвічній людській книзі, де записується тільки конечне, до свід, — потяглися спогади. Їй невтямки, що й коли вечеряли, а як вечеряли.

Полив'янка з кутею стояла на столі, підмощеному сіном. Вона взяла ложку, й сіно зашебуршало, але чомусь не запахло. І їй не згадалися ні сіножать над річкою, ні долина, повна трави. В неї було таке відчуття, мовби на столі під обруском лежало зовсім не сіно, а німа тиша. Доторкнулася до стола, і та німа тиша зворухнулася, сторожко зашебуршала, страхаючи, щоб її не чіпали.

Вона уткнула ложку в кутю, насипану вершечком, обтикану бубочками з бутля. Підвелася із стільця. Хотіла кинути ложку куті до стелі й сказати те, що кажеться завжди, щоб земля родила, щоб жито житилося, бджоли роїлися, а в хлівах телилося й котилося, додаючи жартома: коноплі — до стелі, льон — по коліна, щоб у нас, хрещених, голова не боліла. Та вона мовби забула ці слова. Як чомусь звітріли запахи із сухого сіна під обруском, так і звітріли їй з голови ці слова. Постояла, опустила на стілець.

Сашко, найменший, зробив те, що не зробила бабуня. Підкинув ложкою кутю до стелі, проказав, не зупиняючись і не збиваючись, усе, що треба.

Дмитро штовхнув брата:

— Замарав стелю, а мати білила.

Він не сказав «замастив», а «замарав», по-книжному, і мати «білила», а не «білили». Обвів усіх своїми очима, наставивши їх.

Але Сашка ніхто не сварив.

Мовчки взявся за ложку батько. Мовчки узялася й мати.

Сашко аж розчервонівся. Набив рот кутею й набирив ще.

Юстина подумала, може, він буде господарем. Може, він — один. Миронові господарство не далось в руки. Намагався, тягнувся, а що з того? Вже й з Ганкою сваряться. Дмитро якийсь ніби не їхній. Все йому б якесь слово сказати. Бути б попом, але запізнів: відпопувалося.

Вона дивилася на Сашка і бачила свого Олександра. Колись він теж був Сашком. Сідали за кутю, вона думала: «Боже, дай мені дочекатися, щоб він став господарем, щоб привів невістку, щоб мене обсідали внуки, як бджоли квітку».

Кутя без меду. Ганка присмачила її вишняком з бутля. Мусила б смакувати, а злипається в роті. Не сипка.

Але ж вони рідко їли кутю з медом. Частіше з цукром. Торік ще був цукор. Мирон десь розстарався. Ганка зберегла його до свят. Маляс. Жовтий-жовтий. Юстина вперше такий бачила. Взявся грудкою: замерзлий пісок.

Йй згадалося, як святкувався свят-вечір з Гордієм. Пісний-пісний. Не стояли на столі ні риба, ні оселедді. Вона не мала вишняку, щоб засмачити кутю. Затерла маком. Пам'ятас: поставила пекун картоплі замість хліба. Груба сіль у черенку. Але коли Гордій підкинув ложкою куті до стелі, вона підвела голову. Очі її були коло стелі, а Гордієві коло неї. Гордій проказав ті самі слова, що Сашко. Але ті слова були не такі, а якісь інші: з ними хотілося жити. Жмут сіна пахтів на столі сіножатями, які ще треба було косити й косити. А сніп, під яким вони сиділи з Гордієм на покутті, дзвенів у вуха вивами, що їх ще жати й жати.

Тоді було зовсім по-іншому. Але чому, вона не могла собі пояснити, як не могла пояснити, чому отак тепер.

І тоді в хаті була чорна бідність. Гордій подірваний. Вона, сирота, серед ротів, які б жерли її, бо нема що, а всі сиділи звеселілі.

А тут є хліб. Є навіть олія. Але щоб їлося, між їдою і між людьми повинно стояти слово.

Думала: той божий син народився чи ні, а сіно, а жито народжуються кожного року. Люди святкують — перепо-

чивають, як перепочиває під снігом сама земля. Згадувала: не було в що поставити свічечки, Гордій увіткнув її в бараболю. Серед зими, а було видно і весну, яка цвіла білим цвітом, і літо, яке повшилося сонцем, і осінь, яка паділяла хлібом і яблуками.

А потім ішла коляда. Чорта виганяли з хати. Вели коляду, наче коня на повіді, їхали в далеку дорогу. Хотілося жити та бути, і роїтися, і медитися. Меди медити, синів женити. Свічки сукати, дочок віддавати. Солодкі меди — людям на здоров'я, жовті воски — людям на славу.

То — по війні, а тепер — у війну.

Юстина підвела голову, свічечка в буханці спалахнула й погасла.

Чорна тиша заступила хату. Не різдво — мерлини.

XII

Гребля попровалювана, а верби йшли — біженці.

Зимові зорі ще не віщували схід: місяць був ближче, зорі — далеко. Тиснув мороз, і у вистояному безвітрі блакитніла засніжена земля.

Оксана скинула рукавицю, щоб нечутно зачинити за собою двері, а клямка все одно клацнула, і двері заскрипіли. Їй здалося, що це скрипіння стало чути далеко — на селі, і високо — під небом, що вона вийшла на поріг і збудила ніч — її місяця, її зорі, її довгі тіні, які поклала навколо.

Зачепилася на порозі, не зважаючись ступити. Тримала в одній руці вовняну рукавицю, а в другій — глечика.

Перед нею стояла ніч, обливаючи її своїм сльом: білу хустину, якою закутана по очі, чорний комір кожуха, його широкі поли, бо ж материн, поділ вовняного плаття, витяжки-чоботи з високими халявами.

Оксана йшла святити воду.

Звечора збиралася до церкви мати. Смеркло, до них добився якийсь чоловік, не вступив у хату, викликав батька у сні, про щось перебалакали, батько застріг коні й поїхав. Сіли до столу без батька, ніщо не лізло до рота. Горох, капуста, пампушки — страви холонули, і холонула їхня мова. Батько поїхав з партизанами. Прийшов чоловік, не вступив у хату — не треба, щоб його бачили. Батькові не первина. Він коли й повернеться, не розкаже, де був. Ставили назад вечерю до печі. Мати сказала, що їй недобре. Оксана заснула, а мати не могла. Коли батька нема, вона не спить. Скине чоботи, поставить коло ліжка

і прилягає на нерозстеленому, не роздягнувшись. Скулять-ся, ноги загорне краєм рядна — очі у вікні.

Оксана проспала перший сон і — на ноги. Батькова й материна постіль на хаті. Вона думала, що мати спить, виглянула на хату. Вікна пускали вимісячене світло, яке лилося, наче з рукавів. Материна голова в чорній хустині лежала на високій подушці. Її очі пильнували вікно, яке ближче до порога. Оксана мовби уперше побачила, які в матері очі: сині-сині...

Потім мати встала, збирала її до церкви, і вже очі поволі заголубіли.

Оксана не носила заплетених кіс. Вона не знала, чи вони могли б вирости, щоб їх можна заплітати. Повелось, що мати підстригала їй коси, рівненько підтинаючи над лобом, ніби малій.

Вона перевила голову стрічкою. Не хотіла пов'язуватися легенько хустинкою, а поверх неї — теплою. Хіба замерзне? Але мати наполягла, як наполягла натягнути поверх вовняного саморобного платтячка старенький светр. Оксана комірць того светра загнула, підіткнувши, щоб його не було видно. Вона б відірвала його зовсім. Адже її плаття теж з комірцем. І не з будь-яким. Плаття вив'язане з двох ниток — білої й чорної. Так зараз усі в'яжуть. Це тепер наймодніший колір. Комірць у її платті білий, з ангорських кроликів: шия, як у вишневому цвіті.

Мати здивилася на Оксану, коли вона застібалася своє плаття, і дівчині хотілося, щоб не лише мати, а всі люди в церкві дивилися на неї привітно й ласкаво.

От якби можна було йти на село в самому платті, без старого светра, без кожуха. Чоботи-витяжки на ній ще нічого, але натягнула кожуха й посмутніла: скидалася на стару бабу.

Мати довела її до дверей, поцілувала й вернулася до ліжка, скоцюрблена, зболена.

Оксана стояла на порозі.

Їй хотілося до церкви, вона прикидала, як буде йти, скільки збереться людей, кого побачить, а тут ураз перехотілося. Обняв жаль, що батька нема, що мати прихворіла, гризеться й що вона її покидає. Може, вернутися? Навіщо та священна вода, кому вона помічна?

Але їй здалося: мати подумає, що вона злякалася сама йти греблею, що вона страхополох.

Оксані справді стало якось аж лячно, коли тільки-но вийшла з хати. Брязнула клямка, заскрипіли двері: скрегогливі, в'їдливі й пронизливі звуки розляглися подвір'ям.

Їхня хата під лісом. Стодола. При ній — хлів. Обіч — комора. Вона подивилася на тіні від будівель, перевела погляд і побачила свіжу колію від саней.

«Я буду йти тією колією, яку пробив мій тато, і буду думати про свою маму», — сказала й ступила з порога.

Сніг зарипів, оглянулася. Тільки-но ступила, а ніби за нею хтось ступає.

Колія з-під батькових саней за воринням замість воріт завертала на дорогу до лісу, а їй треба праворуч, до млина.

«Ми ж бачили з мамою, куди завернув батько з цим чоловіком, а я казала, що піду його слідом, — міркувала дівчина. — Треба йти самій».

Млина нема. Німці його зачинили, руйнується. Місток провалений. Така тепер дорога.

Ковзько. Йшла, не підймаючи голови. Несла в глечичку воду й думала про матір.

Її мати любить батька. Згадувалася материна голова в хустині на високій подушці. Мати не розібралася, прилягла. Очі не склеплюються, сивіють. Чекає батька. І до церкви їй, бач, одразу перехотілося. А хіба батько пропаде, запропаستиться? Хіба перший раз поїхав? Відколи зродилася партизанка, то він усе з нею зв'язаний.

Під ногами рипіло. Ноги роз'їжджалися. І те, що Оксана зараз думала, мовби не думалося нею самою, а поставало з того рішення, з того ковзання, бо важко було йти не сковзаючись. І в неї прокинулися ніби ревності до батька. Не стільки до нього, бо ж вона його теж любила, а як до того, що мати його чекає: доччині ревності до матиного чекання. Звечора вони чекали вдвох, але вона заснула, а мати — ні.

Чекає, думала вона. І в цій її думці озвалася непривітність, начеб прокинулася задрість. Як малій дитині, їй праглося, щоб усі звертали увагу тільки на неї. Що мати хвороблива, що їй треба остерігатися холоду, — це Оксана знала, та що їй було зробити із собою, коли прагнула, щоб її чекали, як мати батька, не склеплюючи очей, виглядаючи.

А якби я поїхала кудись, чи мати теж видивляли б за мною свої очі? Певно, що видивляли б.

Але куди їй піти, куди поїхати, щоб переконатися?

Гулькнувши в глибоку вибоїну й, послизкуючись, вибираючись з неї, підвела голову. Від того, що побачила, стало ніяково: чому негарно думала про матір?

Оксана зупинилася на греблі. У небі місяць і повно зірок.

Я немала, я вже велика, тишилася. Ще торік мати не пустили б мене саму. Я виросла.

Греблею йшли верби.

Лежала широка долина. І ліворуч, де колись був став, і праворуч — усе вкрито снігом. Долину залило небесне сяйво. Зоряне проміння черкало, спалахуючи. Сніг не гасив його: сам іскрився. Не на білому — на блакитному черкало й переливалося. І цьому не було кінця-краю під синім небом, де у високостях зірка до зірки мостила вишневі дороги.

Оксана зупинилася: над нею — вишневі світляні дороги, над нею мчать далекі світи, кружляючи, і на землю, їй під ноги падають найкоштовніші самоцвіти. Це не світло падає їй під ноги, а скарби душ давніх-давніх людей.

Певно, так, як іскряться зорі на снігу, зацвітає папороть. Певно, що так — спалахне, а вловити не можна. Цвіт людського щастя. Його б хотілося знайти. Вона б змогла порізати собі руку, сховала б цвіт у долоню.

Я забулася, куди йду, подумала. Не запродати б свою душу чортам... І все стояла й слухала зимову ніч.

І тому, що сніг, блакитніючи, не гасив світла, а сам миготів блудливими й мінливими вогнищами, долина по обидва боки греблі здалася Оксані теплою, незамерзлою. Кругом видно-видно. І вона мовби чує, як дзюркотить обміділа річка. А на греблі стоять білі верби.

І вона запитує сама себе: чого я спинилася й чого чекаю? Насердилася на маму. Яка ж я недобра, зла. Але, мабуть, добре чекати так, як мама чекає батька. Я дуже їх люблю. Я буду їх любити більше, ніж вони мене. У мене болить серце за мамою. Якби батько швидше приїхав. Він завжди повертався вдосвіта. За нього мені лячно й тужно. Це ж не жарти — возити партизанів. Дядько Йосип хліба пожалів: А мій батько поїхав... У нас ціле літо поранений партизан жив — переховувався. Я йому в конопці носила їсти. Нога в партизана перебита кулями. Ми його вигоїли... Хоча б з батьком обійшлося. І коли цих німців поб'ють?

Її думки були миготливі, як іскри на снігу.

Місяць плив тихий і спокійний.

Подивилася на нього й забула про все, що думала. Мовби не стало того світу, в якому вона жила: війна, коли що не день чекається на облаву, коли матір і батька ставлять до стіни й не випускають з хати, а самі все перекидають,

шукають і, наставивши до грудей багнети й дула, погрожують: «Розстріляємо!..» Мовби не стало ні жорен, ні костогризу, а є мука з млина, є справжнє мило. І лахміття не треба закопувати в землю, щоб не поцупили. Воно висить у шафі. Й гітара висить з необірваними струнами.

Місяць-перекрій їхав небом, наче залубні сани: копанці на підрізах, позагинані, гнуті крила розмальовані, — запряжений зорями.

Вона дивилася на нього: спускається з небес до мене, когось везе. Кого?

В очах стуманилося, ось-ось сплакне.

«Ні, я не хочу, щоб ти, місяцю, когось до мене віз, — проказала собі. — Я буду з матір'ю, з батьком», — стиснула за вухо глечика і пустилася йти.

Вона заспішила. Несла зірку на ріжечку своєї хустини. І застібнута не на гудзики, на зірки. Що не круглий бубляшечок-гудзик, то зірка в петельці.

«А, може, я хочу, щоб він до мене когось привіз», — подумала й глянула на місяця. І зірка, яка в неї на ріжечку хустини, і ті, якими позастібувана, ніби шептали, почеркуючи: «Зачекай...»

«Не буду дивитися, не буду», — й нахилила голову.

Побігла підтюпцем. Важкі, для роботи, а не про свято, чоботища загунали.

«Мені б перейти греблю, бо на греблі з молодого дівчиною трапляється, що їй не треба».

Вона подивилася на глечика. «Бач, це ж і глечик чуже всі мої слова — має вухо». — І держала його за вухо.

Блищали сніги — йшла землею, наче небом.

А місяць і собі мовби швидше пустився за нею.

«Він таки наздожене», — й гуркотіли чоботи.

Така ніч, що може збутися, на що й не сподіваєшся, що смутно живе й не живе в тобі, наче пісня, яку хочеться почути. Недарма ото дівчата щедрують...

Йй стало трошки моторошно, але й радісно, що йде сама, без матері.

Здалося, несе не просто святити воду, а щось більше, щось значніше. Всі свої п'ятнадцять літ. Те, що вже було, те, що буде, скільки б не прожила.

З нею це вже траплялося: думати й переживати щось дивне, коли хочеться відчутти на своєму плечі чийось руку, коли хочеться, щоб хтось узяв твою руку в свою. Те незбагненне щось і той невідомий хтось були так близько, що вона оглядалася. Але нікого не було. Серце дурило. Проте в ці

хвилини їй все одно було добре. Ставала легка, наче б захмеліла, могла летіти.

Уперше вона відчула себе такою минулої весни. Із заходом сонця. На тій же греблі. Відчувала — її мовби щось підхоплює, підхопить і понесе кудись. Злякалася, впала на насип, лягла на мураву. Тулилася до землі й плакала-плакала. А сонце зайшло.

Другий раз було серед літа. Пішла до млина, сіла на попровалюваний місток, дивилася на воду, і вода несла її.

Коли знаходить, коли робиться воно — щось, хочеться усміхатися, хочеться плакати, а ніяких слів нема. Думка безсила їх вловити.

«Скінчилася б гребля. Верби йдуть, наче біженці, — у світ за очі, а я розмріялася. Нехай усе, що думала про місяця, стоїть собі на греблі. Коли я повертатимуся назад, настане ранок, й нічого цього не буде», — думала собі дівчина. Хилитнула глечиком — вода не хлюпнула. Заглянула, а в глечику чорно. Скинула рукавицю, встромила в глечик руку, і пальці відчували лід.

«Вода замерзла! Ну й довго ж тяглася я греблею».

Село видніло чорне й поріділе. Наче б хтось попрорубував садки, і хати стояли беззахисні.

Вулиця порожня, а в церкві на горбку світилося.

Вона заквапилася: чого доброго, глечик ще розмерзеться.

Очима відзначила, де хто живе. Поскрипували вздовж вулиці голі дерева.

З узвозу церкви не видно, а люди замаячили. Пробиралися стежками, виходили на вулицю й обстукували чоботи. Добре, що вулицю хтось посипав попелом, — тут була дитяча ковзанка. Люди були перед нею й за нею. Дух дублених кожухів і вовни обвіював її.

Перед церквою зірка зірвалася із середини неба, летіла додолу і гасла.

Несучи у глечику лід замість води й думаючи про ту зірку, що гасла додолу, Оксана зійшла по високих сходах. Отець Сава правив службу — ходив серед свічок.

Людей ще небагато, та вони прибували з кожною хвилиною. Церква наповнювалася й темніла.

Колись воду святили на ставу й пускали голубів. Тепер піп покропить глечики, пляшки, хто в чому приніс.

Жінки перемовлялися:

— Править... — про отця Саву.

Гнали в Німеччину хлопців, дівчат, піп кропив їх на дорогу свяченою водою. Плач, крик, тужба. Німці й полі-

цаї розганяли людей. Отець Сава вибіг із кропилом на вигін. Хлопців і дівчат везли, а він махав кропилом. Щоб усі бачили.

Оксана ставила офірочку перед Голгофою — по церкві прокотився гамір.

— Партизани... Партизани...

Люди заходили до церкви поодиноці, а тепер усі подалися до дверей. Прощтовхувалися.

У церкві залишався отець Сава. Сам. У малинових ризах.

Оксана теж побігла, хапаючи на льоту слова: «Партизани навезли хліба. Будуть роздавати».

Вона прощтовхалася на паперть і в церковній брамі побачила на коні партизана. Шапка набакир. Автомат на грудях. Упізнала: Олександр!

Якби хоч раз глянув на неї!

Усміхнулася і в ту ж мить мало не сплакнула.

XIII

— Тату і... тату-мамо, — слова йому запиналися, голос зривався.

Байдачиха підпихала Климчика, щоб переступав через поріг, і підпихала слова, щоб не втікали йому в горло, — нукала.

Він держав перед собою кошелика, якого розпирало, й ніс, наче самого себе. Шапку зняв ще за порогом, утримуючи на руці, мовби гніздо з пташками.

— Мамо-тату...

Вірка ступила за свекрухою і за чоловіком. Зачинила за собою двері, виступила з-поміж них.

— З вечерею! — гукнула. Одне слово, а ніби їх багато, ніби вони так і покотилися від порога до столу. Й метала очима, начеб когось шукаючи.

Байдачиха стояла, як скалка, що горить одним боком, Климчик — як скалка, що погасла.

— З вечерею, свате і свахо... — промовила Байдачиха.

На лаві й за столом повно — Шпургели.

Велика лампа з бляшаним абажуром висіла на дротах над їхніми головами. Шкелко в дротяній сітці, ніби ліхтарня. Щоб не розбилося. Жовте, цідяве світло пробивалося через дроти, наче через загорожу.

Ще ніхто не вітав вечірників, дякуючи за те, що добилися.

Іваниха стояла під грубою, коло неї тулилася Любка. Шпургела тернув кулаком свої вуси, тоді пальцями розчесав бороду. Звівся над столом, підкручував лампу, пильно міряючи очима, на скільки саме її підкрутити. Світло не доходило до долівки і не розходилося по стелі, перетинало середину хати.

— Прийшли, — сказав. У сказаному не можна було вловити ні радості, ні печалі. Голос певний, глухий у своїй байдужості.

Байдачиха не побоювалася свата — його голосу. Ото має свата — говорить крізь зуби.

— Ла-па-па... — почулося, наче оплески в долоні. Німа Любка відчепилася від груби, кинулася до Вірки. Вони обіймалися й цілувалися.

Климчик стояв: кошелік і шапка погойдувалися в руках.

Світло, тягнучись до порога, не зачіпало йому голови й ніг, руки з одубілими пальцями.

— Ти чого стоїш і тремтиш, як той жид на... — кинув йому, не доказавши, Шпургела.

Надька засміялася. Мефодь і Матуня повставали.

Байдачиха вихопила із синовієї руки кошеліка, добігла до столу, зняла рушника, метнула, і він простелився на увесь стіл. Похапцем виймали принесене. Аж упріла, дістаючи його. Але клала й ставила на стіл так, ніби все висипаючи, щоб швидше спорожнити кошеліка. Хліб посередині столу, ковбасу по один бік, кутю по другий, щоб видно, яку принесено вечерю. Підняла кошеліка, витрусила з нього коржикки. Засинала стола.

Шпургела і сини, Шпургелиха й дівчата, пообертавши голови, зорили на стіл, мовби давно не бачили такого, як оце їм принесено. В жовтавому світлі вони стали мовби одне — жовтаві й голодні.

Іван розкинув руки, стояв наче вітряк. Цілував сваху — Байдачиха потонула в його обіймах. Борода колола її, а вона думала: добре, що прийшла, перебалакають, домовляться.

Мефодь і Матуня, незважаючи, що парубки, а поцілували її в руку. І Любка, і Надька.

Климчик не рухався з місця, радів, що у хаті нема Чалапала й відзначив: ми таки рідня. Всі обіймаються, всі цілуються. Шпургела розвітався з своєю матір'ю, обіймас Вірку — свою доньку, а мою жінку.

Іваниха і Байдачиха спочатку вклонилися одна одній, тоді цілувалися навхрест, а потім цілували одна одній руки.

Климчик пригладив долонею чуба, який спотів. Добре, що спотів і прилип, бо з тим чубом біда: волосся рідке, як не причісуєш, стирчить і втікає з голови. Розрівняв долонею брови, протер очі.

В його очах повно проміння, теплого, втішного. І чого це батько не хотів іти з ними? Чого він вовком дивиться на Шпартгелу? Всі були б укупі. В цю хвилину він не міг і подумати, що Вірка його не любить, що втікає од нього, і хвалив свою матір — недарма був її синком.

Його начеб не помічали, але він не сердився.

Вірка оглянулася на Климчика, показала на нього своїм поглядом і відвернулася.

А коли посідали за стіл і коли Шпартгелиха вийняла з печі смажену капусту, принесла й поставила перед ним, Климчик про все забувся. Сидів між матір'ю і між Віркою. Тесть, звичайно, на покутті, під снопом. Сніп винесуть по водохрещачах, обмолотять і пообв'язують «дідами» яблуни, щоб родили.

Говорити не говорили — випили. Не всі разом — з одного келишка. Всі чекали, поки келишок дійде. Він нікого не минав, крім Любки й Надьки.

Вірка ще недавно пила трішки. Було раз ковтне й передасть келишка. Зараз випила повний.

Климчик випив, закинувши голову. Гадав, що мотнув чубом, але чуб поприлипав до лоба.

Іваниха не сідала. Господиня. Увихалася, крутилася.

Шпартгела не визнавав виделок. Він усе їв ложкою. Климчик упевнювався: тесть, що мур! Не згадував, як приходив перебалакати про Вірку, а тесть вигулькнув із шопи й навіть не запитав, чого Климчик прийшов. Тесть, що мур! Про що перебалакувати? Він не мав би нічого проти, щоб Чалапало був тут. Нехай би сидів край столу, як і належить наймиткові, нехай би бачив, хто сидить з Віркою.

Усе поставивши, Іваниха на хвилику примостилася до столу, перепитала нишком Байдачиху, чому не прийшов сват, і сама відповіла: «Сільця ставить. — І докинула: — Непутящий він. Непутящий», — косуючи на Івана.

Байдачиха не перечила, обмірковувала, як би то допомогти про Вірку.

Шпартгели їли, свого не торкалися, накинулися на її ковбасу. Свої драгли, свою капусту зберігали на потім. Хлопці рвали, як хорти, дівчата, як кішки, а сват уминав.

Коли від ковбаси не залишилося й шматочка, Байдачиха спитала сваху:

— Голубонько, ви й не попробували?

Іваниха кутуляла коржиків. В одній половині її рота є зуби, в другій нема — виболіли. Вона похитала головою, ніби показуючи, де у неї є зуби, а де нема. Не пробувала, та й чим твердо ковбасу їсти. Коржик розтає.

— Як же воно буде? — питалася Байдачиха в Іванихи.

— Обійдеться, свахо.

Вірка випила, але не дуже закусувала, ніби чогось чекала.

— Я не про ковбасу, сватуню. Я, вибачте, прости мені господи, про вашу доньку, а про свою невісточку...

— А... — обізвалася Іваниха, підняла запаску, засвідчуючи таким чином, що й їй нелегко.

— Я таки про Вірку.

Вірка відклала виделку.

А Шпаргела почув Байдачихину мову, підняв свої очі, блимнув на неї, мовби вона хотіла відняти в нього шматок, і зачав їсти далі.

Климчик наступив матері на ногу, щоб мовчала. Навіщо будити біду, яка спить.

— Кажіть, кажіть, — озвалася Вірка й глянула поверх Кліма, поверх свекрухи — на двері.

У цей час двері розчинилися. Вступив Чалапало. Кожух розхристаний, поли підгорнуті. Щось мекнуло.

Поки хто спам'ятався, що Чалапало приніс, Шпаргела вже присідав коло порога.

І Вірка вибралася з-за столу.

— Бирцю... Маленькі... Бирцю... — казав Шпаргела.

Він відібрав у Чалапала двос ягнят. Розпанахав сорочки, гудзики так і покотилися. Посадив ягняток собі за пазуху.

— Здорові, близняточка!

Климчик і собі потягнув із-за столу — навкачечки до тестя.

Шпаргела гладив ягняток. Блимнув на нього.

— Скопів мені не треба.

Байдачиха так і підскочила за столом.

— Скіп?! — крикнула.

Іваниха спиняла її, кажучи, що той старий ніколи дітей не няньчив так, як ягнят, жодної дитини, яку народила, так не няньчив.

Байдачиха плакала, шукала свій одяг, гукаючи:

— Сину, забираймося. Нам тут не місце.

Вона гукала, поки Шпаргела на неї не глянув. Повів своїм оком, умовкла. Байдачиха подумала, що боїться не лише сватового голосу, а й очей. І думала: Федір мій ро-

зумний — не хотів чути про цю вечерю, а як він не хотів синового весілля!..

Климчик, як присів, сидів навпочіпки і не міг звестися. Як же сталося, як? Усі сиділи, і він сидів поряд з Віркою, а тепер Вірка стоїть коло Чалапала. Ще й усміхається йому. Виздыхали б ті ягнята. Де вони взялися?

Мати одягнулася, шарпала його за руку.

— Скіп... Ти — скіп, — не могла підняти його із колін і боялася, що Шпаргела знову скине на неї своїм оком. То таке око — живим закопує у землю.

А Чалапало стояв собі, й не було видно, що він кривий на ногу.

Вступив озброєний Григір. Застукав підковами:

— Ягнятка... Вечеря... — проказав зло.

— І ти розкричався? — відповів йому Шпаргела. — Замерз — сідай за стіл і грійся. — Ягнята мекнули в його пазусі.

XIV

Вітер позадирав китиці — на стрісі мовби дивні птахи з поперебиваними крилами. Сиділи, понадувавшись, як сови. Він ушивав сніпки. Хлопці подавали, повзаючи довгою драбиною. Скидав розмірвлені, старі, чіпляв до лат нові й, вирівнюючи, прикладав китиці.

Із даху розчинявся широкий польовий краєвид, підпертий лісом.

Хлопці, випереджаючи один одного, знімалися драбиною. Виносили на своїх плечах по два сніпки, а коли опускалися вниз, поривалися навколо очима. Над полями панувала Козацька могилка.

Дмитро чорнявий, але білий на лиці. Сашко русявий, але із смагливим обличчям. Віддалено подібні на братів. Дмитра підмивало, щоб швидше на драбину, а з драбини повільніше. Він мовби не подавав сніпки, а залазив на дах дивитися на окіл. Сашко забирався вгору й спускався долу однаково розважно.

Коли мати покликала, щоб котрийсь ішов носити сніг, Дмитро не згодився. Набирай той сніг у відро, що піну, носи в хату, набивай баняки й горщики. Наносився. Не могли викопати криницю? Сашко послухався — не вибрав собі роботу.

Миرون ушивав стріху лежма. Одна нога витягнута, друга підкулена, щоб вага тіла рівномірно припадала на дах, а то лати не витримають. Спостерігаючи за Дмитром, як він смикається то сюди, то туди, які в нього невпевнені

рухи (бере сніжки, а вони розчепірюються), мало не прогнав його, та відразу чомусь збайдужів.

Неголений, з гострою щетиною на бороді, в шапці, що з'їхала на око, сам собі нагадував свою ж стодола з позадираними китицями. Вітру не чути, а в голову начеб щось задувало, але не мав охоти підправляти шапку, затуляти вуха.

Височина, дивний світ у снігах на сонці. А він думав, що тяжко й обридло тонити сніг. Снігу відро, води ложка. Але все хоче жити — коні, корова, вівці. Взимку воду не возять: замерзне в бочці. Мусово тонити сніг. У хаті від того сирість. Відлигло б, сніг потвердіє. З твердого снігу води більше. А почнеться лід, вважай, що з водою біди нема.

Думав про воду, подивився за мостик, під ліс, де били джерела. Все під снігом.

Його думки начеб теж поперемітали замети — копкі, шугнисті. Він копався у своїх думках, як у снігу. Спливла перша тепла осінь на полі, той вечір, коли з Ганкою пішли долиною аж туди, до лісу. Вона щось прала, потім вони милися.

А вже та річечка — потік — змізерніла, висохла. Нема мостика, і намул несе, зарівнює долину.

Спогад дзюрчав десь у ньому, як тоді, у той вечір дзюрчала під шелест лісу річечка. Наплив інший: Ганка принесла посвячені паски, великдень, кинулися за хлопцями, а їх нема. Він пішов шукати. Хлопці ж купалися. За узвозом, у роваці, яким спускали воду з поля. Був теплий великдень. Іншого такого теплого він і не пам'ятає. Ганка сварилася, а він боронив вітрогонів, бо, коли побачив, що булькають, наче чортенята в болоті, то уявилася і давня осінь, і річечка під лісом.

Все, що було найкращого в його житті, — це той осінній вечір. Тоді дуже хотілося жити. З бодем, з мукою. Може, за все своє життя тільки тоді, тільки один раз він і був щасливий. Бо хіба не воно, не те, коли хочеться жити, і є щастя?

Миرون пронизливо втуплювався очима туди, де било джерело, де текла річечка. Набирав звідти снагу, щоб жити. Зі спогаду.

Жив так, думалося, мовби весь час сидів на стрісі: у небо не злетити, бійся, щоб не провалився й не потрощив ребра.

І підбивав сніжки під китиці, виробляв рівний гребінь,

тісно ув'язуючи його перевеслами, а в грудях жила та вечірня осіння година. І річечка, що пересохла, текла йому в грудях.

Вона не могла пересохнути, коли його одягнули в старий мундир, кинули за Варшаву під кулі, і вибухова хвиля підняла над землею, і він лежав, розкинувши руки, — мертвяк. Та хіба не почув тоді — у ньому обізвалася кров, стукала в скроні, потекла по руках, по ногах, як вода в річечці, устав, щоб жити, кликала Довга гора. Тепер фашисти, окупанти дійшли сюди.

Думки ставали тверді, як бетонні: не життя — одвічний полон. Усе життя, як у концтаборі: туди не ходи, того не роби, так не думай.

Мовби та Довга гора, на яку його винесло, обилетена дротом. Тільки він невидний. Але спробуй крізь нього пролізти? Не пролізеш поповзом, не перестрибнеш стрибом.

Ну й що з того, що його, Ганки, матері й дітей не забрали в справжній? Могли й забрати. Якби не вони — Ганка, мати, діти, він так не мучився б.

— Тату, німці.

Дмитро розпластася на даху.

Мирон перестав ушивати сніпки.

На горі, на шляху з'явилася валка — вози, сани, піщаниці. Відразу відзначив: військова частина. Мабуть, перекидають. Ці німаки не були страшні. Вони посувалися зі сходу, а не із заходу, не із Заложець. Якби показалися із Заложець, за худобу — і втікай.

Шлях вторований, нехай їдуть, майпуло.

Валка довга, хвоста не видно. Вона скочувалася швидко, задні насадили на передніх.

Вони не заскочать сюди, не мають часу, й ще подумав: переформування.

— І до нас хтось їде, тату.

Мирон повернув голову в бік села, подивився і взявся за роботу.

— Дядько Григорко. Його коні, — казав Дмитро. — Гніді...

— Подавай сніпки. Розлігся.

Дмитрові хотілося дивитися, як з гори спускаються німці і як повільно непробитою дорогою повзе дядько Григорко. Коні малі, непоказні, а гриви у них довгі, заплетені.

Міг би взяти із собою Оксану, думав хлопець, а то сам їде. І чого йому треба?

Григорко не пхався через замети, які задули дорогу між Шпургелами й Туріями, звернув на поле й підкочував до стодоли.

На подвір'я вийшла Ганка, Мирон на стрісі.

— Чому приїхав?

— Тпру! — Григорко спинив коней і сказав: — Я по жорна.

Ганка відразу забралася, Дмитро закрутився коло дядькових саней.

— Жорна в коморі, — кинув Мирон з даху.

Григорко ніби цього не почув, підійшов до драбини й покликав:

— Спустися. Є діло.

Мирон блимнув очима на шлях, проводжаючи валку німаків.

— Лізь до мене. Подивися на німаків.

— Нехай собі втікають, — відказав Григорко, знехотя ставлячи ноги на драбину. Підіймався неквапливо. Завиднів шлях, та йому не хотілося на нього дивитися. Ще коли витяг на Довгу гору, й перед ним розляглися поля, в душі озався хлібороб, ніби в грудях переплелися корінчики озимини. Снігу багато, добре. Він забувся на мить, чого приїхав. По жорна? Які там жорна! Сонце ходило на широкому просторі.

Григорко дістався до Мирона, приліг і сказав:

— Гарно?..

— Що? — перепитав Мирон.

— Земля... Тільки подивися...

Мирон мовчав.

Тоді Григорко знову:

— Шпургела як у гнізді сидить. Забудувався. Обріс садком, лісом, а в тебе голо.

— В того Шпургели на городі, в землі більше, ніж у хаті, ніж у коморах, — відтинав Мирон. — Євреїв били, а їхнє добро закопували. Не тільки дітям, правнукам вистачить.

На подвір'я вийшла Ганка. Обличчя посіріле, кожен рух драгівливий. Мирон подивився на неї і забув, що казав братові.

— Ганка розгнівана чи роздосадувана? — заїкнувся Григорко. — Посварилися.

Мирон змовчав.

— Моя Ольга теж зобиджена. Всі жінки тепер сердиті: війна підпалила їх, вони аж димлять. — І запитав: — Шпургели не доймають?

— Не мають сили. Григір сам ховається... Глянь на шлях, німакам теж непереривки, — Григорко навертав Мирона до тих думок, які його найбільше висотували.

— Постарів ти, брате...

Мирон як закляк на даху: не міг признатися, що його ріже живцем розмир із Ганкою, безкровна хатня війна, що вони ворогують, воюючи словами і серцями, — слова за-лікаються кров'ю, а серцям її бракує, — що Ганка його не любить.

— Що тебе мучить?

Мирон кинув:

— Світ.

— А кого не мучить? — сказав Григорко. — Я дивуюся, як люди можуть усе витримати? — Йї перейшов на шепіт: — Я не по жорна. Як твої коні?

— А що?

— Я від Миколи, від Олександра...

— От кому ніякий біс не страшний! — вихопилося в Мирона. — Люди святили вду, а партизани привезли селу хліб. Щоб був хліб до води.

— Поколошкали трохи німців. Набрали хліба в паровому млині, — оповідав Григорко, не признаючись, що й сам там був. — А коли роздавали, знаєш, хто найбільше тягнув? Наш Йосип. Упірвав один мішок під пахву, другий і кричить до своєї Ольги, до Раї: «Кидайте глечики, хапайтеся за мішки!» А я, було, приходив до них, щоб дали гелеточку муки в ліс, не дали.

— Я того хліба, брате, не брав.

— Ти будь напоготові. Бачиш, — кивнув на шлях, — вовтузяться. Сунули хмарами, та стекли дощиком. Хлопцям потрібна зброя, збираються вдарити.

— Григорку, я віддав бичка. Тепер коні? А весна?

— Що ті коні? Може, прийдеться життя...

— Ліпше життя, ніж коні.

Вони спустилися з даху, уклали на сани жорна.

Ганка жартувала, що Григорко сидить коло млина, а приїхав по жорна.

— Ти, братово, чогось, як коса?

— Вигострили.

XV

Жили на відлюдді й гралися у полях. Довга гора до вигону, до села крута, розгониста; з її верхів'я летіти туди на лижах чи спускатися на санках — чути в ногах вітер

і висвист у вухах, але вони йшли на горби, де пасли худобу.

Дмитро ковзав на лижах, підпираючись палицею. Лижі фабричні, великі. Їх привіз батько, коли погнали з пораниними німаками.

Сашко пхався. Санчата важкі. Короткі й широкі, зроблені для того, щоб вивозити гній.

Горб, наче у хмарі. Дмитро взявся йти навскосяка. Сашко дерся прямо. Санки тягнули його назад. Він зупинявся. Закинув голову. — Дмитро вже на горбі. Але не спускається, стоїть.

— Боїшся?

Дмитро присів на палиці, взявши її між ноги.

Недалеко шлях, яким утікають німці. День — не видно їх, а на другий покажуться машини, підводи.

Сашко випхався, дивиться на своє обійстя. Воно нагадує гніздо, яке хтось скинув на Довгу гору, і він каже про це Дмитрові. А Дмитро відказує:

— Дурень! Тато і мама ставилися, а ти?..

— Бо як скинуте гніздо.

Сашкові не хочеться дивитися на своє обійстя. Горби, на яких вони з Дмитром, скидаються на хмари. І він із санчатами не на горбаці, а на хмарі. Зав'язаний у хустину, щоб не померзли вуха, поверх хустини шапка, піджачина з довгими полами. Стоїть на хмарі, не кортить його сідати на санчата, зашугує Дмитра:

— А на чому стоїть Довга гора?

Дмитрові смішно таке чути. Той Сашко, справді, дурень.

— На землі.

— А на чому стоїть земля?

— За рибу гроші!.. Он Шпургеленята йдуть.

А Сашко був у своїх дитячих думках: і поля під небом, і небо, і він сам — увесь світ на чому стоїть, що його тримає? Може, цього й знати не можна. Дмитро певно що не знає. І, мабуть, батько і мати теж не знають. Може, тому, що цього не знають, сердяться і сваряться між собою?

— Таки вони, Шпургеленята, — сказав Дмитро.

А Сашко мізкував, десь-то дядько Олександр знає, що на чому стоїть — він учився.

Сусідські дівчата простували до них, везучи санки. Сашко побачив санки, вузенькі, довгі, й стішився:

— Будемо разом кататися.

— Я з ними не буду, — відтяв Дмитро.

Дівчата поспинялися під горбком. Надька замахала до них руками.

— Ти мені лиж ні разу не дав, тепер не даши з ними кататися, на їхніх санках проїхатися, — жалівся Сашко.

— Вони вороги! — крикнув Дмитро і, присідаючи на палицю, орючи нею сніг, поїхав із горба.

Сашко дивився, як за Дмитром куріло: страхополох, розженися з горбка, а він поре сніг. Завернув свої санки, сів, відіпхнувся. Санки трошки проїхали й застрягли. Відіпхнувся знову, а вони застрягли ще глибше, зариваючись у замет.

Соромно стало Сашкові, що в нього такі санки. Треба злізти. І вже не сідав. Узявся руками за дощини, пригнувся, побіг за санками, вдаючи, що їде, а насправді підпихав їх. Сніг із-під копаниць заліплював йому очі, сліпив, руки одерев'яніли.

Німа Любка криво з нього сміялася. Проте не її сміх ображав його, а Дмитро. Щойно запевняв, що не кататиметься з дівчатами, а вже відчеплює лижі, дає їх Надьці, щоб вона дала йому санки, й підбиває не просто кататися з горба — гратися у війну. Надька його слухає, заглядає йому до рота, а він скинув лижі й крутиться навколо неї.

Любка теж поривається грати у війну. Сашкові стало кривдно. Він не стямився, як Дмитро гукав:

— Ми — німці, — й тикнув пальцем на себе, на Надьку. — А ви... — й показав їм з Любкою кулака, — селюки.

Надька згоджувалася з усім, що казав і що робив Дмитро, наче б змовилися заздалегідь.

Вони кинулися на горбок. Дмитро із санками, Надька з лижами в руках. Бігли, не обходячи заметів. Крихкий сніг провалювався під їхніми ногами. Дмитро мовби навмисне продирався через замети, пробиваючи їх. Надька шугала в його сліди. Обое обкурені снігом, засапані.

Дмитро завернув санки. Надька покинула лижі, сіла на санки й вхопила його за плечі.

Санки помчали, перекинулися. Дмитро й Надька злетіли, проїхали коліньми, покотилися перекидом. Сміючись, Дмитро підхопився, узяв руки на переваги, вдаючи, що з автоматом. Те ж саме зробила Надька.

Закутана у велику хустину, перев'язана попід пахвами, Любка боязко підступила до Сашка. Сашко, покліпуючи в'язами, дивився на Дмитра й не впізнавав його.

— Падай!.. — крикнув зло Дмитро Сашкові. — Падайте!.. — крикнув удруге на них обох з Любкою.

Сашко вправ лицем у сніг. Любка вивернулася. Дмитро й Надька марширували: німці прийшли.

Тратахкали губами — стріляли. Підняли Сашка й Любку, гнали їх у полон. Сашко й Любка нічого не могли їм зробити, але коритися не хотіли.

Любка сердилася на сестру, що вона з нею не заодно. Сашко сердився за те ж саме на Дмитра.

Сашко ненавидів Надьку. Через неї Дмитро звирів. Вона винна. Любка ненавиділа Дмитра. Він підбив Надьку воювати. І вони, два роди — Турії і Шпаргели, що ніколи не мирилися, заскреготали зубами — Любка і Сашко.

Очі обом наливалися кров'ю, губи тремтіли.

І Дмитрові й Надьці все це було байдуже: старші, сильніші, могли чинити з меншими, що заманеться. Усміхалися одне одному. Було байдуже, за кого обібралися, аби разом погратися.

Сашко не міг поєднатися з Любкою, як і Любка з ним. І коли дійшло, що в них мали забирати хліб, він крикнув з призвою:

— Хай той хліб пропаде. Я йду в партизани.

Любка показувала на мигах: поки Дмитро й Надька не нападають, треба хліб ховати, закопувати.

Сашко обтріпнувся й пустився йти. Любка підбігла до нього, вчепилася за рукав і не пускала. Він не міг вирватися й вкусив її за палець. Не так собі, а по-справжньому.

Любка заверещала, показуючи свого пальця.

Надька напала на Сашка й лягнула його по обличчю.

Дмитро якийсь час не зважувався встрявати у бійку. Він підскочив до Надьки й до Сашка, думаючи розборотити їх.

Любка сичала. Надька дивилася косо й гнівно. Сашко наставив кулаки.

— Не казяться,— втихомирював Дмитро.

Його ніхто не слухав.

Надька й Любка накинулися на Сашка. Дмитро кинувся його захищати.

Та війна, у яку гралися,— світова, схилилася до свого завершення, а між ними, дітьми, розпалювалася.

— Мальовані санки хіба ваші? — кричали хлопці. — Пограбовані. Ви — грабіжники!

— А лижі у вас чий?

XVI

Боліла голова, і Ганка прокинулася. Її сон був неспокійний. Голова боліла у сні. Спала й чула, як вона болить: колує й колує, а скроні стискає. І шумить. Той шум, подразливий, холодний, пробирався морозом по жилах,

розходився по тілу. Подушка тверда. Не спала — всю її млоїло. Гризло й гризло відчуття, що непритомніє. Не могла цього позбутися. Хвилина за хвилиною, а ніч пливла. Не перша ніч, коли в болісному, страшному, напівпритомному подрімуванні відчуваєш втрату кожної хвилини свого життя, днів, що вже не вернуться, а які нові? Тупа мука не давала їй дихати. Боліла голова. Ганка неусвідомлено передчувала: відмірювалася не просто хвилина за хвилиною — вона губила саму себе.

Їй довго не хотілося й ворухнутися. Нехай колупає і колупає, нехай стискує скроні, нехай шумить і нехай обкладає морозом, таким, коли і тіло, і середина в кризі. Може, до неї підступає смерть? Може, вона вмирає, повільно згасаючи?

Не боялася смерті. Якби тільки смерть прийшла раптово. Свічка горить. Дмухнути — і світла нема. Навіщо їй догоряти, якщо нікому не світить?

Не розплющувала очей.

Вони теж боліли. В її очах стояли жовті вогники. Склеплюючи повіки, не могла їх погасити.

«Горить», — пробилось в мислях, і те її слово, що вона його не вимовила, яке пробилось в розначі, як проблеск свідомості, начеб постукало в серце.

Ніч тиха і темна.

Мирон спав, мовби впав у воду.

Із печі доходило урирчасте дихання свекрухи. Стара. Спить, а груди говорять. Втишено спали хлопці, діти.

Жовті вогники жевріли в Ганчиних очах: усі сплять, вони всі сплять, і нікому нема діла, що в мене розвалюється голова, що я ніяк не можу заснути. Чому вони со-лодко сплять?

Почуття, що вона самотня тут, у цій хаті, під її дахом, де чоловік і сини, де її мало б зогрівати родинне вогнище, холодило ще дужче.

Самотність, люта відчуженість були понад це все, що освятилося шлюбом, народило дітей і називалося сім'єю.

Блимнула на Мирона — голова лежить на подушці вниз, — і збурилася. Стало бридко, що вона з ним в одному ліжку. Відразу ж уявила, як сплять діти, обклавши свекруху, й ніщо тепле не ворухнулося в її душі.

Всі, вони всі сплять. І та хата спить. Сплять її стіни.

Ганка відчула, що нема найменшого зв'язку між нею і між тими, з ким живе, серед чого живе: з Мироном, зі своїми синами, зі стінами цієї хати. Все це чуже. З Мироном мовби і не жила. Дмитра й Сашка мовби вона й не

народжувала. До тієї ліпленки вона мовби не докладала рук. Всі чужі і все чуже.

Встати, накинути на себе лаха і йти. Йти звідси світ за очі, щоб нічого не бачити, не мучитися, не страждати.

Покрадьки, злодійкувато вставала з ліжка.

Вставала, покидаючи в ньому своє тепло.

Байдуже, прокинеться Мирон чи ні. Не могла дивитися на нього, як він спав — головою униз. Іти, йти, щоб не бачити ні його, ні тієї хати!

Куди? Вона вже раз утікала. Рідний батько привіз її назад. Але Ганка не думала куди?

Її випихало, гнало. Їй не хотілося жити. Може, шукала свою смерть? Може, сама смерть випихала, гнала й кликала її до себе?

Вона накинула через голову спідницю, вхопивши її зі стільця.

Чоботи, настролені на поліна, сушаться коло груби. Вона пам'ятала, що вони сушаться. Озується, вдягнеться у сачок.

Сира долівка одразу обдала їй босі ноги холодом, але Ганці вже не було морозно. Навпаки, жарко, задушливо. Пов'язалася хустиною, витерла з лоба гарячий піт.

Вступила в чоботи без онуч. Швидше б виметнутися, швидше б забратися, а вони нехай собі сплять.

Ніщо не зачепила, нічим не грюкнула. Сумно повела оком туди, на піч, де спали діти. Клямка в дверях брязнула, прощалася з нею. Пороги пускали.

Вона вийшла з хати — поли сачка розпанахані, тепла хустка в руці. В голові втихало, і не так постукувало в скроні.

А піч — уся земля в чорному.

Найменшого вітру. Хмари обклали небо й спинилися. Білі сніги стали чорні. Темна стодола, темна комора, темна хата, під якою вона спинилася. Вийшла з темряви і в темряву увійшла.

Дзеленькнув ланцюг. Із-під комори виліз Мурза.

Ганка зраділа, що собака почув її й виліз із-під комори. Ступила до нього, а він потягнувся до неї. Заскавулів пишечком, ніби заплакав, і залащився.

Їй на очі набігла сльоза. Вона не могла збагнути, чому сплакнула. Захотілося плакати. Не голосячи, не ридуючи, давлячи плач у собі, ковтаючи його, а сльози щоб лилися й лилися.

Дала руку собаці, і Мурза лизнув її. Він здивувався, що лизнув їй руку, а вона її не приймає. Собака повагався і лизнув ще раз Ганчину руку.

Вони стояли й дивилися одне на одного — людина і звір.

Переластившись, Мурза нашорошив вуха. Ланцюг натягнувся, не пускав його від комори. Собака хотів збагнути, чому Ганка вийшла серед ночі. Він бачив, що вона плаче. Раптом знявся на задні лапи, а передніми потягся вгору, до її грудей, начеб поривався злизати з її очей сльози.

Ланцюг не пустив його. Собака підібгав хвоста, задер голову і завив:

— Ау-у...

Ганка злякалася.

— Мурзо, мовчи! — гладила його. Він пригнувся й скавулів.

— Не пускаєш мене?

Собака занурювався головою в її руки.

— Пускай. Ти будь на прив'язі, а я не хочу.

Шерсть на ньому іжачилась. Ганка гладила його, відчуваючи, що шерсть стоїть сторчма, не прилягає.

— Йди собі під комору. Ти замерз, Мурзо.

Собака прийняв голову з її рук, глянув на неї, обернувся й потяг під комору.

Ганка накинула на голову хустку й пішла. На дорогу, швидше з тієї гори.

Вона ступала твердо. Вже поминула Шпаргелу. На дорозі, на санній колії стало їй легко, навіть весело. Ступала й не оглядалася.

Ішла з Довгої гори і скидала ту гору із своїх плечей, бо надто довго вергала її на собі.

Невидна ніч. Санна колія. Буде сама із собою і нічого не треба, тільки б перестала боліти голова.

— Стій!

Ганка почула, що її окликнуто, але не спинилася.

— Стій!

Їй хотілося втікати. Вона кинулася, щоб бігти.

Але хтось наздогнав, ухопив за плечі, повернув головою до себе.

— Висліджуєш? Пантруєш?

Шпаргелів Григир узяв однією рукою її за горло, а другою — за підборіддя, задираючи голову вгору.

— Не спитья? — допитувався.

Вона силкувалася сказати, що нікого не висліджує, що він їй зовсім не потрібний, а Григир ще міцніше стискав за горло й завертав їй голову назад.

— Уб'ю і заграбаю в снігу.

Сказати йому, щоб убив, щоб заграбав, але не мала голосу: з горла чувся лише хрип.

— Нині пощаджу. Але не ставайте на моїй дорозі. За-
рубай собі на носі. Так і Миронові скажи.

Він турнув її в груди.

Вона полежала на снігу й вернулася на своє подвір'я.
Мурза не виліз із-під комори і не перестрів її.

XVII

Шпаргела найбільше не любив спати. Особливо взимку, коли і земля, і все, що на ній росло, засинало міцно й на-
довго. Ще не любив заходу сонця — довгих тіней.

— Як не крути, як не верти, а не йде до куті, — казав
по різдві, радіючи, що день довшає.

Сонце заходило, він не давав нікому спати: дівчата з ма-
тір'ю пряли, парубки скубли, якщо не вовну, то пир'я. Бли-
мало світло — це означало, що Шпаргели жили. Й Іван,
куючи молотком, — робив ланцюга а чи натинав з дроту
цвяхи — так чув усіх своїх домаків, що робили діло, як
свої пальці, що стискали молотка. Всіх чув, крім Григора.
Той дармував, відсиджуючись.

Бралось під північ, Чалапало з Віркою йшли собі на
вишки. Зморені дівчата ледве дотягалися до ліжка. Мефодь
і Матуня вкладалися валетом.

А Шпаргелою воловодила якась сатанинська пристрасть.
Іваниха боялася його, лягала посередині, Надька й Любка
по боках: загороджувалася доньками від чоловіка.

А він боявся сну. Із заходом сонця йому здавалося, що
сам стає тішню. Гасили лампу, розливавсь морок. Іван брав-
ся рукою за руку — чи в нього ще є руки? Посмикувалася
борода, здіймалися брови, зіниці розширювалися, але його
заливав морок, і він не міг побороти відчуття, що надхо-
дить скін. Ляже і — решта, капут.

Підіймав ногу, ступав по підлозі. Невпевнено, лякливо.
Якась невидима сила брала за плечі. Простоволосий, із
задертою бородою, роздягнений витикався на подвір'я. Не
обходив — оббігав своє обійстя. Чи все на місці? Пере-
махував, хекаючи, через замети.

Надворі начеб отямлювався: бачив свою хату, свої хлі-
ви. Слухав, нюшкував. Худоба не спала. То чого мав спати
він?

Очі сльозилися — вертався до хати. Його ліжко стояло
на кухні, побіля печі. Роззувався, клав валянки на припік.
Лігши, натягував на голову рядно, і враз йому ставало
душно. В голові не скніла ніяка думка, серце стукало:
«Вмреш, умреш...»

Що йому смерть? Боявся тиші. Вставав, курив: любив, щоб шкварчало. Накурившись, підступав до дверей у кімнату, ставав на порозі.

— Ти... — проказував кличучи.

Іваниха не спала. Лежала й терпла між доньками.

Чекав.

Шелестіло рядно, шелестіла на Іванисі сорочка. Виходила до нього. Зупинялася коло печі й плакала.

— Чого ти хочеш?

— Нічого.

Вона тулилася, припадаючи до печі, і піч підтримувала її.

— І нащо ти мене зриваш? Коли ти вже заснеш? — слюзи скапували з її немолодих очей і лилися цюрком.

— Ти... — проказував він, не усвідомлюючи, навіщо її збудив. Чому будить по ночах?

— Ти мене зістарив. І чому я не вмру? Смертонько, голубонько, де ти? Смертонько, приходи... — скімлила вона.

Але смерть не йшла.

Іван стовбичив у підштаниках, у розхристаній сорочці.

— Ти... — звертався до жінки. Не крізь зуби. Його «ти...» перескакувало через зуби, наче через штахети, — ласка, на яку був спроможний.

Похитувався, підступав до Іванихи, і їй здавалося, що хата похитується, що стіни падають.

— Замерзла? — допоминався й пробував усміхнутися.

— Я вся з морозу. Я вся, що лід. Ти визимнив мою душу. Моя душа зимна.

Йому не вірилося. Він хапав її. Не обіймаючи, хапав, наче снопа, якого несуть і складають у полукіпку.

Іваниха не боронилась. Була мовби мертва. Його пальці чули її холодне тіло й холодні кості.

— Йди... Ти... — цідив крізь зуби й відпускав її.

Вона шарахалася з кухні. Шерхотіла сорочкою і втікала, як розмервлений сніг із поля, коли б мав ноги.

Западала тиша. Шпартгела крутив більмами. Стовбичив, п'ятами й пальцями уявившись у долівку, — земля ще тримала його.

Коли осів на Девгій горі, був переконаний, що переживе Бачинського, що розростеться синами й дочками — своїм корінням, і ніхто його коріння не вирве. Мовби так і сталося: від колгоспу боронився зятем, Чалапалом, від німців — сином, поліцаєм. Війна, зворушення народів, світова бойня начеб поминала його. Снаряди перелітали через Довгу гору.

Піднісся над подіями?

Хе... І те, як купував землю, і те, як не вироблялася купча, й те, що до колгоспу — земля усім і для всіх, і те, що з війною вона знов його, та чи надовго? — усе стриміло в його душі, наче гострі пожі. На який бік не лягав, кололи. Це вона — земля. Замість того, щоб зародити віру й надію, зродила ножі.

Григір ховрахеує в гробі, Вірка вернулася до Чалапала. Він вистовбичився. А мабуть, і не такого дочекається?..

Життя, як його Іваниха: щойно була тут і вже її нема.

Білки поверталися. В мороці, ніби в небутті, він побачив те, чого найбільше не хотів бачити й згадувати: Мирон віз колоди, а Ганка його поцілувала. Ганка поцілувала Мирона і врятувала своїм поцілунком. Якби вона не поцілувала, за Мироном загуркотіло б у ярузі, вороння кісток не знайшло б. А він, Іван, живе — заточується, і ніхто його не поцілує.

— Падаю... Я падаю... — прохрипів сам собі й стояв серед кухні. Рот відкритий. Зуби стирчать.

Ніч не минала. Довга. Зимова.

Досвітком Іван вибіг на подвір'я, набрав у пригорщі снігу і вмивався.

З вишок спускався драбиною Чалапало.

— Василю, — покликав його.

Чалапало повів бровою.

— Василю, а ти мені таки рідний...

Чалапало подивився на Шнаргелу, на його бороду, в якій позастрягав сніг, і розсміявся.

XVIII

Мирон квапливо вертався із села — вечоріло. Захід не палав: роздерті хмари, білі й сиві, заступали обрії. Хмари не повзали. Високо піднявшись, посминалися, і сонце, зайшовши, здалеку, з іншого кінця світу, освітлювало їх.

Ішов легко. Білі й сиві хмари клали на землю рожеві тині, червіньковий сніг вабив своєю незайманістю.

Вибрався на гору — земля навколо еднається з небом, і він усередині тієї єдності.

Давно не голився. Борода, як густий куш. Брови розколоскані. І очі, і губи — все заросло.

Хотів лизнути губи, лизнув колючу щетину. Самому стало гидко. Знав, що йому негарно неголеному. Як вовкулака.

Світ вечірній, чистий.

Під кожухом, під маринаркою відчув на собі засолешену й заповзану сорочку, шкарубку на спині й липку під пахвами. Здвигнув плечима, сорочка не відлягала від тіла. Онучаста, як мішок, що прогнів.

Дмухнув ніздрями, видихнув і наче виплюнув із себе якусь гідь, що набралася в груди.

Повітря, очищене снігом, осмалювало йому обличчя, пощипувало і, з морозцем, надимало легені.

Чоботи із поруділими пісними, лисими передками, човгаючи, збивали на невторованій дорозі вмерзлі горбочки, сторчачки. Вичеркувалася пороша. Помахував руками, і вітер висівався з його рукавів.

Сніг поскрипував, а він чув землю. Замерзла, а гріє. І Мирон, висіюючи з рукавів вітер, казав собі подумки: ех, та була ж весна рання і сонячна, коли переорювалися межі,— зачорніло, а потім враз зазеленіло. Поля зародили, що нікому й не снилося. Трактор виорав землю, як вона ще ніколи не оралася. Я стояв у глибокій борозні, трактор пахкотів: «Так-так»... — А я йому: «Так...» А вийшло зовсім не так: чекали жнив, а жнива обсіпалися. Якою ж буде ця весна?

Перед ним давно завидніли і його, і Шпартелине обійстя, та він як не бачив їх — свого й сусідового. Ніби вертався не додому.

Кидав бчима по престору, туди за шлях, на ліс, посивілий під посивілим небом. Захід стояв у позелочених хмарах, а схід темнів. Над лісом западав вечір, і було видно, як він западає, розпросторюючись.

Мирон косував на ліс, шукав у ньому захисту, й під навислими бровами тепліли його очі.

Наблизився до свого обійстя. Недавно підшивав стодолу, а вітер знов поїдїймав сніжки. Не скоро полізе на неї. Йшов із села і в ньому росло переконання: він і робив, і жив зовсім не для того, щоб вкоріюватися на цій горі, для чогось іншого, значнішого. Може, навіть для значнішого, ніж одружитися з Ганкою і мати дітей. І воно, це інше, почнеться не колись, а із цинішнього вечора, бо досі він хіба жив — рився, як той кріт у землі, й боявся, щоб його не викинуто з кротовища на денне світло.

З посмішкою, потішаючись сам над собою, і водночас спохмурнілий, щось знаючи, ввійшов на своє подвір'я.

Ганка і хлопці несли зі стоділи оберемками солому — на підстилку худобі й свиням.

Мирон зупинився, давав їм дорогу. Ганка спечалено зиркнула на нього. Солома заважала їй дивитися. Ганчині

руки обіймали наостричений оберемок, очі — в солом'яних стеблах. У Мироновій поставі, в його обличчі вловила щось невідоме собі. Мирон був якимсь іншим. Одним рушив до Григорка, бо навідалася Оксана й сказала, що потрібний батькові, а іншим повернувся. Туди ішов, зігнувшись, а тепер стоїть вирівняний. Що його випрямило? І в її спечалених очах спалахнула настороженість.

Мирон крутнувся і швидко подався до хати.

Ще з порога гукнув:

— Мамо, теплої води, — й став роздягатися.

— Я ще не розпалювала. Нащо тобі? — перепитала Юстина.

— Бритися, мамо.

— Може, з обіду є в горнятку. Зараз подивлюся. Топимо той сніг, топимо, а худоба все випиває.

Голий до пояса, Мирон гострив на осілку бритву. Юстина в глиняній кружечці подала ледь теплу воду. Він голився завзято. Задирав угору носа, підкладав язика, надимав лиця, витягував шию.

— Мамо, чисту сорочку.

Викачана біла сорочка пахла зіллям і росами. Була злежана. Мирон розгортав її, полотно тріщало, накидав миттю, як колись хлопчиком, одягаючи чисту сорочку із суботи на неділю.

Поверх чистої сорочки натягував те, що поскидав, мовби його хтось кликав, і він чув чийсь голоси.

Юстина заходила коло печі.

— Куди ти на ніч?

— Поїхав, мамо, — збив шапку набакир, а не посадив на вуха.

На подвір'ї Ганка теж допитувалася, куди він, відповідав, що не за море. Й посміхнувся.

Дмитро й Сашко допомогли вивести коней.

— Ідь і не вертайся, — кинула сердито Ганка.

Він поважно сказав:

— Усе може бути, — і цвѣхнув батогом.

Хлопці примітили: мати лиха на батька, батько лихий на матір. Батько не сів, упав на сани, завернув не на село, до шляху. Наслухали — постукували копита, порипували копапиді й теленькав дзвіночок. Дзвіночок дзвонив у долині, коли батька не було видно.

Ганка подалася в хату. Худоба попорана. Заморити черв'яка й сідати до коловороту.

Юстина, прихилившись, пильнувала в печі вогонь. Зосереджено дивилася на купу полінець, які палахкотіли,

й кидала у вогонь свої невеселі думки, щоб горіли, як дрова.

В хаті ще не вивітрився Миронів дух. Ганка побачила на стільці брудну сорочку. Засвітила — стіл заляпано водою: брився, одягнувся в чисте — і знов помислила тими словами, які сказала йому зопалу: «Ідь і не вертайся».

Вечеряли мовчки. Оббирали картоплю, вмочали в чорну сіль, задурену олією. Про Мирона ні слова.

А вуха в усіх наставлені, чи не продзвенить дзвіночок?

Полягали, Ганка сіла до коловоротка. Повернула колесо, коловороток зафуркав, і вона повела нитку.

В хаті стали кужіль і Ганка. І дві голови — дві тіні на стіні: куделя кужеля і її, нахилені одна до одної серед темних кутків.

Пальці посмикували кужіль, вививали нитку.

Минув той час, коли вона пряла й думала, скільки-то натчеться полотна, кому й що пошиють. Їй хотілося б про це думати, але якби вона могла прясти свої думки, як випрядає нитку. Думки не залежали від її волі. Коли пряла дівчиною — марила про придане, вививала свою нитку й усе позиркувала у темне вікно. Мати сварилася: пізно, кидай! А вона не кидала. Їй все ввижалося, що під вікном, серед темної ночі хтось стоїть. Вона пряде, а він стоїть і дивиться. Дивися, а я не спатиму до півночі, але і ти не спи, дивися, я пряду наше придане.

Мирон не стояв під її вікном.

Вони побачилися на ярмарку.

І зараз, коли вже стільки прожито й пережито, коли від її дівочого приданого не залишилося й маленького фантика, вона поверталася своїми думками в молодість. Не хотіла про це думати, докоряла собі, що думає, втікаючи в минуле, якого не завернути, і не могла себе пересилити.

Шалений ярмарковий день — перша зустріч з Мироном поставала перед нею, як ріка. Що було перед тією рікою, то все добре. А що за нею — на іншому березі.

І зараз, ведучи нитку, зафуркана коловоротком, думала: на краще, що Мирона нема. На краще, що свекруха і хлопці сплять. Вона собі насамоті. Пускалася в свою молодість — перепливала річку, а нитка, яку пряла, не пускала.

І не хотілося їй прясти, як не хотілося із запалом робити ніякої роботи. З усієї своєї праці не бачила ужинку. Сама мученицька мука. Не живеш, а скнієш. Аби день до вечора. Совпаєш, надриваєшся, перетерплюєш.

Вона збагнула це, коли їм не давано купити землю, коли збиралися світ за очі в Америку. Мирон наробив сорому

із Шпаргелиними курми, взяла меншого хлопця, менший буде з нею, а старший нехай із Мироном, і зважилася втікати. А рідний батько вернув її і радив вибити. Мирон, правда, не бив. Він ніколи не торкнув її пальцем. Але чому в неї з ним не стало життя? Що відпихає її від Мирона? Чому, як та сновида, із розболеною головою зірвалася серед ночі й ішла не знати куди?! Щоб говорити з Мурзою? Щоб Григорій кинув на сніг?.. Навіщо Мирон її засватав? Навіщо вона пішла? Треба було йти: троє братів, дві сестри — повна хата, а хата мала, господарство нікчемне. Ніхто не хотів до неї свататися.

З кагали випхали, в кагалу й ухнули: ярмарковий торг.

Упочатку вона так не думала. Упочатку і Мирон їй подобався. Може, й любила його. А тепер мовби щось пороблено.

Брати і сестри від неї відцуралися. В кожного своє. Дунаїв за тридцять кілометрів. Далина. Ніхто не прийде, не провідає. Вона як на чужині. Відпали одні від одних.

Її не тягне до них: розум усвідомлює, що вони є, а серце відкинулося.

У перші роки заміжжя провідували з Мироном батьків, сходилися брати і сестри. Про що балакали? Згадували, як були дітьми.

А десь же є роди, кривняк за кривняка стоїть, кривняк за кривняка горло перегризе.

Нили пальці. У плечах стирчав кілок. Не досмикнула кужеля, нитка урвалася, коловороток спинився, а вона згорбилася, омертвіла.

Дмухнула на світло, щоб настала темрява. І сиділа в темряві, яка настала, і чула: на голові ворухаються коси. Посічені. А були довгі.

— Боже... — прошепотіла. Клякнула на коліна. — Винна, я винна, боже, — казала в куток. — І ти карай, карай мене за те, що привела двох синів і дурію. Дай же мені їх любити! Нащо ти посилаєш мені такі думки, що розривають серце?

Їй бракувало слів звертатися до бога й божої матері. Мирон поїхав, не сказав куди. Пересердившись на нього, жаліла, що він поїхав. Хіба він винен, що вона не може його любити? І він теж не винен. А хто ж винен?

Що зводить людей? Навіщо зводить, а потім розводить?

Це були найстрашніші думки.

Ганка знала, чого їй не хочеться, але не знала, чого б хотілося? Від цього її нехіль посилювалася й жорстокіша-

ла: не могла терпіти дотику Миронової руки до свого тіла, навіть чути його притишений голос. Тепер, нині, навіки. Побачила на столі розбризану воду, сліди, що він голився,— і почула рипіння його бороди. Все у ній вибухнуло гнівом, начеб він не голився, а різав її бритвою, коли й не була в хаті.

— Грішна, я грішна, боже, що народила з ним дітей. Я грішна, що не можу його любити.

І в той же час сердилась, чому не сказав, куди поїхав? «Ідь і не вертайся!»

«Все може бути...»

Мирон відказав їй давним голосом, тим своїм голосом, якого вона не любила.

Згадалося, приходила Григоркова Оксана. Григорко покликав Мирона. Мирон нащось йому потрібен. Турії. Багато їх. І Микола, і Олександр.

Григорко приїжджав за жорнами. Може, вони ще тоді про щось домовилися?

Їй хотілося усе зв'язати до купи, здогадатися, на що Мирон пустився, ніби від цього залежало те, що її мучило.

Уявилася сором'язлива Оксана: скаже слово і почервоніє. Дивилася на мандоліну, яку Олександр клеїв. Мандоліна без струн. Погладила її на стіні рукою. А Дмитро дивився на Оксану — очі туманіли. Якби вона, Ганка, могла так на когось дивитися.

— Боже, я таки дурію,— шепотіла.— Своєму синові заздрю.— Убий мене, боже, на місці. Убий...

На дворі завив собака. Його виття обірвали постріли.

Ганка причаїлася: вив собака й татахкало, строчило.

Вийшла з хати.

Стрілянина поставала на шляху й, перекинувшись, відлунювала із села.

Ганка вибігла до стодоли, зупинилася на розі: гриміло в долині, коло мостика.

А що, як десь там і Мирон? Якщо його уб'ють?

«Все може бути...»

Вона ускочила в хату, розбудила Юстину. Сказала, щоб пильнувала дітей, а сама одягалася.

XIX

Стрілянина не вгавала, розпалювалася. Чалапало не боявся, мовби заздалегідь знав про неї. Нейовороткий, вихопившись на подвір'я, задер голову й рішуче поводив бровою на шлях.

Шпаргела перелякався. Не міг устояти на місці, присідав. Що ж то буде? Ховав у плечі голову.

— Не наробить у штани,— буркнув йому Василь.— Утікайте.

Вірка покосилася на батька, який не знаходив собі місця, й прихилилася до Василя.

— Утікати? А як нападуть сюди? — питався Шпаргела. Зуб не попадав на зуб. Присідаючи від кожного пострілу, гицав на подвір'ї.

Василь не втрачав рівноваги, наслухав стрілянину. На його плечі зависла Вірка.

— Запрягайте!..

На подвір'я вбіг Григир. Це він сказав, щоб запрягати коней, і Шпаргела підгицнув до нього.

— Я теж кажу: запрягайте і гайда,— обізвався Чалапало й, не звертаючи уваги на Григора, не помічаючи Шпаргели, не помічаючи Мефодя й Матуні, які поприростали до ганку, рушив до воріт.

Вірка горнулася до нього, і він ніс її на своєму плечі.

— Може, сюди ніхто не нападе, Васильку? Може, все обійдеться? — З цим вишептом з її грудей виходило тепло. Вірка обважніла.

Чалапало спинився за ворітьми.

У долині бухкало, тріщало, вибухало. Фіолетові вогні, трасуючи, снопасто злітали. Полум'яніло, готіло. Далеко, за двома горбками, а мовби осмалювало Вірці брови, обличчя, і вона затрусилася.

— Стялися,— проказав, наче чвиркнув, Чалапало. Він збагнув своїм глуздом: партизани напали на якийсь німецький підрозділ.— Утікай,— проганяв Вірку.— Марш за своїми, трусишся.

— А ти?

— Я не боюся.

Без шапки, в кожусі наопашку, накинutoму на сорочку, скидав зі свого плеча Вірку. Коси їй розпатлалися.

— Я тебе не покину.

Він обняв її своєю рукою.

— Ну й зимна,— процідив. Йому з нею завжди було тепло. Вона його гріла. Він обіймав її рідко. Вона сама обіймала його.— Як лід..

Не любив її зимну. Холодна, вона ставала важка й колдиста. А з Климчиком, певно, завжди була зимна? І захікав.

— Не смійся.

Василь опустил руку. Не хотів її обіймати і не сказав, чому хіхикнув.

— Василю, страшно. Вогонь переноситься сюди, до нас. Чалапало рішуче рушив назад на подвір'я. Вірка забігла перед нього й казала:

— Я не буду боятися.

— Їдь.

Коні вже стояли запряжені. Надька й Любка сиділи в подушках. Іваниха не знала, що їй ще виносити, що ще брати.

Шпургела гукав:

— Де батіг? Де батіг?

Його ніхто не чув, він матюкався. Мефодь і Матуня безпорадно розмахували руками. На Григорові побрязкувала поначіплювана зброя.

— Вйо! Забираємося! — гучав він. При найменшій небезпеці зник утікати. Його винесло з цвинтаря, зі склепу: хотів обігрітися дома, а тут можна й згоріти.

Він ненавидів усіх своїх — батька, матір, братів і сестер, Чалапала. Вони мали хату, а що мав він? Могилу.

— Батіг, де батіг?

Григір знав, що обрид рідні. Батько, який ним переймався, який знайшов йому схов на цвинтарі, потерпав не стільки за нього, як за самого себе. Розкричався — батога йому, а мабуть, боїться кидати хату й боїться втікати. Мефодь і Матуня понурилися. Теж бояться виїхати, покидати свої пороги.

З автоматом на шиї, у теплому пальті він поводив злими очима: нехай сюди наступлять німці чи партизани, нехай пренесуть сюди вогонь і нехай згорить усе дотла, щоб усі не мали де прихилитися, як він.

Зняв автомата, загонив автоматом на сани батька, братів.

— Вйо! — і садонув коней кольбою по клубах.

Чалапало застібав Вірці на грудях сачок.

Григір підступив і до нього.

— Мене ти не чіпай, — кинув йому Василь. — Сам знаю, де мені бути, — й казав Вірці, щоб тісніше зав'язалася в хустину.

Сани посунули за стодолу, в поля.

Григір потоптався й теж посунув з подвір'я за своїми.

Василь наставив долоню — падав сніжок, сипалася легка метелиця.

— Йди, миню, йди... Ну...

Іваниха тягнула з хліва корову, а корова впиралася.

Чалапало ступив кривою ногою, підплигнув до Іванихи.
— Чуєте, що коїться? Рятуйте душу, а не корову.

— Вона— моя душенька. Йди, минцю...

Він нагнав корову, й Іваниха повела її — свою душу — на налігачі.

Василь просунув руки в рукави. Щоб зогрітися, набрав снігу й розтер собі груди.

Заглянув у шошу, намацав у куточку ломика й потяг його. Ломик з одного боку загострений, з другого — лапкою.

Відчувши у своїй руці важке залізо, увесь начеб полегшав. Спускав з прив'язу собаку. Рудько скавулів і не відходив од його ніг.

— Не скавули. Ми вдвох із тобою, Рудько.

Метелиця густішала, мовби зима не хотіла, щоб на шляху, де б'ються, було видно на снігу кров.

Чалапало вловлював вухами постріли. А йому хотілося довго жити. Мав у собі таку міць, як той ломик, якого держав.

Перед ним у долині клекотіло. Там билися. За ним, подалі від того клекоту, по заметах посунули Шпартгели. А він на горі, яка стала і його долею. Хто намірється зіпхнути, ломиком по голові.

Чалапало потяг до воріт.

Він не стільки збагнув, як відчув якимось тільки йому відомим чуттям, ймовірно, чуттям наймита, який марив себе хазяїном, що на шляху щось ламається, і це йому загрожує, стає небезпечним.

Коли пальба перекинулася зі шляху на горби, підступаючи сюди, на Довгу гору, трасуючі кулі літали, як червоні мухи. Він навіть радів, що ті червоні мухи наближаються сюди, а не летять шляхом туди, де жив Бачицький, де стояло покинуте й обідране його обійстя. Вони з Віркою вже обмізковували, як би їм туди перенестися, — обживуть! І думав: весна покаже!

Рудько завив, скулився й кинувся утікати. Василь його кликав, але Рудько забився у садок, до смеречини.

Буду сам, вкоськував себе Чалапало. Пригнувся, махнув од воріт під хату.

Партизани німців а чи німці партизанів зіпхнули зі шляху?

Він ще нічого не бачив, але думав, як бачив: озброєні люди мчать долиною, дряпаються на горб. Долина стугоніла. Чув тупіт, іржання коней, вибухи гранат.

Ломик прикипів йому до руки.

А метелиця звихрювалася, куріла. Вітер здував сніг з даху й закурював Василю розкуйовджену голову.

Раптом в очах блиснуло й осліпило.

Він вирячився. Сусідська стодола зайнялася. Турії горіли.

Дорогою, повз Шпартелині ворота, проскакували вершники. На село.

Із саней, які вимчали з долини, строчив кулемет.

Чалапало вперся плечима у стіну хати. Вершники — німці. На санях — німці! Вони відступали, відбиваючись, на село.

Хто тільки зверне до мене, ломиком, мелькнуло йому, й стояв, чекав.

Вершники проскочили.

Шугали сани за саньми.

Піхотинці бігли, падали, зводилися й знову бігли.

Один переповз від Туріїв, заліг під хатою, недалеко від нього.

Зараз я тебе, зараз, подумав Василь. Але він не встиг відірватися од стіни. Пакнув постріл. Німець взявся руками за живіт, а до хати біг високий, поводячи автоматом.

Налетів на Василя.

— Ти хто? — прохрипів.

У цей же час ломик ударив його по голові.

Чалапало скреготнув зубами.

Шпартелине подвір'я освітлось.

Василь вигнав з-під хати. Він держав ломика над головою. Бити й трошити, хто попадеться.

Ковтнув повітря, змішаного з димом.

Покинувши своїх, причвалав Шпартела. Він зупинився перед стійком і остовпів. Чалапало не впізнав його, пішов на нього з ломиком.

Шпартела кинув об землю шапку, вдарився об поли руками й заволав:

— Рятуйте! Хто в бога вірує...

Чалапало тупнув коротшою ногою.

— Збивай вогонь, а не кричи! Стійжок горить!

XX

На санях складено автомати з короткими дулами, кулети з довгими, автоматичні гвинтівки й карабіни — зброя, яку добуто в бою. Ніде примоститися, Мирон усівся на прикладах і, спустивши ноги на землю, подрімував.

Ганка наламала довгої тонкої березини. Порозгнузувала коней. Голодні коні хрумкали промерзле віниччя.

Почувши це хрумкання, Мирон розплющив очі й начеб лише тепер побачив Ганку.

Партизани зіткнулися з німцями коло мостика. Партизани мали намір збити німців зі шляху, турнути їх на ліс. Але німці розгадали цей маневр. Темний ліс, гущавина, дерева злякали їх більше, ніж партизани, і німці, держачись купи, кинулися в поля, на горби. Пробивалися і втікали.

Ганка наспіла до мостика саме в той момент, коли фашисти проламували партизанську засідку. Пригинаючись, повзучи, вона угледіла Мирона. Беззбройний — в одній руці віжки, в другій — батіг. Чапів на передку, а за ним, із їхніх саней, якийсь із партизанів напівлежма бив з автомата, поливав кулями, а Мирон повертав кіньми, щоб автоматникові було зручніше прицілюватися. Враз партизана смикнуло із саней, здмухнуло. Тьохкали кулі. Ганка кинулася до Мирона. Вони попадали на землю.

Тоді він не вірив, що вона з'явилася коло мостика.

Коні голосно хрумкотіли, пробудили Мирона, й він припухлими очима дивився на Ганку. Вся у снігу: ламала березину, й сніг запорошив голову, плечі, груди.

Ганка усміхнулася йому. Тепло в холодному ранкові.

Мирон теж хотів усміхнутися, але очі силоміць склеювалися.

Ганка обтрусилася поли сачка. На сачку ні одного гудзика, повідривалися, розгубилися.

Перед Мироновими кіньми — Григоркові. На Григоркових санях — бляшані ящики. З набоями. На ящиках витиснені написи. Штамповані. «Вермахт», — прочитала вона по складах єдине слово, вибите великими літерами, а малих слів не читала. Клеймо.

Григорко загорнувся в кожух, кунав.

Ганка примостилася коло Мирона, всівшись на зброї. Йї у голові застрягло гаркаве «вермахт», і вона подумала, що на рушницях теж стоїть клеймо з цим гаркавим словом. Коли німці присунули, першого ж року відбирали худобу, ставлячи клейма. Худу вибраковували, а яку треба було підгодувати, клеймили, випалюючи, ставлячи на клубках гострий рогац. Той рогац означав не що інше — літеру, з якої починається слово, що прочитала його по складах. Чужі літери, чуже слово. Їхні телиця, бичок ходили з рогацями. Забрали на м'ясо. Що ж означає те слово, як його розуміти? Чому воно — печатка?

Хотіла спитати Мирона, а спитала зовсім інше:

— Живий?

Ліс стояв тихий, спокійний. Високі дерева й низькі купи втримували на собі пухнастий сніг. Просвічувалося сине небо, і сніг голубувато відсвічувався на гіллі. Гілля нависало. Вузька лісова просіка, на якій спинилася валка, нагадувала собою довгий тунель під примхливим, казковим голубим і білим склепінням.

Приклади, на яких Ганка сиділа, і муляли, і були ковзкі, холодні. Вона прислонилася до Мирона. Мирон не відсунувся. Вона відчула, який він утомлений. Наче одерев'янів. Підсіла тісніше. Він відчув її присутність, як самого себе. Звільна відхитнувся: Ганчине плече прийшлося йому в груди. Так і сиділи. Їй просилося сказати йому щось добре, щоб віднині між ними не було ніякого зла.

— Ти сказав правду: все могло бути...

— А ...

— Тебе могли вбити.

Він опустил голову, дихав їй у плече.

— А ти злякалася? — спитав і перестав дихати, настожився.

— Злякалася, Мироне. Як я бігла, Мироне. Все покинула, всіх покинула — і до мостика. Я відразу здогадалася, де ти.

— А діти, мати... І як ти могла?

— Коли я бігла полем, я ні про кого не думала, — сказала Ганка. Помовчала й сказала: — Мене гнало. Я не знаю що, Мироне.

Він як скинув із себе втому, ожив, повернувся до Ганки обличчям.

— Горіла стодола, а наша мама, наші діти обкидали снігом хату. Все це мені стоїть в очах. Я думав, ти залишилася з ними. Чому ти не залишилася з ними?

— Німців вибивали з нашої гори. В кожного вбитого німця я забирала зброю й клала на наші сани. Хіба ти забув? Німці скочувалися з гори на село. Їх добивали, а я підбирала зброю. Потім ми потяглися греблею.

Мирон подивився на неї:

— Я, здається, проганяв тебе, а ти підбирала зброю, — й відразу задрімнув. Важка була минула ніч.

— Не спи, — кольнула вона своїм плечем його в груди.

Він стрепенувся.

— Хіба я сплю? Йди додому, Ганко.

— З тобою, — відказала вона тихо.

Мирон ухопився за те її слово, яке розвіювало втому і сон.

Що стодола з димом, що вони тепер без хліба, він був певен.

А Ганка мовби жартувала:

— Ти бачив, що горимо. Чому ж не покинув усіх, не рятував?

— Я не пам'ятав сам себе, Ганко.

А вона доймала його, начеб брала у свої руки;

— І не боявся? Боявся, щоб свої не розстріляли. Хіба не чув, як Олександр кричав: «Не відступати,— розстріляю!» Він кричав голосно: «...розстріляю!» — як «руки вгору!».

— А хіба Олександра не могли вбити? І мене? І тебе?

Цю розмову слухав сторожкий ліс. І Ганці здавалося, що вітер влігся і що притихло, аби чути, про що вони розмовляють з Мироном. Потомлені коні й ті перестали їсти березину. Все наче вимерло. І вона промовила нишком:

— Тепер не вб'ють. Ні тебе, ні мене, якщо ми самі себе не повбиваємо.

Мирон відчував її плече. Воно здригнулося. Йй було холодно.

Вона сиділа, втримуючи руками поли сачка.

— Стодоли шкода, Мироне... Наживемо, коли не втрачимо самих себе. Все спромога нажити, коли живі...

— І дітей? — запитав притишено.

Ганка мовчала. Як сторожкий ліс.

Якби плюнула в обличчя, йому, певно, не було б так боляче, як те її затамоване мовчання. Мирон відхилився від неї.

— Не відсувайся,— попросила й додала: — Як хочеш... Я погана. Дорікай, коли маєш право. Але я мати. Я люблю дітей більше, ніж ти. Якби вони пропали, я б з тобою не сиділа. Вони живі. І я люблю їх. Може, й тебе хочу любити. До вчорашньої ночі не хотіла. Я молилася, щоб перестати бути поганою. А коли почула стрільбу, зірвалася, як навіжена! — І закінчила: — Як же мені любити дітей, коли б тебе не стало? — І запитала: — Чого ж ти хочеш іще, яких іще дітей?

Мирон покругтив головою.

Вирушив з двору, у вухах застрягло: «Їдь і не вертайся!» Вона каже неправду, буцім боявся, щоб його свої не розстріляли, і тому не вивинувся з бою, не рятував стодоли. Ні. Він нікого й нічого не боявся. Нікого й нічого

йому не було страшно. Коли вертався від Григорка, хіба не думав, що, може, тільки для того й жив, щоб запрягти коні, щоб їхати в ліс, до партизанів? Якщо спіткне смерть, так і треба. Він поголився і поїхав у чистій сорочці — на чесне діло.

Ганка підсіла ближче.

Він відхилився, а їй хотілося притулитися. Сказав:

— Так із саней мене зіпхнеш.

— Сиди, Мироне, — обізвалася Ганка. — Бачиш, на чому ми сидимо?

— На зброї.

— Ні, ти подивися. — І вона показувала йому на печатку, вибиту на карабіні, на гаркаве слово «верхмахт».

— Ну й що?

— Нічого. Тебе били шомполами, а ми тепер сидимо на їхніх рушницях.

— Не сидіти, стріляти треба, — відказав Мирон, човгнув чобітьми. Замерзлі чоботи стукнули. Мирон підвівся. З його слів вона збагнула лише одне: «... стріляти...» Миронів голос пішов довгою просікою, тихим лісом, і їй здалося, що Мирон піднявся із саней і піде за своїм голосом.

— Сядь.

Якби він не вставав, а дав їй прихилитися до нього й сам прихилився до неї, Ганка призналася б, що з ним їй добре. Ще вчора було нестерпно, а нині наче все перемінлося.

— Коли тебе били, мені боліло, — промовила, вертаючись до пережитого. — Ти не знаєш, як боліло.

— На мені заросло. Хто тільки мав силу, той мене і бив. А потім я сам себе, тебе вбив у горб. От що не перестає в мені боліти.

— Хіба тільки в тобі?

Ганка сиділа, Мирон стояв. Дивилися одне одному у вічі.

— Той горб, те високе безводдя, на якому все, все ви-валювалося з наших рук, зробило мене черстою і злою. Слухай, Мироне, а може, не ми винні, що нам не живеться? — спитала і дивилася на нього, очікуючи. — Може, винні війни, нещастя. Хіба я хоч раз була господинею на тому горбі? Хто приходив, той господарював, а я — ні. Згадай, коли німці тільки-но вступили. Згадай того німця худого, обляпаного багнукою. Шофер. Забуксував на шляху. Давай йому коні. А як він дивився на наше жито! Косив, а не дивився. Господар! А я наймичка. Заграбастали до зернини, а так вродило...

Мирон чув у її словах правду, але в ньому стояло, жило і те сторожке лісове мовчання, що вона його не любить. Він приплющив очі.

— Кажу щось не те, Мироне?

Мирон гойднув головою згори униз: згоджувався.

Ганка не спускала з нього погляду. За минулу ніч Мирон теж переминівся. Втоmlений, посірілий, але не ніякий, яким його не любила, — мовби підновлений. Під бровами, в очах з'явилася певність.

— Я очерствіла й збайдужіла, Мироне, бо нащо жити, коли не живеться? Я хотіла втекти. І я втікала. Що ти знаєш, Мироне?

Вона виговорилася, і він сказав:

— Тепер ми погоріли, Ганко.

Вона відстоювала свою правоту, саму себе:

— Німці, а не ми рятувалися, вони втікали через Довгу гору.

— Господиня, — проказав Мирон, посміхаючись. Його посмішка не була зла. Посміхався з Ганки, із самого себе. За минулу ніч на його обличчі, на чолі з'явилося багато зморщок, яким поглиблюватися й не розрівнюватися. Посмішка сповнювала лице іронією.

Все, що казала Ганка, так, але навіть вона кинула: «Їдь і не вертайся!»? Він поїхав. Якби вона сказала: «Їдь і вертайся», він теж поїхав би. Не їхати було не можна. Олександрові, Миколі, партизанам важило, що він з ними. А що з ним? «Їдь і не вертайся!» чи навпаки: «Їдь і вертайся», — цього ніхто не знав. А якби знали, то що з того? Хто пожалів би, а хто ще й посміявся б.

Григорко проспався і волохато підвівся із своїх саней.

— Заснув, як провалився, — обізвався, ні до кого не звертаючись. Позіхнув. Набачив Мирона й Ганку, і по його очах було знати: заздрить, що вони удвох.

Мирон дивився на дерева в білому снігу. Сніг сріблів, легенько осипаючись.

Ганка перемовлялася з Григором.

— Позичив у нас жорна, віддаси готовеньке, — чув Мирон Ганчине.

Зацокали кінські копита. Мороз і копита цокали, як об камінь. Куріла пороша.

Їхали верхівці. Попереду Олександр.

Він зіскочив з коня, відкинув поводдя на каблук сідла й рушив до Григорка. Шинеля сиділа на Олександрові, облягаючи його. Він мовби був народжений для шинелі, для

тугих ременів, які перепоясували навхрест. Револьвер — при боці. Автомат — на грудях. Шапка — на вухо.

— Миколи нема? — звернувся до Григорка, подивився на Мирона. Зірвав з голови шапку — густий чуб спадав на лоб, на очі.

Григорко й Мирон покидали шапки.

Ганка не знає, чи їй перехреститися, чи ні? Невже поминають Миколу?

— Йди додому, Ганко, — сказав Олександр. — Ти своє зробила, а ми поїхали, повезли зброю.

Вона дивилась на нього: кинув на голову шапку, притис шапкою чуба, підняв ногу до стремена, сів на коня.

XXI

На білому снігу каркала чорна ворона. Юстина почула її каркання.

Ранок наставав білий-білий.

Юстина придивлялася, щоб побачити ворону, й не могла її углядіти.

— Кар-р... — ворона начеб крикала з усіх боків.

Стодола згоріла доценту. Хата-хлів з напівпроваленим дахом.

Хлопці — Дмитро й Сашко повтуплювалися на згарище, не чули ворони.

— Де вона криче? — запитала Юстина таким голосом, наче ворона сповіщала про кінець світу.

— Он вона, бабусю. Он. Каркотить і крильми поре сніг.

Ворона то виходила на замету, то ховалася за неї — серед поля.

Головою в заметі лежав Микола.

Чалапало кресонув його ломиком — ротом і посом потекла кров. Упав і лежав під Шпаргелиною хатою. Потім поповз. Трусила метелиця. До ранку виповз у біле поле. Навколо нього навіяло замету.

Юстина довго дивилася на ворону, як вона, з'явившись на заметі, витягувала шию, наструнчувала опущені крила, розчиняла дзьоба, каркала й рячилася.

Микола почув: «Кра!..» — над собою чи в самому собі, але не міг підняти голову.

Кров, що текла з носа, замерзла одним струмком на горішній губі. Кров, що текла з рота, замерзла на бороді двома рівчаками. Запеклась у волоссі — шапка прикипіла до голови.

Життя покидало його надовго, а верталось на мить.

Він жив у воронячому «кра», коли ворона каркала.

Позамерзали його вії.

Ворона каркала, замерзлі вії подзвонювали: «Кра!.. Бом!..» І ці звуки прорізували думку: «...ра-бом... гро-бом...»

Він хотів спам'ятатись, де і що з ним.

Юстина пішла полем. Та ворона не давала їй спокою, каркала на снігу, а наче довбала в голову.

Микола силкувався встати, але не міг. Йому здавалося, що волбдіє руками, що зводиться, звівся, йде. Але чому ж темно? Свідомість зраджувала. Серце переставало битися. Втомилося. Перемерзши, спочивши, знову повільно показувало — будила ворона.

«...ра-бом, гро-бом...» — накаркувало, а в свідомості спалахувало: він малий-маленький — Миколка, а не Микола, що Миколою ніколи й не був, так і не доріс. Не вмів ні ходити, ні балакати.

Що ж це?

Коли він думав, дуже боліла голова. Розколювалася.

Намагався пригадати все, що з ним було, по порядку, одне за одним, а воно поставало, як пісня, яку він колись знав, але забув. І нема вже тієї пісні — він малий-маленький.

Юстина ступала повільно. Тягнула ногу за ногою. Позагинані чоботи-здоровила глибоко шурхали в сніг.

Не спускала очей з ворони й думала про Олександра. А що, коли та ворона кричє йому?

Про Мирона, про Ганку не мала й гадки. Як і про Микола.

Пережила шічку, не доведи господи.

Зайнялася стодола, в хаті повидніло. Вона з хлопцями виметнулася на двір. Вогонь — не підступити.

Горіла стодола — хліб.

Зірвалася завірюха. Але хіба завірюха погасить?

Узялася за шуфлю. Кидала на хату сніг. І хлопців змушувала кидати.

Стрілянина, пекло. З кожним пострілом їй здавалося, що розстрілювано Олександра. Скільки ж разів його розстрілювано, скільки разів він мав умерти?

Обкидала снігом хату, примушувала, щоб хлопці кидали: допомагали завірюсі й не підпускали вогонь.

Тепер вона ступала по чистому снігу. Поле біле. Вона сама стара, як зима. Не біла, чорна. Така чорна й обкурена димом, як учорашня ніч. Але та ніч минулася, а вона ні, ще дибає...

Миколине серце сколихнулося, але він не відчував холоду. Руки встромлені в сніг. Він весь у снігу. Замість холоду його начеб обдавало теплом, яке йшло з промерзлої, вкритої снігом землі. В свідомості засіло: «Кра!..» — не страшно, вколисливе. Так легко лежати. Хтось його заколисує, присипляючи. Зроджувалося напівсвідоме переконання, що завжди прагнув отак лежати, що йому ніколи ще не було так добре, як тепер. Він немало прожив, ще більше побачив. Але зараз він не думав про те, скільки прожив, де його носило й куди кидало. Микола не тямив, що лежить на Довгій горі, тут, де колінь ріс ліс, де батько з мачухою валили дуби. Його думка була одна й та ж: він малий. А те, що виріс, що бував по світах, — неправда. Пішов з дому? Неправда. Він покинув себе дома. Коли пішов з дому, то був не він. А хто? Лише його примара. Він завжди залишався дома й був малий. Примари нема, розвіялася. Він вернувся до самого себе і знайшов себе. Тому так солодко. Над ним хтось схиляється, хтось укриває теплим. Мати?

«...ра-бом, гро-бом...»

Марив.

Юстина погрожувала руками, звіддалік проганяла ворону. А ворона не злітала. Дерла своє горло й порола крильми сніг. Не боялася.

Микола не почув шурхоту Юстининих чобіт.

Вона побачила його не відразу. Погрожувала руками, проганяла ворону, а ворона розставила крила, не підпускала її до себе: стояла на заметі — чорна на всь біле поле.

Юстина спочатку вгледіла Миколині ноги, тоді притрушені снігом плечі.

Він — Олександр?

У її руках нічого не було, а ворона не злітала. Юстина скинула з голови хустину, замахала нею і, простоволоса, побігла до замети.

Дмитро й Сашко копалися до бабуні, а вона боролася з вороною.

Ворона так і не знялася на крила. Зійшла із замети, стала і розкричалася ще дужче.

Юстина перекинула Миколу лицем до неба й сказала: — Микола... — з острахом.

Йй здалося, що він мертвий, що схолов. І дивилася то на нього, то на ворону.

Як же я його донесу, подумала.

Він лежав довгий і широкий.

Підклала під нього руки, але не могла зрушити,

— Зведись, ну, зведися, — казала й шарпала, термосила його. Микола застогнав.

Тоді Юстина одірвала його од землі. Втримувала, взявши погід пахви. І держала на своїх грудях. Не Миколу — його стогін.

Заточуючись, ступила. Він знову застогнав.

— Ти хто? — питає, а голова наче прив'язана.

До Юстини підбігли Дмитро й Сашко.

Не несли — тягли. А Миколі боліло. Ротом знову хлинула кров і текла по старій, замерзлій, двома потічками — з обох куточків уст.

Він скинувся, вириваючись.

— Хто? — хотів крикнути.

У його запитанні був гнів, у стогоні — жаль. Молодим, в юнацтва ходив під кулями. Не поцілили білопольські, німецькі. За що бився, а від чого упав?

Ворона кружляючи писала в небі чорні кола.

XXII

Клубували густі випари. Зависали на вікнах, захмурювали двері, хоч сокиру вішай.

Дарка варила мило й сварилася з Катериною. Катерина не змовчувала. Матвій покашлював.

Ідь костогризу, вкипілих кісток і розвареного нутрянного сала забивали дух. Катерина вернула носом,

Дарці нічого.

— Вони, твої німці, навчили варити мило. А щоб вони завошивіли і щоб нужа поїла їх — усіх до одного.

В Дарчиних грудях клекотіло, як у баняку на плиті.

— Як я варю цю гидь, щоб так їх порозварювало. Божа каро, людські сльози й прокльони, упадть їм на голови. Божа каро, людські нарікання, станьте синім каменем. Як він їсть кістки, так і ви поз'їдайте їх...

Катерина змокріла від випарів, то сідала на лаві, то ставала серед хати.

Відчинила двері у сні, але мати зачинила, грюкнувши.

— Нехай люди не знають, що у нас робиться. Я стала німа і сліпа. Через твоїх німців.

— Такі мої, як і ваші.

— Мої?.. І твій язик повертається?

Матвій закашлявся.

— А ти чого кашляєш? Цілий вік сидиш і кашляєш за бугаєм. Було не кашляти, було вчити її. Єдиначка!.. Рідня відмовляється.

— Рідня? — запиталася Катерина.

— Чужі давно відмовилися.

Дарка стояла у хмарі випарів з кописткою в руках.

— А коли їхніх дівчаток — Йосипову й Григоркову — писали до Німеччини, тоді не відмовлялися? А коли за дядьком Мироном гілляка плакала?

— Замовч! Яка добра...

Мило збігало. Матвій кашляв, Катерина ходила по хаті.

Дарка помішувала кописткою. В баняку мовби побулькував її розпач. Усе її життя, те, що вже перебула, й те, що мала ще перебути, клекотіло варивом. Вона його помішувала. І Матвій кашель, і доччина хода кипіли у вариві її життя, яке збігало, але не могло залити вогонь, щоб тільки чад, чмуд та кінець... В плиті горіло.

— Ой дочко, дочко...

Не ставало слів.

Катерина стояла, наче в тумані. Сиві клубки падали їй під ноги й здіймалися над головою.

На бровах, на віях зависали краплі роси.

Мати сварилася, виливала свій жаль, а Катерина мовчала. Вона вже приходила, попрощалася зі своєю хатою, з батьком. Чого ж вернулася?

Ішла селом — люди показували пальцями.

Коло церкви, від церковної брами — ковзанка. Хлопці зобачили її, давай кидати снігом. Ліпили сніжки й запускали сніжками: «Пімкєня — фашистка!» Йосипів Павлик — попереду всіх.

— Через тебе нам з батьком світ немилий. Німців б'ють. Люди радіють, із нас сміються. Зайняли німаків на шляху, а ті — драла. Не спаслись. Олександра люди хвалять, а тебе ганяють. Тобою очі випікають. Прийшла...

— Прийшла, — сказала Катерина.

— Мило з тебе варити?

— Варить.

Матвій сидів за бугаєм. Слухав-слухав і дістав скрипку з паперового мішка.

Смичок торкнувся струн.

Хмилевський не вмів грати журної. Грав на весіллях. Беріг скрипку не для сумів. Смутку й так повно. А радість, веселощі були зав'язані в мішку разом із скрипкою й висіли собі на стіні. Потяг смичком.

Дарка виричила очі. Матвій грав. Сипав меткі звуки, притупуючи собі єдиною ногою: ото-отб-ото-то...

Густі випари клубуючи рухалися у такт музиці. Звнхувалися й туманіли, а забовдурена хата ловила всіма

кутками. прудкі звуки, і підгицувала піч, і погойдувався бугай.

Якби Катерина не розсміялася, мати не зачепила б її. Копистка упала б на Матвія, на скрипку. Катеринин сміх обдав Дарку морозом і обсинав жаром.

— Ти ще й смієшся? — крикнула на дочку, і копистка знялася в її руці.

Катерина не боронилася.

Мати біла її, не дивлячись, по чому б'є. Як діставала. Батько грав. Вони мовби змовилися, що він гратиме, а вона битиме її кописткою.

Копистка лупцювала: ото-ото-ото-то...

— Нашманькована, — кричала Дарка, а з Катерининих губ спливала не помада — кров.

Узявшись руками за голову, кинулася до дверей.

— Як той чмуд іде з хати, так і ти йди!

Дарка влетіла в сіни, але на подвір'я не вигналася. Зачинила за Катериною сінешні двері, а сама вдарилася головою об одвірок.

Катерина стала на городі й відчула, що побита. Боліла не розсічена брова — боліла середина, ламало кожну кісточку. «Нашманькована...» — й заплакала. Не любила плакати. Нащо жаліти себе? Для кого? Дожилася, ніде нема її місця.

Заходила в село з одного краю, вийшла на другий кінець. Поза хатами.

Куди? А, в поля. Шукати торішнього снігу? Сьогорічний ще не розтанув.

У самій кофтині, але мала стільки злоби, що та злоба пекла її. Такій не треба родитися. Їй ще було нічого, коли була дитиною. Виростала, переступила межу між собою і ще між кимось, може, між людьми? Вузьеньку межу — на волосинку.

Думала, що народилася для зла. Я спокутую своє зло, вип'ю його й пуцу по собі лиху пам'ять, думала. Снохода, сновія. Йшла, переступала далі через межу того, що зветься добром і злом.

Здіймалася на Довгу гору. З яру вигулькнув Григір. Зачекав, поки підійде. Не міг упізнати, а коли наблизилася, здивувався і скинув перед нею шапку.

— От кого не чекав... Ти куди?

Катерина зминала його.

— Оніміла? Хочеш схватися? Я сам ховаюся. Ходім.

Григір повів її на цвинтар. Вона побачила хрести й злякалася.

— В мене тепло. Є грубка. Є що їсти.

Катерина зупинилася перед склепом.

— Не хочу, не піду.

Вона була вища кам'яного хреста і вища Григора.

Григир підступив до неї, хотів узяти її за руку.

— Горда?

— А така.

Йому хотілося пригадати їй, як хлопчиком дивився у вікно хати Хмільевських, коли мама змивала їй голову. Просив іти з ним. Пересидіти, перебути. Його не помилюють, їй не простять.

Катерина подивилася на нього згори униз.

Він запитав, хто її розмалював.

— Мати.

Вечір заходив у ніч.

Катерина рушила цвинтарем.

— Стій, куди?!

Вона вибралася на поле.

Григир бачив, як сутеніла, звиваючись, віддаляючись, її постать. А що, як видасть його? — І зняв з шиї автомата.

На горі, у темряві загавкав собака. Їхній — Рудько. Задзволів і Туріїв Мурза.

Загавкав горб, Григир опустив зброю й сказав:

— Походиш і вернешся, — їй у слід.

XXIII

Посередині столика-шафки догори дном стояло дві каски. Одна — сірувато-сивого кольору, друга — зелена. Обидві без пасочків, випатрошені, а емблеми на них повідліплювалися.

В хату зайшли Дмитро і Сашко. За ними — Юстина. Вона несла щось у запасці.

— Сідаймо, хлопці...

Дмитро сів праворуч столу, Сашко — ліворуч, коло груби. Юстина відсунула каски на край столу й поклала між ними те, що принесла в запасці.

Вікно на чотири шибки. Вціліла тільки одна. Три затулені ганчір'ям. Через вцілілу шибку в хату вдирався день.

Юстина взяла стільця й сіла перед столом. Хлопці поскидали шапки й протирали кулаками очі, щоб очі звикали до затьмареного підсліпуватого дня.

Запаска, осідаючи на столі, розгорнулася. В ній була гречка. Обпалене зерно пахло згарищем.

Юстина взяла жменю гречки із запаски, висипала перед собою на стіл, подивилася на Сашка й на Дмитра. Хлопці теж зачерпнули своїми долонями із запаски.

— Перепалену відбираймо в один бік, а цілу в другий, — сказала.

— Цілу в мою каску, — прохопився Сашко. Став на лаву коліними, розліктився над столом.

Дмитро прицілився на нього правим оком, ліве приплющив: «Хіба це твоя каска? Мої обидві. Я їх знайшов», — але змовчав, висипав перед собою гречку.

Гречка перемішана з попелом. Попелу більше, ніж зерна.

Юстина прихилилася до самого столу. Запалі в підбрів'я її очі і в надмірній напрузі не хотіли бачити, вона вирізняла цілі зерна від нецілих скоріше пальцями, ніж очима. Ціле — гранчастеньке. На душі веселіше, коли пучки його торкаються.

Хлопці навпаки: спочатку бачили очима, що треба відбирати в один бік, що в другий. Швидко прогортали свої купки, обмітаючи із зерна попіл і сажу.

Цілої гречки мало. З кожної жмені — два-три зеренця. Обгорілої більше. А найбільше попелу, сажі й чорних грудочок.

Після тієї ночі, коли вони мало не погоріли дотла, все, що залишилося, чого не з'їв вогонь, припахло димом, і самі вони просякли димом.

Батько ще не вернувся. Десь з кіними в лісі, з партизанами.

Мати вернулася. Вернувшись, одразу занипала на згарищі. Ще подекуди куріло. Загасили снігом. Тепер мати прогортає згарище. В якому кутку засторонків збіжжя лежало складене, так і горіло осідаючи. Розкопуючи, продаюючи купище, мати шукає зерно. Вона порпається десь там.

А на хаті лежить дядько Микола. В нього обв'язана голова. Він часто стогне, поривається з постелі, забалакує сам із собою. Зараз мовчить. Заснув, може, йому легше.

Юстина, прогорнувши свою жменьку, обгоріле, пошкоджене змітає в долоню, зсипає в каску, що стоїть колі Дмитра, й каже:

— Це ми будемо їсти. Це буде для вас каша, — і набирає із запаски нову жменю.

— А нащо ціле? — питається Сашко.

Дмитро косує на нього правим оком, і те його око, колюче, яке все знає, каже, що Сашко недотумкуватий. Але Дмитро мовчить.

Юстина зітхає. Пучки намагаються гранчасті зерна.

— Ціле, Сашко, ми посіємо...

Її голос лагідний.

Сашко перестає прогортати свою жменьку, дивиться на бабусю. Її обличчя таке, як пооране поле. Але воно ще й таке, коли пооране поле присвічує сонце, коли борозни й скиби просвічені.

— Посіємо, бабусю?

— Прийде весна, зйдуть сніги, минеться війна...

— Минеться,— мовби стверджує Сашко.

Дмитро поблимує на них своїм оком: поки війна минеться. Ще може не минути за те, що партізани напали на німців, що їх побили. Ще може змолотися й за те, що батько у лісі, й за те, що в них переховується дядько Микола. Он Шпаргела, в якого згоріли два стіжки — один жита, другий соломи, репетує: «Хто б'ється, а в мене чуб тріщить. Чекай облави. Тепер усе згорить, а нас усіх перевішають догори ногами».

Юстина впевнює, що війна минеться.

— Німці не мають сили. Вся їхня сила обернулася димом. Розпалили вогонь, хотіли перепалити у вогні цілий світ, а самі хотіли грітися... Ні, так не буває, бо хто із вогнем прийде, той у вогні й загине..

Сашко вірить: так буде.

— А скоро весна, бабусю?

— Скоро, Сашко. Сонце із різдва набирається потуги. Зачне пригрівати, закапає зі стріхи...

— І будемо сіяти?

— Потечуть весняні води, земля стряхне...

На хаті застогнав дядько Микола. Прокинувся чи його дуже заболіло?

Вони втрюх перестали перебирати гречку. Переглянулися. Дядько Микола втих. Він нічого не просив. Одначе його стогін стояв у хаті. Здавалося, що хата із позатулюваними ганчір'ям вікнами, з напівпроваленим дахом сама стогне голосом дядька Миколи, так, мовби її, глиняну ліпленку, і болить, і мучить.

Юстина виклала свої руки на край столу. Хлопці повикладали свої. Лежали їхні руки, стояло дві каски, а в запасці була гречка, перемішана з попелом.

Хатні кутки здавили у собі стогін дядька Миколи.

Юстина ворухнула пальцями, і було чутно, як ворухнула: пальці хрускотіли сухим хрумкотом — мусили згинатися, перебирати гречку, відділяючи зерно, яке облизував вогонь і не злизав і в якому таїлося нове життя, від

зерна, яке вогонь не доїв і яке, скалічене, непридатне для того, щоб відроджуватися, могло все ж послужити живим.

Дядько Микола знов застогнав. Його стогін нагадував, що вереміїлося страшної ночі. Вихріла метелиця, і сніг горів, не долітаючи до землі.

Нестрижені хлоп'ячі голови, чорна Дмитрова і темноруса Сашкова, стирчали над столом, як дві головешки. Коли довелося дядька Миколу тягти з поля до хати, коли йому з рота пішла кров, Дмитро беркценьнув на землю. Побачив кров і зомлів. Сашко заціпенів.

Юстина взялася за роботу. Сашко взявся й собі. А Дмитро ніби все чув стогін дядька Миколи, і його руки безвільно лежали край столу. Пальці тремтіли. Щоб вони не тремтіли, щоб ні бабуня, ні брат не бачили, що в нього тремтять пальці, що він боїться, Дмитро сховав руки під стіл, вклав їх між коліна, стиснув коліними, але й коліна тремтіли.

У своїй купці Сашко знайшов зеренце, яке пукнуло у вогні, але не висипалося.

— Бубка,— сказав і кинув його на зуб. Колись з батьком вони пекли гречку на вогні. Брали з покоса, гречка стріляла, і вони їли розпукнуті зерна із стебла.

— Не жери,— процідив Дмитро.— Збираєшся сіяти. А поки посієш, поки виросте, ноги повитягаємо...— Він злився сам на себе, що тремтять руки, що слабосилій, малокровний, як сказала бабуня, коли зомлів.

— Я більше не буду. Взяв одну бубочку, а більше не буду,— обіцяв Сашко примирливо. Знайшов ще одну гречечку, з якої, розколовши рудувату шкірочку, біліло зерня — дрібка застиглої манної каші; дуже хотілося кинути до рота, язик просто вислизав і набиралася слина, та він відвів свої очі й кинув цю дрібку кашки, це зернятко в кашку, яка стояла коло Дмитра.

Юстинині старі очі спинилися на внукові, бачили кожний його рух.

— Посіємо, сину, — промовила, — посіємо... Вродить, тоді наїмося.

Дмитро теж усе бачив. Я ніякий не малокровний, подумав, вийняв свої руки з-під столу й нахилився над своєю купкою.

Сашко проковтнув слину.

— Чим же ми поле оратимемо, бабусю?

Дмитро подумав: справді, чим орати? Коло стодоли стояли плуг, рало і борони. Знаку нема. Обгорілі тверді кру-

підки землі чіплялися до пучок. Юстина розтерла в пучках землю й понюхала свої пальці.

— Пахне...

Дмитро й Сашко теж розпушували крупинки й нюхали землю. Який вогонь не сильний, що він тільки не спалиє, нічого не вертаючи, а земля сильніша від нього. Пойнята полум'ям, обгоріла, а розпуши — пахне.

На тому столі, за яким снідали, обідали й вечеряли, у запасці, в гречці, що не пішла з димом, обгорілі крупинки землі пахли полем — силою, що її не міг побороти вогонь.

— Чим же оратимемо? — доповідався Сашко.

— Чим-чим... — проказав Дмитро.

Сашко дивився на бабуню.

— От якби мені, знаєте, що? А те, що нашому дідові... Що ви розказували, бабусю.

Юстина кліснула очима, згадуючи, що вона оповідала про Гордія.

— І золотий плужок, і золоте ярмо, які бог скинув з неба? — випалив Дмитро. — Так це ж сон, бридня.

Від цих братових слів Сашкові кулачки стиснулися. Він думав сказати, що коли б добре пошукати, може б, знайшовся і той плужок, і та упряж. В одному його кулачку гречка обгоріла, в другому — ціла.

— Бридня і сон! — ще раз кинув Дмитро.

Юстина заворушила губами. Губи її шелестіли, але слів довго не було.

— Не кажи так, сину... Не кажи.

Дядько Микола скинувся на ліжку. Ліжко заскрипіло. Вони втрюх повставали й метнулися на хату.

Миколині очі заплющені. Він важко перекидав голову з боку на бік, а його руки й усе тіло витягнуті, наче мертві. Промовляв щось незрозуміле:

-- Нащо покладали мене на межу? Мені муляє. Перекладіть, ну!..

Хлопці зиркали на бабуню: чого це дядько, про яку межу?

А він важко перекидав обв'язану голову з боку на бік і хапав губами повітря.

Бабуня сказала: «Переорював межі, от вони й муляють його», — підійшла, нахилилася над ним.

— Може, тобі закропитися?

Він її не чув. Скреготав зубами, гукав:

— Де мій кінь? Чуєте?..

Юстина вмочила кінець рушника в кухлик з водою, який стояв коло ліжка на табуретці, й приклала до його губ.

— Не скрегочи зубами,— примовляла.— Я ж обклала твою голову живокостом. Я ж варила тобі той живокіст зі смальцем. Воску додала. Я й меду розстаралася. Іваниха дала цілу ложку. А ти скрегочеш зубами. Не скрегочи, бо вмреш.

Вона ще раз намочила у воді кінець рушника, знов приклала йому до губ, і він перестав перекидати голову.

Притих.

Вони понишкували у ванькир.

— Він не вмре,— прошепотіла Юстина.— Витривалий, діти, ваш дядько.

Посідали до столу і перебирали гречку, скидаючи в каски.

XXIV

— Ти...— І всі чотири кутки кухні повторювали: «Ти...» Відлунювали.— Дала меду... А трукти?

Іваниха чавила товкачем у цебриці картоплю. Спакнула від його слів. Сльози капали в цеберку. Перемішувала їх з картоплею — свиням.

— Плач.

Кухонні кутки озивалися до неї Івановим голосом, різким, наказливим. Вона оглянулася. Його вже не було. Кричати він кричить, а ходить покрадьки, подумала.

А Шпаргела, ступивши на подвір'я, поводив очима.

Згарища розкисали від мокрого снігу, Чалапало розкопував їх лопатою, шукав зерно. Вірка держала напоготові мішок.

Тхнуло прогірклим, терпким, підсолодженим чадом, який бив у ніс і дер у горлі. Шпаргела не крутив посом і не прокашлиювався. Щастя, що не згорів зовсім. Полум'я обсмалило йому бороду, вуса і брови. Не підстригався — вогонь підстриг.

Поблимував на згарище, начеб шукав винного. Хто винен, що стіжки пропали? Ну, йдуть собі німці шляхом, нехай ідуть. Треба їх зачепити, треба на них нападати... Німців йому не шкода. Це він спочатку думав, що дадуть життя. Земля вернулася до нього: ори, сій. Орав і сіяв, а наклали контингенти — вивозь, голодуй і мовчи. Та нехай вони виздыхають зі своїм Гітлером разом. Але навіщо їх було чіпати? Настає інший час.

Він спостерігав за Чалапалом і за Віркою. Назбирають, награбають, колупало йому в голові, а видні, безброві очі ходили по обійстю: стодола, хліви, садок — усе ціленьке.

Утікаючи від пострілів і від вибухів, він від'їхав недалеко. Кругом поля. У своє село чи в чуже дороги нема. Кому потрібний? Його вчепився ляк. Страх за життя. Коли розпалилася стрільба, здалося, що всьому кінець, що не пикне. Побачив: зайнялися стіжки. Завернув коней. Ляк і страх горіли з його стіжками.

І тепер, поводячи очима, втішаючись, що не все знялося з димом, він уявляв, яке стояло полум'я: хатні вікна, за-склений ганок відсвічувалися. Добре, що стіжки оддалик від будівель, добре, що родина велика. Поставали, збивали вогонь, не дали перекинутись далі.

Але хто винен, хто?

Шпартелі ще раз хотілося вернутися до хати й сваритися з Іванихою, кому вона давала меду?

Побоювання за життя, страх перед смертю, що вченилися до нього, наче лихоманка, тепер ніби відступили. Та якби від обійстя попів і дим, то що з того життя? Хто б їх прийняв, хто б обігрів?

Не вернувся до хати. Рушив до Чалапала й до Вірки. Стував і чув, що в колінах потинькує. Побоювання і страх, мабуть, ввійшли в коліна, вросли в кості. Тому й хода стала тиха. Перемінилася. А ходив же — не ноги, копита.

У валянках тяжко, подумав. Через те, що у валянках, хода, як не моя. Трусить мокрий сніг. Мокро. Знову поженуть прочищати шлях. Але перед тим сподівайся облави: німці своє не попустять. Треба скинути валянки. Озуюся в чоботи. Чоботи з підковами. В чоботях моя хода вернеться до мене.

— Другий мішок набираємо, тату, — сказала Вірка.

Шпартела зупинився край згарища. Чув і не чув, що казала дочка.

— Буде свиням. І самогонка буде. Василь так каже.

А Шпартела дивився на сиві й чорні купи попелу. Сніг падає. Згарище, наче торне тісто. Коли-то земля його переробить? Не скоро.

— Гною... — обізвався Чалапало.

— Що, Василю? — перепитав Шпартела.

— Виберемо, яке не догоріло, а решту треба розсіяти по садку. Не гній — золото, — промовляв Чалапало й лопатою показував на садок, на щепи.

— Золото... — бевкнув Шпартела й дивився на Василя, який глибоко вгруз ногами в попелище.

— Сад буде рости. Буде родити. Дерево такий гній любить, — із знанням казав Чалапало.

— Любить, — мовби повторив Іван.

Височіли стіжки, подвір'я було наче в бога за пазухою. Богонь на всьому поклав свої мітки: на цинкові хати видніе чорна сажка, по садку, по подвір'ю розкидано осмалені віхті, на близьких щепях підгоріли «дідн». Нудкий чад. На чому не спиниться око, усе дратує. А Василь і Вірка не дратують. Роблять роботу і знають, що ще будуть робити.

Шпартгела відступився од них, пішов під хату і йому здавалося, що плечима бачить і Василя, і Вірку. Попіл треба розсіяти по садку: гній — золото...

Мефодь з Матунею натягували від дороги порвану сітку. Хукали собі в руки, й він розсердився на них — мерзляки. Посунув ногою, під свіжим снігом на старому — кров. Злякався, нагорнув снігу і стояв під хатою.

Він не знав, що кров, яку загорнув, Турієвого Миколи. Василь показував йому кров трохи далі, на виїзді. Там лежав німець. Його, роздягнувши, вивезли й загарбали в полі. Голого, як турецького святого. Василь підперезався його ременем. А звідки тут кров?

Тут Василь огрів Миколу. Але Чалапало — нікому про це й слова. Знав, що про це ніхто ніколи не повинен знати. До Шпартгели донеслося, що той Микола поранений і лежить. Шкода, що не закулів, не замерз на полі.

«Меду... А трукти», — проказав собі й гукнув синам: — Натягуйте сітку!

Він не міг дивитися собі під ноги. Боявся, що знов побачить кров.

Не міг устояти на одному місці. Не штука діти того Миколи, але у лісі, скільки їх там у лісі? Мирон, і той там. А ще ж в Олександр. А хто в нього? Григір? Марне сподівання.

Мефодь і Матуня монялися коло сітки. Він підступив до синів. Кулаком штовхнув Мефодя, другим підіпхнув Матуню.

— Так натягуйте! — загалакав.

— Не загородитесь, — проказав Мефодь. Його більмасте око біло поблимувало.

В долині загавкали, жеручись, собаки. Шпартгела вигнався до занесеного снігом узвозу: а якщо німці?

При долині височіла коняча туша. Рудько й Мурза не могли її поділити — гавкали один на одного.

— Жеріться, — сказав Шпартгела і повернув на горб.

Уздовж його будівель зеленіли смерічки. Як зелені пальці. Піднялися, ростуть, подумав він. Згадалося: накинули мішок на голову Владзьові, гайовому... Де той Владзьо, де його пальці? А смерічки зелені.

З подвір'я Туріїв вирушили дитячі санки. Ганка і старший хлопець впряжені попереду. За ними Юстина й менший. А збоку ніхто інший як Дарка.

«Забирають, везуть Миколу», — подумав Іван. Обернувся й пішов до собак.

XXV

Прокинулася зненацька, раптово. Рука самохіть скинула з голови рядно й полу кожуха, повіки піднялися: у вікні стояв місяць. Він був так близько, наче вмовстився за столом. У хаті — як день.

Повіки нечутно впали. Вії опустилися. На рядно, на полу кожуха лягла біла рука. Оксані захотілося туди, назад, у сон, додивитися його.

Місяць за столом — рукав широкий.

— Доню...

Кликала мати. Материн голос будив її. Оксана мляво зводилася із заплющеними очима. В заплющених очах сон — широка долина. Довга гребля. По один бік греблі долина синя — став, а по другий — зелена, луги. При долині село. Місяць над кожною хатою — в усіх вікнах. А хати у вишневих садках. Біле місячне сяйво, і вишні білі. Місяць на вулиці. Вулиця, як річка. До неї згори збігають менші вулички, стежки, а велика вулиця веде на греблю. Місяць над вербами. У ставу, у воді. Стоїть ліс. І над ним місяць. Він скрізь, у всьому, залив, вимісячив світ своїм сяйвом. Бринить, грає його проміння. Здіймаються до неба срібні тополі. В голубому ставу блищать, спалахує червоно-жовта дорога, проривається з-під шлюзу, блищить у мизьких берегах — Горинь. Прибережні очерети, осока і лугова трава, в якій цвіте болиголов, гірчак, в якій стелеться підбіл, ростуть і пахнуть. На кручі світиться кожна піщинка. А на тому боці — Довга гора. Поля. Дихас польовий вітер. Чебрець. Буркун. Земля.

Село і дерева — вона. Поле й дорога — вона. Трава і річка — вона. Камінь і небо, сонце і вітер... Земля. Встроми у неї палицю — виросте.

Верби і місяць. Старі верби, як матері. Молоді, як жінки, як наречені. А молодесенькі, як дівчата.

І тут, звідки не візьмись, — кінь. Вихоплюється на греблю. І вершник на коні — місяць. Кінь вороний. Довга грива. Ноги в білих панчохах. Жене кінь із місяцем, поминає верби. А верби проводжають його в дорогу — старі, молоді...

— Доню...

Оксана розглядається по хаті.

Тільки тепер вона бачить, що світить у вікно. Не місяць, не місяць... А де ж він — рукав широкий? Не місяць... І вона швидко накидає на себе стару спідничину, вовняного светра, вступає у шкарбуни.

Над селом, над лісом висять великі ліхтарі. Гуде, кружляючи, літак. Це він розвішує ліхтарі. Встає малинова заграва. Чути, як греблею йдуть, йдуть. Іржать коні. Реве худоба. Село втікає.

Оксана вибігає за поріг — до воринця.

Люди поминають їхню хату, прохоплюються у ліс.

Вона впізнає Юра. Він веде за собою корову й підпирється палицею. Палиця — залізний зігнутий прут. Кремезний чоловік. Закладався з дядьком Йосипом, що зріже копу околотів, не перепочиваючи. Зрізав, виграв заклад.

— Ти чого не втікаєш? — питається її.

Оксана не знає, що йому відповісти.

Юр тягне за собою корову й каже:

— Розбомблять, сплять, от роботи буде.

Гребля двигтить. Люди йдуть пригнічені, сумні. Несуть і везуть свої статки. Покірно, схиливши голівки, тягнуться діти.

Оксана вбігає до хати. Треба збиратися. Корову на налігач, овець на шнурок.

— Мамцю... — Мати зв'язує клумаки.

В хату хтось заходить. Не зачинає дверей.

— Живі чи вже вивтікали?

Дядько Йосип.

Оксана силкується сказати, що батька нема, дивиться на дядька Йосипа. Її очі дякують йому, що не забув про них, що зайшов. Він допоможе.

Вуси в дядька Йосипа наставляються наперед.

— Ви втікаєте альбо ні?

Голос стоїть, не розходиться. Дядько Йосип каже, що його Ольга і Рая погнали худобу, що Павлик сидить на саних.

— Хочете, поїдемо...

— Ідь, ми ще не зібralися.

Запало мовчання.

Дядько Йосип постояв і пішов — двері розчинені.

Оксана зачинила їх.

На подвір'ї зайвилися бабуня Юстина, Ганка й Дарка — везли на санчатах Миколу. Побіля санчат крутилися Дмитро й Сашко.

Згодом притяг і Матвій, схилився — завис на воринний кіл і на милицю. В нього на плечах паперовий мішок, а в ньому — скрипка.

Микола, лежачи на санках, водив очима. Ніч видна. Звідси, з братового подвір'я, побачив на кручі смерічку. Стояла в снігу. Її вершечок такий гострий. Колись заходив до Григорка, і вони балакали про неї. Григорко сказав: «Росте на домовини». А він сказав Григоркові: «На коліски, брате». Тоді Григорко: «Ми вже давно вигойдались...» А він йому: «Будуть, прийдуть і після нас».

Ганка стукала в двері:

— Живі, відчиніться!

Виносили клумки — на подвір'я в'їхали сани. Позіскакували Мирон з Григорком, підняли Миколу.

Споряджались квапом, швидко.

— Може, ненадовго, може, не навечно, — підохочував Григорко й напосідав, щоб рушати й не гаятись.

— Ми повернемось, — казав Мирон, беручись за віжки.

На санях усім не було місця. Стара Юстина йшла пішки. Малий Сашко тримався біля неї й нізачо не хотів сідати. Він ступав широко й розмахував руками. Оксана хотіла взяти його за руку. Не дався. Дядько Григорко підморгнув йому.

Над селом загув дзвін. Як завжди перед облавою. Голосний і довгий.

Коні везли рівно, не полохаючись. Люди йшли. Під ногами порипував сніг — рий та рип,

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Субота. Мирон ішов додому, несучи тюльку в авосьці. Купив її, випросивши в чайній. Із МТС на Довгу гору простіше добиратися полями, але чайна стоїть у центрі містечка і, спустившись до неї, йому не хотілося вертатися назад, давати гак: не любив товктися однією і тією ж дорогою і рушив од чайної навпростець.

Заложці розбиті. Від містечка тільки й залишилося, що забруковані бачкаюваті вулиці, але ними не ходять — стежками через купища-руїння, через колишні квартали. Обіч чайної вціліла синагога — білокам'яне квадратне будищище, яке відразу стало видне з усіх боків і яке обліпили вивіски райустанов. Поминаючи його, він покосував на столітні мури: кажуть, що під ними — темні льохи, сирі нори-переходи, і запрошкував до вцілілого червоного парового млина, пройшов серединою незагородженої базарної площі, вибираючись на передмістя.

Додому і поривало, і не поривало. Його душа була, як те знівечене лихоліттям містечко — жахні згарища і сумні вітри. Це порівняння не спадало йому на розум, воно існувало в його свідомості, як неминуче, як терпке, буденне. А довелося бачити і не такі руїни, і смаленого вовка.

Він ніс тюльку й думав про Ганку: як вона зустріне його, якими очима подивиться, що скаже? І йому було дї болю соромно, що несе лише саму притхленьку підіржавлену тюлечку, цю мізерію синього моря, кинуту насипом, дві-три жменьки у шматок газети, яка і погойдується у нього в руці на дні дїрчастої сіточки.

Лютневий день почався із сирим туманом. Туман не упав на землю й не піднявся, і Мирон, порядкуючи коло трактора, спостерігав із гаража-майстерні, як гинуть поруділі сніги. Сивий туман з'їдав їх, перемішаних із землею. Після обіду брався мороз. Забодурений день спроквола хилився у ще бодурішніший вечір, який уже дихав смалким холодом.

У передмісті не світилося. Паровий млин давав електроенергію, коли ніч зовсім ухопить за очі. Миронові кирзачки гуркотіли бруківкою. Журавель-криниця із кованим відром, дерев'яна похила капличка, — відзначав він подумки як прикмети свого шляху. За голими деревами у низьких хатах, то з одного боку, то з другого десь спалахувало у вікні лизливе світло — палилося у печах, і відсвіти полум'я пахли вечерею, спочинком.

Вулиця кривуляла, наче річище висохлої річки, і, ступаючи її кострубатим дном, Мирон мовби плыв у тумані, який плутався у ногах і пасемкував перед очима. Загуло під чобітьми — переходив міст із бетону. Підкова черкнула об камінь, нога ступила на груддя: скінчилося передмістя й скінчилася бруківка. У груди дмухнув вітер, роздягав.

Дорога пролягала низом, над колишнім ставом, а тепер голим, гуляйвітрівським ставищем, серединою якого прорила ровище і замерзла у ньому змеженіла Горинь.

Мирон тягся стежкою, краєм над обваленими берегами і, як раніше, на передмісті, відблиски вогню у вікнах манили його вечерею, надією спочинку, так тепер тут, між горбатим вигоном і рівнинистим ставцем, він шукав, за що б йому зачепитися очима.

Перед ним у туманному й вітряному надвечір'ї маячила, зяючи проваллями навиліт, довга гребля. За нею, за широкою долиною бовванів горою ліс. Із того лісу вони з Ганкою везли колоди на Довгу гору. Ставитися! Коли їхали греблею під густими вербами, у воді відбивалися коні, верби і вони... Минулося, пропало.

Усе, що не збулося, здавалося йому лизливими полисками полум'я у чужих вікнах перед чужою вечерею.

Він відчував кривду, але його не брав жаль ні за ту Довгу гору, ні за вгроблену в неї силу. Жаль брав за Ганку, та він не міг, не смів дорікнути їй не те що словом, навіть у думці. Любив її. Роки орали й орали його любов, як жадає не поле, обробляючи, плекаючи, а воно не родило.

На вигоні під Гніванням у старих липах — школа. Липи шумлять. Мирон ходив до цієї школи одну зиму, вчителькою була попадя, яка в своїй науці ставила над усе, щоб

їй цілували руку; стара при тому не гидувала смаркачками мужицьких дітлахів, вийнявши хустину, вона якось обтерла бульки під носом малому Миронові, шанобливо підставила йому свою костисту руку, а коли він її поцілував, дала за це цукерочку. Це була перша цукерка, яку він покуштував у своєму житті, затамивши, що солодке з чужої руки завжди з присмаком телячої покірності.

Зійшовши з берега, він узяв звивистою дорогою вгору, провз школу на село, але тільки-но виткнувся з узвозу, як його відкликнули:

— Завертай! Завертай!

Липи шуміли, відкидаючи те гукання і на вигін, і на село. Під школою сутеніли люди, людські постаті тяглися із села. «Сходка, скликають на сходку», — подумав собі, збагнувши оте крикливе: «Завертай!» Уже три місяці, як влаштувавшись у МТС на курси трактористів, він жив не то в Заложцях, не то у Гнівани — транзитом. Микола пораяв, от і забурлакував. Згадалося: «Це ж Кобилко поїхав верхи конем ще з обіду. Чи не сюди на сходку?»

Гніванчани стояли купками під липами, ніби наслухаючи їх вишум. Жевріли вогники цигарок.

Очима до очей Мирон зустрівся з Ганкою. Під першою ж липою. Вона стояла в сутінках плече до плеча з Григорковою Ольгою. З його руки звисала авоська. Він гойднув нею, наче кадильницею, мовляв, через цю тюльку я тут, а Ганка випалила:

— Притьопав — одбувай за мене! — відчахнулася від Ольги-малої, закинула кінець хустини собі на плече і враз підвицилася. Очі різкі.

А під липами:

— А хто ж за нас? — смішечком.

Мирон не знав, що відказати. І тоді Ольга-мала:

— Мертві! — як відтяла. Низька, взяла високого Мирона під руку.

— Ото братова! — під липами.

Він не знав, як віддати Ганці авоську. Вона мовчки відвернулася. Зараз рупить, піде, а йдучи Ганка ніколи не обертається.

Ольга-мала взяла авоську, наздогнала Ганку. Під липами пересміювалися, що Ольга всукала авоську Ганці: руку — в руку, а Ольга віднікнулася: «У вас що, слинка котиться?» — Знову приросла до Мирона.

Із села чувся витуп кінських копит.

Ганка йшла, віддалялася. І не обернулася. Вона зменшувалася у сутінках. Миронові ж здавалося, що вона все

височіє і височіє. А Ольга начеб втримувала його за руку, і він відчував: Ольга заодно з Ганкою — жінки все розуміють без мови, серцем.

Його ватяні штани, куфайка були засолошені, руки пахли солідолом, бензином, і він, ніяковіючи, сторонився братової. Під липами це бачили й підкушували Ольгу: свого не має — до чужого тулиться. Хтось кинув аж від школи:

— Все одно колгосп...

А Ольга-мала:

— Вдові й на люди не виходь? Ви сови!

Не присадила зляозиких.

— Тому й віємо! — бовкнув і зашкварчав цигаркою Іван Шпаргела, щойно увійшовши під липи.

Втих витуп кінських копит — верхівці зіскакували з коней: гуп-гуп, твердо ставали на землю. Ніхто не проронив ні слова, голо шелестіли липи і поблимували вогники самокруток.

Ольга зависла на Мироновій руці, кругленька, повна і легка. У широкому кожусі, у великих чоботях. Він упізнав цей кожух — Григорків. Упізнав на ній і Григоркові хромові святкові чоботи з високими халявами. Вона тулилася до нього, неначеб з холоду, і Мирон, не сміючи поворухнутися, відчував, як визимнюють його груди, руки і ноги, як усе його ество проймає крижаним холодом. У голові загуло — аж тут, перед сходкою усвідомив загин на фронті Григорка, свого брата, Ольга прийшла замість нього, замість Григорка — в його кожусі, якого він не зносив, у його чоботях, які він не сходив. А міг же і я не стояти тут, гуло в голові. Хіба ні?.. І йому стало жаль братової. Він не відвихнувся од неї і не знав, що їй сказати. Не було таких слів. Хіба смерть — не мовчання?

Чиясь розкаджена козяча нога сипонула іскрами, хтось кашлянув і прохрипів деручим голосом, що пора йти, чого ж? І впало Шпаргелине: «Покличуть, попросять...»

Покликали. Люди йшли, покидаючи дерева.

Ольга відчепилася від Миронової руки, якийсь час вони ступали поряд, потім вона подалася наперед. Здіймалися сходами, і Миронові чомусь згадалося: дзвінок, дівчата злякано бігли у клас, а хлопці не дуже квапилися — в ту зиму, коли ходив до школи. Ольга не ходила. Ольга, як і Ганка, вмів тільки розписатися, дарма, що Григорко любив передплачувати газету.

Старі, статечні селяни й селянки, молоді хазяї — всі якось аж надто повільно, не перебігаючи одне одному дороги, навпаки, зминаючи одне одному, входили у двері:

нема передніх, нема й останніх — так тече річка, несучи свої хвилі.

Мирон старався, щоб нікого не торкнутися, щоб нікого не шарпнути своїми замазученими куфайкою-ватяниками. Ольга десь загубилася. Люди, ввійшовши у клас, збившись, товпились біля стіни. Кому охота виставлятися напоказ?

Він увійшов чи не останнім, теж подався проходом між партами у кінець класу.

З президії квапили, щоб всідалися. Мирон схилився, ховаючи голову в плечі. Йому було б найліпше під стіною, але де туди пробитися?

Шушукання-шепоту: «І ви, кумо, за освітою?» — «Бо я таки темна».

Його потягли за лікоть. Заточився і сів на парті поруч із Шаргелою. Старий вклав голову в долоні й не ворухився.

Мирон розсував очима людей, що сиділи, наче школярі, але не знаходив братової. Мабуть, десь під стіною, на лаві. Подивився наперед: обіч чорної шкільної дошки, посередині стіни висів портрет Сталіна. Якраз на тому самому місці, де колись висів хрестик-розп'яття. Сталін стояв на повен зріст у формі генералісімуса й держав у руці свою знамениту люльку. Лампа освітлювала його підеріблену голову, золото орденів на грудях, червоні лампаси на штанях. Миронові не було лише видно рубчиків на черевиках, але він знав, що вони є, бо на портреті кожна найменша рисочка не могла бути забутою.

За столом сиділи трое: голова сільради Байдак, директор школи Смоляк і директор МТС Кобилко.

Двері в коридор відчинені. Ще й не насиділися, а душно.

Кость Кобилко — уповноважений — зависочів над трибуною. Вона низька, і він, наче втримуючи її, обіймав своїми руками. Заговорив — голос густий, кожне слово тверде. Хочеш слухай, хочеш не слухай, а від нього не втечеш.

Навпроти трибуни, коло відчинених дверей сидів Йосип. Мирон упізнав його чуб, який півникував, і подумав: «Наш Йосип і тут виставляється, щоб його всі бачили. А де б сидів Григорко, якби вернувся з війни?..» Йосипова голова, плечі, розстебнутий комір шинелі відбивалися на стіні. Жовте, плитке світло лампи доходило до нього, освітлюючи його, а людська повнява була наче б у присмерку.

Кожен слухав Кобилка. Все затаїлося. Підвішена до стелі лампа час від часу попахувала і знову горіла рівно. Коли попахувала, по стелі пробігали тіні. Мирон затамував подих, перевів погляд на лампу й дивився на неї. Як та лампа, в бліндажі коптила коптилка, подумалося йому.

І ще подумалось, як він не раз у бліндажі, спостерігаючи за мерехтливими тінями по шальованих стінках, згадував Ганку.

Лампа запахла. Тіні замерхтіли на стелі, розходяться, як по воді кола, втікаючи і до розчинених дверей, і до відчиненої у вікні квартирки.

Він звернув очі до вікна і вже не міг прийняти їх: йому уявилося — звідти, із-за темної шибки на нього ніби дивилася Ганка. Прийшов, відвоювавшись, із війни, понад рік провалявся по лазаретах, валяючись, тільки й мав розваги, що дивився у вікно, і зараз знову викликав Ганчин образ. Бачив Ганку — коси проділом над білим лобом, марне обличчя із загостреним носом, із загостреним підборіддям, а губи стулеці в напрузі. Вона теж дивилася на нього. З усіх шибок. У кожній шибці, в усіх шістьох стояла, як за ґратами, Ганка. Добиралася до нього своїми очима поміж людськими плечима з нижніх шибок і понад людськими головами — з верхніх, її сині очі темніли, проймаючи його докором, болем і тугою. В його грудях зворухнулося гостре й кололо. Міг бути осколок, а міг бути й не осколок... Тоді у Празі, на Карловому мості, він заряджав протитанкову гармату. Повзли «фердинанди». Йому привиділося, що вони повзуть не на нього, а на Довгу гору, де знесилені страхом залякли на перетлілому обійсті і мати, і діти, і Ганка з темними, ніби випаленими одвічним стражданням, очима. Тоді теж зворухнулося в грудях гостре й кололо. Він запам'ятав це навіки. А ще йому тоді здавалося, що вкладає у ствол не снаряд, а свій і Ганчин рятунок. Вибухом обпекло груди й кинуло у хвилі Влтави. Вийшов із мертвих — з вогню і води.

Мирон приплющив очі, щоб нічого не бачити, бо коли відвернув їх од вікна в далекий куток, там теж стояла Ганка. Вона увижалася йому скрізь. І люди, які сиділи, — повно людей, — увижалися йому Ганками, а він один серед них.

Але й приплющивши очі, Мирон не зміг прогнати від себе її образ. Промовляв Кобилко, і його слова були її словами — Ганчиними. Ці слова лилися йому у вуха, волосся на голові ворушилося.

— Всі у колгосп! — Кобилко випустив із довгих рук трибуну, й вона стукнула. Свої останні слова він проказав, усміхаючись, повернув голову, поглянув на портрет Сталіна й дивився на присутніх — ставний, у кітелі, в ґаліфе.

— Чапів під водою і смикнув за вудочку чи вів бика і поставив під обух, — буркнув Шпаргела.

Заскрипіли парти й лави.

З-за столу підвівся Байдак. Ріденький чубчик прилипав до черепа, очі жваві, веселі.

— Риба є, зваримо юшку, а бикові роги позбиваємо — межі порозорюємо! — відказав колишньому сватові, усім.

Сходка стиснулася в кулак.

Директор школи своєю єдиною рукою — лівицею — погладив учнівського зошита, поклав його на середину столу перед чорнильницею, в якій стирчала ручка.

— Хто готовий подати заяву?

У кінці класу заворушилося. Когось пропускали, комусь давали дорогу.

Мирон оглянувся й побачив братову. Вигулькнувши з тисняви, пробиралася проходом. Григоркові чоботи на її носі рипіли. Зупинилася перед столом, розкинула поли широкого кожуха, мовчки добувала щось із своєї пазухи. Вихопила конверт, як із грудей, і поклала на стіл.

— Похоронна... — почувлося з президії.

II

Западало за глуху північ, а на полі, в хаті Туріїв — під одним дахом люди і тварини — ніхто не спав.

Юстина лежала на печі. Черинь давно визимніла й була мультка. Збита під головою подушечка — наче камінь.

«Боже, боже, насилася довгу ніч, кидаєш у сон землю, щоб вона зранку всміхалася до сонця, чому ж ти, боженьку, не даєш впину людським думкам? Привали брилами наші поривання, нехай передрімають собі», — просила Юстина бога подумки, лежачи скулена, заніміла.

Їй боліла, ниючи, кожна кісточка: думки висотували все тіло. Руки-ноги думали, які спрацьовані й важкі, очі думали, які виплакані й вицвілі, і вона боялася поворухнутися, щоб старі кості не заgrimіли, боялася розтулити очі, щоб не бачити чорної темряви.

«За що ж така кара?»

Юстина чекала Мирона зі сходки й не дочекалася. Хлопці — Дмитро й Сашко — полягали тут, у ванькирчику, — ліжко навпроти печі. Чи хоч вони сплять? Ганка пішла на хату, прихиливши двері. У ванькирчик соталося світло вкрученої лампи. Юстина перехрестилася, клякнула на коліна й, звернувши очі в куток, понад хлоп'ячі голови, де висіла іконка, шепотіла «Отченаші», «Вірую», «Богородицю» — молитви, які знала. Дмитро птовхав Сашка під бік. Повкривалися з головою і Дмитро проказував: «Отче-

наш, батько наш сало крав, на гору викидав», — перекривляв бабусю. Вона не обізвалася, не взяла це кривляння собі в кривду. Ніколи не скаржилася Ганці, щоб приструнила синів, якщо вони з неї насміхалися чи якщо бенкетували. Хіба вони самі знають, що чинять? Ганка й так не давала їм спуску. Не було Мирона — заміняли його. Сашко золота дитина. Якби Дмитро не підбурював, він ні за що не передражнявав би її. Відвела Ганка Дмитра в Заложці, ходить у старші класи, вчиться на похвальні грамоти, але що то з нього вийде? Не всяка наука мудра. Якби вона зчепилася з хлопцями, однаково, просьбою чи грозьбою, тільки під'юдила б їх, піддала б їм охоти й вони ще не так завелися б, а так — утихли. Ставши хлопцям у головах, перехрестила нехрещених онуків на сон і, зіп'явшись на табуретку, забралася на піч.

Юстина й на печі клякнула на коліна, обернувшись лицем до стіни й побожно склавши руки. Вона ще не скінчила молитися. Її молитва довга — за усіх. Це не та, завчена молитва, що її передають, проказуючи, старші молодшим, і не та, яку виспівують на церковних хорах. Юстинина молитва інша, поставала із самого її життя. Хіба тільки з її?

Ця молитва без слів. Коли б вона склалася в слова, хто б їх був годен вимовити? Ніхто. Можна загатити воду, можна збити вогонь, можна замовити кров, а слово не загатиш, не загасиш і не замовиш: тече, горить і що скри- вавленіше, то дужче запалює. Тому вона й повернулася до стіни, щоб ніхто не бачив, не знав і не здогадувався.

Її найперша думка була про Олександра — про сина-партизана. Як прибився додому, як постояла над ним, бережучи його сон, як він устав і пішов у сніги, то тільки й бачила. Всі кажуть: пропав безвісті. Але вона не вірить, хоча б її різали. Микола був з Олександром, мало сам не наклав головою. І Микола каже, то, мамо, Олександр пішов у такий рейд, що з нього не вертаються. А вона все одно не повірить, бо якщо у це повірити, ліпше умерти.

Юстина щодня, встаючи і лягаючи, звертається до свого сина — спиняє бурі, рівняє гори, засвічує зірку перед ним і перед усіма такими, як він, викликаючи їх із безвісті.

Нема. Не чути.

Чекає і не вагається. Мати...

Її болить за свій рід. Григорко не прийде. Доведеться йти до-нього, але не всім разом. Вона, звичайно, піде перша, а Ольга ще надовується, а Оксана ще насиротиться. Якби ж то допомогти їм?

Перебирала свій рід, клякнувши і дивлячись на стіну.

Микола в Заложцях. Голова райвиконкому. Виходили вони з Даркою його. Очуняв. Йосип каже: наш Микола має авторитет, а що це таке, вона не знає. А Йосип каже про «авторитет» і, знати, що заздрить братові. А чому там заздрити? Микола молодим-молодим, ще у перевороті, пропав із дому і пропадав довгі роки. В того ж Йосипа, у Мирона он діти повиростали, а Микола все парубкує. Лисий козак. Може, якраз Йосипові й найлегше. І на батьківщині, і війну відвоював в обозі. Поїхав своїми кінсьми, своїми й повернувся. Зробився собі фінагентом — податки, позичка — і почав учащати до церкви. Легка його дружба з попиком Савою. Та чи легка молитва? Братчик, церковний староста і фінагент. Але і його шкода; хоч він нікого не жалів. Багатий мізерія. Хіба допоможе вдові, сироті?

А як і чим допоможе Дарка? Довіковує мучениця з Матвієм — калікою ще з першої світової війни, а Катерина — покута на все їхнє животіння. За ким тільки вона не була, не щадячи себе і своїх приймаків? Тепер десь валандається по лісах, кукає, а Дарка й Матвій позгинали голови, як покутники. За чії гріхи? Хто розтлив одиначку, чому вона паралахалася в різні боки, а на старі голови — вселюдська ганьба?

Мирон зболений. Сидить йому в грудях розпечене залізо — осколок. Ми тут мучилися, а він ще не таку муку прийняв і витримав. Прийшов — із Ганкою ні тпру, ні вйо. Спробуй поїдь! Бог дав дітей — спільну кров, найрідніше з рідного, але не дав любові. Ганка не любить Мирона. Тому йому і не сидиться дома. Микола сказав, і Мирон запрягається на тракториста. А що буде, як?

-Такий-то рід. Розсихається — і в розсип.

Скригнули сінешні двері. Зайшов Мирон. Тихо, без грюкання. Він ходить не грюкаючи. Зачинив одні двері, другі й ступав долівкою, як по її думі-молитві. Юстина не відвернулася од стіни. Ну й сходка, протримали до середини ночі. На ліжку заворушилися хлопці. А що їм не дає спати?

Мирон не підкручував лампи, глянув на Ганку, яка лежала, знявши очі до стелі, блудила ними десь далеко-далеко й не чекала його. На столі у полив'янці картопля, на газеті тюлька з червонястими очищами, які проміняться тьмяним мертвотним блиском. Щоб не бачити цих риб'ячих очиць, які перетворилися в камінчики і вражають страхом небуття, він дмухнув на лампу. Запала ніч.

— Буде колгосп.

Ганка нічого не відповіла.

Не вечеряючи, він ліг коло неї, під одне рядно. Не відсунулась, лежала павзнаки, витягнувши руки вздовж свого тіла. Він лежав, як і вона. Лікоть торкався ліктя.

Мирон спробував заплющити очі, але вони не заплющувалися. Ганчина голова не схилилася до його, і він не міг прихилити своєї до її. Лікоть торкався ліктя, не відчуваючи тепла, так, ніби між ними обома лежав ще хтось третій, невидимий. Холод. Чужість.

Мирон втупився у низьку стелю — в очах поставала сходка. Братова поклала похоронну й пішла. Її ніхто не спиняв. Устав Йосип і казав: «Альбо я проти колгоспу? Дам заяву, завтра буду на гілляці». Шпаргела бухикав сміхом, затиснувши голову в долонях, а його Вірка гукала: «Де мій Василь, чому його третій день не випускають, чого тримають у тій невірницькій школі?» З неї глузували: «Ми всю війну були без чоловіків, а ти три ночі сама заночувати не можеш. Нехай посидить». Байдак відповів: «Не їла душа часнику, то й смердіти не буде!.. А межі ми все одно розоремо». Вірка не втихала: «За вашого Климчика я не впоминалася б, якби і досі був моїм чоловіком, нехай би і зогнив там».

Знов бухикав сміхом її батько. А Смоляк, уставши за столом, підняв конверта-похоронну, держав у своїй лівниці й спостерігав за людьми, гостро, недремно. Правий порожній рукав під тугим солдатським ременем, із мідною бляхою на животі — відчувалася військова виправка. Поріділий чубчик зачесаний набік, обличчя рум'яненко. Переморгувався з Кобилком, який сидів тучею, постукуючи пальцями по учнівському зошиту. Заявки написані, готові, їх лише підписати. Сходка розвировувалася, і Смоляк помахував конвертом-похоронною. «Йому легко розорювати! — кидали Байдакові. — Вудка, сильце — мисливець. Давно плюнув на землю!» — «Я давно плюнув на межі, і межі ми все одно розорем!» — у відповідь.

— Дав заяву? — спитала Ганка.

— Дав, — відповів Мирон.

Юстина на печі перехрестилася.

А Дмитро штурхнув Сашка і нищечком: «Давно б так, індуси нещасні». І Сашко обізвався вишептом: «Тобі добре, записався у комсомольці, а мені нашої Машки шкода».

— Не боїшся, що пальці повідтинають, як на інших селах? — запитала Ганка Мирона.

— Про це саме і Йосип казав. Усім не повідтинають, усіх не перевішають,— вимовив Мирон.

Стояла ніч. Хата німіла в її мороці. У цілковитій тиші, за хатніми дверима стукнула ногою Машка, ремигнула корова. Вони не прив'язані коло одного жолоба.

Юстина поклала голову на подушчинку й думала: «Люди не сплять, і коняка-корова мучаться. Товар, твар безмовна, а має серце чутливіше, ніж у деякого чоловіка».

— Не повтинають, не перевішають...— почала Ганка.— Знаю, ліпше в колгосп, ніж ті вічні поставки...— І затялась. Дихала поривчасто, важко.

Мирона щось так і кликало до неї, взяти й покласти свою руку їй під голову, прихилити її голову собі до грудей. Нехай полежить на його руці, нехай подихає йому в груди — сама втишиться і його втишить. Хіба вони вже не вступали до колгоспу? Вступали. Але тоді, першого разу, перед війною ні вони, ніхто так не переймався. Все було легко, якось аж ніби дуже легко, святково, ніякого страху. Чому тоді йшли весело, а зараз з такою мукою? Чому зараз із кров'ю? Він розплатився за те, що пішов у колгосп. Його били. Кинули й молотили, як снопа. Шпартгела сміявся, мовляв, щоб знав, як колгоспи закладати, й гукав: «Німці — спасителі!» Відгуло. Але чи переболіло, чи вляглося? Ганка тоді привела його побитого. Якось жилося — тягли свою лямку.

Він, затамувавши дихання, наслухав, як поривчасто і важко дихала Ганка, його рука начеб закостеніла. Непіддатливий, твердий Ганчин лікоть охолодив її своєю непідвладністю. Так і лежали: Мирон, затамувавши свій подих, а вона з розтуленими губами, ніби щось тяжке давило їй на груди. Він знав її губи, їх трепет, їх жагу. Як вона поцілувала його, коли везли колоди і коли він із кіньми мало не шурнув, не загуркотів у роваку! Як вона припала своїми устами до його вуст тоді, серед літа, серед їхнього поля! Давно. Але хіба вони й зараз старі, хіба розтринькали себе?

Спогади розвередили його. Він підняв свою руку, зважився перелягти на бік, підкласти свою руку Ганці під голову. Ганка начеб аж струснулася — її очі блимнули в темряві. Вона вивинулася із ліжка, вхопила свої чоботи і наче кішка викралася з хати.

«Посварилися,— думала Юстина.— Коли б уже скінчилася оця ніч».

Ганка спинилася на подвір'ї. Стодоли нема. Згоріла, то її не ставили. Хата, у ній і хлів. Гадалося, що тимчасово,

а вже рік за роком. У долину, в туман западав горб, щоб знов із долини випнутися й спадати до шляху. Здавалося, навколо Довга гора, їй нема краю.

Вона ступила в чоботи й стояла в короткій полотняній сорочці, беззахисна, як і той горб.

Вітер, подмухуючи, холодив її. Вона хотіла, щоб заходив зовсім. Нехай закуліє тіло, може, тоді розмерзне душа, і їй захочеться до хати.

Як сновиди, підступила до комори. Під нею похили корякуваті вишні. Переходив фронт, маскувалися танки. Попрасували ряд вишень, яка вціліла — стояла, молодих ніхто не досаджував. Незнищені вишні тужно шелестіли. Вона хотіла сісти під коморою — на порозі, на затулі, в затишку лежав попіл. Звечора винесла попіл, щоб розсіяти під часник, нагодилися верхівці на конях: «На сходку! На сходку!» Прийняла затулу, сіла на порозі. Попіл лежав коло її ніг. Дивилася на нього, на ту купочку: все стало попелом, усе. Нічого не хотіла, навіть плакати. Із-за комори задував вітер, торкав на затулі попіл і розсіював його. За Ганкою подався з хати й Мирон, а Юстина, уткнувшись головою в камінь-подушчину, вимолювала для них обох долю.

— Ганко,— покликав він.

Вона дивилася, як, підхоплений вітром, розсіювався попіл.

Мирон постояв, підійшов до Ганки і сів біля неї на комірному порозі.

III

— Товаришу Квіточко,— звернувся Микола Гордійович до їздового, ставлячи ногу на підніжку брички,— завернемо в чайну.

Їздовий голови райвиконкому не терпів завертати до чайної. Хмарився, начеб аж бридився, і на його завжди гладенько виголеному, пухленькому обличчі з'являлась така пісна міна, ніби перед ним ставили позавчорашню затірку на сироватці, яка відгонила немитим сепаратором. Задертий пипочкою носик із широкими ніздрями дмухав на відкоплену верхню губку, яка кривилася. «Н-но!» — гукав він на коней, потягував віжками. Коням передавалося його невдоволення, вони завернули круто, піднялося заднє колесо брички, і Микола Гордійович, сварячись: «Но-но, товаришу Квіточко!» — миттю всівся на задок, щоб не перекинутися. Їздовий і не повів вусом, бричка викотила

з подвір'я, викладеного широкими плитами, від'їхала від білокам'яного квадратного будинища й відразу спинилася. Чайна — ось вона, за парканчиком, під яким вузька стежка із битої цегли.

— Зайдемо? — спитав і кивком голови запрошував Микола Гордійович Квіточку. Той відказав: «Обідемося», — і ствердив своє слово кивком.

Рано, сонце ще не встигло прогріти повітря. Над Заложцями, над його передмістями Полив'янкою, Кленпарями, Горнищем, Сирилівкою (Квіточка звідти) стеляться, пахнуть, дими. Широкі піздрі їздового розширюються ще дужче, вловлюючи найтонші запахи вареного й пареного. Мало чим можуть пахнути дими, але його носик пипочкою безпомилково відзначає, чим снідатиме близька Полив'янка і далеке Горнище. Його не дурманить дух розкипілих картопель, їх пара тільки розріджує міцний настій, який так і стелиться сюди, на бруківку, під колеса. Що картопля — свинякам. А міцний настій не звірюється, курить пряженою яешнею, топким салом, ковбасою у ринці, залитою смальцем.

Як у всіх людей, у їздового в ім'я й по батькові: Кирило Карлович, — але всі, навіть і нова жінка, називають його Квіточкою — на прізвище, а офіційно — товаришем Квіточкою. Його батько зовсім ніякий не іноземець, звичайний православний, з діда-прадіда вичиняв на сирицю кінські шкіри. Якось дід перепалив шкіру в попівського здохляка, от піп і нарік його сина так, щоб було пам'ятно, які Квіточки зловнамисні шведи. Кирило Карлович теж був мастак до сириці, яка надто цінилася в окупацію, але опісля війни, коли коні стали на вагу золота, він полюбив їх живих.

Їздовий із нього незамінимий. Не поскупився своєю власною бричкою, яку за певну ціну заінвентаризовано, як державну, вибрав і купив на базарі пару вороних, які теж стали державними і які він доглядає ліпше, ніж свої: із них давно зносилися чоботи, а стерво пішло на мило.

З комина чайної — круглої чорної труби, начеб із паровика, вибухнув і повалив густий дим.

«Пізненько ж ви беретесь за діло», — подумав Квіточка. Дим валив такий густий і чорний, падав так низько, заволокував і бричку, і його, що коні зафоркали, а він кашлянув, сплюнув і засунув свою ложку глибше за халяву.

— Ну й антрацитик! — пхикнув. — Дмухають, як у кузні, — й ще глибше засунув свою ложку, ніби побоювався, що пройметься чадом.

Заступивши на службу іздового, він не розлучався зі своєю ложкою, носив її за халявою, як на фронті. Охайний, гдився чужих ложок — Квіточка.

Одноповерхову чайну, недавно вкриту білою черешицею, яка вже починала сірити, обволокло димом. Здавалося, що дим викурює із чепурного з навісом ганку, із вікон з розчахнутими червоними віконницями, із самої вивіски, яку підтримують вимальовані на повний зріст кухар у ковпаку — з одного боку, а з другого — офіціантка в коронці. Не любив Квіточка чайної, але мальовані кухар і офіціантка привертали його увагу. Кухар був чимось схожий на нього, а офіціантка — на його нову жіночку. Він знав, що їх створив учень Заложницької середньої школи Жорка Калімський, який малює вивіски для кіно, різні щити, й про рокував йому велике майбутнє. Та як той мальований кухар не копилів своєї верхньої губи, запрошуючи в гостину, як мальована офіціантка не підморгувала, щоб зайти, іздовий подумав: «Дочекаєшся у вас гаряченького». — Пхикнув.

— Якщо і вип'ю, то не тут, — промурмотів. — Ну й дим, — чмихнув знову.

В чайній прибиральниця мила підлогу. Столи і стільці були перевернуті. Але як тільки Микола Гордійович переступив поріг — відхилилося віконце роздачі, з нього виглянули обличчя кухаря й офіціантки — жива картина. Обличчя кухаря марне, сама шкіра й кості, очі повні якоїсь провини, а обличчя офіціантки поважне, очі сяють і радістю, і гідністю.

Віконце роздачі зачинилося. Офіціантка Клавдія, підв'язуючи хвартушок, виплила із-за голубої завіси й, поважна, опинилася за стійкою. Вона була дівкою, знала, що Микола Гордійович нежонатий, не раз по ночах слила себе головою, але щоранку повторювалось те саме, що й зараз. Поки плывла до стійки, на вустах бубнявила усмішка.

— Клавчочко, мені щось... — просив Микола Гордійович.

Клавдині груди випиналися горнятами під хвартушком, а усмішка, так і не розбубнявивши, згасала, і на верхній губі поколювалися чорненькі вусики.

Кухар у ковпаку, але ще без халата, стоячи за голубою завісою, ховаючись і виглядаючи із-за неї, давав їй якісь знаки на мигах, і вона, повідомивши, що м'яса ще не завезено, що картоплю чистять, запитувала:

— Що ж вам, товаришу Турій? Хіба з вітрини?

— Давай, Клавчочко.

Клавдія знімала з вітрини куряче стегно, обсіпане зеленим горошком, діставала склянку компоту й ставила перед гостем.

Він снідав, забувши зняти шапку. Клавдія знімала її з його голови, не виходячи із-за стойки, й казала: «Який ви лисий!» А кухар, вихилившись із-за схову, погрожував їй кулачком і дуже мружився. Клавдія клала шапку поряд із склянкою, в якій стояли паперові квіти, брала серветку з цупкого газетного паперу і, згорнувши її вчетверо, різала ножем.

Микола Гордійович махом випивав компот, і вона ввічливо подавала йому аркушик од відрізаної серветки.

Він витирався на ходу, збігаючи з ганку під навісом.

Квіточка робив цигарку. Виклавши на коліна кисет, відкривав не малий, як звичайно, клаптик газети, а подвійний, скручував довге цигарище — на дорогу.

— Гони! — квапив Микола Гордійович, вмощуючись на задку.

Іздовий не обзивався, якраз наслинював цигарище. Витерши вогню, пакнув і, ховаючи кисета, казав:

— Аби дома не журились, а ми нагонимо.— І звичайний собі віз — полудрабки з коритом, з правого боку примощовано підніжку, що нагадує стремено, та з двома дощатими сидіннями, втопченими за бортки, як у човні, через те й бричка,— затарахкотів бруком. Іздовий заздрісно косував на стежки, які пролягали навпростець від чайної, і шкодував, що не можна й собі взяти навпрошки, а треба колінкувати й крутитися вцілілою вулицею.

Руйновища й вталована базарна площа сивіли паморозю. Де-інде по затінках біліла латка снігу. Голова райвиконкому кинув навколо невтішним оком і дивився вгору — небо віщувало ранню весну.

Купками, гуртками появлялися школярі. Хлопці здебільшого в піджакрижених шинелях різного кольору — сірого вітчизняного, мишачого німецького, рудувато-жовтого мадьярського, дівчата ніби у піджачках, ніби у пальтах, пошитих із такого ж сукна, а то й з плащ-накидок, і всі замість ранців і течок — із сержантськими сумками, з офіцерськими португеями. Вони перші пробуджували сонне містечко. Що в ньому? Млин, райпромкомбінат. Галантерейна фабрика лише з осені відбудовується, а сирзавод і сирзавод ще у планах. Споконвічні гончарі, шевці, кравці, бочкарі, стельмахи, ковалі живуть кустарями-одиначками, серед яких потайки і непогано промишляють мастаки-самогонщики. Є й квіткарі, і чудо-килимарники, є й кошикарі.

А загалом — усі, цілий район — селянська одноосібницька стихія, бо й ті ж кустарі-одиначки прив'язані до своїх клаптів-городів, як до пуповини. А хіба службовці установ і контор не мають наділених городів? Ймовірно, лише в нього одного, в Турія, нема городу, і мешкає він у казенній квартирі — будиночку, який приліпився коло пошти й чепурного, особнячка, де колись містився лядвірт. Той особнячок міг зайняти і він, Микола Гордійович, але ж є інші, з дітьми, зі старими батьками. Йому аби десь прихилити голову — кола і двора не треба.

У баранячій шапці із заломом, яку називав партизаночкою, у бобриковому пальті, одному на зиму й на осінь, сидячи на задку, він думав про весну, про судільну колективізацію, а коли минали базарну площу, мріяв уголос:

— Тут посадимо парк. Розіб'ємо й посадимо дерева. Як, товаришу Квіточко? — й махнув рукою.

— Крутом парк? — обізвався їздовий. — Обов'язково щоб райські яблучка! — Крутнув багатом, цвяхнув — вистрелив над майданищем.

Квіточка був цілковитою протилежністю своєму господареві. Не лише тому, що на плечах новенька офіцерська шинеля з розрізом до хлястика, а на тому розрізі рядочок блискучих мідних гудзичків, не тому, що на голові пухнаста шапка-вушанка із справжнього лиса, не кажучи вже про чоботи — тупоносі гольфи на сталевих підковах, із обцвяхованими підметками. І не тому, звичайно, що в нього чуприна, наче густий ліс, і лиця, наче кулаки, і сам він, наче вернигора. Йому добиралося до сорока, а вже мав двох онуків, що його найбільше веселило: такий молодий дід.

Уперше його оженили силоміць. Батько дихав на ладан, а Кирило — одинак, прибутковий фах — кіньські шкіри на сирицю — не можна випускати з рук. Перша дружина подарувала йому дівчинку, за рік — другу. Через те на неї розсердився — дочка з хати, а не в хату, сам одинак, а в нього й такого нема. Жінка посадила старше дівча на барана, немовля в пелені — і з дому. Спровадив її до батьків. Вона теж була із Сирилівки. Засватав із Полив'янки, але через рік — знов дівчинка. І пішло. Сподобалося йому женитися. Але з якого б кутка не брав жінку, народжувалися самі дівчатка. Кирило до війни перебрав усі кутки передмістя — усіх обділив самими доньками. Якби не війна, польсько-німецька, а потім друга світова, він, мабуть, перекинувся б на близькі й далекі села. Мусив перепочити і то не із своєї вини. Повернувшись з фронту, довго при-

цілювався, перебирав. За цей час, як, між іншим, і на вогняних дорогах, Кирило не губився, та хто знає, де ті його діти? Вони не народжувалися в його хаті на дві половини, яка вивищується над Сирилівкою. Прицілившись, він вибрав нарешті телефоністку «Альо-Альо» — буряточку. Вона йому ще нікого не народила. Є надія, але хто ж народиться — хлопчик чи знову дівчинка?

Микола Гордійович вбився у старі парубки. Юстина із смутком називає його подумки старою травою — нежер'ю. А він чи й образився б? Рушив із дому — одружився в переворотях. Як коса не бере нежері, так його ніщо не бере. Каже про себе: «В мене одна наречена — революція». Він переконаний, що народився для неї. Це переконання у ньому ні разу не похитнулося, навпаки, воно підсилювалося й підсилюється, як прибутні води. Бурхливі хвилі заливають усе мале, незначне. Вони шаліють, киплять, бистрина ламає саме сонце і струмить, не потопуючи у вогняному блиску. І так не день, не два — роки. Кейзерівсько-німецький шомпол, гетьманський нагай, пілсудськівська шабля й пілсудськівські ґрати, гітлерівсько-фашистські кулі — скільки їх, окупантських, і всі — проти нього. Війшов з дому з чубом — терни вичесали.

Бричка гуркоче: шлях за містечком ґрунтовий, груддя замерзло. Розпустить — втопляться і колеса, і коні.

— Поганай, товаришу Квіточко!

— Гнівань — рукою махнути. Вйо, парубки! — гейкнув їздовий і обернувся, дивиться позад себе. У бричці лежать автомат і трьохлінійка. Автомат з круглим диском Миколи Гордійовича, гвинтівка його.

— На цьому вигоні буде сушзавод! — гукає голова. — І став буде!

— Рибка — діло! — гукає Квіточка, але не оглядається, тримає віжки, очі примружені, уважні. Коні переходять на крок, і він продовжує: — Зазеленіє ліс, запахне бандитами. — І прочісує очима далекий ліс.

— Повикурюємо, товаришу Квіточко!

Спинаються коло школи. Микола Гордійович зіскакує з брички, а їздовий думає: «Хоча б не довго тут стояти». Опалка порожня, а як у корови молоко на язичі, так у коня сила в опалці.

Під липи витрушуються гніванчани. Квіточка вітається, торкаючись пальцями своєї вушанки. Не скидає її, а мовби показує свою шапку.

— Вчитесь?

— Ая,

— Звечора на сходці? — допоминається він.

— Ая. Бо то вечірня школа, зараз почнеться денна, тому й розходимося.

Микола Гордійович з'являється із Кобилком. Кость Андрійович строгий, посірілий.

В'їжджають у село, голова райвиконкому косує на свою стару хату. І та хата під стріхою, і подвір'я такі ж, як і були. І Гнівань не перемінилася. Стоїть посередині церква. На горбках ліпляться, білючи, хати. І долиною — над річкою. Садки голі. Село просвічується.

Кость Андрійович мовчить. Мовчить Микола Гордійович. Звертають у вуличку, обігнувши кооператив край попівського городу, і Микола Гордійович каже:

— На попівському й буде колгосп.

— Посередині села. Якраз добре! — підкидає Квіточка. — Є куди хліви, комори й клуні звозити. Місця хватить. — Він знав, куди їхати, поганяв до Дарки.

Коні раптово взяли на горбочок. Бричка не встигла розвернутися — з порога йшла Дарка. У рогозяниках, пов'язана до очей хустиною.

Квіточка підвівся, підняв своє сидіння й дістав клуночок у пошивці: майки, сорочки, труси, підштаники, простирадла, які Микола Гордійович привозив сестрі прати. Вона взяла клуночок і запрошувала:

— Може, вступите?

Кобилка не заперечував. Його тут знали з визвольної осені. Як тоді, так і тепер він створював МТС. Але де ж Катерина?

Матвій уже не робив дерев'яних ложок. На них не стало попиту, кругом їдять алюмінієвими. Безногий, він сидів на колодці, на якій колись цюкав сокирою, довбав долотом — тепер плів із шавару кошелики. Його здорова нога взута в рогозяник. Плів і їх — гарно, з мальовничою мережкою.

— Здорові, здорові, — проказав, не кидаючи роботи.

Кобилка закурив. Дарка зупинилася коло припічка, тримаючй братів клуночок.

— Не заявляється? — запитав Микола Гордійович, маючи на оці Катерину.

— Ні слуху, ні духу, — відповіла Дарка, а Матвій мовчав — шелестіли стрілки шавару, які він перебирав по синілими пальцями.

— Заявиться, нехай іде в район, хоча б і до мене. Прийде — помилують, а ні... — рубонув рукою, ніби щось відтинаючи.

Дарка гойднула головою.

— Шмаття я виперу, Миколо... Як же ти?

— А отак, — сказав і посміхнувся.

Кобилко не встиг докурити — виходили з хати. Їздовий сидів на передку з такою ж кислою міною, як і перед чайною. Вступати чи сюди, чи в чайну — однаково.

— Мчи в сільраду! — наказав Микола Гордійович.

На дорозі їх перепинив Йосип. Квіточка помітив його ще здалеку і, понокуючи на коней, насправді стримував їх.

Йосип не зійшов із дороги. Коні спинилися. Він узявся за оброть, погладив коневі гриву і запрошував на снідачок.

Микола Гордійович глянув на Костя Андрійовича. Той буркнув, що ще й не вечеряв.

Йосип знову взявся за оброть і повагом чвалав у свій двір, бажаючи, щоб усе село бачило, хто до нього заїхав.

На подвір'ї метушилися Ольга-велика й Рая. Ольга взяла за рукав Миколу Гордійовича, а Рая, спалахуючи, соромлячись, крутилася перед Кобилком.

Йосип довів коней до шопи, махав руками, щоб жінка й донька забирали гостей до хати, а він зараз...

Квіточка дістав порожню опалку. Йосип показував на коробку, мовляв, уже приготував, поставив перед кіньми і розгнуздав їх. Квіточка розпанахав опалку, широку й глибоку, як лантух. Йосип глянув у неї, і йому потемніло в очах.

— На потім, — промимрив недбало Квіточка й докинув те саме, що завжди докидав у подібних випадках: — Не нагадувати ж мені про таку дурницю своєму господареві?

Йосип клишоного побрів до комори. Квіточка торкнувся рукою ложки, пересвідчуючись, чи вона за халявою, і йому запахло ще смачнішим димком, ніж пахло з передмість: носик зашипкував угору.

IV

Зайнялася, горить і палає хата. На даху гогоче полум'я — реве. Колеться, тріщить розпечена черепиця, розлітаючись увсбіч, колючи червоним череп'ям. Пакнули й провалилися соснові лати, не встояли і падають осикові крокви. Все бух та бух! — об глиняну стелю. Стогнуть сволки і хитаються стіни...

А вона не може крикнути — їй перехопило горло. Груди здавлені, з горла саме харчання — хр-р...

Вона лежить, прив'язана до ліжка, міцно зсукані по-сторонки в'їлися в руки, в ноги, в живіт. Несила кричати на гвалт, і ні живої душі — своїх чи чужих. Вона сама, й у вогні. У вогні хата. Все — бух та бух! — ніхто рятувати не може. Пече думка: люди, де ж ви?

Вона лежить навзнаки. Одне її око — в одному вікні, друге — в другому. Обоє вікон у полум'ї. Горить на Довгій горі хата, від неї спалахнув і корчиться у стовбистих смерчах цілий світ. Усесвітній содом.

Смердючий дим виїдає очі, нудке й гірке дере в горлі, чад паморочить голову, проймає мозок і серце. Ні, вона ще жива. Як бухкає її серце, так із стогоном валяться балки.

Що та хата? Купка тиньку, золи й комин-смалюх. А під цим усім, у тій купці й вона.

Брязь-трись-трись! — лопаються шибки.

— Ганко... — Юстина термосила, будячи її, і шенотіла: — Ганко...

Скинулася в ліжку, наче хто вколов її.

— Де я? О-ой! — застогнала. Хапнулася рукою за груди — сорочка, хоч її викручуй з поту.

Рвійно, з острахом повела острашеними очима.

— Висадили двері, а ти все спиш, — сказала Юстина.

Вона в кудині, в спідниці, але боса.

Сашко перебігав од вікна до вікна. У те вікно, що на подвір'я, світив повний червоний місяць. Червона смуга падала з вікна на всю хату. Сашко в білому. Припадав до вікна з місяцем і сам ставав червоним. Нічого не доглянувши, кидався до темного вікна і сутенів білим у чорному.

Хтось товкся у хатній причепі, гупаючи й човгаючи.

Ганка ні про що не питала, не подала й голосу. Збагнула — нічні гості. Навідалися, прийшли за ту заяву, що Мирон подав у колгосп.

А Мирон у Заложцях, буде в неділю. По буднях його нема.

Вона метнулася вдягатися й затрусилася: «Що заберуть? Корову чи льоху? Льоха ж поросна!» — І пожбурила спідницю. Спідниця, війнувшись, упала на долівку. Упала, грюкнувши, табуретка — Ганка кинулася з хати.

Юстина перехопила її, обняла й тримала. Покинувши вікна, підбіг і обняв її Сашко, загородивши дорогу.

— Мамо, не йдіть.

— Не виходь до них, нехай вони ізслизнуть. Нехай усе заберуть, аби нас не чіпали. Грабували і не награбувалися. Все їм мало.

Ганка крутнулася — Юстина і Сашко відсипалися, а вона у чому була, простоволоса, ступила до дверей. Розпущені коси буйно війнули. У снігах схопила сокиру, розчирила двері в причепу:

— Хто ви і чого хочете? Злодії! — І підняла сокиру, аж вона стукнулася обухом об стелю.

Причепу заливало місячним сяйвом. Мерехтливе, блакитне тут, за навстіж розчахнутими дверима, й багряне там, надворі.

З піднятою сокирою стрибнула до розчахнутих дверей і стала на вхідному порозі — на порозі блакитного й багряного світла.

— Де ви? Ану, виходь! — слова упали криком.

Виткнулися Юстина і Сашко, вислизаючи із хати, побоюючись за неї. Ганка замірялася на них сокирою — сидить — не показуйте носа.

Стояла із сокирою, міцно, до хрусту в пальцях, стиснувши держак: «Хто перший?» Очі папіли вогнем.

У причепі втихло, пришишло. Ніби там нікого й не було.

— Я ж вам! — крикнула вона і ступила з порога, через причепу до свинячого хлівця, у темінь.

А їй одночасно підставлено ногу й ударено в плечі. Впала, але не випустила сокиру. «Чому я не оглянулася, чому я така дурна?» — промайнуло.

Один чобіт став на сокиру, другий — на її розпущені коси.

Ганка не знала, як їй вивільнитися з-під тих чобіт. Випустивши сокиру, звинулася, завивши: пук довгих кіс залишився під чоботом, як мичка.

— Ха-ха-ха!

Вона упізнала той сміх — розкотистий, як голосний кашель. Біль, образа, непримиренність підкинули нею. Певститима лють, що безпорадна, що здолана, роздирала їй груди. І варто було чоботіві оступитися, як Ганка сп'ялася на коліна і зводилася, розхристана, розчепіривши пальці, оскаливши зуби.

— Ха-ха... Гм! — сміх начеб вдавився.

Довгі, в шкіряних рукавицях руки присаджували її до землі. Ганка вхопила одну руку, вп'ялася у неї своїми пальцями. Рука заборсалася, вириваючись. Але її пальці залякли на ній. В якомусь нелюдському отупінні вона накинулася зубами на руку в рукавиці й гризла її, гризла.

— Хлопці! Впоралися?

Двоє волокли льоху й хвалилися:

— Ми швиденько, Намордничка, багнетиком — і не вискнула.

Вдвох тягли льоху за ноги. Ганка побачила і, як була на колінах, впала на неживу льоху, теплу, окривавлену, й заголосила:

— Вона ж поросна. Що ж ви?..

— А ти не поросна? Твій кабан розбив Гітлера і повернувся. Ану, хлопці, зв'яжіть її й киньте у хлів. Нехай там пороситься, для колгоспу її поросята потрібні... Погризла мені рукавицю.

Путо на свинячій нозі не розв'язувалось. Той, що у рукавицях, підняв сокиру, відрубав його з ратицею.

— В'яжіть, а ратицю їй у рот. Нехай смокче й мовчить.

Із плачем, із лементом вибігли з хати Юстина, Сашко. Дмитро злякався, думав, що прийшли по нього: забився у ванькирі під ліжку й завмер.

Юстину відкинули в сіни, Сашка — в розчинену хату.

— Маму, не вбивайте маму!

Дмитро сичав із-під ліжка:

— Замовчи. Не видавай себе.

Місяць саяв. Не заходив.

Зв'язану Ганку заштовхали у хлів.

Льоху витягли на подвір'я, понесли на дорогу, де стояла підвода.

І тоді при місяці, на порозі стала Катерина.

— Що за рейвах?

Місяць освітлював її з голови до ніг, начеб спинився над нею. Набакір сива солдатська шапка. Коси, хоч і підстрижені, вибивались із-під неї дратівливими завитками. Обличчя біле, а брови чорні, насмішкувато зламані. Сіра шинеля спадає до землі. Світиться пряжка на ремені. Випинаються високі груди.

— Що ж ви мовчите?

Ганка не обізвалася із хлівця.

Юстина виступила, ламаючи руки:

— Боже, і ти тут? У нас поросну льоху закололи.

— Хлопцям щось їсти треба. Ви, бабуню, не марикуйте, — мовила Катерина й пішла, спроваджувана місяцем.

Поїхала з Довгої гори підвода десь до шляху — на ліс. Дмитро вибрався з-під ліжка, обтріпнувся, гримнув на Сашка, який плакав, притулившись до одвірка:

— Бандити! Скажених собак — на шибеницю!

Ганка простогнала з хлівця:

— Розв'яжіть мене, дайте підвестися. — І думала: «Який снівся лихий сон!»

А розв'язав їй Шпургеля. Розкучманий, з наставленою розбійницькою бородою, в жилетці, накинутій на грубу, з відірваними гудзиками сорочку, в підштаниках і глибоких калошах-гамашах на босу ногу. Увігнався під причепу, якраз підоспів на Ганчин стогін, ускочив до хлівця і, не кажучи ні слова, повівши олов'яними, важкими очима, добув з кишені жилетки ножика, з яким не розлучався ніколи, почав розрізувати путо. Під його ногами чавкала тванюка.

— Годуємо, а нас у гній кидають,— хрипів. Кожне слово продиралось з горла кострубатим камінням.— Собаки! Сашко обігнав бабуню, влетів у хлівець.

— Мамо, мамо! — вхопив матір за руку.— Мамо, вставайте! — упадав коло неї, допомагаючи звестись.— Мамо, нічого не бійтеся. Їх нема, ми живі!...— З хлоп'ячих очей котилися рясні сльози, обмурзуючи бліде личко.

— Я не боюся,— сказала Ганка.

Вона дихала уривчасто й часто. З висвистом, так, ніби у її грудях бурхало полум'я.

Сашко однією рукою держався за неї, а другою погладжував її, спокійливо, легенько, вище зап'ястя — те саме місце, де давило путо, залишивши шрамистий слід. Материна рука під його пальцями розпухала.

— Одні грабіжники пішли, а другий тут! — наскакував на Шпургелу Дмитро із затиснутими кулаками.— Я знаю: ваш Григир обібрав нас. Я все знаю!

Шпургеля набичив голову.

— Не тільки у вас... У мене он бичка зарізали!...— буркнув.

— Бичка!..— зривався Дмитро півнячим голосом.— А ви в чій жилетці? Із заложецького гетто. Та у вас того добра із гетто — універмаг можна відкрити. Понавозили, позакопували! Бичка? Ви всі грабіжники. Чесні люди в колгоспі, а за вами білий ведмідь виє!

Шпургеля не підняв голови. Борода опустилася, подовшала. Він клацнув ножиком, кинув його в кишеню і, як стояв з опущеною головою, так і посунув геть. Хляпали калоші-гамаші.

Юстина дивилася навколо начеб скляними очима. Рукви як відривалися.

Дмитро заткнув Шпургелі пельку Григором.

Хляпаючи, калоші-гамаші вернулися.

— Григир — мій. А та сучка — Катерина — чия? Йдіть, вікауйте,— із-за причілка. І знов, хляпаючи, зачовгало.

Дмитро замахав руками, вибіг на подвір'я. Сашко тупився до матері. Юстина ніби спала, стоячи, з невидючими очима.

— Зимно, — проказала Ганка.

Те слово збрало їх докупи й повело в хату.

Досвітком Дмитро зібрався до школи — в Заложці: ходив у восьмий клас. Сашко ще трішки побув і теж подався. Йому ближче — в селі своя початкова школа. Виходячи з дому, зиркнув на материні руки. Чи вони дуже опухли? Рукави блузки довгі, чохла застебнуті — не видно. А спитати не зважився.

Сини — до школи. Юстина — доїти корову. Ганка одягнена, озута вистовбичилася серед хати.

У багетовій, чорно-брунатній рамі висіло на стіні дзеркало. Вона підвела голову й побачила себе — в чорній хустині, очі підпухли, стали маленькими щілинками. Скільки зморщок! Смугами на лобі. Смуги, як басамани. А коло рота просто рівці, рови. «Як же я спала з лиця! — стрельнуло в думці й заколело. Вона затулила долонями обличчя, щоб не бачити саму себе. А в голові поколювало, підіймало череп і давило в скронях. — Перевелася... Стала, як шкапа. Я — коростяна шкапа!»

Їй хотілося плакати. Але вона не могла плакати. Її обняли не просто жаль, кривда і горе, що пропала поросна льоха. У підпухлих очах, що стали щілинами, у зморшках басаманами, ровами на неї глянуло відверто, неприкрито її буття — забуте дитинство, заміжжя без дівування і тяжкі, каторжні роки тут, на горбі — безводді. Перед ким згрішила і за що карається? Хіба їй хотілося розкішних замків, барвистих шовків, пінистих заморських вин, голосних музик і вечірніх балів? Ні. Робити так, щоб поле родило. Вона робить — останні жили витягаються. Поле пісне. Родить мало. І що не вродить — не їй, комусь іншому, нетруженому, прийшлому дістається. Вдереться, як за тією свинякою: поросна, не поросна — давай! Її багнетом, тебе у мотуззя: мовчи! Грішна, проклята земля!

Із затуленим обличчям, наче той сніг, звалилася в ліжко,

Ще те дзеркало! Де воно взялося? Мирон купив його давно, перед тим, як вибиратися на поле. Буде хата, а дзеркало вже є. Навіщо воно? Щоб дивилася в нього, щоб повсякчас бачила, якою стала, якою стає, перетворюючись у мерця?

Лежала — кам'яніла в муці.

Нічого робити не буде. І не подумає.

У вікно пробилосся сонце. В те саме вікно, в яке світив місяць. Коли сонце сходить, коли щойно-щойно підіймається, його червоне проміння спочатку ллється крізь верхні шибки, потім крізь нижні, а тоді падає золотими снопами, висвітлює кутки й закутки, ніби йому справді хочеться втішити скаредні стіни.

Сонячне проміння дотягнулося до Ганчиної голови. Вона відчула його на своїх руках — провесняне, тепле. І відчула також, що руки її болять, що болить усе тіло, начеб і досі зв'язане. Але сонце гріє, і їй легше. Так їй ставало легше, коли Сашко гладив руку. А той Сашко зовсім роздягнений. Нема з кого на нього щось перешиги. Дмитрові вкоротили батькову шинелю, взули батькові штани, перелицовали кітеля.

Вона не хотіла приймати рук з обличчя — втрачати сонце. Подумала: «Лежу і втрачаю його. Сини пішли, свекруха порається, а я лежу... Ні, ні, не земля грішна й проклята. Я грішна й проклята. Я!» — Не встала, зіскочила на долівку.

Сонце заливало хату. Хата була повна проміння, і воно, здавалося, куріло просвіченою золотавою курявою.

Квапом, прожогом, не чуючи під собою ніг, вигулькнула з хати — до сонця. Не спинилася, хоч воно, підбившись на коромисло, засліпило її. За коморою, у затінку не розтанула снігова замета. Ганка розстебнула чохла на рукавах. Набрала снігу, розтерла руки, сині, набубнявілі шрами. Розпанахала груди і розтирала їх снігом, злежалим із пидом, із попелом. Грубий сніг, як груба сіль, облікав її своїми льодинками. Вона і вмилася ним, витерлася подолом спідниці.

Юстина покликкала снідати. Не пішла. За мітлу. Впоралася — і за вила: треба вивезти на город гній. І ні про що більше не думала, нехай мізкують руки й ноги — так почався новий день.

Дмитро зайшов у МТС — до батька, і Мирон одразу примчав додому.

Коло причепи підметено, в причепі, за порогом, посипано піском. Нема й сліду од грабіжників, а Дмитро каже, що натекло багато крові.

У возі запряжена Машка. Ганка викидає гній із свинячого хлівця прямо на фіру, а Юстина підбирає, укладаючи розтрушене.

— Що тут сталося? — запитав.

Юстина сперлася на держално, хотіла оповісти. Ганка, махнувши вилами, кинула гній на віз, вийшла із хлівця.

— А ти що? Пригнав під мертвого руки підкласти? — І застромила вила у вивищену фіру. — Досить, мамо, а то Машка не вивезе. Розмерзається, слизько.

— Мамо, Ганко, хто тут був?

Ганка взялася за віжки.

— А ти їх що, половиш?

— Я здибав на шляху Шнаргелу. Подався заявляти у міліцію.

— Ти думай, щоб корову не зарізали й не забрали. Машку — в колгосп, а з коровою можуть зробити те ж, що й з льохою, — сказала Ганка і повезла гній на город.

— Так-так, — обізвалася Юстина. — Я вже сама збиралася йти, але не знаю до кого? До Дарки чи до Йосипа? Григоркова Ольга сама сидить під лісом, до неї не можна. А в Дарки чи в Йосипа можна ставити корову на ніч. У селі не те, що на полі.

Мирон подумав, сказав:

— Може, ваша правда. Я ще вернуся. — Рушив швидко, не обертаючись.

У Йосипа хата на кілочку. Він понипав по двору, заглянув до стодоли, під попу. Ніде нікого. Йшов під хатою.

Цяпало зі стріхи, він подався до стіни, щоб не цяпнуло за карк, і ненароком глянув у вікно.

Хата зачинена, а Йосип з Ольгою-великою робили ковбаси. Ольга втримувала ковбасницю, а Йосип крутив м'ясорубку, начиняючи ковбасницю м'ясом.

V

Учителька літератури сказала: цього поета вони не проходилимуть. Мали проходити, але не проходилимуть. Тому ні його портрета, ні прізвища, ні творів начеб нема. Вчителька присвятила цілий урок критиці поета.

Оксана була допитливою ученицею. Понад усе вона любила читати. Шкільна та й районна бібліотеки ще вкомплектовувалися, книги ходили по руках, за ними стояли в черзі. Не дивно, що вона перечитала хрестоматію наперед, знала, отже, й вірші отого автора — любити рідну землю, інакше хто ж любитиме тебе? Дівчина заїкнулася, мовляв, який же гріх у тих віршах, і, стоячи за партою, держала в руках розкритого підручника. Вчителька, мабуть, понад усе боялася запитань. «Турій, слухати і запам'ятовувати треба, а не лізти поперед батька в пекло, —

пояснявала вона.— Недарма вас називають Похоронні!» Оксана сіла й отерпла. Нічого більше не сприймала. Обличчя пекло раки. Очі затуманіли, мить — і розплачеться. Не з жалю до поета, до самої себе: «Похоронні!..» Вже й сюди, в школу долетіло те осоружне, вуличне прізвисько, яким нарекли гніванчани матір і її. Раніше на них казали: «Григоркова Ольга, чи Ольга-мала. Григоркова Оксана». Тепер — «Похоронні», опісля сходки. І цього прізвиська вже ніколи не змінити. Якщо у Гнівані комусь уже приліплять вуличне, воно передається з роду в рід, внукам і правнукам. «Похоронні!..» — на віки вічні. А Рая, з якою вони сидять, затаїла на своїх вузеньких губах незворушну посмішку: тепер Оксані п'ятірки з літератури не бачити, так і треба, щоб не розумувала. З неї мало, що найгарніша, що усі хлопці на неї задивляються... «Чуєш?» — торкнула Оксану коліном під партою, а незворушна посмішка стала ще виразнішою, вузькі губи начеб побільшали від задоволення.

Коли йшли додому втрьох, Рая, Дмитро і вона, — лише втрьох і ходять із Гнівані в середню, — Рая порадила: «Одним віршомазом менше — нам легше, а то зубри напам'ять». Дмитро молодший, до десятого йому ще два роки, цього поета у них нема за програмою, але він усє знає: «...А що тебе, Оксано, вчителька обізвала Похоронною, ображатися нічого. Твій батько, а мій дядько за що загинув? Роби, що кажуть».

Саме це питання вертілося у неї на думці, коли у класі підняла руку. Вона хотіла спитати, хіба це злочин — любити рідну землю, але сказала — «хіба гріх»? І вчителька все одно її обірвала.

«Добре Раї, — думала Оксана. — Для неї все просто: не доведеться зубрити. Добре й Дмитрові. Для нього все ясно».

Ховалося сонце. Батько так поставив хату, щб воно цілий день не покидало вікон, днювало у них. Коли виплескував став, коли на греблі патлатилися верби, вечірнє сонце довго барилося зі своїм «прощай». Рум'яніли хвилі, висвічувалися верби. Тепер сонце заходить швидко — йому нема за що зачепитися.

У сіни хтось зайшов, постукав пальцями по клямці, бо двері оббиті матою. Клямка — брязь-брязь. Оксана побігла відчиняти.

— Прошу.

Зайшов Смоляк. В руках розгорнута книжка. Вона знітилася.

Він ступав, як свій, так, ніби не раз бував у цій хаті. Зайшов — зайшло сонце, наповзли сутінки.

— Де мама? А що робить наша випускниця?

Їй не траплялося розмовляти із Смоляком віч-на-віч. Директор сільської школи... По правді, лякалася його — страхала однорукість чи що він лівун. Кого не страхає каліцтво?

— Прошу,— вимовила ще раз замість того, щоб відповісти, де мати, що робить сама. Довгі вії зазіркували.

Він підійшов до неї зовсім близько, заглянув у хрестоматію.

— А-а...— вакнув упростяж, даючи зрозуміти, що він усе збагнув. Зняв з голови шапку, кинув по хаті оком.

Оксані здалося, що він читає її думки. Але чого прийшов, що йому треба? Не підіймаючи голови, вона глянула спідлоба. Смоляк стояв у вечорових сутінках. Ще молодий, йому нема сорока. Обличчя гладеньке. І дівчина подумала зовсім недоречно: він, певно, й рідко голиться. Все у нього було виразне, чітке і завершене — широкі густі брови, прямий ніс, невеликий рот, білі зуби... Вродливий, гарний. Вона не зауважила обріділого чубчика, як і забулася, що Смоляк однорукий лівун. Його голос приємний, рівний і чистий.

Він не стверджував, робить вона добре чи зле, зауважив сам факт і стан її вразливої душі, а потім мовби й сам завагався, добре це чи зле і, витримавши паузу, перепитав: «Правда?» Начеб радився з нею. Оксана відчула на собі його карі очі — вони підіймали їй голову вгору. Дівчині стало соромно, що, повернувшись зі школи, переодяглася в старе. Вона звернула голову набік, не зважаючись дивитись на нього прямо.

— Я й не відрекомендувався. Онуфрій...— тримаючи в руці шапку, Смоляк вклонився,— Сидорович.

Їй було байдуже, як його звати, було байдуже, що вклонився їй. Бокувато зиркнула й запитала:

— А що таке «не прийнятий народом»?

На цей раз Онуфрій Сидорович не назвав її випускницею, говорив із відтінком суворості:

— Щоб відповісти на ваше запитання, мабуть, нам з вами треба з'ясувати, що таке народ,— почав Смоляк, не приймаючи з неї своїх очей.— Ось ми вдвох стоїмо в хаті, думаємо, розмірковуємо. А наше думання, наше розмірковування сприйме народ чи ні, тобто, чи візьме його за своє? Я поставив це запитання й подивився за вікно... Чому? Ви сільська дівчина. З народу. Я вчитель.

Теж з народу. Але ми з вами ще не народ. Народ — там, — і він кивнув за вікно. — Я не був у вас на уроці, але певен: коли вчителька казала «не прийнятий народом», вона теж робила жест рукою — за вікно. Отже, учні, цілий клас — ще не народ. Подібне відбувається на сільському сході, на яких завгодно велелюдних зборах. Здається, зібрався сам народ, а промовець, апелюючи до народу, теж показує за вікно. Отже, і безліч люду — це ще не народ. Ймовірно, народ — це і є повне злиття багатьох нас в одне ціле і нероздільне. Усі ми при слові «народ» зближуємо своїми очима, мовби хочемо все побачити, все осягти. Але чи бачимо, чи осягаємо? Важко побачити, важко осягнути все живе. Ми з вами живі, але ми лише часточка народу. А як побачити те, чого вже давно нема, і те, що не народилося? По-моєму, вся істина в того поета, який звертався до мертвих, живих і ненароджених. Гадаю, Оксано, народ — це мертві, живі й ненароджені, з нами і поза нами суцї.

Дівчина не отямилася, коли підвела голову й дивилася на нього, не спіускаючи очей: з нею ніхто ще так не розмовляв.

— А тепер, коли ми з'ясували одне, можна перейти й до другого, — вів Смоляк. Але він не встиг закінчити.

Увійшла Ольга-мала.

— Я коло худоби, а хто тут у нас? Кого ти приймаєш, доню, в сутінках?

Онуфрій Сидорович обернувся.

— Впізнали? Чи й упізнавати не хочеться?

— Чого ж... — вимовила Ольга-мала, витираючи об запаску руки. — Хто вас не знає — директор школи і записувач у колгосп. Я зараз засвічу, — й майнула у ванькир.

— Власне, я, здається, як міг, усе вам і пояснив, дівчино. Хто прийнятий, а хто ні — компетенція не лише живих...

У ванькирі черкнув сірник. Заблимало світло.

Оксані просилося з'язика: все, що їй сказали, — жахало й манило. Невже осягти правду, не зборюючи страху, не можна?

Вона не помітила, як він дістав із нагрудної кишені конверт. Узяв і вклав його — похоронну! — у розгорнуту хрестоматію. Оксана закрила книжку.

Мати внесла лампу, поставила на столі й, прийнявши ложку, не розуміючи, що донька робила з борошном, розтрусивши його, мовчки витирала долонею стола.

Смоляк сів на лаву, а Оксана все стояла коло порога.

— Мабуть, принесли Похоронній похоронну, — недбало кинула Ольга-мала; треба віднести запацяну ложку в мисник і струснути в цеберку муку з руки. Її начеб і не обходила поява Смоляка. — Чи варити нам, доню, ту вечерю, чи ні? — думала вголос.

Оксана про вечерю змовчала.

— Принесли, — сказала про похоронну, й знову покла-ла книжку на стіл.

— Приніс... — похмуро додав Смоляк, мовби щось не до-казуючи. Зітхнув і звернувся до обох: — А привело мене зовсім інше...

Мати з Оксаною переглянулися. Ольга-мала взута в Гри-горові чоботи. Не в ті нові, що скриплять, — у шкарбуни, які завалилися на горищі. Вони в болоті. І край її спід-ниці, не раз оброблюваної, теж обтросканий. Запаска дов-ша тієї спідниці, щоб ногам було тепліше. Шарпак-під-жачина з різними гудзиками. Вовняна хустина, яку спле-ла донька, вифарбувана в зелене, зеленила при лампі її обличчя. Оксана не в ліпшому одязі. Ноги в чоботях. Без панчів, світить колінами. Вузька спідничка, вузька кожу-шина-камізелька — з усього виросла. Дівка, на два роки занізнилася зі школою, була окупація... Але хто її у хаті бачить?

Смоляк начеб забув, чого прийшов, перевів мову на інше.

— Бідно живете, — сказав.

— Як бачите, — на те Ольга-мала. І з притиском: — Як Похоронні.

— А ви себе не ховайте, — кинув різко. — Дочка — в-пускниця. Нехай поступає в інститут. Буде вчителькою.

Він виказав їхнє найзаповітніше. Хіба мати не хоче, щоб її донька стала вчителькою? Хіба сама Оксана не мріє закінчити педінститут? Свої бажання, свої мрії не випускали з хати, щоб ніхто не насміявся, якщо вони не збудуться. Таїлися з ними. І лише тоді, коли в Оксані зовсім розлізлися туфельки, коли вже не можна було це-рувати блузочку, дівчина нишком шепотіла: «Мамо, я хочу вчитися». І Ольга-мала, спродуючись до останнього а чи вимінюючи на пудець муки, на півкопи яєць якісь шкура-тяшки, якийсь метр-два ситцю, обзивалася: «Ще потрима-ємося, доню». Жило сподівання на майбутнє. Неясне, при-тьмарене, а Смоляк узяв і випалив про вчительку.

Ольга-мала не розсердилася.

— Коли це буде?.. — прохопилася. І — задивилася на лампу.

Оксана відійшла од столу, спинилася за ванькирними дверима і виглядала з напівтемряви.

Він не став запевняти, що їхнє сподівання збудеться, бо ж чому й не збудеться? Казав, що вчителям легше з опаленням, із освітленням. Держава про вчителів не забуває, а вже після цього заїкнувся:

— Прийшов я до вас проситися на квартиру.

Ольга-мала стояла з ложкою. Ложка випала з рук, брязнула на долівку.

Смоляк спохопився з лави, підняв ложку й, подаючи її господині, запитував:

— То як? Зійдемося, хазяйко, чи ні? — дивився на неї, перевів погляд на Оксану.

Дівчина відповіла очима: «Що скаже мати...»

Ольга-мала забідкалася: ніколи ніяких квартирантів не приймала, а Онуфрій Сидорович переконував, що він невибагливий.

VI

Вечеряли із заходом сонця. Позачинялися, позавішували вікна. Не засвічували лампу, підвішену до стелі. Каганець із непротертим скелком на припічку, щоб і світло не бачило їхньої вечері.

А стіл завалений. На широкій сковороді шкварчать гарячі у смальці котлети. У макітрі парують вареники зі шкварками. В полив'янці — сметана. На тарілках — жовта грудка масла, нарізана скибками, як хліб, шинка. І хліб — високий непочатий буханець із шишкою. Солоні огірки один в один, квашена капуста з калиною, бо смаженої господар не любить. Холодне й гаряче подано й поставлено разом. І сама господиня стоїть коло печі, а біля неї — хлопчик і дівчинка, повчіплялися їй за спідницю. Вона щойно злила батькові на руки теплої води. Він умився й витирається. Витершись, не повісив рушника на гачок — кинув матері до рук і прудко, не накульгуючи, не припадаючи на ногу, не сунучи нею, рушив до покуття.

У Гелонів повелосся, стало законом: поки він, Василь, не сяде за стіл, усі стоять і чекають. Він сів на покутті й крякнув. Це було, як знак, що й інші можуть сідати до столу. Але на покутті, на ослоні із гнутою спинкою, поруч із ним не мають права сісти ні жінка, ні діти. Сам. Як цар.

Мати спровадила хлопчика і дівчинку на ліжко — ліворуч од нього. Її місце — праворуч, край столу.

На середині стола, у хазяїна під рукою — самогонка. Вечеряючи, він випивав. Дармограйка стоїть не в пляшці, а в гранчастій карафці із скляною затичкою. Яке світло не бліде, яке воно не вовкувате, але дитячі очі захоплені: блищить карафка і блищить затичка. Батько взяв у руки блискучу карафку, вийняв блискучу затичку. Малим здається, що батько надто довго порастється із випивкою, розтягуючи насолоду, хоч насправді він квапиться, але, як мастак цієї справи, не проливає жодної краплини. Чистий перегін, віддаючи сивухою, булькає, летється не в склянку — у фужер на високій ніжці. У них по-панськи, дещо успадкували від Бачинських. Є ще надбаночки міські з часів Григорового поліцайства. Батько підіймає над столом карафку, щоб капнути в такий же фужер матері, але вона заперечливо махає рукою. Він ставить карафку й мовчки береться за свій наповнений фужер. Він підняв його, але ніхто не починає вечеряти. Перший ласий шматок йому, батькові.

Ні, важить не те, щоб він перший розпочав вечерю. Держачи піднятий фужер, Гелон-старший каже своє слово:

— Мусійку! — звертається до сінка. — Гапочко! — звертається до доньки. — Шмаркачі! — до них обох. — Позарубуйте собі на своїх позадбобуваних носач: каби не лишень хтось із чужих, каби ваші дід і баба, даючи вам по яблучку, запитували вас, що ви їли, не признавайтесь!

На це його слово хлопчик і дівчинка завжди кивали своїми голівками, й вечеря починалась. Але нині хлопчик шморгнув носиком і, осмілівши, голосисто задзвенів:

— Татку, та хто б мене не питав, що я їв, я йому, а я йому, як та коза-дереза тому дідові, про якого ви нам із Гапочкою розказували: «Нічого я не пила і не їла, бігла через місточок, ухопила кленовий листочок, бігла через гребельку, ковтнула водиці крапельку, тільки й пила, тільки й їла!

Випалив, колов батька голодними очима: чи добре зробить?

— Молодця! — хвалив батько, облизуючись, мовби йому губи помазали медом.

— І я, і я буду козою-дерезою! — захищала тоненьким голоском Гапочка.

Мати раділа край столу. Батько похвалив і донечку. Перекидав собі до рота фужер — діти зорили на нього, як вовченята. І як вовченята, накиннулися голіруч на котлети.

Вечеря багата. Бери що хочеш і скільки можеш: їж, ковтай, запихайся. І то швидко. Криши, перемелюй зубами, поки ще не принесло когось непроханого. Якщо принесе, мати все змете, все похапцем в духовку, в мисник, а на стіл — пекун картоплі.

Вони обпікали пальці гарячими котлетами, вмочаючи їх у киплячий смалець. Виделки є, але поховані. З варениками легше. Гарячі, та встромиш ї сметану, дмухнеш вітром із-під носа й — до рота. Тому їли все навпереміну. То вкусять хліб із маслом і відкладуть, то відхоплять по півкотлети, то по піввареника, то по цілому огірку, то знову по півкотлети, а капусту — просто жменею.

Сніданки й обіди не те, що вечеря. Вдень не зачинішся, не позавішуєш вікон. Не встигнуть зібратися за стіл, а через поріг когось жене нечиста сила, хтось преться: «Добривдень вам у хату!» Тому і на сніданок, і на обід стіл бідний. Нема на ньому ні тлустого м'ясива, ні масла, ні сметани. Все приготовлено нашвидкуруч. На видноті — груба в черепку сіль і окраєць черствого хліба, якого не їдять, — він для страховки. Його кладуть тиждень, другий, а коли окраєць зовсім стане каменем, викидають у цеберку. Викидає батько. Мати, хоч і з багатого роду, але не лише того окрайця, шкуруночки не викине в цеберку. Батько викидає, приказуючи: «Нехай на кабанчику наростає сало, сухарями ми, Вірко, запаслися». Ні свої, ні чужі — всі вороги, — ніхто не повинен знати, як Гелони годуються.

Мусійко і Гапочка (імена їм надавано на честь Василевих батьків) падають головами на стіл. Отак перепочивши, з новими силами беруться за вечерю. Одначе їм ніщо вже не лізе, облизують у смальці, у сметані свої пальці. А облизавши, як сиділи на ліжку, так і перекидаються на нього. Черевця надулися, як барабани.

Мати стягує з Мусійка штани, роздягає Гапочку, бо вони не можуть поворухнутися, і, хрестячи обох, каже: — Нікого нечистий не приніс. Слава богу, повечеряли.

Зі столу ще ніщо не прибирається.

* — Сідай, Вірко, — кидає Василь, наче дозволяючи їй знову сісти на своє місце. — Сідай, вип'ємо, стара, щоб вони усі виздыхали... — Голос вимогливий, у словах — загадкове бажання.

Вірка сідає не тому, що Василеві так хочеться. Вона сама з характером. Не дуже постаріла, спала з тіла, начеб усохлась, і її видовжило. Нема того обличчя, кров з молоком, нема тих литок, що розпирали халяви. Виги-

ниста, сухоребра. Сіла скраєчку, і бокувато простягла через увесь стіл свого фужера. Наливай...

— Щоб вони усі виздихали! — повторила його слова, як і своє загадкове бажання.

Василь уже захмелів: віхоть чуба звис до ока. Йому хочеться пити і ракувати.

— Прийми, Вірко, — тицьнув пальцем на її фужер. Устав, узяв карафку і видобувався з покуття.

— Та посидь, — начеб впрошувала його і повільно приймала фужер назад до себе — виманювала порожнім фужером із покуття.

Сиділа боком, і Василь наливає їй, перепитуючи, повний чи половину?

— Лий! — казала й підморгувала.

Він наливав по вінця й собі. Вона пила сидячи, а він стоячи.

Вона тяглася до огірків, а він, стукнувши фужером об стіл, затулював їй губи своїми губами.

— Дурний... — вдавано відпихалася Вірка. — То ж діти...

Василь клав її голову собі на руки і цілував, задихаючись. У цьому милуванні було мало пристрасті й багату зналу. Людське, трепетне поступалося перед тваринним, оберталося в щось сатанинське. Відкинувшись, вона лежала на його руці й тягнулася до нього губами, шиєю, грудьми. Умлівала, забувши про свою ж осторогу, а він впау у нестямне отупіння, і з нього градом скочувався піт. Вони не соромилися ні своїх дітей, ні самих себе.

Поривистий вітриган у вікно остудив їх. Дзенькнула шибка. Василь і Вірка не подумали, що це вітер. Вона відкинулася од нього, причаїлася. Він стояв, поводячи посоловілими очима.

Ніхто не стукав, ніхто не добувався. Вітриган загув у комині. Полохливо закліпав на припічку кагапець.

— Вітрисько, — обізвався Василь.

— Вітер чи не вітер, а ти збирайся на варту, — виряджала його Вірка.

Він перебирав очима стіл, що б іще кинути на зуб, і зачихався всім, що діставала рука.

Вірка нишкло ступила до вішака, нишкло зняла козюшок. Василь розкинув руки — вдягла його, застебнула. Нарядила шапку, звела коміра.

— Ти ж поприбирай.

— Приберу.

Нечутно відчинилися двері. У снігах:

— Закладайся на штабу.

— Закладусь.

Припадаючи на ногу, посунув у темряву.

Поріг звернений на шлях, але ні шляху, ні видолинку, ні горба навпроти не видно. Сутеніли хлів, стодола, комора, та й ті мовби якісь безверхі — дахи ховалися у вітряному мороці.

Собака сидів у буді й не хотів з неї виходити. Василь спустив його з прив'зу із заходом сонця. Покликав:

— Сірко...

Сірко заскавулів.

— Сиди-сиди,— не виганяв його з буди, схилився, завишпорив рукою в соломі. Собака посунувся й лизав йому руку.

Василь вийняв теплого обріза — Сірко нагрів.

— Замість того, щоб ти мене стеріг, я тебе повинен стерегти, псюро ти така! — мовби сердито напустився на собаку, а насправді жалів його, як усе, що мав на обійсті.

Кладнув затвор. Василь загнав набій. Магазин повен — п'ять набоїв. А ще в кишенях. Зброя не відтягувала руки — її і не видно з широкого довгого рукава. Сокира, коса, ції важчі, ніж обріз. Але з чим безпечніше?

Він докульгав до воріт. Темно. Не вірив своїм очам. Наслухав. Ніде нічого. Вірив своїм вухам. Повільно, впевнено почав обхід навколо садиби. Вся забудова нова. Від струпішілої старизни Бачинських не залишилося й сліду, хіба куці й дерева. Та чи й він не підсадив?

Чорно, ворохобно. Це зроджувало страх. Вігер попахував весною. Василь міцно ставив здорову ногу об землю, яка розмірзалася, підтягував кульгаву до здорової. За будинками вишні, а за хатою яблуні. Йому пахло бруньками, які ще і не розпукувалися: пахла своя праця. Яблуньки малі, їх і не видно, а він мріяв: зацвітуть, запахнуть. Одначе страх робив своє. І ставши на розі хати, на узвишші, Василь думав, що стоїть на острівці, — кругом чорна ворохобність.

Земля давно не панська. Вона тепер не купується і не продається. Він має на неї право. Що з того, що село не називає його хутір Гелоповим? «А, той, що сидить на Адамівщині?» — цвіркають. Нехай! Він був блудливим псом, палієм, навіть не наймитом, наймитком у Шпаргели і заледве не став убивцею, то ж хіба не має права? Хто-хто а він розуміє, що так і здох би шолудивою приблудою, якби світ не оновився. Ну і відбив, узяв Шпаргелину доньку, ну і посів Адамівщину. Тепер тут його корінь — ніхто не викорчує!

Він виступив із-за рогу хати. Знов до воріт. У вікні не світиться, Вірка вже лягла. Кожушок солдатський, теплий, а начеб зимно. Від випитого самогону в голові й сліду. Думки перекочуються, як той камінь, що він бив, возив і клав у фундамент. Чому вони перекочуються, як камінь, і чому він не може вкласти їх фундаментом?

Може, ці його думки не тримаються купи, тому що все-таки п'яні — від того перваку?

Не стояти на місці, йти. Волік ногами, вдивляючись, вслухаючись, і тяглися думки, зроджуючи уривчасті картини.

Три дні його потримали у мурах тієї заложецької колишньої школи, і лише Вірці він сказав: «Я відговів, а Басов мене і висповідав, і запричащав». — Згадалося і відступило.

Обріз у руці, в рукаві: говіти, сповідатися і причащатися ще раз не буде. Готовий умерти, а ніяких бандитів у свою хату не пустить, хоч би приходив швагро-перешвагро. В нього воли нічого не поцуплять. Він — не Шпургела, не Турій. Тому й не спить.

Подейкують: «Йому було ставитися, що плюнути, — за таким тестем, за таким швагром-грабіжником». Було — загуло. Він і чути про це не хоче.

Подейкують: «Кому війна, а йому мати рідна». На фронт не взяли, ставився, добудовувався. А що? І переконував себе: крива нога мене поставила. Заздрите?

Зупинився за коморою, а думки не зупинилися. Комора найновіша. Ще й двох років нема, як вимахав. Відразу по війні. Голодно, мішечники: «Ми із-за Дніпра», «Ми курські», «Ми брянські...» Наймав їх за саму їжу. Їли картоплю, сироватку, чорні галушки — усе гамузом, не перебираючи. А хіба він не куштував такої болобанки? І його думки гуркотили камінням: «Певно що голодні мішечники допомогли, брехати не буду».

У хліві форткнув кінь. Василь почув це форткання, стоячи під коморою.

— Коська, — сказав.

Обігнув стодола, наблизився до хліва і вимовив:

— Миня, — до корови.

Вибрався на подвір'я, став перед хатою — хата височить на високій підмурівці, чорніє вікнами.

Усе, що навколо, його. І та стара верба Бачинських, що шумить над ним, — його. Нікому нічого він не попустить, відіб'є, як відбив Вірку од недотепуватого Кліма Байдака. Ще буде снідати й обідати у своїй хаті, як йому

захочеться. Вірка не буде підгодовувати його і дітей покрадьки, як підгодовує серед дня, — кавалок хліба, на ньому масло, розмазуй пальцем, аби швидше, і швидше ковтай шинку.

Кульгава нога підгиналася. Сісти б на порозі? Велика бараняча шапка сиділа на його голові, як волохата піч. Чоботи вгрузали в подвір'я.

Ніхто не йшов.

У буді завовтузився, гавкнув Сірко.

Він покликав його, але собака помчав до воріт. Він пустився за ним, виставився за ворота. Хтось перебрів шлях і тягся єюди, на узвишшя. Припинився і зачовгав.

«Чому не гавкає Сірко? Не могли ж його порішити, — думки не покотилися каменем, посипалися піском. — А якщо, Григір? Що йому прожити собаку ножем?!»

Викинув обріза з рукава — залізо, а спітніло.

— Хто йде?

Сірко примчав на його голос і заластився коло ніг.

— То я, Чалапале, — обізвався з темряви Шпаргела.

— Ану, завертай!

— Що ти кажеш? Хіба я вже тобі більше не тесть?

— Завертай, якщо хочеш жити! — гаркнув Гелон. — Лічу до трьох: раз...

Шпаргела спинився.

— Затям раз і назавжди: ні я до тебе, ні ти до мене щоб і ногою!..

VII

Кущисті, густі, рутяні жито-пшениця вкривали Довгу гору — Шпаргелину частину. Весна здавалася ранньою, а взяла й припізналася, сипонув крупчастий сніг. Зашкодити він не зашкодить: зіслизне та й по ньому. Іван не любив такої весни. Він тішився, коли глибокі сніги лежали цілий піст, тоді раптом танули, гинули — шуміла повінь, і пригрівало сонце. Долини й видолинки ще у воді, на дорогах ще льодок, а горби парують — ори і сій!

Йому засіло в голові: «Зима без снігу, весна без води...» Так і сиділо. Не міг спати, не міг нічого робити. Вибіг, наче утікаючи з хати, у садок. Рядами яблуні, рядами сливи, обсажені вишнями, черешнями, а за всім цим — смереки і тополі. Він чвалав через сад, спинився під смереками. Заховався у їх шум, а в душі: «Зима без снігу, весна без води...» І не міг думати. Йому треба було щось робити, але що?

Не встояв під смереками, подався у поля. Сунув ногами — по озимині, притрушеній снігом, потяглися довгасті сліди. Швидше з горба у видолонок, щоб ніхто не побачив, щоб не мозолити нікому очей. Що йому Туріїв Дмитро, отой вишкварок? Воно таке, що колись і не плюнув би у його бік, а тепер дивись. Звільнив із пута Ганку, підняв її з гною, а воно розпащекувалося... В гетівській жилетці його ніхто більше не побачить. Скинув. Наказав, щоб Надька й Любка поскидали плаття й крамні сорочки. Сам повикидав із скрині, із шафи всяке шмаття, щоб і фантиком не смерділо. Стара казала: «Спали! Я не вбиралася у той гріх, я не носила його, бо чуже добро боком вилізе». Вперше мало не послухався її, мало не порубав те добро, але закопав. Ще прийде пора... Чи прийде?

Манжав полями. Якби той вишкварок Дмитро, йдучи до школи, його побачив, не поминув би, щоб не сказати комусь: недарма блукає із переддосвітка... А він і сам не знає, чому ходить приблудою.

Спустився у видолонок, куди ж тепер? Тут закінчувалося його поле. Далі було Бачинського — до шляху і за шлях. Позаминулої осені засівав до шляху, як своє. Відібрали, наділили безземельним, фронтовикам. Досяг межі й опустився на межу — далі зась. Поклав ноги на своє поле, повернувся до нього обличчям, а до чужого — спиною. Тепер у нього всі чужі, навіть найрідніші. Ще повернувся до шляху — показав спину Чалалалу, зятеві.

Перед очима зеленіло й біліло. Озимина обтрушувалася від сніжку. А в очах — найменшого просвітку. Було байдуже, що сидить на мокрій, промерзлій землі. Ген-ген серед поля, серед вруна туманіла, хиталася сіра бадиллина. Іван дивився на неї, похитував головою і сам собі здавався тією бадиллиною, що всохла й чудом тримається землі.

Ніколи не міг думати, не вмів думати, тобто усвідомлювати суть буття, самого себе в тому бутті. «Нехай кінч думас — у нього велика голова», — приказував, вискалюючи зуби. В той же час насправді уявляв себе вороним конем, якого путами припинали, а він розтриножувався і зривався з припону.

Засіле в голові «Зима без снігу, весна без води...» вже мало закінчення: «Тепер не розтриножуся, не зірвусь». Як проблеск мислі, що не ті пута, не той припін. Припинається душа, а ноги й руки він і так віддасть.

Насунутий на очі капелюх і борода мітлою робили його опудалом. Але кого він міг лякати? Сам переляканий.

Кожен день, кожна ніч були як кара за все його вовче життя — куркуль! Він ненавидів це слово гірше смерті.

Розум каламутився. Іван чапів на межі, гадаючи, що вона, межа, — його охорона, його недоторканість. І в ньому скніла надія. На що? На кого? На синів?

Про Григора не могло бути мови — могила йому рідня. А тоді, коли вступили німці, хіба Григир не з його намови подався у поліцію? Тепер Шп'аргела не хотів про це чути. Якби міг, сам би залигав Григора, як той батькового бичка, й відвів би куди треба.

Мефодь пішов з червоним обозом. Фронт попереду, а він — за ним, наче безпечно. Однак загинув... Мріялося вбити Мирона, оженити Мефодя на Ганці, щоб більмак жив і володів куснем Довгої гори. Мрія лопнула, як на воді булька. А коли б збулася? Булька плавала б на воді, та хіба б перестала бути булькою? Добре, що Мефодь не вернувся. Мертвий, а козир!

Матуня... Він — остання його надія:

Підкотився фронт — гніванчани рушили до прийому. Випроводили із старою Мефодя, а вночі навідався Григир: «Батьку, я за Мефодя відірву тобі бороду, нащо пустив?» — Забув, як ховався на цвинтарі в склепі і як батечко носив йому їстоньки. Кричав: «Де Матуня?» — хотів забрати його в боївку. А Матуня в хаті не ночував, бо він, Іван, наче знав, що за ним прийдуть. Матуня спав у столі — в кулях під бантинами.

Подаленів фронт, став у Карпатах, і Шп'аргела зняв Матуню з бантин. Хлопець захирів. Натерли йому очі цибулею — зробили, що Матуня хворів, а через те заізнився до прийому. От і попав у нестройові. Копав окопи. Іван їздив до нього під Сокаль, провідував. Під вечір Матуня вертався з окопів. На плечі, лопата, заспівував: «У неділю погуляєм на весіллі, гей-га, у-ха-ха...» Голий до пояса. Парубок серед підтоптаних. А бралось на осінь, він дезертирував.

Шп'аргела дивився на сіреньку бадилінку. Там, де вона похитується, стояв стіжок солом. Він спав під ним, коли хтось торкнувся його руки. Матуня! Обняв його — син. Григир, Мефодь не такі. Матуня — син. При ньому, при Матуні довіковуватиме. Так собі постановив, коли Іваниха його народила. Троє дівчат із дому, обох хлопців із дому, а Матуня-мізинчик дома. Тут, на Довгій горі. Він — продовження роду.

Коли Іван побачив його під стіжком, коли вклав його голову в свої лапатисті долоні, йому привиділося, що вони

удвох пливуть кудись, де нема ні мўки, ні страху, ні смерті. І він усе чув синову окопну пісню: «У неділю погуляєм на весіллі, гей-га, у-ха-ха!» Потім поклав його голову собі на груди, торкався пальцями його плечей і шепотів йому у вухо: «Цілий? Я заховаю тебе, сину, в кожну стеблинку, що росте на нашому горбі. Я тебе нікому не віддам».

Він ховав Матуню до зими у стїжку. Про це знав тільки сам. І ніхто, крім Іванихи, навіть не здогадувався.

Десь-то прийшло на військкомат, що він дезертував. Міліція його шукала, допитуючись і про Григора. Якраз пошта принесла, що нема Мефодя. Іван плакав, тряс похоронкою, кричав, що Матуню сам одвіз, а Григора проклинав останніми словами.

«Матуня тут! — бив себе кулаком у груди. — Розкопуйте і знайдете його. А Григір що?..» — махнув рукою і зрив вихор.

Матуня сидів глибоко у землі, в криївці. Мусив показатися матері. Перелякав її — упала на землю, заридала, як по вмерлому.

Навідався і Григір: «Де Матуня? Виводьте, заберу із собою до лісу». Шпартгела скрутив дулю і ткнув Григірові під ніс: «Ось тобі з маком!» — «Батьку, американці нам допоможуть, треба триматися!» — «Ти будь для американців, Мефодя нема, а Матуня буде зі мною».

Що не робив — орав, сїяв, косив і молотив, відчував, що Матуня таки з ним. «Мені легше й ноги переставляти, бо я знаю, що ти, сину, живий, хоч і в землі», — помишляв собі.

Межа холодила Шпартгелу, а він грів її. Поросла пирієм, муравою, сиріла під ним. І розкисала під його калощами-чунями земля. Як він любив це весняне болото, як завжди чекав, щоб воно протряхло! Ячмінь, наче перемибий, горох, як біб, — сієш у рілля, і рілля пахне перегноєм, солодшим від меду. Забути? Зректись? Якби ж не Матуня...

Що йому Надька, Любка! Про них не піклувався. Двоє їх, а ніби одна — Надька-Любка. З них користі, як із Вірки. Через нього, через мізинчика, хоч Надька-Любка й молодші, було, глупої ночі пустився до Чалапала. Мав намір признатися Василеві про сина, як на духу, й просити, щоб Василь з Віркою прийняли Матуню. Викопали б надійний схрон — у них безпечніше, не те, що в нього. Чалапало прийняв — обріз до лоба... такий зяцьок...

Тоді, тієї миті, коли Чалапало і не підпустив до своїх воріт, він задушив би його. Стиснув би пальцями горло, рвав би живцем зубами. Ага, задуши, стискай пальцями, рви живцем, якщо й не підступиш до нього — з обрізом. Притягав стриженим, вертався голеним. Образа й лють роздирали груди. Прийняв, віддав за нього дочку, а він — стерво!.. Ще й коней сам йому відвів, щоб не в кол-госп!

І тепер, сидючи на межі, не проклинав Чалапала. У Шпаргела перекипіло в душі і зварилося: «Та ж я сам такий, як і він. Недарма узяв його наймитком, а він став зятем».

То не був просвіток здорового глузду: якою міркою міряєш, такою і тобі відміряють. Ні, Іван у цю істину не вірив. Він завжди міряв так, щоб йому було вигідно. А хіба Чалапало міряв інакше? І Шпаргела знав: «Підступиць я до нього — він випалив би з обріза мені в лоб. Навіть і не здригнувся б! Ще пустив би поголос: приводив бандюків». І старий, не пам'ятаючи образи й люті, виправдував зятя: «У нього що було? Ні кола, ні двора. Голий пролетарія. Тепер і кіл, і двір. Ворон сам повбивав своїх дітей, які запопадливо попискували, що допильновуватимуть його до смерті, а яке вороня сказало, що буде годувати й поїти.. лише своїх дітей, те не викинув із гнізда».

Прилипнувши до межі, Шпаргела шамотів губами:

— Що корисне, здобувай. Що некорисне, а тим паче шкідливе, відрубуй.— Ця шамотня слиною бризкала в бороду і ховалася в рудій щетині. Очі забігали.— Так чинив, так і чинитиму.

Звівся — настав день. Поля німували. Ще не прилетіли з вирію пташки.

— Навесніло, що й небесні пташки не хочуть вертатися до своїх гнізд,— буркнув і квапом, підганяючи себе, гнав додому. Наступив на бадилінку, яка мріла перед його очима. То була будячина.

Надька під хатою, Любка за стодолою длубалися городниками, наче спускали воду, а насправді пильнували, щоб хтось не павідався. Для нього це був знак, що стара годує Матуню. Він роззирнувся, не зупиняючись, на всі боки і заквапився ще дужче.

Найнижча каменюка коло порога відвалена — вхід у Матунину нору. Обминув той отвір, ступив на ганок. Ні старої, ні сина. Він же застерігав годувати його на ганку. Коли щось — шур у схрон, на плиг ока. Заскочив на кухню. Стара подавала Матуні скибку хліба. Він чомусь її не

брав, і вона держала хліб у своїй руці. Повна миска товчених картопель і солоний огірок у ній — нечіпані, в Матуні на колінах.

Мати із сином про щось перемовлялися. Він на поріг — замовкли.

— Чому не їси? — напустився на Матуню.

Хлопець сидів, перехнябившись, на табуреті, стара стояла перед ним навпочіпки.

— В горло не лізе? — допікав знову. — Дере?

Іваниха сказала нишкльо:

— А не лізе, бо такі дере... — Задихалася й боязко опустила додолу очі.

Він не позачиняв за собою дверей. На кухні стало видно, і Матуня, відвиклий од світла, мружився і кліпав очима. Був блідий і в'ялий, як перележалий у погребі листок капусти.

— Іванцю, — не звернулася, а мовби покликала Іваниха Шпаргелу, і, не підіймаючи до нього очей, благала вишептом: — Змилуйся над нами, відвези Матуню в район. Його помилують. Тепера усіх милують, хто приходить сам, по добрій волі. Матуню помилують, Матуня не тинявся лісами, й на його руках крові нема... — начеб молилася.

Матуня перестрашено дивився то на матір, то на батька. Поставив миску з їжею на долівку.

— Відвезіть, татуню. Я більше не можу...

— Плаксі! — крикнув Шпаргела й тупнув ногою. — То все ти, ти, стара відьмо! — замахав кулаками. І до Матуні: — Марш у криївку! Згинь із моїх очей!

Іваниха чіпіла навпочіпки, стала на коліна, а Матуня, наче гнаний бурею, вилетів на ганок, піднявши руки, шурхнув у вузький отвір, як у прірву.

Шпаргела привалив каменя й зашпаровував його з усіх боків і, коли переконався, що прибрав найменший слід, стрибом з'явився у хату. Іваниха стояла на колінах — молилася, плачучи. Він стусонув її ногою. Дихав зі свистом, ніби з його грудей виходив останній дух. Почав крутити цигарку. Пакне — і зажене свій дух назад у груди, щоб не втікав. Газета не скручувалася. Пальці подубіли, поставали сторчаками. Третій тютюнець посилався на долівку. Наслинював газету, а язик, як рашпіль, нескручена цигарка впала до ніг. Що з ним коїться, такого за собою він ще не помічав? Змарнував і тютюнець, і папірець. Нехай потеруха, нехай газета, а добро. Спересердя наважився розтоптати оту кляту цигарку — ноги не слухалися. Він

підіймав руку, щоб присадити капелюха, який стирчав на потилиці, — рука ніби не його. З грудей не було чути висвисту, саме харчання. Був кінь, та з'їздився...

Він стояв, і йому здавалося, що так, як випала з рук самокрутка, падають, розвалюючись, хата, приборови, які нажив. І здавалося, що з лоба ось-ось повипадають очі, як пташині яйця з гнізда, покотяться, хряснуть та й всьому. З рота вивалювався сухий язик. Іван клацнув зубами, прикусив його. Не почув болю, тільки ценьк своїх зубів, гострих, як різакі. Жоден ніколи не болів, не викришився — усі без дупла.

VIII

Чоловіки осібно, жінки осібно — і всі ліниво — переминалися з ноги на ногу, мляво перемовлялися, щоб не стояти мовчки; Оксана і Рая носили на тарелях наїдки — перед ними розступалися, даючи дорогу. Міцно заправлений часничком холодець, марцівський хрін виповнювали хату, забиваючи дух.

— Братово, — казав зі сміхом Микола Гордійович, — слинка котиться, такі пахощі. Що за смакота!

— Сідайте і пробуйте, — відказувала Ольга-мала, розвела руки — просила.

— Наш рід підвищився, підскочив угору, — натякала Ганка Миколі Гордійовичу на його посаду. Господиня старалася.

Увійшли Матвій і Дарка. Останні.

— З колодкою!

Хата загомонила. Матвій на макогоні. Дарка оповідала, як він гицав; підтримувати його під руку — мука, покинути — жаль, так і тягнулися.

Дмитро з меншими — Сашком і Павликом — стояли обіч порога... «Почалося обіймання-цілування, наче вік не бачилися», — подумав Дмитро.

Матвій і Дарка розцілувалися зі своїми, тисли руки чужим, кожному примовляючи: «З колодкою вас!» А їм відповідали: «Дай, боже, назарік дочекатися!»

Оксана пурхнула бджілкою, поцілувала дядька і тітку в руку, поклала їх одяг горою на ліжко. І він, Дмитро, мусив цілувати їх у руку.

Як Турії між собою не жили, але, починаючи з глибокої осені, взимку і ранньої весни, поки не було роботи в полі, збиралися в гості. На Михайла, з першим сніжком, у престольний празник, — у Йосипа, на коляду — у Мирона.

Приносили Юстині вечерю, святити воду на водохрещі в Дарки, а на колодку, хоч воно ніяке не християнське свято, сходилися в Григорка. Ніхто їх не скликав, не стало Григорка, але традиція не миналася.

Гамірно, із шумом, одне одного перепрошуючи, поступаючись кращим місцем, шануючи старших за віком, розсідалися за столом — чоловіки під стіною, під вікнами жінки перед ними, рядочком на лаві, наче під шнурок, у кінці, тиснучись табунцем, дівчата й діти.

Ольга-велика перебирала френзлі хустини, накинутаї на плечі. «А нашої мами нема», — промовила, склала губи й докірливо зиркнула на Ганку.

Ганка різко одвернулася, подивилася на Мирона, її очі казали: «Чуєш, яка твоя братова добра? А де була її добрість, коли ми з мамою привели до них корову, бо ти нікого з них не застав дома? Та Ольга-велика заголосила з Йосипуном, де ту корову поставити?» Мирон збагнув Ганчин погляд і похилив голову: за одним столом про таке мовчать.

— Розкисло, далечінь, а наші мама постаріли, — зітхнула Дарка.

Ольга-мала в чорній хустині гойднула головою.

Микола Гордійович сказав, що матір треба берегти, і підморгнув Йосипові: «Старшинствуй!» Той підлобувато глянув на Кубилка, на Смоляка, а своїх і Квіточку й не удостоїв увагою.

— Ведлуг, — почав, щоб вийшло значніше, — мертвим царство небесне, а живим доброго здоров'я! — Згадав Григорка: нехай він не серед них, але його пам'ятають.

Келишків мало. Йосип пустив свого по колу.

Пригубила, трішки ковтнула, передала келишка Дарці й витерла кінчиком хустини губи Ольга-мала — закусила.

По першій пили мовчки, тільки Квіточка крекнув і хукнув. Матвій скинув на нього оком, побачив, що Квіточка не взяв покладену перед ним виделку, а горнув холодець своєю замашною, добутою із-за халяви, ложкою, не стримався:

— У гостину зі своєю ложкою?

— Звичка! — відповів весело їздвий. — Я нічого позичати не люблю. Своя ложка, як свій кінь: поганяєш, як хочеш.

— Позичене — не з'їдене, — вставив Йосип.

— А хто тепер не позичає? — підбрила його Ганка. — Тепер усе перейшло на дурницю. Наливайте — колодка! Кубилко тріснув кучерявим чубом:

— Пиймо, щоб рука від колодки не здригалась!..—
І підняв чарку.

— Наші руки все витримають,— пожартував Смоляк.

— Не підірвуться, Онуфрію Сидоровичу,— відповів Кобилко.— Вам, звичайно, важче, тому ви не відриваєтеся від печені й смажені, а що було б, якби двома руками?

— Я робив би те саме, що й ви: однією пив би, а другою закушував би.

— Ото хлопці!— тішився Йосип. Його закручені вуса самі закручувалися ще дужче.— П'ють і любляться, як Христос заповідав.— І закінчував дуже поважно:— Він заповідав на горі: любіться! Правда, Миколо Гордійовичу?— вшановував брата, звертаючись до нього по імені й по батькові.

— Щоб не тільки за столом!— пускав найстарший Турій свою чарку.

Хоч і пили, але розмова в'язалася скупо. У кожного на душі щеміло своє, затаєне, яке не могло прорватися. Єдиний Квіточка задоволено погазав ложкою.

Мирон поглянув на Йосипа, який заїкнувся про Христа, згадав, як він зі своєю Ольгою потай начиняв ковбаси, й осміхнувся. Зачепив на виделку кружальце ковбаси й не знав, що з нею робити? Мабуть, Йосипова Ольга принесла цю ковбасу. Всі прийшли на колодку зі своїм їством. Мирон дивився на кружальце, і йому уявлялося те, що відкрилося через вікно: брат крутив м'ясорубку, братова втримувала ковбасницю. Напередодні великого посту ніхто нічого не коле й не ріже. Звідки ж м'ясо, ковбасниця? Кому ковбаса? Він утік од віна. Не тому, що мовчи, глуха, менше гріха, а тому, що вони усе ж таки браття і час жорстокий. Нікому й не заїкнувся. Як же з'їсти це кружальце ковбаси? Мирон дотягнув його до рота, підставив руку, непомітно поводячи очима, соромлячись, узяв той шматочок, сховав у кишеню, витягнувши хустинку, ніби поліз за нею. Йосип пив і закусував, сидючи незалежно. І Мирон думав: він такий буз завжди, з дитинства. Старший — доглядав його, Дарку Бити не бив, а доглядав штурханами, тихцем. Дасть штовхана під бік, у плечі — й руки за спину, ніби й не віп.

Ганка примітила, що Мирон сумний, але не займала його. Не лише серед кривняків, на подях узагалі вони не подавали знаку про свій розмір, хоч шила в мішку не втаїти. З приводу цього Йосип був такої думки: якщо Мирон не сміє взяти в руки наритника, техай собі дуріють, але своєї ради вголос не висловлював. Микола Гордійович не знав

родинного життя. Діти є, чого ще бракує? Братові пишком співчували Гащці, не розуміючи її душі, і в той же час заздрили, що вона поставила Мирона перед собою на коліна.

Через цю заздрість Ольга-велика погордливо блимала на Мирона: сидить, як той чмур, надувся, як індик на хрищу, й переконувала себе, що її Йосип ліпший, уміє мовити слівце перед вищими, ніж сам. Микола Гордійович, що не куштував, усе хвалив, і вона спромоглася на слово: «Напарубкувався, пора женитися»,— й підхвалювала Ольгу-малю, начеб сватала її. Хто вдовицю виручить, як не швагро? І кілька разів заводи́ла пісню. «Ой ти моя братова, позич мені рукава...»

А Ольга-мала все припрошувала пити і їсти.

Малі, Сашко і Павлік, уминали закусь. Дівчата — Оксана і Рая сиділи боязко, ніби на екзамені. Дмитро був насторожений, поривався очима то на дядька Миколу, то на Оксану. Двоюрідна сестра, але подобалася йому. Із шматочком сала на виделці він тягнувся через Раїні руки до хріну, вмочав сало й крадькома зазирає у Оксанині опущені великі очі. Підіймає виделку й витріщується на дядька Миколу, не відкушував сало, злизував хрін — гірко, — та не кривився.

Смоляк пив найменше, з нього кепкували, а він уловлював хисткий настрій хати. Кобилко, знай, причащається, начеб хотів упитися. Цокався з Даркою, Ганка сплескувала в долоні, що Кость Андрійович цокається з тещею, але з делікатності не проронила й слова.

Матвій узяв келишка, він сховався у його руці.

— Міцна дуроманиця, але не б'є в голову і не йде в ноги, — казав.

— Як вона піде в ті ноги, коли нога у вас одна? — кпинила Ольга-велика. — Щоб напоїти вашого макогона, гонки мало.

— Не кажіть, — заперечував Матвій. — Якщо мене візьме, мій макогін стає жвавіший іншої здорової ноги. Але я не до вас, Голько, п'ю. Я хочу з директором школи. Тепера приказують: хай живе! Хай живе колодка! — гукнув і пив горілку, начеб не з келишка, а зі свого кулака. Спорожнив і, як годиться, налив по віщя, передавав Онуфрію Сидоровичу.

Той узяв чарку, завагався, а йому підспівували, щоб смикнув і швидше пустив далі.

— Квартирант! — насмішливо буркнув Матвій.

Онуфрій Сидорович утримував келишка двома пальцями. Квіточці це подобалося: вихований — передміщанин, ясно, що Смоляку доводилося бувати і не в такому товаристві. Правда, хоч він у гімнастерці й галіфе з англійського габардину, хоч і відчувається військова виправка, та до справжнього офіцера йому далеко.

— За колодку — за наші звичаї! — проголосив директор школи. Хильнув, поставив келишка, цокнувши ним об край столу, сам його наповнив, передав Миколі Гордійовичу і, не закусуючи, проказав: — А що стосується квартирантів, то ми всі тут квартиранти.

Жінкам його зауваження сподобалося. Мирон і Микола Гордійович торгувалися, пити чи не пити, а Йосип заохочував Смоляка:

— Святі альбо є, альбо їх нема, а святі слова є.

Оксана зібгалася в кулачок: що Онуфрій Сидорович ще скаже? А Дмитро ненавидів його.

— Святість — наші звичаї, наші традиції. А ми смертні. Людина — розумна земля. Чи не так, Миколо Гордійовичу? — апелював він до голови райвиконкому.

— Як-як? — п'яно гукнув Кобилко. — Людина — розумна земля? Так за це і випити не гріх! — він простяг руку, і Квіточка всунув йому повний келишок.

Микола Гордійович пронизливо, гнівно пропік очима їздового, Кобилко звівся і, похитуючись, хотів щось виголосити, махнув начеб ображено рукою, наважився випити залпом, але духу вистачило лише на півкелишка, захлинувся, не випустивши з руки, обережно поставив келишка, відсунув його від себе, схилив голову, обняв її долонями.

Квіточка пояснював: коли Кость Андрійович вип'є, то йому обов'язково треба виплакатися, — такий він уже чоловік.

— Одначе людина, на жаль, не розумніша самої землі, — вів Смоляк, обводячи усіх очима. Брови нависли, лоб під ріденьким чубом виставився. — Земля смерті не знає, вона підвладна вічному колу: весною — цвіт, улітку — колос, восени — жовтий лист, а взимку білий сніг. Наша колодка — останні посиденьки перед весною. Давній, дохристиянський, поганський звичай. — Він казав, що предки, люди землі, творили свої звичаї, прагнучи безсмертя. Адже смерть сама по собі не страшна, значно страшніші її форми — горе, чорні злидні, рабство... Хто злічить форми смерті — живе умирання? Людські свята, звичаї, обряди, навіть мерлини — ніщо інше, як проти-

ставлення оцим незліченим формам смерті, як сила людського духу, як віра у вічний цвіт весни, у стиглий колос, у незнищенність життя, у гармонію всесвіту. Жодна нитка не повинна бути перервана.

Дмитро думав, чому директора не зупинить дядько Микола?

А закінчив Смоляк, знову звертаючись до Миколи Гордійовича: «Чи не здається вам, що ми дещо насильно, жорстоко, з кров'ю розриваємо?..»

Найстарший Турій відповів різко:

— Насильно? Жорстоко? З кров'ю?.. Це ми так відриваємо людей від землі? А ви спитайте кого, — його, — руки стиснулися в кулаки, показував кулаками на Мирона, на Йосипа — на своїх братів. — Питайте усіх! — Кулаки зробили коло над столом, один рознявся, рука опустилася Кобилкові на голову, погладжувала її, а вона здригалася, чуб розсипався. — Межі, камені, невже це не насильство, не жорстокість із кров'ю? Діди, батьки, внуки, де їм було подітися? Святої землі мало. Батько різався із сином, закопуючи один одного у свій клопоть. Латифундії росли. Росли глитаї. А гнані — за море, на чужину! Хіба ти не збирався, Мироне? Якого вам ще насильства, якої вам ще кривавішої жорстокості? Наше щастя — колгосп!

Хто знає, що б ще сказав Микола Гордійович Смоляку, але в цей час Кобилкова розчумлена голова підвелася над столом. Тримаючись за стіл руками, підводився й він. Усі подумали: накинься на Онуфрія Сидоровича. Але Кость Андрійович відшукав очима Матвія з Даркою.

— Я гидкий, але де вона, де?..

Постояв і знову звалився під руку Миколи Гордійовича.

Він допитувався про Катерину, не назвавши її імені. Матвій і Дарка німували. Смоляк знякотив і почервонів. Ольга-мала заїкнулася, чи не принести Кобилкові води.

— Поспить і витверезиться, — пообіцяв Микола Гордійович.

Ганка відкинула назад голову й вивела високим голосом:

Сиділа на колодці,
Моргала на хлопців...

Усі наче змовилися, підхопили пісню. Чоловіки загули своїми густими басами, мовби зашумів ліс, жіночі розвивалися бистрою річкою. Співали дівчата. Співали діти.

Ганка помолоділа в співі — її сині очі освітили хату. Вільно дихала високими грудьми, голос линув невимушено, але в ньому ярів такий запал, що Матвій став

притупувати своїм макогоном, а Йосип ревів поривами: «Гаю-гаю!» — вуса роздмухувалися, перепочивав, щоб узяти й ревнути з новою силою, і Ольга-велика сварилася на нього пальцем.

Хата співала, Матвій притупував своїм макогоном і гукав:

— Мироне, а чи ти пам'ятаєш, як в'їхав у хату конем?

І почалася пісня про коня: ведуть його лугом — луг розвивається. Ганка пам'ятала, як у цю хату Мирон в'їхав конем. Це теж було на колодку. Тоді воци щойно поженилися. Мирон сидів з нею, шепнув, що зараз прийде. Вона чекала. Двері розчинилися — Мирон їде конем, усіх тоді звеселив...

Ганка, співаючи, блимнула на Мирона. Він сидів навскоси од неї, втиснувшись у куток, і, здавалося, їхав до неї зараз, як і тоді.

Засвистали козаченьки — співала хата. І співала Ганка про те, що кінь головоньку клонить. Хата ламала руки до останнього гильця. То був не той кінь, яким орють, а той, що живе у пісні.

Прокинувся, заспівав і Кобилко, ніби й не упившись: всі упилися піснею.

Виходили з хати — їхали конем, про якого співали.

Мирон і Ганка пустилися греблею, йшли, обминаючи порі. «Подай на коня рученьку...» — чулося з різних кутків села.

Мирон спробував узяти Ганку за руку, але вона свою прийняла.

Нині колодка, а завтра — коні, вози-плуги, зерно на по-півське подвір'я. І колгоспом — у поле.

IX

Квіточка шарнав віжками, вимахував батогом, коні збочували, ковзалися, не знаходили сухого, місили копитами болото, ледве везли, і бричка, гулькаючи колесами з ковбані в ковбаню, залиту ріденьким багном, аж вищала. Дорога за греблею, лизом під високим вигоном розкисла і забарилася — не висохне до літа.

Тванюка із-під копит, із-під коліс хлюпала на коліна, на груди, в обличчя. Микола Гордійович пересів на передок, покинувши Кобилка, який куняв, і допомагав іздовому правити — темно, не видно коней, лише — чавк! Талап!.. Микола Гордійович казав, що він буде не він, якщо не вимостить цю дорогу, не замурує її. Квіточка лютував,

здіймав батога і, здавалося, бив не коней, а сліпу темряву і поганяв саму ніч.

Із широкого ставища, порослого гірчаками, чортополохом, будяками повівав південний теплий вітерець. Шелестіли сухі бур'яни, тхнуло жирним намулом і час від часу потягувало молодими соками.

— Стій! — закричав Кобилко, хапаючись руками за переднє сидіння. — Вишні пахнуть!

— Багно і грязь, — буркнув Микола Гордійович.

Їздовий перепитав:

— Вишні з бутлика, Косте Андрійовичу?.. — і пустив вискливий смішок.

— Смієшся? А вишні все одно пахнуть! — Кобилко задирав носа, вдихав повітря. Бричку закидало. Він не міг утриматися руками за переднє сидіння, падав на коліна. — Куди ви мене везете? З ким я їду?

— Розвезло його, Миколо Гордійовичу, як цю дорогу... Вію, братці! — пошарпував віжками Квіточка.

Колеса вскочили у ковбаню й засіли. Тріщали посторонки.

Кобилко підвівся, — оце п'яний, — висадив ногу з брички, і сам вискочив із шарабана. Тримався за полудрабок і реготав.

Микола Гордійович наважився схопити його за комір. Їздовий радив Костеві Андрійовичу, щоб підіхнув бричку:

— Пособіть, пособіть...

Кобилко відіхнувся од шарабана. Під ногами зачавкало.

— Їдьте, куди хочете, а я... — чортихнувся, вибираючись із грязюки.

— Хапай його, товаришу Квіточко!

— Свиня! — плюнув їздовий.

Кобилко дотяг до вигону. Ноги відчули тверде, і він пустився бігцем. Мурава мокра, слизько. Посковзнувся, заточивсь. Уперся руками в землю і застиг, нагорбившись.

Квіточка накинувся на нього без найменшої поваги:

— Наставив свою гаубицю, стріляти хочеш?

А Кобилко реготав, начеб пустуючи.

Вони несли його на руках. Виривався і, борюкаючись, верз нісенітницю, щоб пустили, він кудись піде, він мусть іти...

Микола Гордійович мовчав. Квіточка торкав Костя Андрійовича під груди. Кому що, а курці просо, — йому, бач, давнє кохання. Наробив страмоти, чіпляючись до старих батьків, розпускаючи слину. І за ким? За якоюсь задрипаною повією? Ото справили колодку!

Кобилка вмощували в бричку, а він казав, ніби про-
сився:

— Братці, товаришочки, зі мною таке коїться.. Таке..

— Сідай на нього, товаришу Квіточко, бо він нам на-
коїть — знов будемо його ловити.

Вибралися з ковбані, потяглися болотом, самі забagno-
чені з ніг і по вуха.

Кость Андрійович примовк під Квіточкою — коліна
Кирила Карповича тверді. Не пробував борюкатися. У го-
лові п'яно шуміло, стискало скроні, різало в очах. Він то
падав у забуття, то начеб йому снився сон, то ніби спли-
вало в пам'яті усе, що було насправді. Він мовби був
оглушений залпом батареї — залп прогрімів, а гул на-
завжди поселився у грудях, у вухах.

Та йому ставало добре, коли начеб снилося: великий
синій став і зелені верби. Тиха вода і тихі верби. Де це
було? Де це він бачив? Їхав емтеесівською полуторкою,
чортопхаєчкою, в якій диктова кабінка: взимку не так
промерзнеш, улітку не так розпарися, дерево — не за-
лізо, вигідно. Їхав перед війською. Спинився на греблі, на-
брав у брезентове відро води, заливав у радіатор.

«Добрий вечір...»

Він почув цей голос, як із води. Вода розлилася з його
брезентового відра, зашипіла, вдарила парою.

Повернув голову — дівчина поминала його машину.
Несла на коромислі випрану білизну. В руді — прач. Вона
йшла, ступаючи рівно. Не похитувалося на плечі коро-
мисло, хоч його і не втримувала. Білизна — сліпучо-біла.
І таке ж сліпучо-біле легке плаття. Краї замочені, ще не
висохли, і тому плаття, відтягуючись униз, вирівнюючись,
облягало струнку, пружну постать. Босі, голі до колін
ноги теж були мокрі й світилися. Голова непов'язана, дві
тугі коси. Несла коромисло і свої коси. Він зачинив ка-
пота, трахнувши ним з усієї сили, і — за кермо. Вона
збиралася сходити з греблі — до села. Під'їхав, наздог-
нав її,

«Добрий вечір...»

Західне сонце купалося у ставу, прощаючись.

Вона ледь повернула голову й подивилася на нього. Він
їхав притишено, повільно. Руки — на кермі, а голова —
в кабінному вікні: скло опущено. Він побачив її очі, темні,
глибокі. Це була коротка мить, яка стала довгою долею,
мукою. Ті темні очі глянули на нього темною безоднею.

Не він, вона перша сказала: «Добрий вечір...» Він її
наздогнав, зачепив, щоб віддати своє «добрий вечір», яке

вихопилося в нього з парубоцькою хвацькістю. Він виткнув з кабіни голову, а коли зустрівся з її поглядом, похолов. Віддав їй на «добрий вечір» і не зміг заговорити, промовити хоча б одне жартівливе слово. Язик не слухався.

Погуркувала машина.

Смаглява, вона осміхнулася смаглявою гордою посмішкою, відвернулася і, порівнявшись з вербою, пішла стежкою на село.

Він заглушив мотор, виплигнув з кабіни.

«Дівчино...» — сказав чи гукнув.

«Я не дівчина», — відповіла й не оглянулася.

Він стояв на греблі, дивився їй услід, аж поки її було видно.

Ввійшла у село — і зайшло сонце. Катерина...

Колеса провалювалися у ями і важко оберталися каляжкою дорогою.

А в цей час, цієї ж пізньої пори Катерина йшла вигоном. Вони — долиною, а вона — горою, непротряхлою стежкою.

Тиждень тому боївка вскочила у засідку, застукана Басовим. Басов її й розстрошив. Відчайдушний оперуповноважений. Не один день насідав на п'яти. Сталося. Катерина не знала, хто дотяг до лісового бункера, а хто — ні. Втікали на злам шиї. Григир, отой Шпургела, коли їх загнали у яр, рачкуючи, ухопив її за ногу. Потягнув, скинув на дно яру, а сам дерся, шепотів: «Мати божя, мати божя...» — рятувався. Вона приклякла у яру. Якби могла, влізла б у землю. Земля не розверзлася. Там, на дні яруги, визріло: у бункер не вернеться. Тинялася по хуторах, пересиджувала в лісі. Навідалася додому. Ні матері, ні батька. Сіла на порозі, чекала. А село співало — святкувало колодку. Знала: батько-мати на колодці в Ольги-малойі. Чекала. Батько кульгав, мати вела його. Не ступили до порога.

«Ти?» — І стояли. Батько спирався на палицю, мати держала його під руку і сама трималася за неї.

Не вставала з порога.

«Басова не боїшся?» — спитав батько.

«Ви його знаєте?» — спитала вона.

«А хто його не знає?» — відказала мати.

«То й іди до нього», — як відтяв батько.

Вона й не ступила до хати. Встала з порога, а вони — на поріг. Так і розійшлися. Батьки й не обмовилися їй про Кобилка.

Катерина йшла вигоном. Автомат на плечі, дулом до-
низу. Стежка вела її з горба. Катерина почула скрипіння
коліс, чавкання копит. Іздці й вона, пішаниця, могли зу-
стрітися. Її очі сторожко вдивлялися в морок: сховалася
під міст, і підвода гуркотіла над нею.

— Дайте мені коні, бо, їй-бо, засну, як наш директор
метеес.

— Спи.

Микола Гордійович і Квіточка перемовилися. Коні за-
форкали. Підвода прогуркотіла мостом. Подаленіло, втих-
ло, і Катерина вибралася на дорогу.

До передмістя вони їхали тихо, крок за кроком, а коли
викотили на бруківку, бричку затрясло. Стукотіло і ви-
цокувало.

Кобилко не прокидався. Кирило Карлович усівся, роз-
валившись, на задньому сидінні. Кость Андрійович лежав
у його ногах.

Прокотили через містечко і зупинилися перед кварта-
рою Миколи Гордійовича.

— Куди йому додому? — сказав він, кинувши віжки. —
Переночує в мене. Буди його, товаришу Квіточко.

Кобилко лежав, як колода.

— Може, він умер? — пхилькнув їздовий.

Довелось нести. Квіточка звалив Кобилка собі на плечі.

— Ну й важкий! А дихає — пашисть жаром!

Кобилко начеб прокинувся на плечах Квіточки. Видих-
нув: «Ах...» — Обняв Квіточку за шию.

— Ви мене не дуже обіймайте, задушите, — просив їз-
довий, несучи його.

Не світили. Кость Андрійовича покладено на тапчан.
Квіточка поїхав додому. Там і коней поставить — не
бити ж йому ноги. А Кобилко заворочався на тапчані.

— Води...

Микола Гордійович подав води, запитав:

— Смажить?

Кобилко пив, як сонний. Не допив, віддав чашку і зва-
лився.

— Братці, товаришочки... — проказував із шепотом.

Микола Гордійович постояв над ним і пішов спати.

Він не почув, як той заметався, мовби не знаходячи
собі місця, як сповідався:

— Мені було так добре...

Вода не збадьорила його, навпаки, сп'янила ще дужче.
Він відчував смагу на вустах і жагу в грудях. Впадаючи
у забуття, мабуть, хотів знову викликати у своїй свідо-

мости пережите — тихий став, тихі верби, той червневий вечір, коли напував чортопахачку — полуторочку. Сон згинув, як минуле, і не повертався. Із закапелків пам'яті, з її темряви вихоплювалося інше, страшне — марення. Пішло й пішло, звихорило, закрутилося.

— Я їхав до неї... — зривалося з його спечених уст. — Їхав, — як неусвідомлене, як сам біль, — через усе... — зірвалося й замовкло. І він не міг поворухнутися.

Чах-чах!.. Чах-чах!.. Їхав поїзд. Довгий товарняк. Пульманівський вагон. Двері забито. Глухо. У вагоні напхом людей. Обірвані, напівголі, у струпах, у виразках посинілі тіла. Світять ребра. Очі провалюються і кричать: «Голод!» І він — у лахмітті, посинілий, світить ребрами, і його вигаслі очі волають: «Голод!» А поїзд жене, не спиняється. І на його вигаслих очах діються найжахливіші злочини: мати простягає чоловікові мертву, ще теплу, ще не задубілу дитину, а чоловік плює їй в обличчя. І він не може заплющити очей, щоб цього не бачити. І його очі не можуть погаснути. Чах-чах!.. Куди їх везуть? Де і коли це діялося чи діється? Стара бабуся сидить на долівці, виймає із свого рота вцілілі зуби — пеньки — й збирає їх у пелену. Вийме зуба-пенька і засміється: «Я зберу і посію їх. Нехай сходять, нехай ростуть...» — шепелявить. Молода дівчина підставляє виснажену грудь хлопцеві, який повзає, не в змозі підвестися: «Бери, бери мою грудь. Я ще не мала дитини, але, може, в моїй груді є молоко?» — вона присідає над хлопцем, а він уже не дихає. І ходить по вагону з кутка в куток дід із білою бородою, зупиняється перед тими, що: «Не скреготіть зубами! Ви чого? Ну й покидають нас у землю. А ми хіба не виростемо?» Спиняється над мертвою дитиною і каже: «В неї сині очі», — й стуляє їх своїми кострубатими пальцями. Чч-ах-чч-ах! Поїзд спинився — і він був живий серед трупів. Їх гаками витягували з вагонів, клали на підводи і в крематорій. Витягли і його. Як він уцілів?..

...А Катерина йшла містечком. Ніде й вогника. Підступила до того будинку, що височів на все містечко.

Здала автомата. Виклала на стіл реберчасту лимонку. Забрюхана, в обтіпаній шинелі, у шапці з відірваним вухом стояла перед Басовим.

— Можете йти. Ви вільні, — сказав і усміхнувся. Білий чуб зачесаний назад. Білий підкомірець облягав шию. І його усмішка біліла білими зубами.

— Куди? — вишептала вона.

— А хоч би й до дядька? Він, здається, не раз вас запрошував, та ви чомусь усе барилися? Ліпше пізно, ніж ніколи.

Басов зняв із цвяшка шинелю — на стіні звисала пришпилена кнопками газета. Одягнувся і провів її.

Коли постукала, Микола Гордійович і Кость Андрійович умивалися. Один одному зливали воду.

Х

Ганка пустила корову, і корова з налігачем на рогах сама побігла в причепу, з причеми у хлів — на своє місце. Щодня звечора відводила її до Дарки, а досвітком приводила. Тільна, запустилася. Звечора Рижу годі було вивести з хліва. Ганка чухала між рогами, вмовляла: «Ходи, миню, бо тебе приріжуть і твоє ненароджене телятко викинуть... Ходи, красуле, бо й тобі зроблять те саме, що поросній льошці». Дарка казала, що корова по ночах товчеться й реве. Годі Ганці вступити на Дарчине подвір'я, прийти за нею — мукає, озивається. Чує мене, думала Ганка, і радість потьохкувала їй у грудях. Радісними очима вона провела Рижу, яка пустилася бігцем: дихівки то підіймалися, то опускалися, опущене черево гучало. Ганка знала: корову не треба прив'язувати. Стане перед жолобом поруч Машки і буде стояти, жуючи жуйку. І сама Ганка стояла під хатнім вікном, у яке вдаряють перці промені ранкового сонця.

Там, у селі, ще розсіюються присмерки ночі, чіпляються за плетені тини, стоять за будівлями, лежать у ровастих темних вулицях, а тут видно, вияснено. У просторих небесах блищить блідий ріжок місяця. Повітря чисте, прозоре — прокидаються широкі поля. Масно, рахманно пахнуть ріллі, на язичі відчувається зелений сік озимини, і лоскоче, стоїть у горлі дух березової брості, вишневих, яблуневих бруньок. А над усім цим рантом повіє висохлим, вистояним чебрецем.

Вона стояла, задумавшись, перед сходом сонця, коли земля і все, що є на ній, примовкає, сповнене втіхою позбутого тягара ночі й сповите бентежним трепетом настання ранку. З глибокої долини, десь аж з-під лісу, з тих піщаних пустирів, де ніщо не росте, крім трави і зілля, їй хлюпнуло в лице і чебрецем, і горицвітом. Ганка лизнула язиком свої губи, чекала, щоб хлюпнуло іще, щоб їй упитися чаром пробудження, яке витало навкруг, дивилася зі своєї гори — поля, поля — і думала: зілля дав-

но перецьвіли, стали бадиллинами, перележали під снігом, а ось відіпріли...

Не дочекалась. Легіт звів і поніс кудись чари-зілля, обминувши її. Вітер шурхотів, торкаючи коротку вишмуляну кожушину, влітав у рукави, зачіпав цупку, з чортової шкіри спідницю.

З причеви виглянув Сашко.

— Будемо рихтуватися, мамо?

Із-за Сашка, стоячи над ним, те ж саме запитувала мовчазними очима Юстина.

Мирон і Дмитро — на курсах, у школі.

— Почнем...

Ганка ступила од вікна. Чавкнуло болото. Спинилася: з чого ж починати? Глянула під ноги. Скільки не посипай піском, а перед порогом багно, як перед хлівом: люди й худоба ходять однією дорогою.

Віз із задертим дишлом стояв серед подвір'я — полудрабки в гною, який аж позасихав. І не подивилася на нього. Рушила до комори. Грюкнула дверима — засіки порожні, лежать один на одному кілька мішків. Що було, підмели, курці не залишили.

Підійшов Сашко, затупцяв на вомірному порозі: хотів прошмигнути повз матір, зняти упряж — шлею, нашійника і віжки, які висіли на пристінку.

— Почекай! — гримнула на нього Ганка, дивлячись на прядив'яну упряж. — Знімеш, більше не повісиш.

— Хіба я що, мамо? — промовив хлопець. — Я нічого, мамо.

Стояли, мовчали.

Човгаючи, підступила Юстина. Стояли і мовчали втрьох. Розчинена комора зяяла перед ними отуманінням.

Сходило молоде сонце. Сипонуло проміння над їхніми головами, висвітлюючи комору — мішки, ваги за ними. Спалахнули два мідні вагові носики — носики рівноваги.

— Винесемо мішки, — мовила Ганка, ввійшла у комору, звела мішка «напопа».

Юстина подала їй свою руку. Ганка міцно вхопила старі пальці. Мішок звалився на сплетені руки. Сашко допомагав, узявшись за ріжечки мішка.

— Покинь, — проганяла Юстина.

Він не кидав, учепився, як кліщ. Не пішов до школи і кидати? Аж на подвір'ї обігнав їх, вискочив на воза і допомагав пересаджувати мішок через полудрабок.

Понесли, склали.

— Чіпляйте до воза рало, а я винесу борони, плуга.

Рало зимувало під снігом. Залізні коліщата повмерзали в землю.

Ганка зняла плуга, який висів під коморою. Несла його на грудях, і леміш упирився їй у груди. Поклала, примостила на мішках. Знімала борони, які теж висіли під коморою. Три залізні борони. Носила їх по одній, клала одну на одну посередині воза, гострими зубцями догори.

А Сашко з Юстиною не могли впортатися з ралом. Хлопець зацюкав сокирою-тупицею, вирубуючи примерзлі коліщатка. Ганка взялася за рало, потягла, і коліщата покотилися. Сашко здивованими очима виставився на матір, як у неї під руками все горить, а Юстина скрушно гойднула головою.

— Кидай тупицю! Мотузку! — гукнула Ганка. — Чого ви стоїте? — прикрикнула.

Вони метнулися за мотузком, а вона підкочувала рало до воза.

Мотузка напхвату не було. Сашко подав путо. Мати розтягла його в руках, шарпонула в два кінці — не розірвалося.

— Добре путо. Не могли знайти чогось іншого? — і кинула путо на хлопця.

Юстина знайшла старе дрантя.

— Не розірветься?

— Довеземо, — Ганка прив'язала рало до воза.

Вона все робила чвалом, наче їй хотілося швидше виїхати з дому. Винесла упряж. Вчепила на дишло нашійник, на ручицю — віжки, чіпляла до орчика шлею.

— В коморі тільки й залишилося, що ваги, — буркнула.

— А що важити, Ганко?

Юстинині слова дошкулили їй. Ганка закинула вчеплену шлею на дишло і пішла з подвір'я: налипле болото відривалося від чобіт і розліталось.

«Виведе Машку, буде запрягати», — думала Юстина.

А Ганки довго не було.

Вона не вийшла, вибігла із причепи. Поводила очима, та ніби не бачила їх — ні хлопця, ні бабуні.

— Я не можу... — вимовила тихо. — Не можу! — крикнула і знесилена. — Або ви, мамо, або ти, сину, виведіть, запряжіть... — І, уткнувши голову в плечі, зігнута, не поворотка, рушила до комори та й сіла на порозі.

Її залило сонце.

Юстина і Сашко попленталися до причепи, зайшли у хлів. Ряжа і Машка стояли неприв'язані. Мирні. Корова ремигала. Стара кобила звисила голову — думала щось

своє, може, як її не раз били. Вона не пам'ятала, як була лошатком, лошицею і як сама народжувала лошаток, які теж уже постаріли. Вільне вигулювання, гарцювання за возом, безтурботне іржання з дзвіночком на шиї, а згодом шалений бушт молододі крові, жага неспокою й раптом — у шлею. Як це було давно... Але й тоді, у нічні випасання, опісля шлеї, хіба не зривалася з припону під вишневими зорями? А потім усе шлея і шлея, робота й робота: обмуляні до ран, які змащувано шмаровидлом, облуплені боки, сухі ребра і бубон-шкіра.

Машка зачула Юстинину ходу, повернула до неї голову й дивилася з любов'ю й віддано: крім роботи, вона пам'ятала й ласку. Хіба та Юстина не зрідні їй? Перш ніж жіноча рука взяла її за ушву, за ріденький чубчик-кошицю над лобом, Машка поклала свою голову Юстині на карк.

Сашко нукнув. Корова оступилася до стіни й злякано затремтіла, передчуваючи якусь повину: хлоп'яче нукання пролунало сумним боєм.

Бабуня й Машка стояли, як обнявшись, і Сашко теж затремтів.

Юстина виводила конячину з хліва — прощалася з нею назавжди, як з людиною, котра робила їй саме добро, допомагала їй жити на цьому світі, і худа конячина слухняно йшла за нею, покірно схиливши голову.

Ганка сиділа на комірному порозі. У сонці її лице було темне в білій хустині.

Сашко зняв із дишла шлею, Машка звично впрягалася, начеб сама, слухаючись дитини. Потім він зняв з ручки віжки, Юстина загнуздала Машку й востаннє погладила її, поплескавши по морді, а Машка востаннє торкнулася мокрими теплими губами онімілих долонь.

Ганка мовчки спостерігала за впокореною конякою. Звелася, обсмикнула поли кожушка. Що думала? Чим переймалася?

— Сідай! — вигнала Сашка на воза.

— А ви, мамо?

— Війо! — розляглося на подвір'ї.

Юстина підіпхнула воза, Машка рушила, і віз повільно викочувався з двору.

Ганка йшла поруч з підводою, за якою тяглося прив'язане рало, а Юстина зупинилася край хати.

Порівнялися з Шпаргелою. Іван вийшов і стояв у своєму заїзді, обсадженому вишнями, зашнурованому дротом, як паль у цій загорожі.

— У кагалу? — чвиркнув крізь зуби. Запитав і відповів: — Гуртове — чортове.

Ганка не обізвалася.

Сашко відвернувся, чапіючи на мішках.

Машка тяглася натужно, горбатіючи. На польовій тясмі, вузькій, нечіпаній, у загуслій грязюці пролягали, залишаючись, дві колії: ширша — від воза, у ній вужча — від рала, і сліди копит посередині, і Ганчині сліди обіч.

На вершечку Довгої гори, на чолопку зупинилися. Ганка примоцювала гальмо, ступила наперед, узялася рукою за дишло, мовби підирігшись до коняки.

— Торкай, сину, — окликнула Сашка.

Він потягнув віжки, держачи їх обіруч — батіжок між коліньми, — і не спускав очей з матері, з Машки.

Внизу лежало село. Посередині — церква, до якої їхати, сутеніла в липах школа, горбував вигін, рівнинилося ставище, видніла, зблискуючи, покручена річка, темнів ліс, але хлопець нічого цього не помічав, шльгнував дишло, як на ньому звисилися мати і Машка, стримуючи воза, і вловлював вухами скрипіння коліс.

Ганка зрідка кидала погляд униз із кручака, пантруючи, чи бере рівно, не збочуючи, відразу закидала голову назад і, міцніше стискуючи дишло, допомагала коняці стримувати навантаженого воза й причеплене до нього рало.

Загальмоване колесо рило дорогу, скреготало по мерзлій глинці. Так і спускалися: не з'їжджали — поролися з гори у долину, обережно, крок за кроком, сходячи з припічка на припічок. У яру, на його дні, куди колись ледве не загуркотів Мирон, дзвінко виспівував ручай — стікала польова вода.

Спустилися. Сашкові шапка з'їхала на потилицю, і він присадив її. Біла Ганчина хустина розв'язалася. Ганка її кінцями витерла змокрілого лоба, змокріле обличчя. Передихнула, розгальмувала воза. Поїхали селом. Сашко на мішках, коло плуга й борін, а вона пішки, тримаючись за ручицю.

Село гомоніло і вишумовувало, розтривожене, збуджене. Із вулиць, із провулків виїжджали навантажені вози, чвалали пішаниці. Люди голосно віталися, як на ярмарку. «Го-го-го...» — розкислою дорогою до церкви, як на храм. А звідти, із середини села чувся вицюк сокир, гухкання молотків. І цей вицюк, це гухкання наповнювали село ще дужчим гомоном.

На повороті в попівську вулицю коло кооперативу на-
синано каміння, піску, бо інакше хоч топись. Каміння
й пісок перемішалися з багном.

Попівська брама — розчахнута. Знято й викинуто глухі
дубові двері, щоб було ширше. На стовпах — дашок. Він
у вінку із зеленого віття смеречини, перевитого червоними
стрічками. На білому полотнищі — червоні літери: «Кол-
госп, — а нижче: — ім. Шевченка».

Сашко прочитав це матері. Ганка блимнула на нього
коротким поглядом — заїжджай!

— З насінням — до комори!

— Плуги — до шопи!

— Бороли і таке інше — під стодолю!

Крики, рейвах, шарварок, нерозберіха. Попівське по-
двір'я запружене підводами і людом. Клекіт, біготня. І в
усьому цьому вловлювався якийсь порядок. Перед жовтим
попівським ганком на високих сходах — Микола Гордійо-
вич, переставлений на голову колгоспу Байдак і новий го-
лова сільради, його кум Паридуха. Відчинено вікно, і Па-
ридуха випалив у ньому:

— Турій... Мирон! — Він вигукував прізвиська тих, хто
прибув, щоб їх записали.

Зупинив Ганку, нічого її не перепитував, зиркнув зі
сходів на підводу і знову у вікно:

— Один кінь, один віз, один плуг, три бороли, одне
рало.

— Скільки мішків? — почувлося з вікна.

— П'ять, — відказала Ганка.

— П'ять! — вигукнув Паридуха, тримаючи руки в ки-
шенях, і додав: — Побачимо, зважить. Поганяй!

Микола Гордійович спитав, як там на полі, чи протря-
хає? Ганка показала забрьоханого чобота.

Рало не хотіло від'язуватися, довелося обірвати моту-
зок. Рвучи його, Ганка роздивлялася навколо. Під попів-
ськими хлівами, виставленими в один ряд, чоловіки рі-
зали колоди, вимахували сокирами, а в хлівах гухкали
молотки. Там порядкували Юрко, або просто Юр, і Гнат-
ко — гніванські майстри. Обое показні — дві верстви у
жилетках, капелюхи — набакир.

— Скільки я дерева порізав, скільки натесав!.. Кожному
сучку прощаю, а Ясеновому — ні! — басував Юр.

— Ясеновий сучок сокиру вищерблює! — ще густішим
голосом упевнив Гнатко. — Але де їм знати? Майстри... —
кинув чоловікам, які зібралися коло вищербленої сокири.

— Сафрон загартує! — чулося з гурту. — Без платні, задурно.

Ходив і Сафрон, видний між усіма: невисокий, червонолиций, довгорукий, штани навипуск — у черевиках. Став перед височенним Юром, торкнувся пальцем козирка: навіщо йому в кузні шапка, він завжди у кашкеті.

— Коваль гартує, а ковадло ним керує? — спитав.

— Сокира теше, а сучок її креше, — знайшовся Юр.

— Ви гартуйте й тешіть, а не брешіть, бо ковадла і сучки вам потуплять язички, — став між ними Тимоха, який вважав себе майстром на всі руки.

Сміх. Реготня.

Тримаючи Климчика за руку, від комор наближалася Байдачиха. З того часу, відколи її Климчик розженився з Віркою, вона все вважала його хлопчиком. Цей хлопчик відвоював, щасливо демобілізувався, а не відпускала його від себе. Кинулася у ворожіння. До неї навідувалися, щоб допомогла замовлянням, з інших сіл, а зі свого — ніхто. Здали свого коня і були вільні.

За попівськими хлівами-оборами, за садочком — церковний дощатий тин. Спираючись на нього, повитикали свої голови односібники. Дивилися, що робиться на колгоспному дворішці. І під Сава у теплому підряснику, в гостроверхій, начеб ченцевій, але насправді смушкової шапочці поглядував на колишнє своє обійстя, з якого його переселили в сторожку. Коло нього крутився Йосип, ставав то во один бік, то перебігав і ставав по другий і щось нашітував батюшці, жалюгідно кривлячись. Йосипові закручені вуса, роздмухуючись, мовби крильця, поривалися кудись летіти.

У попівській хаті — колгоспна контора, сільрада, клуб. Перед жовтим ганком, на сходах — Паридуха. Стоїть поверх усього гамору. В шинелині, у фронтівій шапці. Микола Гордійович і Байдак спустилися до комори.

Ганка поставила цілуга на землю. Поскидала на землю борони. Зважено зерно — ячмінь, гречку, просо, горох.

— Грам у грам, — записав вагар.

— Не перший раз сіяла, — сказала Ганка.

Їй завдавали на плечі, й вона носила мішки в комору.

— З вас ще належить три мішки картоплі. В кого скільки землі, з того стільки й насіння, — попередив вагар.

— А моркви, петрушки, буряків, цибулі, — перераховувала Ганка, взявшись у боки. — Кропу, огірків, бобу...

— Насіємо, багачко, — пожартував спокійно, обіравши

її, Микола Гордійович. — Як буде з кропом-петрушкою, не знаю, а хліб буде: не заробиш — купиш!

Байдак примружив очі: вози, мішки, плуги, багатство. Не йняв віри, що він віднини усьому цьому господар.

Паридуха погукував у відчинене вікно:

— Пару коней! Один віз!..

Машку випрягли, і Сашко відвів її у хлів, який перегорджували, ділили й ремонтували.

Хлопець наздогнав матір — вона повільно йшла через запруджене подвір'я.

— Забув віддати батіжка, — заїкнувся він.

Ганка вишарпнула пужално з його рук, переламала й кинула собі під ноги.

Дворище гуло: коням тісно у стайнях, комора завалена зерном — треба розбирати й звозити стодоли, хліви, обори...

XI

У Матвійових руках шелестіли довгі стрілки рогози: пальці перекидали стебла, міцно їх ув'язуючи.

— Хоч круть, хоч верть, — проказував він, розтягуючи кожне слово, у нелад зі своїми пальцями, які шпарко, навчено перебирали шавар, не зупиняючись. Макогін-нога відв'язана, на колінах скринька-копил, яку він утримував дивом, а на лаві, навпроти вікна, лежав гострий ніжик і скіска.

— Я й кажу: одні тебе помилювали... — вів свою річ, а на скриньці-копилі поставало плетиво, мережилось хрестиком. — Тепер чекай других... — хашпув ніжичка без колдочки, обвинутого сирицею.

— Не каркай! — напустилася Дарка.

— Однаково смерть, — сказав Матвій і чикнув пожичком, відтяв кінчик стебла. Вся моція плести кошики в тому, щоб не було знати пайменшого гудзя. Його кошелі начеб учинені з єдиного довгого-предовгого стебла-стрілки. Хоч би як придивлявся, а не знайдеш, де одна різочка шавару скінчилася й де інша починається.

— Ти ціле життя — як не круть, то верть, тільки й мови, що — кар!.. кар!.. — напала на нього Дарка.

Він не боронився.

— У мене, Дарцю, — кар, а у тебе — кап!..

— Бо я з людьми і зі світом сльозою балакаю.

— Вогнем треба, Дарцю, вогнем. Та де його взяти? — І схилився над кошиком.

— Ти завжди мене мучив, а сам сидів сиднем. То ложечки-варежечки, то кошички-кошелики! Хто зашихався на повен рот, а в кого пелька голодна, і горб росте!

— Правда.

— Чого ж каркаєш?

— Сама сказала.

— Я настрахалася. Ти їй не каркай! Батько...— стояла на своєму Дарка, кивнула, показала підборіддям на дочку.

Катерина поклала ногу на ногу, сперлася ліктем на стіл. Голова схилена на кулачок. Вимила коси, і вони, короткі, закинуті назад, зачесані по-парубоцьки.

Вислухала батьків і запитала:

— Чого ви сваритеся?

Запала мовчанка.

— Шукаєте винного? — кинула Катерина. Прийняла ліктя зі столу, підвела голову. Забіліла її довга біла шия, роз'їхався комірець блузки, груди випнулися камінчиками. Чорні брови зібралися, погустішали, мовби дугасто проведені вуглинкою, очі запитливо темніли. Вії колючі, губи стиснуті, рівний ніс, здавалося, загострював її округле обличчя.— Я винна! — губи розтулилися й не стулювалися.— Звинувачуйте!

— Ти відгоріла,— сказав батько, беручись за ножичка.— Не гойдай ногою, не колиши чортів.

— Матвію!..— зойкнула Дарка.

Враз стукнуло в сніях — мовби самі двері обізвалися до Дарки.

У хату вступив Павлик, а за ним — Ольга-велика. Пропустила сінка наперед і зминула його коло порога:

— Зачини двері.— І пустилася до Дарки:— Пляшечку олійки. Нехай буде вам на піст,— виїняла із-за пазухи, уткнула Дарці в руки і, розкинувши свої, полетіла до Катерини:— Катериночко! Яка була гарна, така і залишилася. Нітрохи не змінилася!— обняла й голосно цілувала.

— Тітко, коси,— пручалася племінниця.

— А ти ж лугом їх вимила? Треба лугом, бо від мила січуться й випадають. Я вже геть лиса. Не вилажу з хустини. А в тебе грива,— і торкалася мокрих кіс. Зауважила, що обчикрижені, але про це — ні слова.— Павлику, привітайся із сестричкою. Правда, Катрусю, він виріс? Чого ж ти соромишся? Він у мене не такий, як Ганчини. Ганчин Дмитро, кажуть, у Заложцях на сценах виступає. А мої тихі, виховані. І Павлик, і Рая. Ти ще її побачиш. Ми залишили її з батьком на господарстві, ріжуть січку. Запорають худобу, прийдуть.

Павлик з шапкою у руці боязко підступив до двоюрідної сестри.

— А нам легко, — обізвався Матвій. — Нам ніколи не треба було багато січки різати.

— Мені теж не треба, Матвію, — почувся голос Ганки.

Ольга-велика наробила гомону, що ніхто не стямився, як вона увійшла із сіней.

— Тільки й біди, що є ще корова. Вечоріє — веду в село, світає — назад додому, — казала й сміялася Ганка. Рішуче ступила до Катерини. Викинула, подаючи їй, руку. Катерина викинула свою. Стискали руки, дивилися одна одній в очі. Пильно, невідступно. Руки стискувалися міцніше, трясли одна одну. Віталися по-чоловічому, грубо. Ганка сміялася, а очі — настожені. Катерина теж усміхалася, а очі — уважні.

— Ганю, правда, Катруся зовсім не змінилася? — сокотіла Ольга-велика. — Краса ніколи не спадає, правда?

Ганка не любила, коли її називали нестливо, мовби відчувала якесь приниження.

— Усі ми не міняємося, тільки старіємо, — відповіла.

Її й Катеринина руки потягли одну до одної. Поділувалися.

Дарка заїкнулася про те, що відвела свого коня до колгоспу і зовсім їй його не жаль, добре, що Катерина об'явилася, що не пропадає по нетрях, а то подумувала вже свічку ставити по її душі.

— Живих ховати гріх, — промовила Ольга-велика не своїми, Йосиповими словами. — А ми кагалу таки боїмося, — і загорталася в поли розпанаханого піджака на покожущині.

— А чого боятися? Що громаді, те й бабі, — сказав Матвій, не припиняючи роботи.

Сідали де хто бачив: Ольга-велика на ліжку. Ганка на табуреті, Катерина на своєму місці. Павлик прислонився до лави, спостерігав, як дядько Матвій управляється в шаваром.

Не встигли перекинутися про те, про се, прийшла Ольга-мала з Оксаною. Катерина посадила сестру поруч. Оксана, опинившись за ненакритим столом, на якому лежало півбуханця хліба й великий ніж, не знала, чи їй розсістися, почувавши себе вільно, чи тулитися до Катерини.

Дарка садвила Ольгу-малу на ліжко до Ольги-великої, казала, щоб усі роздягнулися, а Ганка відмоглася:

— Хіба ми надовго?

— Нині нашу стодолу перевезли, нині вже й поставили. Йдемо з Оксаною, дивимося: стоїть наша стодола на по-півському городі,— почала Ольга-мала.

— А я на свою комору й подивитися забула,— відповіла на те, начеб продовжуючи розмову, Ганка.

— Вам що? — знову Ольга-мала.— Мирон на тракторі і насіє, і нажне.

— Якщо він насіє і нажне, то й вам буде. Тепер ми усі зв'язані.

Ольга-велика примовкла.

Оксана боком, несміливо дивилася на двоюрідну сестру. Колись, коли була малою і Владзьо побив її матір, вона боялася Катерини. Боялася її й потім, за фашистської окупації, боялася завжди. Хто вона — Катерина? З ким не плуталася? Як усе це дядькові Матвієві й тітці Дарці витримати? Посадила її коло себе. І вона сидить, мовчить. Дуже хотілося побачити Катерину, хотілося її збагнути, зрозуміти.

Катерина розпитувала, як почуваються тітки й дядьки, не забула про Юстину, й думала: «Чому вони прийшли? Невже тільки, щоб мене побачити?» Очі її були не лише темні — гострі.

З потиску Ганчиної руки вона збагнула, що Ганка ні тут, у цій хаті, і ніде не прохопиться, що ти, підтіпанко, забирала в неї поросну свиню. Катерина навмисне спитала про бабусю Юстину, і Ганка не сказала: «Та ти ж сама з нею розмовляла, коли я лежала зв'язана в хлівці!»

Ганка сиділа, виклавши на коліна руки. Своїми руками вона втримувала коліна, щоб не тремтіли. Хіба її раз грабовано?

— Тітка Ольга,— Катерина кивнула на Йосипову Ольгу,— хвалила вашого Дмитра.

— Хвалила,— обізвалася Ольга.

— Оксана розказує, що він з віршами виступає,— сказала Григоркова Ольга.

Катерина повернулася до Оксани.

— Декламує,— промовила дівчина, а мати дивилася на неї.

— Вам добре, ви всі вчитеся,— сумно мовила Катерина, глянула на Оксану й задумалася. Її осмутне обличчя стало негарне, затінилося жалем і зів'яло.

— Якби-то з тієї науки...— з болем почала Ганка і замовкла. І це мовчання було промовистіше, ніж балачка.

А Катерина розмірковувала, думки полохливо набігали й набігали, доходили своїм глуздом, що тітки зійшлися

не заради неї, не заради самих себе, а, мабуть, заради своїх дітей. Чи не тому Ольга-велика із заздрістю протиставляла свого синочка й свою донечку Ганчиному Дмитрові? І Ольга-мала хвалилася своєю Оксаною, коли та сказала про Дмитра: «Декламує»,— й заглядала своїй донечці в рот, а тоді зиркнула на неї, на Катерину, мовби хвалилася: «Чуєш, яке вона знає слово? Де-кла-му-є!» — хоч, мабуть, сама нізащо його і не вимовила б.

— Наука без свого розуму ніщо, тьху,— почулося Матвієве. Доплітав кошика, пристукував обідок молоточком, начеб пристукував свої слова.— Совість, чесність, справедливість... Ото школа,— постукував молоточком.

— Ви, Матвію, не кажіть,— заперечливо почала Ольга-велика.— Темному і серед дня темно, а вчений!.. Мій Йосип що каже? Смоляка, вашого, Ольго, квартиранта, любо було послухати, як він на колодці промовляв. Я і слів таких не чула, які він знає — вчений!

— А наш Микола Гордійович! — підкинула Ганка.

— Мій Йосип каже: у нашого Миколи — авторитет! Але нині вибрали, а завтра... А бути вченим ліпше, бо то не те, що мужик. Ученого не скинути.

— Так-так, людоньки. Той мій квартирант каже, що з мужиком кінець! — докинула Григоркова Ольга.— Я в те не вірю, де б і хто нас із мужиків покидав? Але той Смоляк якийсь не такий, як усі. Ви тільки послухайте!

— Мамо,— обривала її Оксана. Дівчині не хотілося, щоб мати оповідала про Онуфрія Сидоровича.

— Що «мамо»? — відпекнулася Ольга-мала.— Без Григорка мені важко. Нема господаря. Взяла я на квартиру нашого директора. Гас йому дає сільрада, дрова теж сільрада. А він нам — гроші. Але що тепереньки ті гроші, коли зготуй, подай на стіл, обпери... Одержує він платню, а я візьми і скажи йому: так і так, що ті гроші? А він, знаєте, підходить, відсторонює мене легенько. Вийняв жмут грошей із кишені. Ну, думаю, слава богу, що збагнув мене з півслова, що й просити не довелося — сам добавить. Де там! Щоб ви думали? Показав той жмут, цілу паку, пожбурих їх у вогонь. Я й зойкнути не встигла. Горять. А Оксана з великого страху втекла із хати.

Жінки переглянулися.

— Отаке було.

— Гм... — гмикнув Матвій.— Видать, він справді недурний, якщо свою кривду палив перед вами.

Коли це сталося, Оксана думала так само, але чим вони з матір'ю вже так скривдили Онуфрія Сидоровича?

— Я чула, що пани колись із асигнацій робили цигарки й курили, — сказала Ганка й стала збиратися додому.

Ольга-велика впрошувала її посидіти: так довго не бачили Катерини.

Павлик усе м'яв шапку в руці. Батько і Рая обіцяли прийти, але щось їх не видно. Йому було нудно, ніхто його не помічав. Мати уже вкотре говорила одне й те ж: добре, що Катерина дома. Він потерся коло дядька Матвія і тепер терся біля материних колін.

Коли тітка Ганка стала збиратися додому, хлопець і собі насунув шапку на голову.

— Фе, — припинила його мати й зірвала шапку.

Павлик набурмосився:

— Казали б тітці Катерині, чого прийшли.

Ольга-велика обімліла, сидячи на ліжку. Катерину звіяло з лави, стала перед Павликом навпочіпки.

— А що треба сказати, хлопчику? — і торкнулася пальцями його обличчя.

— Що-що... — забубонів він. — Тільки й мови, як Кобилко за вами плакав на колодці.

— Мовчи! — крикнула Ольга-велика. — Мале, дурне, меле своїм язиком. Кобилко побивався, нехай собі побивається. А нам що до того?

Катерина пестила Павликові руки й запитувала його:

— Ну й що, що Кобилко?

— А те, що женіться на ньому! — випалив, не заїкнувшись, хлопець. — Мені то що, а он всі так хочуть, наші батьки це кажуть... — закінчив і понурився.

Катерина повільно підводилася, стаючи на ноги.

— Ви хочете, тату? Ви, мамо? Ви, тітки?..

Залягла тиша.

— Дядька Миколу поставили, можуть скинути, а вам усім хочеться мати свого... Вам завжди цього хотілося, як не осадничка-побережника, то...

— Дочко, схаменися! — замахала руками Дарка.

Катерина крутнула Павликом, у хаті спотикався її сміх.

XII

Обвисле сітчасте ліжко муляло. Мирон похапливо прокинувся, і в ньому з'явилося відчуття, що він у госпіталі. Так неприємно, начеб ударило в ніс йодиною, хлоркою, всіма тими порошками, яких наковтався, спиртом, яким протирали тіло до й після уколів. Він часто прокидався серед ночі. І тепер, як завжди, це пробудження було важ-

ке: його ніби викинуло могутньою хвилею на кам'янистий берег, чув у вухах шумування води, а в роті пересохло, все боліло, хоч цілий і неушкоджений. І першою його думкою було: «Ганка! Де вона? Що з'нею?»

У вікно постукувала гілка яблуні. З відчиненої кватирки тягнуло соляркою, солідолом. Він уловлював чадний випар мастил з ліжок, які стояли по кутках, зі стільців, на яких складено трактористські роби. Гілка постукувала у вікно. Він знав: яблуня обламана, росте одною відцогою,— сердився, що інші сплять: «Чому яблунева віть будить лише мене?» І думав про Ганку, як про ту знівечену яблуню під вікном. Сон покидав надовго. І він думав, що яблуня добріша, ніж Ганка: вона ні разу не провідала його в МТС, а яблуня щонаочі постукує гілкою.

Мирон не крутився — провисав у ліжку.

Тук-тук... Наслухав постукування гілки, і йому звиялося, що і та гілка вибиває: «Гап-ка...» Тільки треба добре прислухатися. Затамовував подих, очікуючи «тук-тук...» У кватирку завіювався вітерець, мабуть, неблизький, бо приносив із собою подув весняної землі, лісу. І в цьому повіванні вітру, сповному березневим каламутом, він відчував начеб Ганчине дихання. Його думки поверталися назад, у забуте, і перед ним поставало близьке-далеке. Він думав про Ганку, як про поле, про красу і силу. Хіба не вона його краса й сила? Він ловив себе на думці: «Була». І не міг з цим змиритися. Ганка уявлялася йому в минулому, він і себе відчував утраченим.

Мирон розумів: доки дивитиметься у ніч за вікном, доти думатиме про Ганку. Треба заплющити очі, накритися з головою, зціпити зуби, згадати щось інше, не таке кривдне, не таке болюче, щоб втішитися і приспати себе, свої чуття. Відвернувся од вікна, пружинячись, скригнуло ліжко. Боявся, що розбудить хлопців — вони всі парубки, лише він жонатий. Накрився з головою домашнім рядном. Парубота спала. Хіба їм до його думок, до його терзань? «Ви, дядьку, не крутіть корбою, а протріть свічі: від вашої сили машина не заведеться!» — збиткуються над ним. «Дядьку»... Заціпив зуби. Ліжко знову скреготнуло.

Тут-тук... Почув, але не дав яблуневій гілці перехитрити себе. Обкладався думками — дійсністю. Чи гадали власники та їхні нащадки, що він, Мирон Турій, розляжеться й спатиме собі серед цих панських стін? МТС за Заложцями, в мастку Чаплінського. Кобилко каже, що тут перепочивав, їдучи одружуватися з аристократкою Ганською,

великий француз Бальзак. Місце, справді, як у раю: маєток обсаджений дубами, обведений ровом, який колись наповнювався водою. Двоповерхова кам'яниця за тополиними алеями, за густими й рівними кущами живоплоту, осторонь господарських будівель. Перед нею — клумба, доріжки між голубими ялинками. Сад, а за ним річка. Тут після пілсудчиків, перед війною був Будинок престарілих. Та й фашистам тут сподобалося. Микола й Олександр викурювали їх звідси, щоб тепер йому господарювати. Мури не порозвалювалися, вціліли. От і є де розміститися МТС. Та, перш ніж вивчитися на тракториста, доводилося й доводитися все відбудовувати. Гори битої цегли, купи тиньку. Розчистили й звели дах над колишніми магазинами — гаражі, тільки машини давай. Влаштували в одіному крилі кам'яниці гуртожиток. Хоч стеля без даху, але не протікає. Як у бліндажі. Усе він, Кобилко. Діяльний. Теж мешкає тут, за стіною, у кімнаті з окремим ходом.

Мирон згадав Кобилка й думав про Бальзака. Якби великий француз зміг нині проїхатися старою дорогою, що б перед ним відкрилося? Були пани, кругом пани. А де вони, Чаплинські? Земля не витримала і переїла їх, як гниль, як непотріб. Тільки й залишилося, що лиха пам'ять. Як же й чому так сталося? Він намагався з'ясувати це своїм розумом, покладаючись і на власний досвід. Панство не само ж себе валило? Верховодило народом, народ повстав і не пожалів його. Панство пережило само себе, як переживає, трухлявіючи, дерево й усе на світі, і його мусово було валити, хоч як би дупляки й не трималися. З коренем. Трудна робота. А сиділи ж гніздами, родами, зв'язані кров'ю, — порода, магнатство. Амба, капут. Так і треба. І щоб ні один з них не піднявся. Хіба не це повело його на фронт? Адже кожний фашист, не якийсь там із діда-прадіда шляхтич-землевласник, пруссак-генерал, навіть не grosbauer, а найнижчий тобі броварник, навіть лакей спадкових володарів невже не уявляв себе тут паном?..

Він начеб досі спить на війні, і війна не дає йому заснути.

З тієї великої, довгої і кривавої війни повернувся живий, а Григорко не повернувся. І Олександр, якого мати все чекає.

Але хіба битва скінчилася? Зграбували поросну льоху, а хто робив ковбаси? Йому не хотілося про це думати, бо думати про це було страшніше, ніж про Ганку. Але думки

не були підвладні його волі, він не міг ними володіти. Катерина прийшла з повинною. За що воювала? Що погнало і водило її, як голодну вовчицю? Чому Ганка тепер, коли ту небогу помиливано, хоче, щоб вона вийшла заміж за Кобилка?

Він зачепився в своїх роздумах за Катерину. Згадував Владзя, як той прибив мало не до смерті Григоркову Ольгу за те, що пошла в лісі.

Тук-тук... — яблунева віть. А Мирон не міг заснути на дротяному ліжку — був на війні. Вона для нього не закінчилася. Кривава й безкровна. Безкровна тим і жахлива, що наче без ран, без контузій, без явної смерті. Все одно війна. Навіть між ним і Ганкою.

Йому хотілося захисту, затишку, і не так розумом, як серцем припадав до Юстини. Нерідна мати, але заступала йому рідних.

Тук-тук...

— Дядьку, включайте третю!

Мирон не терпів погейкування й примусу, ненавидів, коли будь-кого підганяли, наче худобину. Хвацьке, узвичаєне: «Дядьку...» — звучало для нього принизливо й брутально.

Той, хто зарукав, згинався й розгинався на ліжку, сягаючи своїми руками пальців на ногах, — робив фіззарядку. Немиті ноги відгнали потом, бридкішим, ніж гній. Розкучмаца голова падала, як болванка, приварена до м'ясистої шиї, відкидалася назад, і в розпанаханій брудній сорочці жовтіли, як застиглий бичачий лій, груди, порослі пожухлою рослинністю.

Мирон називав його не інакше, як «Воно». А Воно, щойно продерши свої вузьенькі очиці, дерло рота й дядькало.

Вродиться ж таке!

Мирон застелив ліжку, не звертаючи на Воно найменшої уваги. Воно існувало для нього, як існують кузька, мушка, слизистий хробачок — шкіднички, яким потурати нічого. Воно йменувало себе колишнім механіком-танкістом, знало трактор і свою владу над машиною розповсюджувало на людей. Бригадир...

Хлопці вмивалися на вулиці коло помпи.

Останнім виходило Воно, їжачилося з холоду, підставляло долоні, порекалося, боячись води, і гнусавило:

— А що шавати будемо?

Годувались своїм. Ніякою їдальнею ще не пахло. Воно ні разу не скуштувало й крихти з Миронових запасів, але

дехто догоджав. І Миронові було найогидніше, коли сідали пити чай з одного чайника.

Воно поводилося безперемонно: всідалося посередині стола, набачивши домашній пиріжок, грабасто простягувало руку й миттю хапало.

— Дай-но, братко, пиріжка, — проказувало зі смішком і шкірилося, вже жуючи його.

Якби не Кобилко, чи й дістався б Миронові трактор? Машин усього п'ять, одна гусенична, решта — колісні. Всі вони воювали, місячи землю Європи.

Поснідали, і Кобилко виструнчив свою гвардію — приїхав Микола Гордійович. На оглядини.

Воно ступало із задертою головою — у танкістському шоломі, у танкістській тужурці. Владний помах руки — трактори готові. Короткою ногою, підбориком — буц! — об раму плуга.

— А чому ви ногами хвицаете? — не стримався голова райвиконкому.

— Мої ноги, знаєте, звикли до педалей. Я танкіст. Ніщо мені так не подобається, як тиснути на педалі.

— А якщо на вас натискувати?

— Я — що? Я теж педаль, ні, я гвинтик! Та ми усі...

— Він у мене ого-го, політик, — втрутився Кобилко.

— Я своє діло розумію так: люблю трішки командувати, але ще більше люблю, щоб мною командували. Наказуйте! — рубонув рукою.

Трактори проїхалися подвір'ям. Проїхався і Мирон на своєму ХТЗ топиною алеєю. Микола Гордійович втиснувся до нього на мостик коло сидіння. З труби попахував, наче пострілюючи, димок, гуркотів, тріскаючи, мотор.

— Ти на коні!

— Що? — перепитував Мирон.

— Ми цим конем усе здолаємо!

— Ага...

Квіточка сидів у бричці, хоч коні не полохалися, і кричав:

— А оброку вистачить?

Мирон заглушив трактора. Микола Гордійович дорікнув, чому брат до нього не заходить, міг би й ночувати. Мирон не сказав, що заходив, стукався, та що з того, — не застав. А йти на службу якось не випадало. Запитав, чи буде сьогодні вдома. Брат пообіцяв чекати.

Цілий день — останній перед виїздом тракторів на села, в щойно створені колгоспи — Мирон думав, що піде до Миколи.

Вони зустрілися коло чайної. Повечерявши, Микола Гордійович якраз спускався зі сходів, над якими переморгувалися намальовані кухар й офіціантка, мовби прощалися з ним, коли наблизився Мирон. Брат запрошував його до чайної. Мирон віднікувався — вже перекусив, хоч насправді ніс хліб і сало в кишені, гадаючи повечеряти удвох без сторонніх.

Електролампочка під газетним абажуром висвітлила незатишне помешкання, відсиріле, запусіле, як у нежонатика-бурлаки.

Микола Гордійович прийняв зі столу електроутюжка, яким, мабуть, уранці прасував собі сорочку, і вони посідали один навпроти одного. На столі лежала якась грубезна книга. Мирон глянув на неї байдуже, як на пошарпаного церковного псалтиря, неревів погляде на кушетку, завалену газетами, й підняв очі на брата.

— Значить, у поле? — спитав той.

Мирон кивнув.

— Порядок.

Мирон пригадував і не міг пригадати, щоб Микола колись уживав такі слова — «значить», «порядок».

Лиса Миколина голова вражала своєю округлістю. Мирон подумав, чи не брис він щоранку свою голову. І мовби на підтвердження, помітив на стільці коло тазу безладно накидані леза і почеплене на одвірку дзеркальце. Знову подивився на брата: риси його обличчя — від лоба й до вольового підборіддя — теж були округлими. Як і в Йосипа. Тільки в Йосипа є вуса, а в Миколи нема.

На Миколиному лобі звелися зморшки.

— Завтра перевозитимуть у колгосп мого хліва, — сказав. У очах — глузування. Потер долонею лоба.

— Хліва? — перепитав Мирон і збагнув: — Що в Йосипа?

Микола засміявся:

— Моя батьківщина... — І осміхалися його посічені морщинами важкі мішечки під очима. — Кажуть, ви з Йосипом за мого хліва мало не побилися?

— Мати не дозволили чіпати. Твій.

— Тепер ніхто ні за що не битиметься: все усуспільнимо, всіх порівняємо. — Микола Гордійович забарабанив пальцями по книжці. — Мати, виявляється, не дозволяла чіпати хліва, а я й не знав?

— Мати берегли спадщину для кожного з нас. Вони хоч і нерідні, але для них ми всі були однакові, як і їх Олександр. Ти, я, Йосип, Григорко, Дарка. Та що тобі

казати? Хіба сам не знаєш? Мати, якби могли, для всіх нас прихилили б небо. Я не знаю святішої людини, крім нашої матері. Через тебе поліціяки матері ламали руки. І за Пілсудського, і за фашистів.

— Знаю,— сказав Микола Гордійович.

Мирон, струснувши чубом, давно неголений, їжакуватий, запитав:

— Чому ж ми всі не такі?

— Хто — всі? Ти конкретно.

— Ми — брати, сестра Дарка. Уся наша рідня.

— Я не суддя,— відповів, осміхаючись, Микола Гордійович.

— А я й не прийшов, як до судді. Але я думаю, я все думаю...— Його поривало висповідатися перед братом.

— Вас усіх порізнила власність. Так! — і Микола Гордійович ще раз притакнув: — Так!

— Чому кажеш — вас? Хіба ти не наш? Хіба ти над нами?

— Нехай — пас.

— На мітингах, на сходці, на зборах — кругом я чую: товариші! Ти он хто, голова району, а теж товариш. Я звертаюся до тебе «ти», а на людях, певно, не осмілюся. Яка ж власність ділить нас із тобою? Ти мудріший, скажи, чому, якесь Воно має право мною погейкувати?

Микола Гордійович барабанив пальцями по книжці.

— Почекай...— сказав.— Не змішуй горох із капустою. Почав з матері, з рідні, а перекинувся хто й зна на кого.

— Так, я хочу, щоб увесь світ був ріднею.

— А хто проти? Та чи ти міг жити ріднею із Шпаргелю?

— Ні...— Мирон для певності покрутив головою. Тоді з болем: — Та я не можу і з Йосипом...

Очі Миколи Гордійовича примружено зблискували.

— От-от! І я не можу. Навіть із тобою не міг, коли ти відкручувався од колгоспу, коли впирався, як баран, од емтеес. Пам'ятаєш? Не забув? А в чому тут річ? Уся річ ось у чому: в багатих, у власників — бог один, а в бідних, у неможливих — бог інший. Я кажу про бога фігурально.

— Нехай не бог, я теж у бога не вірю,— вів Мирон.— Бога видумали. Ну, нехай правда, істина. Хіба ні?

— Ні, мій бог — це не вигадка, це не плід уяви, а саме життя. Це класова самосвідомість — моя партійна совість. Ти зрозумів? Тільки класова самосвідомість утверджує братерство, рівність і свободу. Щоб це утвердити, треба бути непохитним, нещадним.

— І до мене?

— До всіх, хто проти. Якщо ти проти, значить, і до тебе. Винятку не може бути. Інакше ми не здолаємо зла, не створимо добра і нової людини, очищеної від скверни старого.

— І нежорстоке добро і нежорстоких людей?

Микола Гордійович зміряв брата палахким поглядом.

— Невіра! Тебе переконає сама дійсність. Я більше ніж чверть віку йшов до сьогоднішнього дня — через тюрми, через війни! Як бачиш, я не помилюся. Хто не з нами, той проти нас. І ми викоренимо нечисть. А з тебе треба змивати намул...

— І буде добро? І будуть люди? І не буде в Йосипа одного бога, а в мене — іншого? І буде один бог у всіх, як одне сонце, як одне небо, як одна земля?

— Так. І щоб це здійснилося, щоб сталося, ми не відступимо.

XIII

Матуня пришивав до піджачини гудзика. Щойно сам відірвав його. А відривав він довго — має багато часу. Нитки сирові, міцні. Гудзик був пришитий туго. Пальці довго мучилися. Спочатку накручував гудзика і так, і сяк. Нігті відросли, заускай, дери ними, як кігтями. Одначе він не квапився. Куди поспішати? В ямі — темінь. Його очі звикли до неї, а тіло — до могильної сирості. Сам про себе думав: «Я — кріт». І пальці порпалися коло гудзика. Боявся, щоб нігті не поламалися. Тоді доведеться відкушувати, будуть задирки, буде боляче. Пальці поралися обережно. Щоб нитки розсукувалися, послинив гудзика. Його робота — марна, пуста. Він знав, що вона марна й пуста, але не міг її покинути. Відривав гудзика й ні про що інше не міркував. Його втішало, що міг робити цю марницю в темряві, що заглиблювався, зовсім забував, де він і що з ним, не прислухався, що діється нагорі. Йому здавалося, страх, який вимучував його, відступає, зникає.

Відірваний гудзик скочувався в долоню. Матуня сидів, відкинувшись до стіни, мовби перепочивав. Гудзик нагадував про себе. Він підіймав долоню, гладив гудзика пальцями й побоювався, щоб він не викотився. Костяне кільцятко з обідком, з чотирма дірочками приємно й заспокоїливо слизькалося. «Треба пришити», — думав Матуня. Його брало нетерпіння. Він висмикував ниточки, які залишилися на борту піджачини на місці відіраного гудзика,

вибирав нарочито ним же зав'язані гудзочки. Пальці намащували від виточки і від гудзочків самий слід, і коли він у цьому переконувався, хапався за голку, яка стриміла в тій же піджачині під коміром, облутана довгою ниткою.

Кинувши гудзика в рот, поклавши його на язик, як цукерку, Матуня виплутував голку з нитки. Остерігався проковтнути слину, яка так і набігала, щоб не лигнути гудзика, тому голку виймав із-під коміра похашцем. Зав'язавши грубого гудзя, проткнувши голку в знайоме місце, насилував на неї гудзика, радіючи, що не лигнув його, ковтав раз за разом слину, якої набігло повен рот, знову начеб утомлено репечиваючи.

Відкашлявшись, брався пришивати.

Не скидав піджачини із своїх плечей і бачив, вибалушившись, поночі. Пришивалося йому охотніше, ніж відривалося: уявляв себе ніби кравцем. Та уява сиділа в ньому, поки тримав голку в руках, і була переконливішою, живучішою, ніж те, що він, молоде здоровило, нікчемно гнів у криївці.

І навіть тоді, коли почув угорі над собою важке, надсадне гукання молота, від якого стрясалася земля, упевнившись, що нічого страшного, що ніякої небезпеки — батько щось кує-глемзає, не переставав уявляти себе ніби кравчиком.

Іван Шпартгела гатив, садив молотом, і вишугувувала луна: «Гу-гух!..» — із полів, під небом без єдиної хмаринки, де сяяло весняне тепле сонце і коло самого сонця співали жайворонки. Ковальські лунки звуки глухо поверталися назад, на подвір'я, але Шпартгела ще вище заносив молота і бив з усієї сили.

На його господарстві чого лише не було, що тільки не валялося! Завалилися й балконні ґрати-штахетни. Горіли, розвалиювалися Заложці — ще тоді привіз їх із міста. Намучився, аж упрів. Слава богу, що не довелося висаджувати на воза: стояла зима, і він, натужачись, хекаючи, повкладав ґрати-штахетни на сани. Повиривав їх із муру, з цементу і повкладав. Коні ледве везли, під горбками довелось підсобляти. Прив'язав попущені віжки до копаниці й підобляв, попихаючи сани. Привіз, хто був у хаті, вигнав із хати — стару, дівчат, Матуню, Мефодя. Мефодь кепкував: «Навіщо це залізччя?» — «А на огорожу, на цвинтар!» — крикнув, заповідаючи. Поносили, поховали в солому. Мефодеві на цвинтар не треба. Де його могила? Ґрати-штахетни лежали в засторонку. Не дочекалися, щоб з них скувати огорожу й вивезти на цвинтар. А що була б за огорожа! Ні на чийй могилі кращої б не було.

Він, Шпартела, ще живе. Та коли б умер, хто б цю огорожу поставив? Знадобилися грати на інше, на важливіше.

Молот відривав руки, а Іван приказував:

— Сказати, на безсмертя...

Давно скинув капелюха й кожушану камісельку. Борода літала то вгору, то вниз. На облісілому тім'ї росою виступив піт.

Грати надійно вправлені в побічні. Загостреним кінцем молота він лупив об залізо, відбиваючи кожну штахетину, звільняючи її від побічень. Відбивав, опускав молота, брав штахетину в руки.

— Який там прут! — мовив до себе. — Ломик! Сказати, справжній лом! Акурат те, що треба. — І прицмокував язиком, губами. Гостренький язик вистромлювався з борода, посвічували із-під брів хитрі очі. Зважував штахетину, звертався до неї, як до живої: — Треба тебе підстригти, — й кидав на землю.

Коло його ніг лежала купка пружинистого заліза, грубих, замашних ломиків, але їх було ще замало. І він бив молотом. Побічні відкидав геть — залізо, та воно йому зараз не потрібне.

Іваниха кілька разів, йдучи подвір'ям, підозріло косилася на нього, ніяк не могла взяти до тями, що він задумав? Зітхала й відходила. Ставала на порозі, на тій каменюці, під якою сидів Матуня, й сумувала: «Там — Матуня, а я ходжу по його голові, переступаю через нього. Він — під порогом, а в хату...» — Боялася. Ноги тенькали, тіло біла пропасниця.

Шпартела не мав звички забалакувати до Іванихи: що вона тямить? Якби запитала його, що робить, він не захотів би оповідати — марна трата часу. Кинув би: «Побачиш...» — у ліпшому випадку, а то просто процідив би: «Ти?.. Геть!» — щоб не заважала.

Він і не дивився до порога, під яким скнів син; прутиломики — от його мрія про Матуню!

Повідбивав усі штахетини, усівся на них перекурити. Залізо не муляло. Не відчував його холоду, навпаки, воно мовби гріло. Тепло передавалося з ніг у груди, наповнювало їх залізною снагою. Він курих затаєто: самокрутка шкварчала, здавалося, що то шкварчить борода. Повен рот вогню, і дим, яким глибоко затулювався, який видихав, теж був наче пройнятий полум'ям: над Іваном пливла рудява хмарка.

Не докурив до кінця, відкинув грубого недопалка, не затоптавши його, не пригасивши. Погнав під шпоцу, виніс

ковадло — австрійського снаряда, який сидів на кілку. Вбив те ковадло в землю і аж підскакував, що земля розмерзлася, що забивати було легко, А недопалок курів собі серед грузького подвір'я, повільно згоряючи.

У поля, на горби й долини знову пішов далекий ковальський гук, знову повертався глухою луною: «Ух.., дзеньк!»

Шпургела загострював штахетини, розплескуючи молотом кінці.

— Сталь! — злітало йому з язика. — Сталь!

Борода приховалась за молотом, підскакувала над ковадлом.

Сідав австрійський снаряд, сідав молот, але Іван на це не зважав: нема чого жаліти. Спочатку йому здавалося, що загострюватиме штахетини чотиригранно, та йому і дня не вистачило б: розпліскував їх, загострюючи лапкою. Трохи швидше, але все одно важко.

Це була не робота, якесь отупіння, забуття в надриванні сили. Язик висунувся з рота, з бороди й скидався на розпалене шкварке цигарище, і було дивно, що з нього весь час котиться, звисаючи ниточкою, слина. Не витирив ні рота, ні очей, а піт скапував і скапував.

Забувся про курисько. Іваниха — з обідом.

— Ти!.. — ніби цитьнув на неї, тупнув, глянув на сонце і вперіщив молотом по кінці штахетини-ломика.

— Вмру, а загострю!

Лівиця втримувала залізного прута, а правиця була молотом. Іноколи викресувались іскри.

— Залізо в моїх руках згорить, а я ні!.. — казав Шпургела — слова шкварчали іскрами.

Не лише Іваниха, дочки — Надька і Любка, яка дорослішала й ставала хворобливішою, напівнімою або майже німою, не зважувалися до нього наблизитися. Надьку він не пустив до школи, Любка ніколи й не ходила. Дівчата цілий день товклися на дворі, повзали на городі. Крім роботи, вони мусили пильнувати, чи хтось не йде, не їде. Застрашена Любка, перекособочена, неохайна, жалюгідна, мовби справжнє старчення, весь час бубоніла одне й те ж: «Бул-було-бул...» — нерозчленовані звуки. Малою воңа вимовляла «мама-тата», з горем-бідою можна було зрозуміти її нахваляння, що, коли стане дівкою, вийде заміж, бо її «мама-тата» дадуть посаг. У нерозчленованому «бул-було-бул...» не можна добрати смислу. Шпургела ніколи Любки не слухав, не зважав на неї, якщо зверталася до нього на мигах. Надька силкувалася порозумітися з нею очима й

руками. Лише одна мати старалася догодити Любці, вислуховувала її, відповідаючи такими ж нерозчленованими звуками: «Бул-було...» — усвідомлюючи: все, що у них було, пропало. А тим часом Любка, як вірна служка, ходила коло худоби, порпалася на грядках і, никаючи, не забувала стерегти Матуню. Якби її різали, якби пекли вогнем, вона й тоді не видала б брата. Поки він у ямі, поки під землею, то жевріє дитяча надія, що «мама-тата» не залишать її без поля.

Матуня пришив гудзика і втомився. Відривати-пришивати його знову, як це робив завжди, не хотілося.

Бух — дзень! Бух — дзень!

Вистук молотка, видзвяк заліза долунював до нього. Він сидів на мерві, на простенькому кожусі. Міг заснути, сплівшись вужем, або, сидючи, прихилившись до шалівки, адже скінчив кравцювання. Бух — дзень!.. — чулося, постаючи дзвоном. Не тим веселим, святковим, коли на дзвіниці всі дзвони розгойдуються, розливаючи радість, захоплення, як буває на великдень, а іншим, сумним, який навіює тужбу.

Матуня заховав голку.

Дзвін не втихав. Відлюдькуватий розум не сприймав глемзання заліза — у здичавілій уяві тужив похоронний дзвін. І Матуня думав, що це батько дзвонить по ньому, ще живому. Він не знав, що батько кує, не хотів знати. Монотонне тужіння дзвону, в якому постала думка, що його ховають живого, примусила здригнутися.

Матуню пройняло холодом. Він відчув, що промерз, що його кістки торохкотять, наче в мертвяка, і лякався повернутися.

Бух -- дзень...

Дзвін залітав у могильне сховище, накривав його в ньому, і пливла, не тонула думка, що його ховають. Він повернувся й розкляк. Не стало холоду. Лоб, усе обличчя, груди обдало жаром.

Гудів дзвін і розхитував думку: «Що б батько не робив, — ховає мене живцем!»

Однаке, це ще не було переконанням. Хіба не він сам поховав себе, здезертирувавши? Покинув окопи і втік. Чи не тоді поховав себе, коли під вечір не став у шеренгу, не вернувся на переключку, на вечерю, а чкурнув у ліс, побігши, як заєць? Біг і вскочив у криївку під порогом.

За таке — смерть!

Боягузтва не прощає ніхто.

Якби ж то, коли він утікав, йому продзвонило похоронним дзвоном. Ні. Матуня чув тоді голос батька: «Вті-к-кай,

плюнь і не кайся! Борони самого себе. Уті-к-кай!» Так він став дезертиром. Що йому та війна?

А повернулося інакше. Ошуканством.

Бух — дзень...

У гучанні похоронного дзвону він намагався вловити хоча б одну живу нотку.

Згадувалося: «Он Дарчина Катерина вийшла з лісу, а її й помилувано», — слова матері. Його поривало зі сховища. Мати та й він просили батька їхати в район. А що зробив батько? Ні, батько його не відвезе. Треба самому. Самому!

З подвір'я не чулося бухання й дзенькання, затихло, а Матуня чув його, був налитий ним ущерть. Воно його душило. Він повзав по сховищу, в якому не розігнутися, в якому не ступити. Плечима підважував стелю, підсаджував руками отвір-вихід: не виломитися, не вийти. І те, що йому не виломитися, не вийти, не просто сердило — бісило. Скрипів зубами: «Що б батько не робив, — ховає мене живцем!» — начеб перекушував свої слова, мовлені вишептом, повторював материне: «Он Дарчина Катерина вийшла з лісу, а її й помилувано», — і чекав, чекав, коли ж відкриється над головою камінь-поріг.

Шпартгела не встиг відкрити отвір, не встиг відкотити, як звичайно, каменюки — Матуня підплигнув: руками, головою допоміг собі видобутися з ями.

— А то що з тобою? — запитав батько, якого він зненацька відкинув і який навколішках тримався за камінь-поріг. — А я таке діло задумав... — Очі лагідно підсвічували вечір.

— Діло? Я не хочу знати ніякого вашого діла! — крикнув Матуня.

З ганку вихитнулася Іваниха.

Дівчат не видно. Десь на сторожі.

Матуня пригнувся, поводив очима, як червоними блимавками.

— Я пішов. Сам! — відскочив на середину подвір'я. — Не треба везти. Я сам!

— Ти хоч би вдягнувся, сину, — промовила мати й шуснула з ганку до хати.

— Що? — ревно Іван.

Він стрибом кинувся за Матунею. Біг і кричав:

— Ловіть! Переймайте!

На городі до Матуні вчепилася Любка.

— Бул-було-бул, — бубоніла.

Він відкинув її.

Шпаргела з розгону зашпортнувся. Упав у борозну, яка ще просохла, і застогнав.

Видріботіла Іваниха, несучи піджачину.

Матуня біг, не спиняючись, полями. Швидше до міста. Що буде, те й буде.

З'явився, став перед Басовим.

— Я... я... — показував то на гудзики на піджачині, то на голку з нитками під коміром. Зуби жалюгідно дзенькотіли, обличчя бридко посіпувалося.

Лейтенант Басов нічого не міг збагнути:

— Хто ви?..

— Я?.. Я — Матуня, Матуня... — і став на коліна.

— Дезертир Шпаргела? Встаньте з колін! Тут не церква, не монастир. А де Григир?

— Я... Я не знаю... Я нічого не знаю...

А Шпаргела лежав у борозні, поки груди йому не промокли від сирої землі. Потім вернувся на подвір'я, набрав залізного штахеття, захопив молота й рушив у поля. Загнав першого загостреного ломика в землю і забивав його обіч межі — від Турієвого поля. Забив по самісінький вершечок штахетинку і взявся забивати другу. Він носив їх із подвір'я й забивав устяж своїх меж — нехай їх і розоруть, як каже Байдак, що так і не став тестем, а колись по тих ломиках межі знайдуться.

XIV

Ольга-велика шукала свого Йосипа, послала за ним і Раю, не пустивши її до школи: забиратимуть хліва, попередили, й перевозитимуть. Йосип запропастився. З облупленим портфеликом, напханим квитанціями, подався на села — фінагент. Він не фінагентствував у Гнівані. Рідне село наставляло б йому роги — свої. Тому в навколишніх — Котюшинах, Вікнинах, Борщові. І Ольга, і Рая знали, де його шукати, — в теплих господарів. Одначе повернулися ні з чим. Був, переночував, недавно бачили, ніби у воду впав. У хаті світилося. Ні Рая, ні Павлик не лягли спати, передрімували, очікуючи батька, а Ольга й не стулила очей, вискакувала у сіни, на подвір'я, зачувши якийсь стук чи шерех. Усе бідкалася, що Йосип нічого про хліва не знає.

А він був під боком, в отця Сави. Вступив до нього перед вечором у сторожку, поставив портфелик на стіл, виїняв з однієї кишені півлітра, з другої, дістав півлітра з портфелика.

— Де ж тес... ваша матушка?

Отець Сава захоплено оглядав виставлені пляшки, обі-
руч присаджуючи непокірні кіски.

— Моя матушка у Борщові... Але ми вже якось самі,
якось самі...

— Як же ми з нею розминулися? — жалкував Йосип. —
Пішла провідати своїх старих, а, ведлуг, вас покинула?
А, ведлуг, я сподівався на її капусту. Знаєте, матушка як
подасть капусту, як присмачить її...

— Ми якось самі, пане Йосипе, нехай його качка коп-
не, — радів отець Сава, відразу ж приправивши свою соро-
міцьку приказку іншим: — Нехай нас, пане Йосипе, бог
благословить, — і заметушився по сторожці.

Сторожка нагадувала тісну селянську хату: світлиця,
ванькир, але та хата була прибрана не по-мужичому — над
ліжком, на всю стіну килим, ліжко вистелене дорогою ка-
пою. На вікнах — тюль, на дверях — важкі, із золотистими
торочками і китицями порт'єри. Глиняна долівка вкрита
килимами, начеб перед престолом. Безліч образів і фото-
графій, які теж скидалися на образи, бо на них усе люди
духовного сану, з нагрудними хрестами, у митрах, і запалена
лампадка перетворювали житло на щось капличне,
але полірована шафа з дзеркальними дверима і сервант
з посудом нагадували, що тут не лише моляться.

Отець Сава — без під'ясника. Брудно-зелене гаціфе,
френч із костяними гудзиками, застебнутий наглухо, під
горлом на гапличок, надавали його поставі незвичної рух-
ливості, молодечтва. Він поклав хліб, а коли носив і роз-
ставляв тарілки, чарки, брязкав виделками, то здавалося,
що весь свій вік денщикував, так зі смаком правив цю
службу.

Йосип поплямкував губами, вуси ворухилися й закру-
чувались, а отець Сава помішував виделкою сиру капусту,
щедро политу олією.

— Ведлуг, сідаймо.

— Е, ні... — мовби нарочито відтягував піп. — Залиште
лише одну пляшечку на столі, а ті, — він показав прави-
цею на інші пляшки, начеб осінивши їх, — сховайте під
стіл. Я, пане Йосипе, так не люблю. Я люблю по єдиній.

— Які ж ви... — обізався Йосип, невдоволено прийма-
ючи пляшки, й буркотів: — Теж мені витребеньки! Ведлуг,
свою ще поставите! Поставите?

— А поставлю, поставлю! — прогучало речитативом.

Вони пили: кесареві — кесареве, а богові — богове. Пов-
ні чарки перед ними не могли встояти.

— А я так люблю! — Йосип миттю згріб порожню пляшку зі столу, а повну поставив.

— П'ємо — п'ючи, наливаємо... — проспівав отець Сава.

Вони управлялися виделками, хрумкаючи капусту — піст. Її довелося підсипати. Потім піп нарізав сала, знехтувавши постом, бо гріх не те, що в губу, а те, що з губи. Та й який закусон без сала? — горілка викликає його, як парубок дівку на вулицю. Йосип відкинув виделку, паврав капусту жменею, сало — пальцями.

— Зовсім не той смак! — чавкав усміхаючись. — Спробуйте!..

— Воздрівши, возрадуємося, — почав отець Сава басом, закінчив тенорком і запустив свою руку в тарілку.

Балакали про кесаря і про бога. Приповідно. І про великий піст. П'ючи і закусуючи салом з рожевенькими прожилками.

Йосипові не стало що висмикувати із-під стола — піп поставив свою. Спробували, і Йосип скривився:

— Альбо моя була лучча, альбо я вже не розбираю. Ні, моя таки була лучча — крутив у пальцях чарку. — Вміють у Борщеві гнати. Якби я схотів, шив би, гуляв би, але я про вас, отче, весь час думав. Ні з ким мені так любо не ц'ється, як з вами. Душа душі просить. Ходиш, роздаєш квитанції — шевцям, кравцям... Мене всі знають! Стільки квитанцій: корова — молоко, курка — яйце, вівця — шерсть, яблуня — яблуко, город — морква, капуста, буряк... А що та корова без молока, курка без яйця, вівця без шерсті, сад без яблук, город без городини, мені що до того? В моїх квитанціях — порядок, кожна яблунька записана. А про те, що ірже, мукає, кувикає, рохкає, сокоче, і мови нема. Ге-ге, — прикрикнеш на якусь удовицю-фронтівчичку, — давай! А вона і запрошує, і ставить. Недобори! Ви знаєте, отче, що значить — недобори?

— Пане Йосипе, і ви кричите?

— А то ж як? — Йосип наліг грудьми на стіл. — Тебе освободили, голови свої поклали!.. — вирячив очі, вуса наставились. Стукнув порожньою чаркою.

— Так їх, так їх! — затакав піп.

— Запрошують, ставлять, а, ведлуг, я пориваюся до вас.

— І ганите мою горілку?

— Альбо я зі злості? Я — правду. А правда в морській нурті не тоне. Самі вчите.

— Не тоне, то не тоне, але хіба, пане Йосипе, не ви мені цю півлітру принесли, не самі робили? Нехороше, нехороше...

Йосип хапнув пляшку, але не спантеличився, не збентежився — обдивлявся.

— Ні, — сказав поважно. — У мене й посуду подібного нема. Але, ведлуг, все може бути, міг принести. Вгостили мене, а я вас. Я здогадуся, я знаю, хто підсунув. Ну, не здобрувати йому! Клянусь! — і хотів пожбурити погану самогонку під стіл.

Піп лагідно взяв його за руку, горілка забулькала в чарки.

— Помиримся, як Йосип Прекрасний зі своїми братами.

Дісталоя попадиному вишняку — наливочці. Хоч їм присвічувала сама лампадка, нічого не несли до вух. Збурений криводою, що йому тицьнули десь на селах поганеньку кумцю-шпагатівку, Йосип упрошував отця Саву піти до нього, обіцяв і ковбаску, і шинку. Вони зібралися, але дійшли лише до порога, ноги не хотіли їх нести, підігнулися. Розтягнулися вдвох на долівці — головами до дверей.

Прокинувшись, Йосип побачив у дзеркальних дверях шафи себе, попа, який, розкинувшись горілиць, давав безпробудного хропака, вибухнув реготом.

Отець перестав хропіти. Пах! Пах!.. — сотворив своїми губами і, не розплющуючи очей, у сні перехрестив губатого рота. Комір френча стягував йому шию, гапличок врізався у горло.

— Ха-ха-ха!.. — реготав Йосип. — Я зараз освободжу вас, — сидьма підсунувся ближче, розстібнув отцю Саві коміра.

З попових грудей вилетіло задушливе: «Пух!» — і він прокинувся.

Вони дивилися на себе в дзеркало, на свої брезклі з перепою, з натуги пики, показували один на одного пальцями, відкашлювалися й хихотіли.

— Піли, впивалися, — проречитативив піп. — А похмелятися чим будемо?

На столі стояв бутелище із сушеними вишнями.

Посинілий, начеб надутий, Йосип вів до себе додому такого ж посинілого й теж начеб надутого отця Саву, який натяг для пристойності поверх галіфе й френча підрясника й нарядився у скуфійку.

Простували городами, піп не хотів бачити, що діється на недавньому його дворичці, щоб не завдавати собі жалю. Перелазили через дроти. Йосип пригинав їх, радячи, щоб батюшка вище заголював підрясника й не зачепився за шпичаки.

Вступили в садок і поприпадали до яблуць.

Знизу здіймався крик, беручись лементом.

— Людоньки!

— Татку-батеньку!

Йосип уїзнав Ольжине й Раїне ойкання. До них приєднався голосок Павлика.

Хата, стодола, комора, — як не пригинався, нічого не видно. Що ж коїться там, на подвір'ї? Перевів погляд на яблуню, до якої щойно приріс батюшка, а його там уже нема, піднявши підрясника, шпарив городами.

«Отче, отче», — спромагався вигукнути Йосип, але язик начеб утік у горло.

«Невже знайшли? Невже вислідили?» — раптом пройняло його жахним страхом. І замучило: «Хто доніс, хто виказав?» Він отерп під яблунею, задерев'янів. Мислі заскакали, як сполохані лошата, безладно, шалено — цілий табунець. Вирячені очі бачили, як дає драла отець Сава, сороміцьки заголившись. Йосип подумав: «Попик... — зневажливо, із презирством. Припав лобом до яблуні, лоб застукав об дерево. — Як відрікся попик, так усі відречуться, відкинуться... Яке похмілля, яке похмілля!..»

Завжди носив портфелика під пахвою. Той портфелик стримів під пахвою і зараз. Настукавшись лобом об стовбур, Йосип начеб вгамував себе. Примовкла Ольга, не чуто лементу, але чуто якусь стукітню, гармидер. «А може, нічого страшного?» — втішав себе, тіпаючись усім тілом. Збирався вийти із-за яблуні, спуститися садом на подвір'я, чинно ступаючи з портфеликом. Але знову залементували жінка, діти. Він перебігав од яблуні до яблуні, і те, що йому відкрилося, поклато на землю, на травицю, яка щойно прорізувалася: хліва розшито і його розбирають. Він здогадався — забирають до колгоспу, Миколина спадщина. Підклав портфелика собі під груди, щоб не застудитися. «Ну і нехай перевозять! — припинав цією думкою себе до землі. — Нехай! Аби не відкрилося інше».

Сп'яніння, огидна млявість, яка в'ялить і смажить із перепною, трутизна хмелю — все це покинуло а чи він зборов його. Але на нього навалилося інше: у хліві — криївка. Нащо згодився, нащо встромив шию у петлю? Ще якби там нікого не було, якби ніхто не сидів...

Про бункер знали він і Ольга. Діти — ні. Але коли б не криївка, чи їли б сальце-м'ясце? Через ту криївку ковбаска у них не виводилася. Бо з чого ж почалося? Шпартгелин Григір понервах якось опівночі привіз і скинув кабана. «Впорай, Йосипе. Що для нас, а що й собі». Наробили з Ольгою ковбас, а сало, не кажучи про ноги, голову, про

тельбухи, — собі. Собака так розпасся, що став, як теля, і почало сукатися: жирні ковбаси в бочки, топкий смаць у бочки, закопчену шинку і сало пасами на гачки.. Ковбасня, фабрика!

Лемент то вщухав, то здіймався голосінням.

Підпихаючи портфелика, Йосип поповзом дотяг до кущів агрусу під коморою. Звідти добре видно: на вози вантажили крокви. Юр і Гнатко здіймали балки, їм допомагали Байдак, Паридуха. Повно люду. Майстри погукували: «Обережно! Підставляй плече!» І Байдак, як дбайливий господар, увихався на всі боки. Ще недавно його звали недотепою — вудка, сильце, — а тепер любо глянути: чисто вибритий, очі — соколом. І Паридуха йому під пару. «Давай-давай!» — підганяє майстрів. Розгарячилися. Поскидали свитки на дровітню, на гілляччя. Стараються, щоб ніщо не змарнувати, щоб ні одна дощчина не зламалася, щоб кожного диля, з якого місця виймуть, туди ж й уставити.

Йосип продер, відхилив кущі агрусу. Йому подобалася дбайлива хазяйновитість — сам запопадливий. Нехай беруть, настане час — забере назад, до попівського дворика не через поле.

Він чомусь був упевнений, що до бункера ніхто не добереться. І коли Ольга-велика зайшлася плачем, ламаючи руки, встав із землі, обтріпнувся. Портфелика під пахву. Зараз задасть їй падкання: «Чого, жінко, рознявкалася? Ти не кицька!»

Йосип вигулькнув із-за комори й поважно спустився на подвір'я.

— Бог на поміч! — гукнув, тамуючи лють і злість. Однією рукою втримував портфелика, друга підвелася торкнутися шапки.

Але він не встиг торкнутися пальцями своєї шапки, не встиг удати-довести, що йому не шкода хліва. Рука барилася це робити. Йому кортіло, щоб і майстри, і голови колгоспу й-сільради, і носії, й погоничі — безліч людей у куряві, знятій на подвір'ї, побачили його, хазяїна. Першою уздріла Ольга, розкинула руки й зойкаючи кинулася назустріч. Він піднімав руку до шапки, пальці тремтіли.

Та-та-та!.. — сипонула черга.

Замість підняти шапку, Йосип присадив її. Ольга зупинилася. Руки розняті навхрест. Коса-розпущена. Стояла, як розп'ята.

Здійснилося те, чого Йосип не сподівався. Григор, відсиджуючись опісля розгрому боївки, вимахнув із запасного

ходу. Пустив чергу, вигнався на вулицю. Йому було невтямки, що ж воно діється. Впер автомата собі в живіт і стріляв з вулиці.

Та-та-та!..

Заіржав, зачеплений кулею, кінь. Виматюкався Паридуха, галасував:

— Ловімо його!

Згинці, нахильцем пустилися з подвір'я Юр, Гнатко.

Григiр, крутнувши головою, без шапки — чуб заслоняв очі, перетинав вулицю, тікаючи до річки, до лісу.

Йосип кинув портфеліка й драпонував у сад. Швидше на город, у поля! Нічого не чув, нічого не бачив — під ногами стугоніла земля.

Байдак наздогнав його, кулаком садонув у плечі. Йосип із розмаху запоров носом, Байдак сів на нього, як осідлав.

— Не втечеш... — і скрутив йому руки.

Григiр, відстрілюючись, утік до лісу.

Паридуха підніс Йосипові свого закривавленого кулака, з якого сочилася й покапувала кров: долоня прострелена.

— Де ти його ховав, де?!

Паридусі подавали рушник, щоб перев'язав руку. Відмахувався. Од нього відступали — від його крові. Він терпав себе під носом долонею, і здавалося, що в нього поранене й обличчя.

Поки наспів Басов з бійцями, відкопали бункер.

Юр казав:

— Там стільки печеного і сирого, там стільки ковбас — па всю нашу Гнівань на великдень вистачило б.

Гнатко докинув:

— Первак у барилі булькає. Жаль, що піст.

Лейтенант Басов завів Йосипа до хати.

— Бункер один чи ще є?

— Один.

— А якщо пошукаємо, якщо знайдемо?

— Не треба, ведлуг, старатися.

— Зброя?

— Нема.

— Коли прийшов сюди Григiр Шпаргела? — почався допит.

Згодом заїхав бричкою Микола Гордійович. Хліва вже забрали. Лежало свіже звалище. На подвір'ї стояли викочені з бункера бочки, діжі, барила, На розстеленому брезенті лежали закопчені окости й перев'язана мотузочками солонина зі шкуркою.

На порозі сиділи Ольга-велика, обіч неї Рая, Павлик.
Виведено Йосипа.

— Хоч їх не карайте,— просив він, прощаючись з жінкою, з дітьми.

Микола Гордійович спинився перед порогом.

— Як люди скажуть, так і буде... Вивезти! — й одвернувся.

Лейтенант Басов стояв на порозі, прямий і широкий у плечах. Його гарне біляве обличчя було втомлене й нахмурене.

— Ходімо! — посміхнувся і, молодий, став ще моложавіший.

Квіточка тикав пужалном то окіст, то солонину. Одне око переморгувалося з другим.

XV

Учителька літератури не терпіла Оксану, дівчина платила їй тим же — їхня нелюбов була взаємна, хоч і нерівна, вчителька не обминала випадку, аби довести, хто є хто, чие слово перше, а чие останнє. Повага, поступливість, терпіння — той невимушений педагогічний такт, що мав би складати основу для стосунків, поступився засліпленій зверхності, яка вимагала послуху, покори. Дівчину найбільше дратувало, що Курович Світлана Марківна, котру учні називали Бантиком (на її грудях завжди приколена стрічечка, начеб прапорець), викладала саме літературу. Проте їхня ворожість була тиха. З боку Курович вона підсилювалася тим, що Оксана знала матеріал. І Світлана Марківна була переконана в тому, що Оксана завжди вчить задане сумлінно, і ніхто інший у класі, а вона виручає її на відкритих уроках.

Чому ж не терпіли одна одної? Учениця хотіла доходити до всього своїм розумом, а вчителька просто накидала свої думки, як непогрішні і незаперечні. Вона не могла допустити, щоб хтось не вивчив урок з якоїсь там поважної причини. Ніяких таких причин не могло існувати в природі. Навіть смерть близьких, рідних — ніщо у порівнянні з віршем, який задано напам'ять.

Сьогодні Оксану сковував страх: забрали до району дядька Йосипа і тітку Ольгу. Мати не пустила її попроситися. Сиділа вдома над книжкою, а вчити вірш не могла.

Світлана Марківна викликала її до дошки.

Оксана призналася:

— Не знаю.

Вчителька виводила двійку зі смаком, примовляючи:
— Всі знають, увесь народ, — обвела очима клас, — а ти, красуне, не знаєш?

Дівчина несміливо вишептала:

— А ви... ви знаєте, хто народ?

Цього вистачило, щоб зірвалася буря.

— Турій! Вийди з класу!

Оксана завагалася.

— Тепер мені відомо, чому твоя мати викинула коника в похоронню, хто твої дядьки й тітки. Я все знаю!

Оксана вибігла з класу. Коридор злякав її своєю порожнечою. Безліч дверей і всі — зачинені. Їй хотілося плакати.

Повернулася в клас, узяла з-під парти свою сумку-портупею.

— Можеш сідати, красуне. Сльози поганяють вроду, — по-добришала Світлана Марківна.

— Чого ж... — запнулася дівчина і миттю — за двері.

...Школа на околиці, в західній частині містечка, а їй додому через східну. Злетіла зі сходів, на ходу одяглася у плюшевий материн сачечок і зупинилася. Куди йти? Куди подітися? Оглянулася: сходи здіймалися широким маршем, як тікала, покинула розчинені двері. І ті розчинені двері, в які вона входила щоранку, як у святиню, змусили її заплакати. Ще раз глянула на них крізь сльози, затуманеними очима, подивилася на школу — одноповерхову білу будівлю під чорною бляхою — й повільно, перевалюючись із ноги на ногу, відступала од неї.

Школа стояла на горбочку, на осонні. Перед нею росли явори — старі дерева. Бубнявіли, день-два і розві'ються. Повітря пахло клейкими бруньками. Дівчина йшла, і явори гомоніли над нею — колисали весну.

Що сказати матері? Чому рано прийшла додому? Хіба так учаться? Хіба так вона вивчиться на вчительку?

Ніхто їй раніше не виганяв із класу. Це сталося вперше. І перше, що спало їй на думку: «Бігти, заховатися...»

Оксана крутнула з рівної шкільної вулиці в завулок. Далі од містечка, щоб не йти через нього, щоб її ніхто не уздрів. Сховала під полу сумку і, наче злочинниця, пробиралася з Полив'янки на Клепкарі — передмістями. Темні узвози, стежки над ними вели її.

Вона витирала очі, змахувала рукавом сльозу і, побачивши когось стрічного, зминала його й швидко пропмигувала. З кожним кроком посилювалася думка: так мені й треба, сама винна, що не вивчила, що не знала, і Світлана Марківна правильно зробила, вигнавши з класу. Але

навіщо вона обізвала мене красунею? Навіщо? Тому, що сама негарна? Тому, що стара діва? Не один раз, двічі дошкулила «красунею». Хіба вчительці дозволено кепкувати, зневажати? Ні, вона не вчителька, а Бантик. Школярі знають, що кажуть.

Оксана крутилася тісними провулками, простувала без мети, сама не знаючи, куди йде, сповнюючись ненависті. Рудасть, рідкокоса, як не накручує, як не завиває коси, а вони розкручуються, розвиваються, звисають, наче обсмикани, — поставала Курович у її уяві. І схилена на оголений ший, мовби звихнута, голова. І конопатини по обличчю, і короткий ланцюжок з бляшечкою-медальйончиком. І випнуті, у зеленому трико клуби... Бантик замало для неї.

Зовнішність Світлани Марківни роз'яструвала, і Оксана не могла вгамуватися.

«Хіба я винна, — мізкувала вона собі, — що ви негарна? Хіба я винна, що вас прозивають Бантик?.. Але як ви могли дорікнути, дошкулити мені матір'ю, ріднею?..» — Дівчина перестала плакати, зчорніла.

Не стямилась, як опинилася над річкою. Горинь текла долиною, обмиваючи Заложці. Видніло ген-ген ставище, за ним Гнівань, а там ще села. Вона перебігла через бруківку, скотилася з насипу, пустилася з високого берега, сіла на свою сумку й заридала, сховавшись за кручею.

Як ніколи раніше, побивалася за батьком, котрий, якщо не міг допомогти, то бодай міг розрадити, але вона не могла припасти зі своїм горем навіть до його могили, яка загубилася назавжди десь край дбайливих узлісь, край плеканих перелісків, край забетонованих трас чи, може, об'їк польових бруківок Східної Пруссії.

Повновода й каламутна, як завжди навесні, текла Горинь. Як завжди, води з шумом знесли кригу, ламаючи її з гуком. Річка увібрала в себе ручаї із долин, струмки з ярів і струмочки з переярків. Уже висохли, зазеленівши, долини, вже загусав у ярах намул, уже стало сухо в переярках, а Горинь мовби подужчала, і досі де-не-де обвалювалися її високі береги.

Оксана пам'ятала річку з дитинства: виросла над нею, каламутною, збаламученою навесні, під час злив, тихою і чистою серед літа. Горинь завжди однаково відбивала небо і світ на своїх берегах. Але така й не така. Од війни, од розірваних гребель, од пожеж, од минулих лихоліть річка мовби змаліла, зміліла — прорила глибокі береги, наче западаючи в землю. І все одно, крутячись, в'ючись із Заложців до Гнівані, вдалеч, нуртуючи з шалом на вирвах

і водоспадах, зблискувала, пінилася і срібліла у всій красі своїй — невичерпна. Її дзюрчання заспокоювало. Зеленіли очерет, осока. Вкривалися зеленню буйні молоді верболози, сивіли й жовтіли, цвіли бірочки, паслись котики. Скоро каламуть і гідь осядуть на дно і швидка течія нестиме чисту, як непочату, воду.

Над річкою можна думати. Вона не тікає від своїх берегів, не цурається їх. Два береги — батько і мати. В Оксани батька не було. Коли принесли похоронну, вона тоді не відчувала так свою однобережність, своє сирітство, як зараз. Недарма, знати, приклеїли це вуличне — Похоронна?

Як Горинь зносила хвилино за хвилиною — спливала перепалка з учителькою. Недобрий, прикрий, лихий випадок їй у науку. Тут, на березі річки, за кручею, яка нависала сльозливою глинкою, змішаною з дрібним камінням, дівчину мучило інше, дошкульніше й важливіше, — самоутвердження.

«Річка утверджує себе берегами, — думала Оксана, — в берегах її «я». А в чому моє «я», де і яке воно?

Всі дівчата в класі вже закохувалися. Любили, криючись. І до неї дехто зважувався залицятися, але ті хлопці — заложецькі, міські. Їхнє залицяння було якесь поблажливе, мовби вона для них нижчого гатунку. Рая усміхалася хлопцям-однокласникам, навіть дозволяла, щоб брали за руку, а Оксана не могла дозволити собі ні переморгуватися, ні щоб потисли її пальці. Їй хотілося справжнього, вона чекала великого кохання. І тоді їй спадало на думку таке, від чого паленіла. Здавалось, що вже кохала. І все згадувала водохрещенський вечір. Той, кого любила, — рідний дядько, Юстинин Олександр. Побачила його на коні — на шапці партизанська стрічка. Олександра нема. Як і батька. Але чи вона могла любити Олександра? Це ж курям на сміх. Може, вона могла любити такого, як він? Сиділа над річкою, згадувала дядька Олександра — якби він був, не же б не допоміг їй словом, порадою?

Горинь несла хвилі.

— А я знав, що ти тут.

Дмитро з'їхав до неї й сів на своїй сумці.

— Підсохло. Можна йти берегом, як не раз ходили.

Вона не озивалася.

Він скинув шапку — чуб розсипався.

→ Не переймайся, — заговорив. — Обійдеться. Десятикласники сказали: Бантик попередила, щоб не плескали язиками. Ти сама трохи винна. Це я кажу як член учко-

му.—І як розсипався його чуб, розсипалися думки, а він м'яв свою вушанку.— Ну, наших вивезли, так за діло — підсобники бандитів. Тільки баба Юстина й проводжала їх. Подейкують, ніби прибігала Катерина. А з Бантиком обійдеться. Бантик сама побоюється виносити сміття з хати.

Блимнула на цього. Дивилася на воду.

— Вірші, звичайно, треба вчити. Все треба, що за програмою. Назубок. Ти ж гляди, на великдень не здумай пропустити, не прийти. Садитимемо тополі,— і присунувся ближче, прихилився до неї.— Миський парк.

Оксана повела плечем.

— Все обійдеться, повір...— прихилився ще ближче.

— Обійдеться? — спитала, а в очах — сльози.

Обличчя її було близько від його.

— Ти плачеш? — Шапка випала йому з рук, покотилася, але Дмитро не ловив її. Обняв і поцілував Оксану.

Вона скрикнула:

— Що ти зробив? — зірвалася, підхопила сумку й помчала від кручі над берегом.

Дмитрова шапка вже пливла рікою.

Сяяло дзвінке яскраве сонце над висушеним ставищем. Рутявів вигін, зеленіла над ним у полях озимина, молодим зеленцем повнився ліс, і тут, у прибережній мураві розсипалися білі дрібні ромашки, зажовтіла кульбабка, але ще вищими й густішими здавалися зарості торішнього полину. Оксана стрибом бігла полинами, відчуваючи гірке на губах, у роті, в горлі. Дзвінке сяюче сонце, висинене небо, весняна земля, все-усе в охмелілій красі й непорочності вливало їй у душу ще більшого суму. Хотілося впасти лицем у торішні полини, прогіркнути в них, умерти. Як вона могла датися поцілувати? І хто її поцілував уперше, крім матері?

Заскочила до хати, кинула на лаву сумку.

Смоляк щось писав за столом. Був надто зосереджений, заклопотаний а чи зажурений.

— Яка нас муха вкусила? — запитав. Підняв очі, дивився уважно — обличчя вкривалося тінями настороги.

— Та що...

Відколи спалив гроші, вона побоювалася його. Він їй здавався не таким, як усі.

Шуснула у ванькир. На самоті дівчині зробилося ще прикріше. Виглянула з ванькира і мовби ні з того ні з сього звернулася:

— А чи можна цілуватися не люблячи? Скажіть! Ви все знаєте, Онуфрію Сидоровичу.

Він поклав ручку-самописку. Наче зрадів, що поклав її. Підвівся. Здуюся порожній рукав, наповнився повітрям. Засмикнув його за ремінь.

— Це ж, коли не любиш, а ти дозволиш і тебе поцілують?..

Зі Смолякового обличчя зникали зосередженість, зажуреність і тіні настороги. Воно проясніло. Він дивився на неї, зблідлу, зворохоблену, просто й довірливо.

— І любити, і жити з примусу не можна.

— Я так і знала! — вихопилося в неї. Але вона не могла признатися ні йому, чужому, ні навіть матері і про те, що сталося в школі, і про те, що її поцілував Дмитро. Треба було про щось говорити. — Скажіть, скажіть, — хапалася, неначе за соломинку, — а що ви мали на увазі, коли почали й не закінчили тоді, на колодці?

Смоляк повів широкими бровами, і вони настріпилися. Обернувся до вікна.

— Мабуть, нашу історію, якої цуратися не можна.

Її подумалося, що він схожий чимось на Олександра баби Юстини.

XVI

Катерина розчісувалася. Коси відростали повільно, і їй не подобалося, що вони куді. Дерла їх гребінцем, сердилася: «Коли я вас заплету, щоб ви не лізли в очі?»

Сиділа на стільці, змайстрованому із сидіння косарки. Впідзидилася в нього, обернувшись плечима до плити. У плиті горіло.

Розчісувалася швидко, наслухаючи, що робиться на плиті. Переробила за день тьму роботи: скопала під город, садила американи, моркву, квасолю, насіяла маку. Запорала грядки і натикала на городі насіння чорнобривців.

Коси спадали на очі, й вона дивилася із-під кіс, кидаючи очима по кімнаті. Стіл голий, двоє розхитаних крісел, замізне ліжко з іржавими спинками, мисничок чи буфет, — дошка на дошці, — застелені газетами. Єдине велике вікно теж завішено знизу газетою. Очі зблискували із кіс, із тих ґратинок, що їх на мить залишив по собі гребінець, і в тих зблисках її очей жевріли дитяча радість, жіноче ущасливлення. Очам її було втішно позиркувати на скнарність, на бідність. Спиналися на стінах, ще позавчора сірих, закіптюжених, а тепер побілених. На тих чистих стінах малю-

валосся нове життя, постаючи в звабливих образах,— надії на білому.

Коли по багатьох роках побачила Кобилка в дядька Миколи, якраз умивалися, не могла й мріяти, щоб так повернулося. Але ще тоді, того раннього ранку, Кость Андрійович, уздрівши її, наче застиг, розігнувся і, в майці, нечесаний, не зорив, співав її своїми очима. І його зелені очі, співаючи, вбираючи її, промовляли вартісніше й значніше, ніж міг би висловити словом. У його погляді жили вогники сподіваного. А вона понуро глянула додолу — не могла, не сміла глянути прямо. І зараз, коли розчісувалася, її очі теж повнилися вогниками сподіваного, їй згадувалось, як уперше зустрілися з Кобилком на греблі, і здавалося, що не було війни, не було окупації, а що була зустріч на греблі, яка їх звела, засватала, і ось він приїхав і забрав її до себе. Він справді приїхав три дні тому, привітався з батьком, з матір'ю і викликав її у сніп. «Я тут безтаркою. Поїхали, Катерино». — «Ти їдь, я сама прийду», — відказала і вернулася до хати. Оце й уся розмова. Однокінна безтарка вимчала з подвір'я. Повірів він чи ні, що вона прийде? Помчав. А їй не хотілося, щоб віз селом і щоб село бачило. Стемніло, накинута шинелю. «Тагу і ви, мамо, я пішла». Мати кивнула, спроваджуючи. Батько: «Як тут ховатися по ночах на горищі, як тут боятися сокирників, з якими кашу варила, — краще йти». Пішла з голими руками.

Гребінець розчісував коси й мовби начісував думки, як ішла коло церкви. Попівське дворище стало широке, розпросторилося на город. Рядами звезені комори, клуні. А ще ж не все поставлено, що звезли. Світять ліхтарі, гамір, гармидер. Колгосп не спить. Виходила із села — дядька Йосипа хата з чорними вікнами. Мовби обізвалася до неї: «Не згадуйте лихом». Так прощалася Ольга-велика, коли вона, Катерина, заскочила на світанку. Хата з чорними вікнами обізвалася жіночим голосом. Поминула її. А перед вигоном, виходячи із села, почувла: «Кур-ва!» — нікого не побачила — самий голос. І подалася — вигоном, а там кружма, поза містечком. Її зустріли шумом тополі. Високі, вищі за смереки. Шуміли поверх смerek, коли увійшла в сад, і шуміли довгими темними алеями. МТС як вимерла. Трактористи роз'їхалися на поля. Їй стало і дивно, і смішно, що дядько Мирон десь поганяє трактором, а не кіньми, мабуть, ходить коло машини, як ходив коло коней, мабуть, так само злиться, якщо трактор натуриться.

З мурів зруйнованої й ще не піднятої кам'яниці Чаплинських вшугнула сонна галка а чи вилетіла на лови мишей сова. Вона йшла старою, занедбаною алеєю. Навколо темно, а тут, як у просіці, ясніше. Алея вивела її до кам'яниці. Вона побачила колони, відкриту, в руїні над ними балконну терасу. «Прийшла?» — окликнув Кобилко. Він сидів на парадних сходах, завалених камінням і цеглою, притулившись до колони. Стала перед ним: «Як бачиш». — «Сідай». Сіла коло нього і теж підперла колону плечима. «Чуєш?» — «Що?» — «Пахне...» — «Якимось мастилом чи якимось мазутом». — «Ні, ти підніми голову». Вона підняла голову. Шуміли тополі. Вечір западав у ще темнішу ніч. І з тополиного шуму до неї долинув запах вишень. «Чуєш?» — «Тепер чую: добре пахнуть вишні». — «Еге ж, добре». Сиділи довго й ні про що не балакали. Пахли вишні. Потім пішли у цю кімнатку, ось у це житло, яке Кость Андрійович влаштував у задньому крилі, де, очевидно, тулилася прислуга Чаплинських.

Їхнє життя почалося так просто, що їй аж не вірилося: чому Кобилко до неї такий до самозабуття щирий і прихильний, чому вірний їй? Тоді, коли вступила в його кімнату, сказав: «Дай мені шинелю й більше не одягай її, я не люблю, коли ти в шинелі». Вона віддала, він виніс шинелю в коридорчик. Там вона й висить, прикрита плащ-накидкою. Він іще запитав: «Своїх душогубів не боїшся? Вони на все здатні». — «А ти нічого не боїшся?» — перепитала вона його. «З тобою? Ні».

І те, що він ні про що не розпитував, не вимагав ні сповіді, ні признання, і сам ні в чому її не запевняв, нічого не обіцяв, як є, так і є, ще більше здавалося їй неймовірним, ще дужче кидало її до нього. Невже він такий сильний?

Гребінець начесав думок і змокрів од вологих кіс. Алюмінієвий, його гребінчик-фронтівочок.

Катерина енергійно підкинула головою. Коси лягли, відкривши розпашіле вродливе обличчя з блискучими очима.

Не могла всидіти.

Під вікном хтось прошмигнув, не встигла повести оком, та й заважала газетна фіраночка.

— Прошу, — обізвалася голосно на стук.

Двері легенько відхилилися.

— Хі-хі... То я, — сказав бригадир Воно, упустивши поперед себе сміх, і застиг за порогом. — А Кость Андрійовича не видать?

— Ще нема. Та ви заходьте,— запрошувала.

— Передайте, його просять, хі-хі...

— Куди?

— Куди? Не куди, а... хі-хі...— Воно зачинив двері, а його сміх залишився в кімнаті.

Катерина не надала чим відвідинам особливої ваги — Костя Андрійовича завжди кудись викликали. Пригладила коси рукою і метнулася по кімнаті: субота-робота, хоч день і довгий, але вже пізно, а в них же сьогодні вечірка — розколовся Кобилко на весілля.

Йй байдуже, хто прийде. Аби на столі було, як у людей, і щоб сама була с'як-так прибрана, не лякала своєю злиденною нечупарністю.

Бригадирова поява не обірвала плину її думок і замірів. У неї все по порядку — робота горіла в руках, ноги не чули землі.

На плиті шкварчали котлети. Перевертала їх, щоб не пригоріли, й думала, що треба приготувати картоплю, але поставить її варити, коли гості зйдуться, картопля має бути гарячою, свіженькою. Рухлива, гінка, з ножем у руках стала коло столу, міркувала, що є з наїдків, з випивки, відзначала це, помахуючи ножем, мовби диригуючи ним і промовляла вголос:

— Та в нас усе є!.. А де посідають? — і неприємно наморщилася.

З ножем коло столу і застукав її Кобилко.

— Пиво! — обійшов Катерину й поставив бутель на столі.— Хочеш?

Пиво було з шапкою піни зверху.

Катерина не знала, хочеться чи не хочеться їй пива? Колись не раз пила, запам'ятала: пощипує за язик, гірке й трішки хмелить.

— А де ми кого посадимо? — запитала, кладучи ножа.

Кобилко об тім не думав.

— У тісноті, але по щирості! — відмігся жартом.— Та у тебе шкварчить, так і зарплата вся вишкварчить.

— А ми зуби на полицю,— відповіла йому в тон і додала: — Поки город вродить.

Він став роздягатися, Катерина зупинила, дивлячись йому в вічі.

— Тебе чогось кличуть, Косте.

Він стояв неповороткий, не хотілося нікуди йти.

— Гуртом і повернетесь, а я все приготую,— і крутила застебнутого гудзика.

— А, знаєш, з твого дядька Мирона будуть люди. Він пильнує машину, як коня, — казав, наче не чув її, Кобилко. — Я ж з полів оце, — і відхитнувся од неї.

Загуркотіла безтарка-ресорка.

У такт її колесам шпарко взялася за картоплю Катерина. Чистила й позиркувала на плиту. Помішала капусту, яка смажилася. Дух вогню і страви розходився по кімнаті.

Вона застелила стіл чистими газетами. Нарізала хліба, склавши його на тарілці. Побоювалася вносити холодець. Нехай постоїть у коридорчику, а то-ще розтане, і попливе в ньому кружальцями морква. Поклала виделки. Одну перед кріслом, другу перед кріслом, третю перед стільцем, решту перед ліжком. «Розсядемося. — розмірковувала. — Тарілочок для кожного не буде. Обійдемося». Розставила келишки і склянки, всі, які були. До бутля з пивом посеред столу підставила пляшку казьонки.

Приготувалася, постояла і наблизилася до вікна. Наслуховувала. Тихо.

Поночіло. Виходила й чекала на порозі. В алеях шелест.

У плиті ледве горіло. Підкладе, коли поставить картоплю.

Увімкнула електрику. Гола електролампа залила кімнату сліпучим світлом.

Катерина дивилася у вікно, як у дзеркало, але не бачила себе — чекала Кобилка і гостей.

А він стояв перед столом, за яким сидів Микола Гордійович, а навколо в кріслах — ще кілька чоловік. Було надто накурено, та курили ще. І Кобилкові казали:

— Ти зваж!

І промовляв Микола Гордійович:

— Ти п'яний? Ні? Очманів, значить, очамрів?

— Товариші, я люблю її.

Вона чекала. Зварила картоплю, поставила в духовку, щоб не охолола. Внесла квашення — капусту, огірки. І холодець. Чекала й наливала порожні келишки, склянки своїми чорними очима.

Зачула безтарку — і на двір.

Кобилко був сам.

— Самі повечеряємо. Хочеться вицити — душа просить.

— Я розпряжу коней, — сказала вона, погордливо сходячи з порога.

Сашко лежав, розкинувшись: голова на високій подушці, оченята безтямно блукали по хаті. Він палав — горіла, згасаючи, хлоп'яча свічка малого віку. В це ще ніхто не вірив: простуда — хвороба звичайна, прикра, але переборлива. Виснажлива немічність, болячки поступалися невільницькій смерті, що витала навкруги. Три дні тому боївка вдерлася до Паридухи — він ночував у сільраді, Паридушиха втекла через вікно, а їхніх дітей побили, настромили голови на штахети — хлопчика й дівчинки — і наліпили на лоби записочки: «Усім советам так буде. Лівун». Хто він — Лівун?

Ганка перенесла Сашка із запічка на своє й Миронове ліжко. Тут і вільніше, і світло. Але йому легшало, коли нікого не було в хаті.

Сірий кіт, ступаючи нишком, підходив украдливо до ліжка, спинався, роздивившись, виплигував на лаву, де стояла в мисочці переварена вода, а на блюдечку лежали вишні з бутля. Сашко не проганяв kota. Відкинувши з грудей, з піг перину, лежачи в самій сорочині і грубих підштаничках, примирливим далеким поглядом нестив мурлику. Той обнюхував чашечку, бубочки вишень і, не відчуваючи ніякого смаку, переступав із лави на ліжко, зупинявся, якийсь час уважно дивився на хлопчика, на його палашке, із спеченими губами, із синцями під очима личко, мовби намагався збагнути, що ж таке скоїлося. Коли ж Сашко простягав свою ослабілу руку, щоб пригорнути kota до себе, він не давався, повільно ступав хлопчикові в ноги, згортався калачиком на пухкій перині й звідти чулося його солодке: «Мур-мур...»

Хлопець умирав під тиху колисаночку сірого kota.

Він сам не вірив, що помирає.

Надивившись на стелю, лежачи розкритим — жар наче спадав, — він утишувався, відчував, як утишується і стає легшим дихання, і думав: «Зараз я піднімусь, зараз я встану... — Поводив очима, шукав свого одягу. — Де мої штани, де светрик, де чоботи? Я зараз одягнуся, вискочу надвір — ото всі зрадіють!» Вперся руками в ліжко, змушував себе силоміць підвестися. Паморочилася голова. Перед очима все пливло й пливло, хата перекидалася, і він перекидався разом із ліжком, яке мовби підіймалося й хотіло випасти за вікно. Руки ламалися, як сухі гілки. «Зараз... я зараз», — думав Сашко. Вишіптував: — «Мамо...» — тихо, бо-

лісно. Це слово зривалося, як поклик, як рятуюнок, — шипіло зів'ялим листом.

Він кликав матір і падав на ліжко. Знесилений, висотаний, звалювався на подушку й наче летів стрімголов у якесь без дна, без кінця й без краю провалля.

Сірий кіт перестав муркотіти. Задирав мордочку і світив зеленаво-жовтими очима.

В тих очах із чоловічками — сторожкими жирними знаками оклику — відбивався хлопчик, його відкинута голова. Мурлика спостерігав за Сашковим обличчям, на якому загострений ніс, відкриті ямкою губи, дивився на нечесаний, зім'ятий мокрий чубчик, струмки поту на розхристаних грудях, які ледве дихали.

У зеленувато-жовтих очах відбивалося високе в Сашкових головах бильце дерев'яного ліжка, що трупішало від сирості, від цвілі й тільки тому ще втримувалося, що приперте до стіни. Відбивався куток, який гнітив темрявою і в якому стояла скриня — Ганчине придане. Її підстінний бік гнив, основи дошки тхнули землею, і їх уже не точили навіть черв'ячки. На темно-зеленому, аж чорному ніковій скрині лежали прийнята з ліжка подушка, вишитий червоним і чорним ясик, зібгане вовняне, теж з червоними й чорними смугами рядно, купою, жужмом у цілковитому безладді — лахи й лахміття.

Сірий кіт неквапно повертав очима, мружився до вікна, і в його очах відбивався голий стіл, на якому лежав окрасць хліба і стояла напихваті лампа, а в картонній коробці лежали банки, патичок з віхтиком клоччя — ліки від усіх можливих хвороб. Під лампою розповзлася пляма від гасу.

І відбивалося в тих очах вузьке незастелене тапчан-ліжко, збите Мироном із нечищених дощок. Прим'ята чорна подушка, брудне спідне валов'яне рядно, з-під якого витикалася околотна солома, і витерте кусюче верхнє рядно, і кипута в ноги подерта кожушина: Ганка, як прокинулась, так усе й залишила, бо ніколи — город кричить.

І відбивалися з покуття, увінчані одним рушником, вишитим червоними й чорними хрестиками, образи: богочоловік і богоматір байдуже поглядали з дня у день за певтішною обставою ціві селянської хати, за ще невтішнішим у ній життям, і самі долівали там, у вогкому кутку.

Кіт постояв, ліг і знову почав свою перервацу колисанку.

— Мур-мур...

— Ото холера! Знову тут? Ти гони його, дитино.

Ганка зігнала kota і, натомлена, але невтипима, живенько вкривала Сашка.

— Знов розкрився? — закутала під шию, не приймаючи рук, схилилася над ним.

Материні сині очі дивилися на нього, і йому здавалося, що над ним схилилося небо. Ні, материні очі ясніші неба. Вони були ясніші сонця. Він так і потягнувся до них, ненаситно, жадібно, спрагло п'ючи всю їхню ласку, все їхнє тепло. Сповнені великої надії жити й перемогти, переливали свою ненаситну тягу в нього, у його кволе, худе й марне тіло.

Кривинка тяглася до перворіддя, до своєї пуповини.

Ганка відчула це кожною пучкою. Не приймала опущених рук. Не розгиналася.

Кожна клітина напружилася в ній — струною, що ось-ось обірветься. І кожна її клітина, і зболіле, обкипіле кров'ю серце закричали німим криком: «Я не віддам тебе смерті! Сама зйду в могилу, а тебе не віддам!»

— Як тобі, сину?

Відповідь:

— Нічого, мамо... — бровенята поривалися до лету. За-кліпали повіки.

Мати стояла над ним, схилившись, і над ним схилився город: мати внесла у хату гарячковість весняного дня, дух насіння, пахощі зела. З її рук, які обтерла від землі, з її чоботиц, до яких налипла земля, з її обличчя, заклопотаного працею, він відчув весну. Хіба земля й мати не одне й те ж?

— Мамо...

— Що, сину?

— У вас...

— Що?

— Ніс... задзьобаний... — проказав і усміхнувся. Метеликово. Ніжно.

«Усміхається, буде жити, — подумала Ганка, витерла носа й сама усміхнулася. — Синівська усмішка — на здоров'я».

— Ти й води не пив, і жодної ягоди до губ не взяв?

Сашкові бровенята поривалися до лету, а повіки часто кліпали.

— Що тобі дати, сину? Прости, сину!

— Нічого, мамо.

М'ява усмішка не сходила з його уст.

— Ви йдіть, мамо...

— Ти, сину, не пускай kota. Ото ледачий. Нема щоб грітися на сонці! До хворого тулиться.

— Ёррод кричить, мамо.

Ганка відступала, дивлячись на нього, усміхненого.

— А тато?

— Що тато?

— Не приходили?

— Тато прийде. І Дмитро прийде. Я з бабунею на городі.

Ганка відступала, Сашкові очі летіли за нею.

— Йдять... Я ще буду... мамо... жити...

Вона вийшла на город — винесла синову усмішку і його очі.

— Усміхається, — похвалилася Юстині.

— Слава тобі боже, — сказала Юстина.

Пішли копати землю. Город на Довгій горі виднів латкою, яка мала годувати.

За горбами, за шляхом торохкотів Миронів ХТЗ, про який Ганка казала: «Хто там знає?..» Мирон з'явився з трактором, Сашко після школи й пронадав коло нього, поки не застудився.

Юстина шпорчала городником, не підіймаючи очей; увесь світ для неї поставав виробленими грядками, чорними, розлуценими. Вона втомлювалася: наносилися з Ганкою. Поставила городника, щоб ковтнути води. З водою тут, на безводді, тепер дуже ощадні — бочкою не привезеш. Корову напоюють у долині, калюжа ще не висохла, а для себе Ганка принесла від Чалапала, з криниці Бачинських. Звідти не наносишся, далечинь, та Чалапало так басує, мовби беруть у нього не воду, а п'ють його кров. Нелюдяний. І не сам же криницю копав!

Повагом ступала до хати, а з хати мовби її витурило.

— Ганко, та він не жилиць! — гукнула й задихалася.

— Що ви кажете?! — крикнула з розбіачем Ганка, покинувши роботу.

Юстина знала: коли наступає смерть, синіють пальці на ногах, холонуть руки, синіє кінчик носа.

— Мамо, бігти до Байдачихи?

Юстина вчора приводила її — баба виливала яйця, за-свічувала свічку. Мирон казав, що це допоможе, як мертвому кадило. Він сподівався, що хвороба відступить. Ганка вірила Байдачисі. І Юстина вірила. Але зараз ця віра похитнулася.

— Може, до міста? Я — по Мирона, Ганко.

Сашко лежав, укритий до голови. Над ним стояла мати.

Увійшов Мирон. Скинув кашкета. Коло нього занімала Юстина.

Ганка відхитнулася, підступила до них.

Що робити?

— Пішов просити коней, — сказав Мирон.

— Добре, Мироне, — сказала Ганка.

Сашко розплющив очі. Побачив батька, матір, які стоять і не сваряться. Він любив, коли вони не сваряться. І бабуся стоїть. Нехай зажурені, але не сваряться. Його очі просили: «Стійте, постійте ще...» — але вони на це не зважили.

Батько окинув його настраханим поглядом, мовби промовив: «Ти зачекай, сину», — підморгнув із робленою веселістю на прощання й пішов, понурий.

Юстина стала гріти воду. Ганка повикидала все із скрині, готувала білизну.

Не шкодуючи води, помила Сашкові ноги, руки. Вмила обличчя. Одягли в чисте, а поверх те саме, в чому ходив; стара піджачина, підтьопані штанці.

Чекали Мирона з кіньми.

— Відчепив би плуга і трактором, — сердилася Ганка.

— Коли ним доведеш? — гамувала її Юстина й бідкалася: — Ще нову біду накликав би — посівну зірвав!.. Що кому до того?.. — й подивилася на хлопчика.

Сашка озули в чоботи.

Ганка розчесала йому чубчика своїм гребінцем.

— Мій ти сину...

Він лежав. Вони сиділи й мовчали. Чорно. Ніхто не їхав.

— Понесу, — сказала Ганка.

— Неси, — сказала Юстина і відчинила двері.

Ганка винесла Сашка з хати, він заговорив, начеб прокинувшись зі сну:

— Не проганяйте kota... не... — замовк.

На дворі Юстина мовила, що Ганка не донесе його на руках, великий, тяжкий, і метнулася по рядно. Сашка посадили у біле валов'яне рядно. Два кінці Юстина зав'язала Ганці на шиї, два пустила Сашкові під ноги.

— Ти полями, — напучувала Ганку і проводжала її із Сашком за хату, стернями, ріллями, поки Ганка не нагадала, щоб верталася.

Юстина поправила Сашкові шапку:

— Тримайся руками за мамину шию. З богом...

Вони рушили, а Юстина стояла у полі. Ген коло Бачинських сутенів трактор, під лісом повно люду — сіяли, скородили, благословляли весну.

— Мирон над'їде, пошлю, щоб здогапав! — гукнула Юстина і занімила у середполлі.

Ганка йшла, стараючись не поковзнутися на стерниську, не зашпорнутися об кротовину. Високо підіймала ноги, обережно переступаючи через межі. У рільях грузько і, щоб це копатися, пускалася борозною. Рівно несла Сашка. А він мовби передчував материнську турботу й тихцем сидів у рядні. Тільки й того, що дихав. Його уривчасте дихання додавало їй снаги, підганяло, підпихало, вело. Він прилип до її спини. Вчепився руками за її шию, як кліщ. Послухався бабуню. Ганка раз за разом то цілувала одне рученя, то друге, припадала своїми губами — руки теплі. І не зупинялася. Не заточиться, не впасти!

Пряжило сонце.

Затяжна весна віщувала посуху, але впоєна, набрякла вологою земля ще її не відчувала. Молоді жита й пшениці розкущилися, роззеленілися. Дзвінко заливалися жайворонки. З Ганчиних очей скочувалася сльоза: кап!.. кап!.. Упала б на землю — пропекла.

Вибралися на шлях. Стежкою зовсім сухо. І йшла, йшла, поминаючи знайомі місця, горби й видолінки, кущі терну, знесений кам'яний хрест — фігуру на середохресті.

Мирон не наздоганяв, та й не оглядалася.

Так і дотягла до містечка, обливаючись слізьми. Поминула чайну, поминула квартиру Миколи Гордійовича, доїхалася до будинку, в якому вікна із марлевими фіранками. У тісному невидному коридорі повно чоловіків, жінок, але перед нею всі розступилися.

Із Сашком на плечах, його взуті ноги виставлені, щоб їм було легше, весь час їх підтримувала своїми руками, вона увійшла, куди їй показали, і лікар, чистенько голений, вискочив із-за столу, метнувшись до неї.

— Сюди...

Вона схилилася разом із Сашком на тверду канапку, застелену білим простирадлом. Ввічливий лікар довго розв'язував кінці рядна на шиї, дратуючи своєю недотепністю.

Сашко, як сидів на її плечах, так скулено й скотився на кушетку, вивільнений із рядна.

Ганка підвелася. Її плечам без сина стало ще важче, ніж було з ним. А лікар схилився над Сашком, мовби не допускав її до нього, мовби забирав його собі.

— Пізно, жінко.

— Що? Що ви кажете? — стрепенулась, заклякла і знову стрепенулася.

— Мертвий.

— А руки? Теплі рученьки!..

Вона не чула, як лікар вимовив: «Так, руки ще теплі».

Не пам'ятала, не знає, що було далі. Мабуть, упала на Сашка й нікого до нього не підпускала. Не підпустила й Мирона, який приїхав.

На руках із Сашком, несучи його перед собою, вийшла із райлікарні.

Не дала, щоб його поклали на воза, застеленого якоюсь гречанкою. Кругом чуже, син її. Не слухала, що казав Мирон.

Вона несла Сашка. Він їхав за нею. Бруківка, вулиця. Тією дорогою, що сюди, тією й додому. Спонуціло. Шлях. Поле...

Ні вітру, ні шелесту. Все спинилося. Роззорянилося небо. Ганка йшла — несла до зірок сина.

За нею гуркотіла підвода.

XVIII

Гелон вимогливо постукав щиколотками у двері з мідною ручкою; він знав ці двері, двічі несміливо товкся перед ними, коли приходив просити попа, щоб охрестив хлопчика, дівчинку. Зараз не очікував, коли покличуть, натиснув ручку донизу, шарпонував її і — ось я! — ввалився досередини.

— Здрастуйте! — випалив. Пожирав Паридуху беручими очима: «Честь маю!..»

Паридуха, Панас Вавилович, не долюблював Чалапала за те, що той відбив Вірку в Климчика; як-не-як, а вони з Федором Гавриловичем Байдаком свояки, куми, держать рідних сестер, один — Фросину, другий — Василю. Панас Вавилович щойно сам увійшов до сільради з бічних дверей — ночував у сусідній кімнаті. Він ще не встиг поставити перед тими дверима крісло, не встиг сісти до столу, як наднесло Чалапала. Заклопотаний, вдаючи, що йому просто ніколи, загримкав кріслом, висунув шухляду, блимнув у неї, а вже після глянув на відвідувача: «Чого Шпаргелиному прихвосневі треба?» Він одразу впізнав його по голосу. Голос Гелонів, а сам Гелон мовби й це Гелон: небрите обличчя в синій оздобі. Вуса й борода, брови — все однакове. У гуньці-сірячині, підперезаний мотузком, із-під гуньки груди й коліна світять лахміттям, чоботища розлазяться, на здоровій нозі з передка, а на кривій із луба висмикуються устілки.

«Оточенець, фріц-полоняк! — збридився Паридуха й відзначив:— А пика випасена, наїв... Тлусте підгорля, могутню шию виніс зі свого полону!»— й дивився кисло, призо.

Він сам одягнений теж не по-панськи, не носить галстуків-самов'язів, рукави на ліктях зацеровані, сорочка стара, але чиста. Й обличчя поголене, щойно побрився. Провів долонею по своєму обличчю, на якому сама шкіра, та й та морщиниться, гармошкує.

Гелон уловив його кислий, призрий погляд і, не відходячи від порога, знаючи своє місце, сумовито висловив своє співчуття Паридусі:

— Мучуся вашою бідою...— схилив голову.— Переживаю разом з вами тяжку втрату...— І стояв, шарпак-шарпакком, начеб прителіжився із свого наймитського минулого. Ввернув оте «співчуваю», як казали Паридухам усі, хто приїжджав із району, і Панас Вавилович пройнявся повагою більше до того слова, ніж до самого Чалапала.

А той ще не скінчив, повторив, витримавши паузу.

— Співчуваю вам, Панасе Вавиловичу, — не просто Панасе, а величав, — вам і вашій дружині, Фросині Семенівні.

«Де він так вивчився?..» — думав голова сільради, стаючи прихильнішим.

— Прийде кара на Лівунів! — вимовив твердо Гелон і закінчив: — Розквітаємося з мерзотою, як я розквітався зі своїм тестем.

Паридуха начеб пропустив усе сказане раніше повз вуха, а за останнє зачепився:

— Чули... Чули, що ви з тестем горшки побили.

— Мені з куркулем не по дорозі.

— Може бути, — протяг Паридуха. Він завжди висловлювався коротко: «Може бути», якщо з кимось згоджувався, і: «Не може бути», якщо траплялося навпаки.

— Самі розсудіть, хто він, а хто я? Наймит панові не пара! Я за нашу рідну владу, сказати, душею і тілом. Чия шкура тріщала, як моя, під панським канчуком? — Ледве не вставив: «Може, ваша?» — але спинився. Голова сільради мовчав, дошукуючись, що в Гелона на меті.

Той краєв ножем:

— Гадаєте, я пришвендяв висповідатися, який Гелон гарний? Ні, ви ще мене не знаєте, ніхто не знає, хто такий Гелон! Ви думаєте: узяв Шпаргеліну дочку, породичався, то й сам ошпаргелівся, сам став підкуркульником. А дулі! — Він скрутив дулю, не знав, кому її показати, ткнув у вікно.— Я й те знаю, що мене недолюблюють...

— Може бути,— вставив своє Паридуха.

— От-от! — підхопив Гелон.— Але ж погодьтеся, Панасе Вавиловичу, ви вибачайте, рубону по-простецьки, по-нашому: якщо сучка не схоче, то пес не вскоче,— принизив і себе, і Вірку.— Чи не так? Та через цю делікатність я, власне, вступив до вас, а не до товариша Байдака. Ось! — вигукнув, дістав із-під гуньки складений аркушик паперу.— Поступаю в колгосп! — Розгорнув аркушик: — Моя заява!

— Не може бути...— промовив, тягнучи, Паридуха, розуміючи, що Гелонові, який надумався у колгосп, не з руки ставати перед очі Байдакові через Климчика, що осоромився, оженившись на Вірці, але й пам'ятаючи інше: Гелон впирався, відмагаючись од колгоспу, як бугай від кільця.

— Я вступаю добровільно! Читайте! — потрясав заявою.— Я скажу більше. Ще як колгосп зав'язувався, тесть привів мені свої коні. Я віддаю свою землю, свої коні і тещеві, бо вони мої. Може, ні? Може, того фашистського поліціяки, того сокирника Григора, за яким шибениця плаче? А може, того дезертира Матуні, що виліз із ями? Я з чистою душею. Моя душа — пролетарська!

Паридуха не вмів сипати такими словами. Коні для колгоспу страх потрібні, та ще не шкапи, а робочі битюги! Одним трактором, який часто ламається і яким повзає Мирон, не обробитися. Вийшов із-за столу, взяв заяву, що нею потрясав Гелон. Стояв, тримаючи її в обох руках, читав, наче грамотку.

— Може бути.

Чалапало відставив убік криву ногу.

Паридуха плеснув його по плечу.

— І я так кажу, Панасе Вавиловичу. Знаєте, я б і з хутором покінчив. З усім покінчив би за одним махом. Набридло жити вовкулакою, далеко від села, від людей. Я люблю товариство. Сам майстер, тесляр! Змушений був зв'язатися із землею і — прилип. Віддаю землю! Візьмуся за сокиру, буду будувати колгосп. Ви мене ще не знаєте!..

Паридусі кортіло відрізати, що земля не Гелонова, що він її не надбав, що хутір не його, а Бачинського, але навіщо ворухити давнє, згадувати? Потрібні коні, треба й майстра із сокирою — Юр і Гнатко за всіх не управляться.

Забрав і повів Гелона, який трохи відмагався, до Байдака — через сіни.

Гелон став героєм дня — Василем Мусійовичем. Село гомоніло, як він прийшов ні світ ні зоря із заявою, як нахвалявся, що готовий знятися із хутора, як Паридуха все притакував: «Може бути», — а Байдак відповів, що може посидіти ці полі, бо зносити хутори ще не на часі. Розгадували, чому Гелон став такий, дивувалися, чому нап'яв на себе гуньку, обібрався під шарпака, наче справді не мав чим прикрити грішне тіло. Не інакше, як хтось йому напентав, напоумив. Але хто? Може, той самий Шпаргела, з яким він розсварився? Від Шпаргели чекай чого завгодно, начувайся!

Того дня Чалапало не пішов із сокирою ставити колгоспні будівлі. Відіслав Вірку, щоб здала копі, реманент, а сам заходився розбирати комору — для колгоспу.

Вірка вернулася порожнем. Теж була одягнена бідно, хоч і не виглядала старчихою. Вони удвох, мабуть, обмізкували, все обсмоктали з усіх боків, смачно, багато вечеряючи, поки зважилися вчинити несподіване. Мабуть, Гелон, вартуючи себе, безсонно ходячи ногами з обрізом, добути із-під собаки, з собачої буди, розміслив, куди й до чого повертається. І все ж на Вірці не було лица. Ввійшла у розчинені ворота, як та вовчиця, що пересиділа зиму в лісі й, голодна, добирається до кошари. До неї підбіг Мусійко, підбігла Гапочка. Поприпадали з обох боків — вовченята до матері.

Василь сидів на коморі — спускав дошками, стуленими коритцем, черепицю. Побачив Вірку, дітей, стоячи, розкинув руки, повернувся в один бік, у другий, розкритий: показував своїм жестом — навколо поля, он під боком ходить трактор, ніщо перелогом не лежатиме, земля засіється, земля вродить, а я тут, посередині! Потім руки його рвучко з'єдналися, хруснули пальці, все що йому треба, він забере в кулак!

Вірка мляво махнула рукою, подалася на город, повела за собою дітей.

Василь зняв черепицю, не дуже піклуючись, щоб не розбивалася — не собі ж, й подався до Мирона — цікаво, як той трактором оре, та й кортіло перекурити.

П'ять скиб відвалювалося за одним махом, перекидаючись чорними блискучими хвилями.

Мирон не зупинив трактора, хоч Гелон махав рукою. Широко краяли плуги, Гелон закурив, пускаючи дим ротом і носом, проводжав трактора й думав: «Перед ним ніщо не встоїть. Машина! — і хитро осміхався, цокурюючи. — Та той Мирон все пооре. Вступив би у колгосп чи

не вступив би, він все одно оборав би. Я серед масиву, Тільки й того, що півгектара. Хочеться індукувати — індулуй, коли подобається. Аякже, петрі, байраки, хоча б на тій же Довгій горі».

Мирон розгулював рівниною — від шляху й до Козацької могилки.

Гелон таки перепинив його.

— Постій! — кричав. — Щось скажу.

— Чого ти хочеш? — гукав, сидючи високо на тракторі, Мирон.

— Я нічого не хочу, але чого ти прирндишся? Ми тепер обсе рябос. Я колгоспник і ти тракторист. А колись я мав тебе убити! — крикнув він.

— Що? — Мирон приглушував мотора.

— А те, що чуєш! — Чалапало перевалювався, тягнув криву ногу. — Не вірши, повір. — Спинився обіч трактора, зірко дивився Миронові в очі. — Перший раз я тебе мав хряпнути ломиком по черепу. Хряпнув, але по гуні. Ти тоді, голубе, коней пас. А другий раз ти мав упасти головою в криницю. Давно було. А, знаєш, нащо тебе я мав убити? Щоб на твоїй Ганці оженився той, більматий... Ха-ха!

— Замовч! — крикнув Мирон. — Я поховав сипа, а ти мене старою смертю лякаєш? — Трактор рушив. Мирон глянув на плуги, чи добре заглиблені. Тут рівнина, хлопець-причеплювач спочивав на Козацькій могилці. Побачив Шпартелу, який спускався із горбка з відрами, й кинув Гелонові: — Побалакай зі своїм тестем, удвох потішися!

Гелон оглянувся і підскочив у борозні.

— Я його потішу. Старий по воду? Я його напою!

Плуги глибоко брали землю.

Чалапало скинув зашмуляну шапчину, яка годилася хіба що на опудало, й замахав Миронові услід. Він собі мислив: «Нехай тесть бачить, що я з Мироном запанібрата, щоб йому повилазило!» — і неквапом кульгав ріллею, нагинався, відзначав — ніде нема ніяких огріхів. Трактором — не кіньми. Теж на зло Шпартелі.

Іван спустився з горба, двеленчав відрами. Не спилося, що доведеться носити воду через два горбки на третій. Хазийство, а коромисла нема. Навіщо воно було потрібне?

Опісля тієї нічної розмови із зятьком: «Ні ви до мене погою, ні я до вас!» — він і не ступав сюди. А внучата бігали до діда й до баби. Правда, і Чалапало привозив воду. То двічі на тиждень, потім по разу. Сам віддав йому коні.

Але що коні? Матуся обдурив, Матуся його покинув. Накивав п'ятами, вихопившись із кривки, то й зіслиз із дому: пішов у Донбас, на шахти. Стара зрихтувала йому торбу, а він, Іван, не пішов його проводити, не хотів бачити.

Нікуди не потикався з дому, не висовував носа зі свого обійстя. Нічого не робив. Сідав на колоду, грівся на сонці й курив. Грівся б і нині, якби не прочув, що зяток подав заяву в колгосп.

Шпаргела перейшов шлях, дістався до криниці, а Гелон крутився на ріллі.

Коли старий спускав відро, до нього вибігцем полетіли Мусійко й Гапочка. Сунучи ногами, мовби хвора, наближалася Вірка, позираючи, як повільно кульгає на подвір'я Василь. Вона підоспіла швидше. Відтрутила батька від корби, сама тягла воду.

Старий погладив по голівці внучку, внука.

Підступив Гелон, на ходу знімаючи шапчину й осміхаючись.

— Не продавай зуби! — з притиском рывкнув Шпаргела. — Обіцяв возити воду. Де коні? Кажі!

— Обіцянка-цяцянка, — відповідав Гелон. — Мало чого ви обіцяли — костюмчики, довод особісти, — нагадував плату за вбивство Мирона, чого не знала й Вірка. — А пам'ятає, як ми заблудилися коло криниці?

— Ти своїх зубів не продавай і мені зуби не заговрюй!

— А то ж чого?

— Вогнями мене печеш, гірше ножа ріжеш. Сам подумай, як ту воду тепер посити? — Шпаргела не галасував, голос йому пересівся. Він просив, щоб зять опам'ятався.

Вірка налила у відра води, і батько стояв між відрами — не колишній Іван Шпаргела, погрозливий, певний себе, а старий, сльозливенький дідок.

— Не підірветесь, будете посити, — зять сипонув тес-теві начеб жару під ноги. — Воно, либоць, звикати тяжко, та й завидно, що сусідові коли-не-коли, а підкинуть бочкою, — і він показав рукою в той бік, звідки рокотав трактор, а мов пожбурих старому піску в очі.

Шпаргела звинувся і витягнув голову. Так підіймається із землі вуж.

— Та нехай воно все пропаде пропадом! Розступися, земле! Стань, прірво! Небо, залий усе потопом!

— Васильку, — соромила Вірка Гелона.

— Ти! — гримнув він.

Гапочка зайшлася плачем. Схлипнув Мусійко.

А Шпаргела знов став таким, яким був: турпув ногою одне відро, друге. Кипув об землю капелюхом і почав бучати його погами. Він так роздратувався, гупаючи ногами й рвучи на собі одяг, що з кишень повипадали, покотилися двійко яблук, які приніс для внуків.

XIX

Ударив дзвін: бам! — і тихо. Оксана почула його через вікно. Подвійні рами знято, винесено на горище, і дзвін чути в хаті. Раніше, коли клуця затуляла хату, він ледве долунював. Бам! — докочувалося із села, вдаряло у вікна, пливло через хату — аж до лісу. І коли замовкало, дзвіниця знову озивалася. Звук, налитий міддю, гучав оповіщально, суворо й ніжно одночасно. Дівчина застигла над книжками. Дзвін затихав, очі хапливо дозбирували в підручнику правило, рука машинально старалася запотувати його: те, що записане, ліпше запам'ятається. Але повставало — бам! І не лише речення залишалося недописане, рука зупинялася на півслові.

Спочатку дзвін не дратував, просто нагадував, що вже перано. Дратувала мати.

Ще до того бамкання мати скрипіла скринєю, діставала одяг. Оксана занурилася в книжку. Навмання цокала ручкою в чорнильницю й писала, не розгинаючись.

Мати шестігла спідницею, одягалась у ванькирі, й Оксана подумала, що мати збирається на побачення не до кого іншого, як до дзвону.

Щось до щему болюче, а разом і млосне, невимовне налягло на душу, як втрата і як очікування. Мати збирається, а вона — ні. Либонь, і їй, дівчині, хотілося б свого, малинового дзвону.

— Дону, ти вже поставиш вечеряти директорові, й сама повечеряй.

Бам!

Голос матері здавався їй дзвоном.

Не відірвалася від книжки, від зошитів.

— Поставлю, мамо, — обізвалася...

Ольга-мала пов'язала жовтаво-бліду, з квітами маку на берегах хустину, в зеленій, злежалій спідниці, в туфлях на низькому ходу й на босу ногу розглядала себе в настільне дзеркало. В цьому дзеркалі, скраєчку за рамкою, висіла — трохи загнувшись, фронтова, остання фотографія Григорія! стояв на повен зріст у шинелі, з гвинтівкою на плечі. Каска, насунена на лоб, і зірка на ній були видні чіткіше, ніж

його очі, — знімок військового фотографа-любителя. Постоявши перед дзеркалом, звільнивши кінці хустини, щоб не світилася оголена шия, Ольга-мала сказала:

— Ну, я пішла, доню.

Вона ступала зі дзвоном.

— Ідїть, мамо, — вишептом Оксана. Її вишепт прищемили скрипливі двері, відчинившись і зачинившись.

Дівчина вклала голову в долоні, затуливши очі й вуха.

Субота. Мати пішла на греблю. Стоятиме на голій, безводній, попрориваній греблі й чекатиме Миколу Гордійовича. Перший раз її до нього викликав Квіточка. Вони не заїхали у двір. Зупинилися під греблею: дорога де греблею, а де під нею. Квіточка зайшов, не дуже й терся-м'явся, мовляв, братовиху — на виклик! «Яка там нова біда на мене чекає?» — відповіла йому запитанням мати, збираючись. Потім Квіточка ніколи не з'являвся. Оксана знала: дядько Микола приїжджав сам. Мати ніколи не заїкнулася, про що вони балакають з Миколою Гордійовичем. Але хіба для дівчини-десятикласниці це могло бути таємницею? Їй не хотілося нового батька, нехай він і свій, нехай не чужий. Не хотілося, і все!

Тоді, перший раз, як матір викликав Квіточка, якби могла, вона б розірвала зубами їздового-звідника, рідного дядька і рідну матір — їх усіх. Вийняла батькову фотографію, обплакала її. Чи не від доччиних сліз той знімок і почав загинатися, скручуватись?

Згодом її брала злість: чому мати нічого не каже?

Мати стала, як німа. Оксана шукала якихось змін в її погляді, в її обличчі, в її поставі, але нічого дошукатися не могла. Материнські очі, обличчя, постава — все було, як завжди. Ніякого натяку на веселість, самий клопіт. Лихоманна весна, запопадиста робота. Невгомін, виснажливість. К्लикали на колгоспну сівбу, і товкотня на своєму городі. Мати садила буряки на ставищі. Ставище зорали кіньми. Люди відмоглися од трактора: нехай повзає на полі, а колгоспні городи запораємо, як свої. Добре, що ставище під боком, на заячий скік від хати, але, коли ранок, Байдак стукає у вікно, і — мати на ганку, вона — за свою сумку, квартирант — у зуби папіроску. Розходяться. Вона допомагала матері дома і на ставищі. Байдак, голова, а теж із сашкою — розорюються межі, жодний клаптик не повинен марнуватися.

Ні, мати не змінилася. Хіба одне: цієї весни вона працювала і тягнулася більше, ніж будь-коли. Раніше, скільки Оксана не пам'ятала, мати часто хворувала. Вона хвору-

вала й минулої зими. Йї жаль було матері, працюючи з нею на городі, просила, щоб перепочила. Мати відказувала: «Тепер, доно, нам нема за ким боки відлежувати». У цій відповіді була вся мати — все теперішнє їхнє життя.

Загуливши долонями очі й вуха, Оксана подумки повторювала: «Тепер, доню, нам нема за ким боки відлежувати», — і не злість, не роздратування, навпаки, щось тепле і трепетне сповнювало її.

Згадувалося — сходилися на колодку, дядько Йосип жартував: «А ти, братово, і спереду, і збоку — кругом братова!» Дядько Микола сказав: «Помирати ранувато, есть у нас іще діла. Життя прожити — не поле перейти». А мати підхопила: «Не поле... — Йї сказала обом: — Вдарим об землю лихом-бідую!» Це було на початку гостини.

І як у тому, що нема за ким боки відлежувати, так і в тому, щоб ударити лихом-бідую, — теж уся її мати.

Та чи її хто гідний так, як був гідний батько?

Оксана думала: мати ще молода, мені здається, мабуть, усім дітям здається, що батьки старі, а моїй мамі лише під сорок.

Залишившись у хаті самотою зі своїми думами, вона хотіла щастя для своєї матері.

А в чому саме і яке воно, людське щастя?

Якби їй швидше скінчити школу, якби вже нарешті той атестат! Але що тоді? З атестатом зрілості яка вона юмічниця. Навіщо він називається — зрілості? Адже в руках жодного фаху. Щоб стати вчителькою, ще вчитися і вчитися! Може, в учительський? Там два роки. Але Онуфрій Сидорович не радить: «З учительського — не кваліфікація». Йому можна вірити. «Нас довго тримали в темряві але науку не можна здобути на хіп-хап». Вона й сама знає: поганий неук-учитель гірше коновала, бо його учні — каліки. Але ж в педагогічному інституті треба сидіти цілих ютири роки! Коли Онуфрій Сидорович настоював, що треба, мати йому підтакувала. Вона була з ним заодно. Але як-то їй доведеться тягнутися? На самій стипендії у великому місті, якого сном-духом не бачила; не проживеш. Велике місто, обласний центр, ймовірно. Львів, манив її, Оксана мріяла про студентські аудиторії.

Вивчиться й не забуде матір.

Йї так хотілося щастя для матері й трішки для себе

Вона зросла селянською дівчиною, була дитям села яке поважало непосильну працю. Земля і праця — щастя.

З дзвіниці бамкав дзвін, Оксана його не чула. Обпавши, руки лягли на стіл. Вони не зманіжені, не біленькі. Скоріше привчені до держална лопати, до руків'я сапки, ніж до пера.

Руки її взялися в кулачки. Вона постукала кулачком себе по лобі:

— Так тобі! Так тобі... — І вголос повторювала правило з граматики, що називається префіксом: — Називається кавалок слова... Ні, не кавалок! — і знову стукала себе по лобі. — Дубино, запам'ятай! Не кавалок слова, а частина слова. Може бути кавалок каменю. За кавалок книжки сім миль пішки. Але слово — не камінь! — І вона записала правило, обізвавши себе пепутящим кавалком.

Її підручники в газетних обгортках, паче в кожушках, у її зошитах чистенько, без жодної помарочки, як у квітничку. Ні одна мамина копійка не марнується.

Вивчила уроки, старанно все збрала, обережно склала в свою сумку — стіл чистий, мовби за ним і не сиділа.

Виходячи з хати, мати дивилася в дзеркало. Може, подивитися й собі?

Ударив дзвін.

Аж тепер почула його знову. І він здався їй зовсім іншим, не дратівливим, — покликав із хати.

Оксана вийшла на поріг. Вона думала, що давно стемніло, але було ще зовсім видно, блакитно-синьо. Стояла на порозі, прислонившись до одвірка, — наступала вечірня година.

За селом, десь за Довгою горою рокотав трактор, а тут, їй в обличчя, дихав буйною зеленню ліс.

Її начеб щось змело з порога й повело подвір'ям, далі. Боса, в куценькому платтячку, з якого виросла, ступала засохлою кострубатою доріжкою. Дійшла до старого млина, який не молов, а трухлявів. За окупації сам ляддвірт побив камені-жорнища, потім висох став. Крізь дерев'яну будівлю млина просвічувалося небо.

Вона зійшла на розхитаний, з попровалюваними дошками місток. Його побічні зогнили, шубовснули в жабуриня. Дівчина сіла, вмоєтившись на краєчку містка, як бувало вже тут не раз, й опустила ноги. Мовчали замулені лотки. Мовчало водяне колесо. Виставлені лопасті дотлівали в своїй незугарності, а заховані поросли зеленим мохом. Цебеніла малорухлива течія. Все мовчало — текла вода. Але відмерлий млин, дерево, яке гнило, не відгонило пліснявою, тванню, навпаки, високі куширі, ще вищі очерети розрослися тут в такій густій розкоші, як піколи. У чарівних

заростях блищали озерця, вкриті лататтям на червонястих — у розпрозорілій воді — ніжках. Уже розцвілося зілля — дрібна біла кашка. Відбивалася велич високого неба. Підсинена кришталева вода, в якій ясніли піщинки, поснули зелені трави вмальовувалися у дивовижну картину. З одного боку — село з долиною сіножаті, з другого — за річкою — ліс. Село, долина і ліс пливли у вечір. Пахло водяними лілеями. Пахнув вечір.

І їй мріялося бути не тільки гарною, а й гарно вдягнутою, в нове ситцеве плаття у синій горошок.

Голос дзвона котився не втихаючи. Луца відкидала його з лісу назад, і Оксані ввижалося, що дзвін і його відлуння зустрічаються над нею, коло старого млина, і дзюркотливий струмок зносить звуки до Горині, а там вони пливають і плывуть за водою.

Їй ні про що не хотілося думати. Якби Микола Гордійович та не скривдив матері, — прорізалося й потонуло. Яке право, які підстави має вона погано думати про дядька Миколу?

До голосу дзвона, до його відлуння впліталося туркотливе рокотання трактора. Воно не вмовкало й на мить, але не набридало, було віддалене. Урочистий дзвін і буденний рокіт об'єднувалися й тремтіли в повітрі.

На якийсь час западала тиша: замовкав дзвін, дядько Мирон чи притишував трактора, а чи орав за горою, і тоді Оксані здавалося, що якби вона почала думати, то її думка була б такою голосною, як дзвін, як гуркіт трактора.

Ноги опущені. Руки на колінах. Проводжала очима воду. Вода текла і текла.

— Суботній дзвін...

Не повернула голови, не чула Смолякового голосу. Його голос плив, як вода.

— ... кінець роботи.

Відчула — тріпнулися кісники в косах.

— Якої роботи?

— Вечірній дзвін віщує спочинок.

Смоляк не сів поруч, хоч вона й показала рукою, — стояв на містку. В чоботях, у своїй уніформі, порожній рукав під ременем. Рідкий чуб не прикривав зализин. Опісля навчання в школі, по обіді, пропадав як не в колгоспі, то на полі — вчитель, активіст, агітатор.

— Онуфрію Сидоровичу... — проказала вона, дивлячись на воду. — А що таке щастя? — питала й дивилася на воду.

— Вечірній дзвін навів цю думку? Вечірній дзвін може...

Оксана чекала, що він почне розкладати свою відповідь, як на полицях.

— Ви, дівчино, завжди ставите такі питання, ніби хочете загнати мене в тупик,— почав Смоляк. Стояв нависло над нею, якийсь вугластий, кострубатий у надвечір'ї. — Вчора чи позавчора, наче слідчий, допитували мене, чим завинили Паридухові діти, яких побито, допоки верховодитиме безкарно якийсь Лівун, чому помер ваш двоюрідний братик. У вас, дівчино, стільки «що, чому, навіщо?». Тепер — про щастя. Воно в житті і в смерті. Вечірній дзвін — теж щастя... А ймовірно, воно — нестямна, вистраждана, перевідчута відповідальність...

— За що? Перед ким?

— Тут треба говорити про розрахунок кожного. А мені сьогодні говорити про це не хочеться.

XX

— Ану, старий, приймай і годуй!

— Не прийму! Не нагодую!

— Поступи і не дурій! Хлопці, давай сюди! Зараз усе буде. Тут є добра криївка. Навечеряємося, заночуємо. Може, й не одну ніч проведемо.

— Хіба через мій труп! І ти нікого не клич!

Шпургела розп'явся на порозі ганку.

Григір брязнув зброєю, зрушив з місця.

На подвір'ї сутеніли чорні поодинокі постаті.

— Чалалало нас обстріляв, відігнав і ти дурієш?

— Чалалало, ви всі мені в печінках!.. Я одурів! Вдирайся, ліз у криївку, але я перший донесу. Перший! Я одурів! — чвиркнув Іван-батько і зареготав. Реготав і скрипів зубами.

Григір-син підняв ногу й опустив, приставивши її до ноги, що стояла на землі. Обличчя засіпалося, розумів, якщо старий заскреготав зубами, його не перемогти.

В хаті зайшлися жіночим плачем. І крізь плач — тужила Іваниха.

— Йди, йди собі... Нащо нам через тебе гинути? — мати.

— Ти? — крикнув їй Іван. — Не янчи. Я не пущу!

Заворушилися чорні постаті, пропадаючи з двору. Посунав Григір.

Було на вербницю, перед страшим четвергом, увечері. Збігав вербний тиждень, але Шпаргела не збирався йти до церкви — ні виносити плащаницю, ні сповідатися, як це відбував за звичаєм щорічно.

Він сів із самісінького ранку на колоду, розпалював цигарку і грів старі кістки.

Починали цвісти вишні, вкриваючись білим цвітом, розбубнявілися яблуні, з бубляхів прорізувалися рожевенькі пелюстки, а в кінці саду, у кутку вихрився білою теплою заметіллю дикий кущ глоду. Великдень випав пізній, колгосп обсівався, залишалося кинути в землю гречку.

Все Шпаргелине за садом — рівнина — відійшло у масив, як і клаптик Турієвого. Іванові залишили спад Довгої гори, наділили на тому спаді з горбатистого Турієвого, міг тепер узамін відрізаному, позначеному віхами, захоплювати, посідати землю, на яку зазіхав, помишляючи вбити Мирона.

Спад Довгої гори облогував — що вдієш без коней? Там пасли худобу. І Шпаргели, і Турії свою корову, і сільські. Іван нікого не проганяв і не брався за ярові.

На рівному — на картопляниську — мав намір посіяти гречку, і коли дармував на колоді, йому все ввижалося, як та гречка цвіте, як на ній гудуть бджоли. Він так знетямлювався, а бджоли так гули, вибринюючи, що починав розмахувати руками, відганяючи їх. Розмахував руками, відганявся — навколо нього курів дим цигарища.

Спостерігав зі свого подвір'я за польовою дорогою — із села до шляху. З'явилися Ганка з Юстиною. Ганка в чорному, голіруч. Юстина з кошиком. Мовчки подалися мовчазною тяською на село.

Відразу за ними вийшли з хати Іваниха з кошиком, дівчатата. Вони не чіпали його, були святкові. Він курив, пакнув, пустив дим, подивився з диму на Іваниху, знову пакнув, подивився з диму на Надьку, потім таким же робом на Любку й, мовби попросившись із ними, відвернувся, наставивши під камізелькою свої плечі.

Ще раз глянув на них. Іваниха з дівчататами зупинилися, зачепившись край заїзду. Надійшли і приєдналися Вірка з Мусійком, Гапочкою, домажжавши сюди із-за шляху. Про щось перекинулися між собою.

— Сидить пеньком! — почув жінчине чи Вірчине і знов відвернувся, а вони подалися купочкою — понесли святи-ти паску.

Над Іваном гули уявні бджоли. Не міг їх відігнати, не міг позбутися.

До тих привиджених бджіл, які анітрохи не боялися його диму, до того їхнього дзижчання, яке кусало і стомлювало його, прив'язались інші звуки, заглушуючи бджіл своїм громом — гуркотів, рокочучи, трактор.

Шпаргелу зірвало з колоди.

Мирон їхав дорогою, прямуючи на своє і його обійстя: внорався на загоні до Козацької могилки.

Трактор з'їжджав з горба, й Іванові ввижалося, що він своїм червонястим корпусом, з блискучими плугами позаду спускається із самого неба.

Гуркіт і рокіт наближались.

У долині Мирон звернув з дороги на своє колишнє поле, здолав спад гори, заглибив плуги й почав орати, невблаганно ведучи трактора до Шпаргелиної межі.

Під садком сусіди стриміли тички з віхтями соломи — віхи, які показували, допоки колгоспне. Такі віхи стриміли й край Миронового саду. Йому належало зорати загін, оборюючи і своє, і сусідове обійстя під саму рицю.

Шпаргела вигнався із-за своєї стодоли й не спинявся. Вирвав із землі тичку-віху і, наставивши бороду, мчав на Мирона.

— Стій!

Мирон рівно вів трактора, незворушно тримав кермо.

Шпаргела мчав. Злетів капелюх. Відкинув його ногою. Ударив тичкою по передніх малих і босих колесах ХТЗ, які переїхали через його межу не спиняючись. Тичка зламалася. Він став перед трактором, готовий, щоб трактор переїхав, переорав і приорав його.

— Стій!

Безперервний розмірений рокіт проковтнув його крик.

Зубчасті задні колеса накочувалися, розриваючи межу.

У нього ще жевріла надія — забиті штахетики-ломики: плуги зачепляться, повищерблюються, посиплюються... І він поступався, задкуючи.

— Зійдіть! — гукав Мирон. Його гукання теж тонуло в гуркоті.

Затріщала, поросла коріняччям пирію і мурависька-дичаку, межа. Плугів ніщо не зупинило. Збагнувши це, Шпаргела кидався то до одного, то до другого малого босого колеса, хапав їх руками, тужачись зупинити а чи перекинути трактора. Він став на прю з машиною, машина зборювала його, людину.

— Де правда? Хто винен? — губилися, приорюючись, його слова.

Він задкував, хапався за колеса й погрожував Миронові кулаками.

— Хто винен? — перепитав Мирон і крикнув: — Трактор!

Шпаргела простягнув руки, щоб вхопитися за колесо. Мирон увімкнув фари, одночасно піддав газу і повернув кермом — освітлений Іван не дотягнувся руками до колеса, його відкинуло. Упав на землю, закачався по землі. Трактор поминув його. Заглиблені плуги батували землю. П'ять скиб перевалювалося — тепла чорна масна річка.

Шпаргела став на коліна, знявши руки, волаючи:

— Бджоли! Оси! Шершні!

Мирон розвернувся коло поля озимини, взяв прямо на сусідське обійстя. Прицілюючись фарою, яка пускала довгу, прожекторну смугу світла, вів машину, рівняючись на тички-віхи, орав під сусідовим садом. Потім, перетнувши свою і сусідову межі, звернувся, ведучи борозну під самісінькими хлівами, поминув їх, орав до своєї садиби. Ніде не виймав плугів, і вони переорали польову тясьму. Віднині тут не буде дороги. Обігнув свою садибу. Зайняв загін не в складок — в огонь.

Досяг того місця, де зіткнувся зі Шпаргелою, — Івана не було видно.

До п'яти перекинутих скиб приєднувалися ще п'ять — чорна масна річка заливала безмежне поле.

Панувала ніч.

Поближуючи фарою, трактор рокотав і попахував. Мирон похитувався на високому сидінні — орав і землю, і ніч.

Вогник фари зманливо світився. Його було далеко видно з Довгої гори.

Раптом потягло димом. Мирон відчув, як гріке постелилося полем. Зупинив трактор, погасив фари: «Невже зайнялася проводка?» І тоді побачив — вибухнуло полум'я, Горів Шпаргела. Горіло все — хата, хліви, стодола, комора.

Він покинув трактора, побіг, але до обійстя не можна було підступити. Усе шкварчало.

Мирон крутнув до своєї хати, розбудив Дмитра, і вони кинулись у село. Їхній хаті ніщо не загрожувало: город, дорога — вогонь не перекинеться.

Вони бігли. Із села ні душі, ніхто не мчав рятувати, наче не бачили.

Село мовби вимерло. Посвічувалося в церкві. Люди стояли круж церкви, під огорожею — із свяченням. Загуб

великий дзвін, задзвонили маленькі. Рушили з хресним ходом і спинилися.

— Ви оточені!

Все спинилося: напала боївка — бандити.

— У нас кулемет! Посічем на капусту!

Байдак і Паридуха, дочуючи в сільраді, вийшли подивитися, як святитимуть паски. Причаїлися в ряду, близько брами. Хтось восени викопав вишеньку, і Байдак стояв у ямці, переминався, під ногами чавкало болото.

Бойовик став у брамі, погрожуючи пістолетом.

— Ніхто аніруш! Заклали колгосп? Пописалися? Ми зараз вас не так попишемо, ми посвятимо вам пасочки.

— П'яткуй! — Наказ із-за огорожі.

— Вкладем кожного п'ятого! — процідив бойовик.

Придуха глянув сюди-туди: він п'ятий, і до Байдака:

— Куме, не може бути? Ви у мокрій ямці? — Турнув Байдака: — Ставайте, куме, на сухе.

Вони помінялися місцями.

— Раз, два, три, — відлічував бойовик, ступаючи й тикаючи пістолетом, — чотири...

— Бах! — сказав пістолет Байдакові в обличчя.

— Людоньки! Вивів кума на сухе! — заголосила Байдачиха.

Саме у цей час і наспіли Мирон з Дмитром.

— Горимо! Горимо!

Дмитро почув постріл й упав. Мирон кинув йому:

— Не бійся! — Кричав: — Горимо!

— Го-ри-мо-о! — встало під церквою.

Загув дзвін — вдарили усі дзвони.

Людей не страшили ні погрози, ні кулі. Люди вибухли, як вулкан, ламаючи на своєму шляху церковну огорожу, розкидаючи бойовиків.

На Довгій горі горіло. Старий Шпаргела віддав вогню не тільки все надбане ним за довгі роки, а й самого себе — своє життя.

XXI

Оксану з матір'ю загнали у запік, а самі не могли вгамонитися. Між ними не було згоди й однастайності — різномудство, розбрат. Нападали один на одного. Кидалися словами, кричали.

— Складайте зброю! — наполягав Смоляк. — Треба виходити з повинною. Уряд вас, може, й простить, але народ ніколи. За кров матерів, дітей. Ви — убивці!

— Що?! — обривали його.

— Хочете жити, прощай з розбосом! Ну, ще прикуєте одного тракториста й пустите, підпаливши трактора? Ну, ще один задушений, замордований! Ну, ще один колгосп з димом! Не проливайте крові!

— Жити?! — вдарив кулаком об стіл Григір: — Ах ти, пахло! Вчитель, директор школи — ти колгосп закладав?

Смоляк відкинув його від стола.

— Всім скласти зброю! — гукав. Стояв невідступний, рінучий.

Григір, опинившись коло дверей, повільно скидав шмайсера. Чергою з автомата прошив Смоляка павхрест — кров оббризкала стіни.

— Хлопці, до лісу! — подав команду і тут же її переінакшив: — Ні, заждіть. Де хазяї?

Вивели Ольгу-малу, вивели Оксану.

— Убили? — впало не то материне, не то доччине і, нерозстріляне, зворушило хату.

— Ти, стара, збирайся і сповіщай на сільраду, що ми порішили безрукого! — Григір копнув чоботом під бік труп Смоляка. — А ти, молода, сідай і пиши... — Він витрусив із Оксаниної сумки на долівку книжки і зошити. Вирвав чисту сторінку з учнівського зошита.

Оксана взяла ручку, глянула на Смоляка й кинула ручку в куток. І стояла недосяжна, заплітаючи косу.

— Хоробра... — процідив Григір. У його очах з'явилося щось хижке й зловісне. — Самі напишемо...

Він усівся до столу, поплював собі руки й заходився писати. Виводив кривуляками кожную літеру, обнюхуючи її навислим носом, і під тим носом спурхувала в'їдлива зверхня посмішечка. Обнюхав кожне своє кривулясте виведене слівце, начеб милуючись, що розкаряки-букви подібні до нього, начепив сторінку з учнівського зошита на гудзик гімнастерки вбитого Смоляка — йому на груди: «Тут був Лівун».

Переступив через Смоляка, який уже нікому не належав. Оксана заплела косу.

— Вбивці! — сказала й відкинула косу за плече.

— Т-ти?! — тикнув Григір. — Підеш з нами.

Дівчина не могла збагнути, не могла осягти, що Смоляк уже ніколи не встане. У голові дзвонив вечірній дзвін: бам!.. Згадувався старий млип, мовчазні лотоки, мовчазне водяне колесо. Бам!.. Смоляк не сів поруч неї. Він завжди поводив себе відчужено, так, начеб боявся налякати її своїм каліцтвом. Бам! Текла чиста прозора вода.

«Як я можу зараз про це думати?» — поставало в її свідомості вечірнім дзвоном. І вона казала:

— Бийте... Вбивайте!..

— Ходім!

Ольга-мала впала Григорові до ніг.

Він відкинув її носком чобота — грубо й брутально:

— Що, Похоронна, тобі шкода трупа-квартиранта? Ну, а як твоя дочка приведе якесь бандереня?

Молодиця знепритомніла.

Запіяли перші півні. Короткі блудливі голоси злинули під шумом темного лісу, над шелестом зарічанських трав.

— Кукуруіку! — вилилося, срібліло, золотіло, наче то були не півні, а добрі духи обійстя, лісу, очеретів, води і поля, одвічні хазяї живого і людські заступники.

Накотився шум лісу, зашелестіли трави, і півні замовкли.

Вона лежала у снігах, Смоляк — серед хати.

Обізвалися другі півні, піючи довше й радісніше: «Ві-ку-чоловіку! Ві-ку...» — відславили і теж затихли.

Ніч — нечупайдна нічниця.

Заспівали треті — походилися Домовик із дудочкою, Лісовик із сопілкою, польова Мавка з бубоном, кривоногий Пан з очеретянками... Посідачі царств.

Ухнув оркестр, розкидав срібло й золото.

Співали півні — зривали з неба останні зорі.

— Кукуруіку — вставайте!

Вона прокинулась сама. Їй було так добре, коли знепритомніла: зашуміло в голові, полилася, хлинула прибутна вода, і Ольга попливла у непам'ять.

Прийшла до тями, вибралася через вікно: сінешні двері знадвору закручені дротом.

Давно настав день. Невідступно сяяло, палаючи, недосяжне сонце — викликало цвіт із землі. Пахла молодим листям широка й висока край хати прадідівська липа. Над нею політував метелик. Мерехтіли чорні із ясними сопочками його крильця.

Ольга-мала розкрутила дріт, розчишила двері — хто хоче, заходьте — вільно!

Із-за липи голос:

— Що тут у вас коїться?

Юстина, Ганка.

— А ми з мамою святкуємо. Відстояли утрєню. Принесли на парастас по Сашкові. А тебе нема. Думаємо: може, наш Микола та вкрав тебе? Він був учора на полях, у нас був. Побивається за тобою. Чи ти причарувала його?

Вона зорила на братову, на свекруху скляними очима.

Юстина торкнула Ганку за лікоть: «Замовч...»

Вона показувала рукою на розчинену хату. Рука її за-
мертвіла в повітрі.

Зайшли і — жажнулися. Кинулися до Ольги, обіймаючи,
розраюючи її. Вона була — хоч бери й клади у труну.

І найшло багато людей. І всі розшитували: «Як..» І Оль-
га-мала відповідала: «А так...»

Люди розходилися, приходили нові — пригнічені в пле-
чах, суворі на обличчя, із грізними очима.

Ольга-мала невідривно трималася Юстиної руки, не
відпадаючи від неї, і Юстина гріла її заляклі пальці сво-
їми змозоленими, пописаними здубілими синіми жилами;
сиділи чи вставали — рука в руці, одна молодша, ще гла-
денька, друга огрубіла, шорстка; обидві робочі. Юстина
вища. Голова її вбрана у тернисту хустину — під дашком
нічкували повиті сивиною коси — хилилася до Ольжиної.
Коли вони сиділи на лаві, невістка вперлася плечем свек-
русі в груди, і її голова, закутана хустиною, в якій виходи-
ла до Миколи Гордійовича, знаходила спочинок під висо-
кою Юстиною шиєю, де на нитці-шворочці звисав мідний
хрестик.

Ганка підмела долівку й густо посипала її жовтим піс-
ком. Він промок, і на ньому видніло безліч слідів.

У розпанахане вікно шелестіла липа, старе дерево з опо-
вленим листям.

Лейтенант Басов клацнув кнопками планшетки, захо-
вав папери. Підвівся із-за стола, обсмикнув гімнастерку,
яка натягнулася зборочками за спиною, підправив обвислу
кобуру і стояв, стрункий, туго підперезаний, підтягнутий.
Навислий пасмом білястий чуб, майже білясті брови нада-
вали його обличчю якоїсь жіночності, і він начеб ніяковів
у Юстиному й Ольжиному товаристві.

Вийшли пойняті — «може бути — не може бути» Пари-
духа і височезний, зігнутий, мовби переламаний Юр.

Басов кинув набакир округлого кашкета, заховав навис-
ле пасмо чуба, і його обличчя ще дужче округлилося й по-
жіночило.

— Прочешемо ліс, — пообіцяв. Узяв планшетку. Вона
повисла на довгому поводку, прип'ята до зап'ястя. Накру-
чував тонкий поводок, збираючи його в кулак, підтягуючи
планшетку. — Прочешемо, — повторив упевнено, заспо-
кійливо.

— Прочешіть, знайдіть дівчину... — проказувала Юсти-
на, не пускаючи його з хати своїми очима, шукаючи в ньо-
му охорони.

— Знайдемо, — відповів. Похитувалась звисла планшетка.

— Знайдіть, знайдіть... — просила Юстина. Її очі більше не втримували його, благаючи йти — прочісувати, шукати.

Він подивився якось вибачливо на неї, на Ольгу-малу.

— Наші хлопці вже пішли, — запевнив. — Кажете, її повели, потягли силою, — і почервонів, і йому перед самим собою стало прикро за своє зніяковіння. — А, може, сама пішла? — запитав скоромовно і ствердив: — Все одно знайдемо!

Ольга-мала замахала рукою, відбиваючись од його скоромовного запитання.

— Як таке казати? — боронилася Юстина. — Як язик повертається? Хіба ви не вірите?

— Вірити одне, а знати — інше. Щоб вірити, треба перевірити. Така моя робота. Я зла вам не хочу.

— Пожалійте, згляньтесь, — казала Юстина, втримуючи невістку за руку.

— Не жаліть — поважати треба. Я так вихований. А ви всіх жалієте.

— Таки усіх, — казала Юстина, сплакуючи.

— Спроваджували одну невістку — плакали, тепер знову плачете?

— Я знаю: сльозам віри нема. Але я інакше не можу. Що я можу вчинити?

— Мамо-мамо, — припадала до старої невістка.

— Кажуть, Москва сльозам не вірить, — промовив лейтенант. — І правильно кажуть. Москва ніколи нікого не кривдила, Москва завжди усіх захищає! Така правда.

— Правда, — повторила за ним Юстина, змахнула рукою сльозу, а потім витерла її кінчиком хустини.

— Отож, не побивайтеся, не треба, — казав він. Пронічно глянув на хрестик на ниточці-шворочці: — Бог, Христос, Будда, Магомет — лайно лайном. — Підніс руку з планшеткою до козирка, прощаючись. — А вам і мене жаль? — І стояв, певний себе, готовий йти, цокнувши закаблуками.

— Аякже! — перепинила його Юстина.

— Дозвольте запитати: чому? — рука забарилася віддавати честь. Виструнений, міцно скроєний, гарний і сильний, зворушував своєю посмішкою. Був, як її Олександр. І вона сказала, як казала колись Олександрові, синові, якого чекала і не могла дочекатись:

— Ех, ви он який, у вас і гадки нема, що до смертоп'яки — три смердоп'яки.

Бабине прислів'я його не розвередило, не збурило — по-тишило.

— Он як? А чому три?

— Бо так... Зіпнеться людина на ноги: я все можу, я цар! — раз ступ — простягає руки, хоче ж далі — і вдруге ступ, а за третім разом — дух із неї геть: і нічого не обняла, і ні до чого не доступила. Як її не жаліти, дурної? — проказала Юстина і, наче забула, що проказувала: — А наша квіточка десь побивається, не ходити їй до броду по воду, сохне її хміль.

Басов засміявся, прицокнув каблуками, рука торкнулася козирка.

— У вас сміх, як плач, і плач, як сміх, — сказав.

На подвір'ї до нього підступив Дмитро — кружляв навколо липи. І досі почував себе героєм: разом з батьком підняв людей проти бандитів-самосудників коло церкви, не беручи на карб смерть Байдака, переконаний, що, коли б він не кричав: «Горимо!» — однією смертю не відбувся б.

— Перепрошую, знаєте, десятикласниця Оксана Турій вступила до комсомолу. Як член учкому...

— Знаю, — сказав лейтенант, не зупиняючись.

Одна група бійців десь прочісувала ліс, друга — очікувала із собакою-вовкодавом, спочиваючи на узліссі під соснами.

Басов оглянувся.

— Член учкому, ти ходи-виходи знаєш... — але не доказав, передумав, махнув рукою і пішов широким кроком, вимахуючи планшеткою.

Дмитро провів поглядом у ліс другу групу й рушив сповістити про це тітці Ользі.

Бабуня, вийнявши з-під прип'їчка у надщербленій макітрі вапно, заходилася білити, замащувати стіни.

— Хоч ти не мозоль очей, — дорікнула. — І чого ти тут крутишся? — проганяла його. — Катни і принеси води.

— Я сама, мамо, — Ольга-мала взяла з лави відро. — Стільки було люду, всю воду випили.

— Випили... — сказала те саме Юстина.

— Ви ж переночуєте зі мною, мамо?

— Як же тебе покинути? — відказала Юстина і зверталася до щітки, на якій засохло вапно: — Нехай простить мені свята неділенька, що буду тобою білити, — розуміючи, що в цій хаті їй прийдеться коротати не одну ніч.

І вона вийшла на голу греблю. Стояла коло вербового пенька, широкого, як млинове коло, високого в коліно: зрізували — полегшували і прискорювали собі роботу. Сірий потрісканий пеньок не пустив пагонів, хоч і непримхлива, хоч і всюдисуща верба, а внала, і її беручке коріння не схотіло рости.

Звідси було видно, як за муравистим байракуватим вигопом, за селом у блакитних полях будується синій вечір, як і вигін, і поля, і село самі поступово стають вечором, тихим і теплим. Вечоріла долина і синіла трава — сіпа. За плечима ставав вечором ліс, густо і темно хмарувало купами несхитне верхів'я.

І вона стояла, знала, чого вийшла.

Ще білили хати. Були видні над вулицею, у провулках, на закапелках, наче стали розгороджені, звільнившись від непотрібного, зайвого: клунь із буслиними гніздами, комор на високих підмурівках, затінистих вайлуватих хлівів. І натомість ледве продиралася своїм гостроверхим дахом із червоної черепиці попівська хата, яка раніше показувала жовтий ганок на все село. Тепер і від церкви, і від городів, зусібіч її обступили ряди будівель. Село едналися в одну жменю, яка зараз, уже тепер набиралася такої сили, міцної сили, що її ніщо не могло подужати. Колгосп.

Звідти, із центру Гнівані, в теплий тихий вечір чулося вицокування сокир, дзиччання пил, побрязкування відер, іржання коней, помукування худоби, овече бекання. Там здіймалися й дзвінко розлягалися людські голоси: «Давай сіно — бугая не вдержу!..» Не припинялася праця, день доточувався вечором, ніччю. Ще темніли своїми вікнами ошадні до гасу хати, поменшуючись у сутінках, а там вохитувалось світло ліхтарень. Неспокійні, блимливі, гарячі вогники висіли на стропилах некритого даху, який за всяку ціну старалися звести, бо ранок загадає інше, терміновіше. Такі ж вогники сновигали по землі, боронячись від утоми, від сну. Колгосп не хотів спати увечері, долаючи стару сільську традицію облягатися із заходом сонця. Сонце більше не віщувало про кінець минулого дня.

Пролунав дзвін підвішеної обіч дашка-брами рейки. Трикратні на вечір, зранку то й довші, уривчасті тремкі звуку потрясали повітря, калатливо попливли селом, долиною.

Залягав вечір.

Він був, як чубатий парубок. І як дівчина, що розпустила коси.

Вужчала далечінь, ближчали, сходячись, сині обрії.

Стоячи, мблодиця чула: все голосніше й голосніше те-че серединою ставища Горинь. Їй здавалося, що річка начеб потужнішає з вечором, що вона стає нестримнішою, може, тому, що її не спиває сонце? Звучила очі: ні, річка з вечором просто голоснішає.

З дороги застукали колеса. Вони стукотіли, мовби раптово виїхавши з безперервного шуму річкових хвиль, з їхнього пливу-руху, мовби сама Горинь виплеснула коней і бричку.

Вона перестала чути, як тече річка. Тільки колеса. Бричка їхала на неї — коні й колеса.

У її молодість? У її дівування?

А чи вони були?

Молодість і дівування, побравшись за руки, ходили греблею під вербами, несучи пісню. Викликали: подай та подай перевозу!.. Гойдалися в лісі на гойдалці, стрибали через вогнище, плели вінки, пускаючи на воду. І пішли, зацвіли, як у пісні, червоним і синім цвітом, гублячи його. Праця! Кожна пучка — мозоль.

А бричка їде, де греблею, де під нею, а таки сюди, до неї. Повела бровою — пустила стрілу навпроти.

Позавчора хлинула злива. Обсіялися, обсадилися, обробилися, а вона й хлинула. З громом, з блискавицею. Гроза. Обмила людську працю, напоїла її. Якби не остання, бо земля швидко висохла. Спрагла.

Бричка їхала довго. Вона чекала.

Він спинив коней — тпру! — порівнявшись з нею.

Торкнувся рукою до козирка — кашкета з округлим піднесеним дашком, перекинув віжки до руки з батоном із кутасиком і подав їй руку, допомагаючи зійти до себе на передок. Коли сіла, показав їй на колеса, до яких націплялося болота і які пахли тванюкою, пояснивши таким чином, що їхати шляхом під вигоном не варто. Потягнув віжками, і бричка покотилася греблею до лісу.

По один бік греблі пахло сіно, а по другий — масна земля на ставищі. Вона спостерігала, як він то перехилився до неї, втішаючись свіжим гострим духом трави, то хилився до ставища, вдихаючи буяння піднятих з намулу, із здичавіння городів.

У вечоровій тиші сіна й городина наповнювали душу щемом! І начеб не стало чути ні глухого погупування копит, бо коні ступали, як їм хотілося, ні сповільненого по-

стукування коліс, а стало чути, як лізе трава, як сходять буряки: «чирк-чирк!» — як вони ростуть і пахнуть, як сновнюють світ зеленими голосами свого непереборного життя.

Він розстібнув глухого френчика і підставив груди прохолоді.

Вона сиділа в самому платті. Воно трохи бахматилося в плечах, на грудях. Якби з рукавами, то бахматилися б і рукави: наче не на неї шите, — а виїняте ж зі скрині, — давно його не вдягала. Поклала руки на коліна, втримуючи кінчики подолу.

Бричка в'їхала у мілкий брід коло занехаяного млина, який вражав своєю скаредною віджилістю: його покривлений дах погрожував завалитися, бездверні пройми зяли чорним заупустінням, звідки не дихало ніщо живе. Снолохані кажани розліталися, лопочучи, ніби костяними, крильми. Зачепившись за камінець, скреготнуло колесо. Бричка переїжджала брід, і молодиця нахилилася своїм плечем до чоловічого. Його плече було дуже. Він сидів прямо. Їй передалася ця його дужість, на якийсь час притягла її до себе, і поки бричка виїжджала з броду, жіноче плече не відхилилося від чоловічого. А він, відчувши, що вона шукає захистку, опори, барився підганяти кошей і, незворушний, сильний, ніби перевозив її на своєму дужому плечі.

Вибралися з броду, вона відхилилася від нього.

Коні звернули на вузеньку неїжджену доріжку — на пагорб. Ліворуч темнів ліс. Їхали під його шумом, який накривав їх. Здіймалися помалу, коні нахребтілися, горбатіючи, молодицю й чоловіка відкидало назад, і їм доводилося час від часу подаватися наперед: вони ніби кланялися, щоб сидіти вирівнявшись.

Спроквола сходить місяць. Що вище тяглися вгору, то ставало видніше. Місяць, здавалося, був близько, до нього пачеб можна було дотягнутися руками а чи торкнутися головою. Червоний, вогнистий. Розпрозорювався синій вечір. І вудила в кінських зубах, і кожна бляшечка на кінській збруї засяяли, як оздоба.

За канавою, якою обведений ліс, за кущами ліщини й грабини росли сосни. На їхніх високих струнких стовбурах — на корі — мерехтливо заіскрилися світлячки — палахкотіли крапельки свіжої живиці. Її густий і тягучий, паче клей, запах лився в груди. Пахло невидною папороттю, що цвіте лише в народних переказах і тому

з сивої давнини й дотепер її цвіт є свідчення людської долі й щастя.

Бричка поминула ліс, той Ялинець, що гомонів і шумів жінці із самого дитинства. Коні відфоркалися, ступили на рівне. Заблakitніли поля. Біліла серед ланів озимина під місяцем і під зорями.

Оддалік залишалася Гнівань. Десь там під селом, на сіножатях, по мочарах не втихало, пізно розпочавшись, жаб'яче кумкання, а тут залягла велика, висвічена, мовби повита легкою тугою і радісним смутком, тиша. Польові птахи і польові звірята — все примовкло.

Колеса не гуркотіли, копита не гупали: дорога м'яка і не курилася. Зеленіли жита і пшениці. З неба текли й текли молочні зоряні ріки. Висів розпечений і зимнуватий місяць. Тиша світилася, спалахуючи міріадами намистинок: випали роси. Земля чарувала спокоєм.

Чоловік узяв молодицю за руку, потис і ніби промовив своїм потиском: у час, коли падають зорі й боги, будь зі мною, не полишай мене.

Вона не прийняла своєї руки, відчуваючи, що він зігриває її своїм теплом. Стало тепло її оголеним колінам, і, щоб те тепло не минуло, боялася ворухнутися, сиділа задумана. Хустина на її голові цвіла над полями.

Траплялась, трояндно зоріючи, якась шипшина, біліли куці глodu. Знялася, одиноко височіючи, тополя. Білокора і темноверха. Молодиця дивилася на неї, а ймовірно, на саму себе.

Бричка помишула тополю край дороги, жінка оглянулася: поля й білокоре темноверхе дерево. Вона оглядалася ще не раз, аж поки не виїхали на середохрестя — польова дорога перетинала обсажену осоками бруківку. Звернули на цю бруківку, але відразу збочили з неї, поїхали побічним. Осокори росли густо. Крони сходилися докупи, заступали небо.

Він усе ще тримав її руку. Спробував потиснути відчутніше, міцніше, але, коли потис, молодиця легенько звільнила свою: крім тепла, вона, мабуть, відчула й щось інше.

Дорога лежала під осоками. Шелестіли сторожкі дерева, видзвонюючи крихким листям. Холодком — від каменю — потягувало від бруківки.

Він кілька разів зважувався взяти її руку в свою, кілька разів повертався до неї обличчям, але так і не зважився, і зрештою шарпнув віжками.

Бричка заторохкотіла. Дорога під темними осоками

як обірвалася. Зпову вияснилося. Місячно і зоряно. А вдалині, на поліззі, рясно розсипалися вогники містечка: кожний чиясь щастя. Чи нещастя...

Коні тупотіли, колеса підсакаували, і було видно, як вогники містечка то там, то там сліпнуть, гаснуть і знову не засвічуються: западала пізня пора.

Відбілів на косогорі містечковий цвинтар. Задудонів міст через Горинь. Зблиснула вода — вимісячена, визорена річка текла на схід.

Бричку затрясло вулицями серед підчищених і ще не торкнених руїн і руйновань.

Чоловік спробував завернути до гранчастої білокам'яної будівлі, де над дверима світилася електролампочка, але молодиця поквацляво потягла віжками, і коні, мотнувши головами, повезли прямо, далі, поминаючи телеграфного стовпа, на якому під тарілчаним абажуром жевріло світло.

Спирилися коло чайної. Поставили коней під телеграфним стовпом з таким же тарілчаним абажуром.

Він зіскочив із сидіння, перекинувши погу через полудрабок. Простягнув руку, подаючи їй, але вона відмахнулася, зійшла з брички сама, втримуючись за низьку ручицю.

Чайна була відчинена, стукати не довелося. За прилавком, у буфеті, не світилося. Віконце роздачі було зачинене. Клавдія, без фартушка, без накрохмаленої коронки, витерла заповзаним рушником-ганчіркою столика. Вона бокувато глянула на чоловіка, довше затрималася своїм пронизливо-зневажливим поглядом на жінці й кинула на столик рушника-ганчірку.

Чоловік провів молодицю до зметеного столика, а сам пішов до буфетної стойки. Клавдія вийняла з вітрини дві тарілочки. Він приніс їх — холодну курячу ніжку й три шматочки язика. Клавдія принесла хліб, виделки і дві склянки яблучного соку.

Вони вечеряли під позиркування буфетниці, яка, прибираючи столика, кілька разів допитувалася, чи не принести бува ще чогось?

Потім поїхали до нього додому. Він сказав, що треба відвести коней, що десь там, певно, коло стайні крутиться їздовий, але вона сказала, що не треба. Поставили коней і пішли до хати. Він жалів, що коням нема що кинути на зуб, що можна ж було нарвати якщо не сіна, то молодого жита. Клацнув умикач, засвітилося, але молодиця сказала, що світла не треба.

Вони стояли в темній кімнаті, довго взвичаюючись до сутіноків.

Потім він скинув свого круглого кашкета, поклав його край столу, відхитнувся й наблизився до неї. Їй заболіли ноги стояти, і вона, мала, беззахисна, поклала йому на груди свою голову. Він обняв її за плечі, хотів, щоб вона прихилилася йому до грудей. Під пальцями відчував трепет її тіла, так, мовби їй по спині пробігли мурашки. Його пальці самі набиралися того трепету-мурашок і ставали лагідними, власквленими.

Він поцілував її у голову, в хустину. Молодиці мовби стало соромно, що він поцілував її хустину. Не вихоплюючись з його обіймів, стоячи в його руках, зірвала хустину й, коли знову схилилася йому на груди, він поцілував її в коси. Потім вона відхилилася, і він поцілував її в лоб, у очі. Не боронилася. Начеб ще поменшала. Коли він відцілував їй очі, знов уткнулася йому лицем у груди і дихала у груди. І він мовби ріс од того її дихання, стаючи більшим, вищим і кремезнішим.

Їх еднали темні сутінки.

У низькі вікна, над якими навис козирчастий дах, не просвічував ні місяць, ні зоря.

Вона так надихала йому в груди, так його посильнила, що він узяв її на руки.

Пахли жіночі коси.

Споєна сутінками, вистояна кімнатна тиша, розчахнута чоловічим поривом і жіночою безборонністю, зійшлася над ними, укриваючи їх і їхнє бажання.

Коли, обнявши, він поцілував її в губи, губи розтулилися. Він пив їх. Йому хотілося ще, як криниці, як джерела. Вона обняла його за шию. У самій полотняній сорочці, вузькій і короткій, начеб приросла до нього, відчуваючи, який він усесильний, як та його сила поборює її. І взяла його за руки. Сама цілувала його в губи, в очі, як раніше він цілував її, а рук його не пускала. Горіла в огні і, не тямлячи себе, спивала його поцілунками, гамувала, залишаючись недоторканою і недосяжною.

Очистилася своїм вогнем.

Вийшли з хати й поїхали. Коні поривалися гнати чвалом, і чоловік їх присаджував.

Торохкотіла бричка.

Над молоденьким тополиним гайком серед містечка, на колишній базарній площі, стояв вигаслий місяць, блідли, вигасаючи, зірки. Тонкі, як стріли, рівними рядами росли топольки.

Іхали ковбанистою розбитою дорогою під вигоном. Сиділи на передку мовчазні, безсонні.

Він зупинив коней на греблі. Подав їй руку, відчуваючи, яка її рука чомусь холодна. Вона барилася зіскакувати з брички. Стоячи, подивилася на нього. Очі її дивилися на нього згори, були повні смутку й болю. Може, хотіли, щоб не пускав її?

Зіскочила з брички на голу греблю й сказала:

— Я жила зі Смоляком.

Світало. І сивіли роси.

XXIII

Мирон вийшов за свій гнидявий садок і злостиво вдивлявся через горби на шлях: нічого не видно, нікого не чути. Може, притарабанять, привезуть із села? Обертався, наслухав і думав: глухо, як у танку. Він устав ізпозаранку, хапливо брився при каганці, порізався, позаклеював порізи під посом, на щодні газетою і па — маєш, чекай, поки прийде питка до клубка, дармуй, як учора, як позавчора...

Край садка, над узвозом, ріс ясен. Він уткнув його, викопавши на батьківщині, коли вибрався на поле. Минали роки, ясен ріс повільно — мороз, вітри. І зараз, зазеленівши, деревце донаставляло обморожене, сухе гілля, як своє каліцтво. Він стояв під ним і набирався лютості.

Чорніла рілля під гречку. Покраїв польову тясму, зрівняв межі, оборав свою й Шпаргелину садиби, вирівняв масив — поле, хоч яйце коти. Вони з Ганкою мали усе це засіяти. Відчеплено плуги, причеплено сівалку. Він насипав у скриню зерна, а довелося вибирати. Бо як воно сталося? Не привезли пального. День, другий... Земля кричить. Годину не можна гаяти, а тут і третій день минув. А там злива. Залила Шпаргелине згарище серед весняного цвіту. В ріллю не ступиш ногою — мокро. А пального нема й нема. Колгосп обсіявся кіньми. Розтягли сівбу, запізнились. Гречка у мішках намокла, розбубнявіла. Кинули в землю — плакати хотілося. І він плакав, накриваючи соломкою мішки з гречкою.

«Господарі...» — прохрипів Мирон коло ясена.

Коні щочочі пасуться на облогах Довгої гори. Йому б орати ці облоги. Трактор занімів. Колеса вкрились іржею, а про плуги й казати нічого. Трактора не закотити під причепу і плуги не сховаєш. Гасав із поля в МТС, із МТС на поле: Воно обіцяв, запевняв, ручався, що не треба

хвилюватися, пальне наливають, доставляють, а його везуть і досі. «Не переймайся, йди і одержуй аванс!» — цвіркнув Воно. Мирон одержав аванс, притронував додому і що ж — сиди і жди з моря погоди.

Він був сердитий і гострий, як ніж, на Воно: горе, а не людина, десь-то такому земля зовсім не пахне, а якщо й пахне, то хіба що могилою, десь-то таке не чує її маминих голосів, а якщо й чує, то ніби земля йому мачуха, а він — пасинок.

— Мироне!

Його гукала Ганка. Але інші голоси обступали Мирона. Він розгрібав руками ріллю, яка гречка не була, минув тиждень — і кільчитья. І ці маленькі прорістки, що пробивалися з чорних гранчастеньких зерняток, вистрілюючись, дзвеніли голосними голосами життя, і душа його дзвінкішим голосом озивалася до них. Він хутчій загорнув зернятка у землю, заскороджував її своїми пальцями. Узняв грудочку землі, а вона — сира, волога і від недавньої зливи, і від нічної роси — так і розсипалася. Мирон почув голос грудочки, понюхав її зі своєї долоні. То був дух сили, який живе у глибині землі, й Мирон озивався до малої грудочки молитовною думкою, зігрітою серцем: «Дай, дай свої сили й мені!» — не вимовляючи жодного слова, бо ніякі великі слова не спроможні виявити зв'язку людини із землею. Святе слово недоступне.

Стояв на краю поля, під калікою-ясенком, — і Довга гора, і близькі й далекі горби мріли навколо нього. Ще не сходило сонце. Рожевів схід, забарюючись запалати, погрожуючи жарким спекотливим днем: ніжно рожевіли облоги Довгої гори, де паслися табунами, рожевіючи, колгоспні коні. Ніч відступила, а день щойно настав — була та погожа тиха пора, коли земля пробуджується.

Він любив поле — тут видно, як сонце сходить і як заходить.

Співав, звившись, жайворонок. Один співав у нього над головою, почав ще один з лівого плеча, іще — з правого. Кругом.

— Та Мироне!

А йому здавалось, що то не Ганка, а жайворонки кудись кличуть його її голосом.

Зняв очі, уважно, пильно дивився до шляху, чатливо наслухав підводу із села — ні звуку, ні хвилі.

Зіскочив і виплигнув з узвозу, поритого водами, що аж несло глину, обійшов свого ХТЗ, знову причеплені плуги

й до осені відчеплену сівалку, покрутив головою: «Господар-рі-і!..»

Опісля зливи — плуги в облоги! Неприємна злість, оскраженіла лють вибухнули в ньому із новою силою. Він злостився і лютував на увесь світ і на себе самого. Зійшов у долину. Злива тут наробила таке, що й глянути страшно, — роваки, замулище. Це ж коли та злива прошуміла, калюжі й баюри повисіхали, а він і не зійшов і не поцікавився! Як же, чому так сталося, що його не взяло за живе, не обходило?

Він згадував: завжди — і навесні, і після дощів — загачував своє поле, копав канаву. Скільки сил, скільки мук покладено в цю долину?! І він, і Ганка, і мати, і діти то вкляся, допомагаючи, як чорти в болоті.

Узвіз поглибшав. Води з нього ревуть, вернуть. Мирон дивився на долину. Тяглися зяючі глибокі роваки — дістало до цільцю, виносило цілець. Усе засохло — жовтіла тверда глинка, сірів твердіший, ніж камінь, цілець.

Як же так і чому так?

Коли сердився, коли лютував, у нього під носом роздмухувалися сивенькі волосинки. Бриючись, обтинав їх ножицями, щоб не видніли. Нині забувся обстригти, і сивенькі віхтички тремтіли. Грізно насупилися густі, куцисті брови. І на скронях, які взялися першою сивиною, теж ворушилося волосся, виказуючи Миронів неспокій.

Він на готовому, одержав аванс, але коли б батько устав, коли б глянув на роваки, на глину, на цілець? Та він утік би на цвинтар!

Його думкам стало тісно.

— Мироне! — гукала Ганка.

Він плюнув у роваку — відчув, що з ним діється щось неймовірне, самому йому невідоме.

Це називається ерозією ґрунту — вченим словом. Ступав на Ганчин клич, але не переступив отого слова — ерозія, — ніс його в своїх думках, відчуваючи кожною ступнею, ногами, усім своїм тілом, як рветься, як розривається назавжди його вічний зв'язок із землею. І не міг цього ніяк ні зрозуміти, ні усвідомити. Дерся на гору, йшов, як у невагомості. Щось із ним сталося — в тяжкіх людини до землі. У його з нею стосунки, які едали їх нерозривними нитками муки, любові й надії. Щось пекло.

І все колупало в голові — це називається ерозією... Добрів до садка й подумав: перша весна, якої не підсадив ще рядок вишень.

— Де тебе носит, що не докличешся?

Ганка уткнула йому в руки косу.

— Підкоси у вишнях. Сядеш на свого Хтотамзнає — про все забуваєш.

Потер долоню об долоню, втер у долоні грудочку землі й узявся за косу. Потяг косою — по своїх думках. У вишняку з косою не розженешся — повно молодих пагонів, старі пеньочки, причаєне в траві коріння. Він не косив, шурхав косою, остереігаючись, щоб її не увірвати. Як і свої думки. Вони поставали незвичними словами: земля називалася масивом, зерно — посівматеріалом, трактор і коні — тяглом, плуг й усе інше — реманентом, люди — робочою силою...

Сонце барилося. Стояло собі десь за рожевою пеленою, як за легкою роззолотілою завісою, і його не можна було ні викликати, ні підігнати. Підвладне самому собі, вільне. Від рожевого неба на білих вишневих пелюстках бриніли роси. Роси густо висіли па траві, схиляючи її. В кожній краплині відбивалася вічність — небо і земля.

Мирон зачіплювався кашкетом за віття. Роси падали йому на голову, сипалися на карк. Він нітився, усміхався. Його усмішка на губах бриніла росами.

Земля вмивалася, очікуючи сонця. Усе навколо було таке чисте й радісне, що й собі хотілося перед сходом сонця одягнутися в білу сорочку.

Микола Гордійович казав: «Селянство пережило свою доісторію — похмуру печерну осінь і осінь феодалізму, морозну зиму кріпаччини і люту зиму капіталізму, і ось тепер його справжня історія ← весна!..» Братові великі слова стояли Миронові у вухах.

Він косив траву й чекав сонця.

Ганка йшла набрати з покоса.

Юстина ночує в Ольги-малой. Дмитро впросився перед екзаменами до дядька Миколи на квартиру.

Роси посипалися Миронові за комір, обпекли шию. Він знизав плечима, никло оглядаючись. Ганка, вже нароблена до любові, нагиналася над покосом, і схід неба, зрожевивши покіс, зарум'янив їй лице. Чорно чорніли брови й сонячилися очі.

— Га-га-га!..

Різке, тривожне іржання, радісне й звабливе, висіло над землею. Ключно й розкотисто докотилося у вишняк, збивало ніжний білий цвіт і котилося полями.

Ганка підхопила оберемочок мокрої трави у запаску.

Іржання розляглося ще кличніше, ще розкотистіше. Жінка кинула скошену траву й вигулькнула з вишняка.

З кіньми як щось поробилося. Табун збився до купи. Трирічна, вороної масті лошиця обходила табун. Вона пружно піднімала ноги, не йшла, грала на струнах: її тонкі ноги, здавалося, не торкаються землі. Вилискувала шерсть. Лошиця ставно задерла морду, показувала свої зуби. Заіржала — засміялася і вигравала ногами. Вуха наставлені сторожко, а буйна грива, про яку кажуть, що по ночах її заплітають чорти, звихрилася і заплетені чортами безліч кісок повкували. Задерши голову, лошиця нюхала повітря. Що вона відчувала? Соки травневого ранку, який народжувався, чисту верховинну блакить? Гризнула лошака з опущеною головою. Лошак не збунтувався. Ледве підняв важку голову, сумно подивився на лошицю, а вона презирливо відвернулася від нього, не визнаючи його, і, погордлива, почала кружляти. З табуна виступила сіра у яблуках кобилиця, рушила за нею, враз задерши свого хвоста. За тією сірою в яблуках кобилицею з табуна вихоплювалися інші — карі, гніді, гливі. Трирічна лошиця мовби викликала їх. І вони пішли, закружляли навколо лошаків, начеб творячи перед сходом сонця якийсь свій кінський танець. Останньою виступала стара Машка. Ганка побачила її й не впізнала. Машка теж задерла морду, нюхала повітря, роздмухувала піздрями і розпускала хвоста.

Це були все робочі, тяглові коні, з розбитими копитами, з намуляними шлеями грудьми й з пооблуплюваними посторонками боками. Але зараз їх годі було впізнати: щось мовби відродило їх, усі — гарні й баскі.

Знову клично заіржала молода лошиця. Заіржали кобилиці й кобили. З'єднавшись до купи, їхнє іржання вибухнуло могутнім посвистом.

— І-га-га!

В іржанні кипів і клетотав шалений бунт крові — жага відродження.

— Мироне! — покликала Ганка.

Він стояв за нею, а вона його не бачила, не почула, коли підійшов.

Кобили шкірили зуби, били копитами землю, кружляли навколо лошаків, не випускаючи їх із свого кола. Заливалися іржанням, у якому поставало все — виклик і сподох, радість і горе, щастя і біда. Схитувалися граби, підіймались гриви озимини. З долин, із лісу котилася луна —

ділий світ озивався до коней, відгукувався, скинувши свою глухоту.

Земля дзвонила росами.

Трирічна лошиця рвійно обернулася до лошаків задком, стала і вдарила першого-ліпшого лошака задніми копитами.

Кобили й кобилиці робили те ж самє.

Зійшло сонце, залило поля, підіймалося й висвітлювало цю картину оскаженілого шалу, лютого своїм однобоєм: кобилиці й кобили били лошаків ногами, гризли зубами за гриви, мотали мордами, нюхали повітря, поривалися із пизини до неба. Летіла угору земля, летіла трава, злітало із-під копит любка-зілля, білий цвіт, яким дівчата колись причаровували парубків.

Вороної масті лошиця випала з табуна. Вилискувала, воронуючи шерстю. Шкіра брижилася і рипіла. Лошиця стала дибки, заіржала і кинулася наосліп з облогу. За нею, пойняті її прикладом, кинулися карі, гніді, гливі. Лошиця вела їх до Ганки, до Мирона. Але не довела, зачула дух людського, крутнула.

— Переймаймо їх, Мироне! — крикнула Ганка.

— Навіщо? — запитав МIRON.

Кобилиці і кобили гнали, спадаючи з Довгої гори за лошицею вороної масті, у поля. Якийсь лошак метнувся за ними, але упав, клякнувши на передні ноги. Так і застиг у цьому пориві безсилля. А вони вимчали до цвинтаря. Поминули цвинтар, де скраєчку чорніли незарослі могили, де чорніла горбочком і Сашкова, й мчали кудись далі. Стригли вухами, повитягували шиї, іржали в безвість.

— Бачив? — запитала Ганка.

Він мовчав, і вона оглянулася.

В сонці ще виднішими були клаптики газети, якими обклеїв своє обличчя.

Вона наблизилася до нього.

— Як ти порізався, — сказала й обережно торкнулася пальцями його обличчя. — Переймаєшся, що не орен? А про мене, якби і до зими не орав, буде куди корову вигнати.

Він мовчав. Її біла хустина біліла йому вишневим цвітом.

Ганка провела пальцями по його обличчю, по бороді, приклала свою руку до його грудей.

— Болять? — спитала й казала, опустивши голову: — Я теж уся зболена. Подумай: випхалися ми на ту Довгу гору. Я сама згорбатіла, як та гора. Як я хотіла тебе люби-

ти! Але як я могла? То поляки, то німці. Нелюди... А як ти пішов на фронт, я орала, косила, молотила. Скільки зерна вивезла на станцію! І коли ми із Сашком відвозили во-за, віддавали Машку, знаєш, за чим найбільше жалкувала? За возом і за Машкою. Я ж не тільки возила на возі хліб. Я і спала на возі. Він був моєю коліскою. А Машку я пасла при місяці. Думала: відвела Машку — відвела сво-го місяця. А коли ти сказав: «Навіщо нам переймати збун-тованих за жеребцями кобил», я вже так не думаю. Му-жик до всього звикне. Правда? — підвела голову й поди-вилася йому в очі.

Він хотів сказати, що коні не звикнуть, а люди звикають до всього, їх ніщо не може зламати, поки не зламаються самі. Сказав:

— Які чисті роси!

Постояли. Ганка понесла з покосу траву, а він узявся за косу й кинув — торохкотіла від шляху підвода, везли пальне.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

Мирон пересів з мотоцикла на трактор, вирулив за територію бригади, квапливо котив центральною трасою в долину, нарочито пригальмовуючи перед автостанцією, забитою людом, що кишів їй обіч траси, — світ на колесах. Прискіпливо прополював чорними очима, чи нема своїх, чи Ганка встигла? Хтось із нетяму заголосував йому, відразу ж призро опустивши руку: тракторець, замазюканий причеп — місцева машина. Миронові очі з-під козирка зосереджено вбирали неспокій, шарпотню, шарварок — тракторист начеб хотів захистити своїм пригну́тим, поламаним, у мазуті козирком той на колесах світ. Він навіть не осміхнувся голосувальнику жартівливим, звершеним на самого себе усміхом, мовляв, що з мене візьмеш? Зраділий, що своїх не побачив, що Ганка, напевно, встигла, — проїхав живим коридором, відпустив гальма, спустився до заложецького перехрестя, на якому повно людей, і, звернувши на Гнівань, зупинився на обочині, не глушачи мотора. Ганки ще не було. Ніхто, ні єдина душа не очікувала на Гнівань — у село. Навпаки, йшли і йшли звідти, тягнучись купка за купкою, молоді, запальні, чисті, гарно одягнені, наче не на роботу, а на свято. Збиралися на протилежному боці перехрестя, очікуючи підвозу, хто в «Сільгосптехніку», хто в лікарню, хто на галантерейну фабрику... Так щоранку.

Він не відчинив дверці, виглядав Ганку через задне у червоній будці віконце. Тернув його долонею, але даремно — віконце запилюжене курявою, яка взялася у грудочки, знадво-

ру. Тільки й того, що замазурив руку, але хіба й так вона в нього чиста? Тракторист умивається не водою, а бензином.

Йому було видно безліч людей — середохрестя на короткий час збирало, з'єднувало їх у терпінні й надії, і вони, однаково переминаючись з ноги на ногу, однаково всміхаючись, підохочували, чекаючи одне одного, якимось слівцем. Машина — всі зривалися з ніг, покидали тих, з ким стояли, відпихаючись, випереджаючи, чіплялися за борти з криком і сміхом, як на базарі. Заведено поблимував семафор.

Ганки все не було.

Сива досвіткова імла спадала, розсіюючись. Наставав прозорій, з холодком, звабливо блакитніючи, ранок. Кабіна нагрілася, брудні вікна зазолотили. Мирон чекав під монотонне погуркування мотора, спостерігаючи за перехрестком, де люди все ж були непідвладні його німій силі, як і там, перед автостанцією, так і тут, обіч нього, а тільки вірні своїм дорогам.

Він чекав, присаджуючи самого себе: нема гірше, як чекати й наздоганяти. Сердився, що марнується ранок. Йому було шкода його — блакитного, ясного, схожого на початок життя. Завовтузився, смікаючись на рипливому, протертому дерматиновому сидінні. Пружини скрипіли. Він сам був, як пружина; брови навислі, очі звужені, коло стуленого силоміць рота пролягли складки, покусував зубами нижню губу. Сидів. На своєму терпінні, на своїй надії. Набридло частувати Мусійка. Частуй і частуй його, молоде Чалапеня, вином, мовби когось путнього. Хіба та бочка без дна?

— Ту! Ту!.. У-у!

Мчав на повній швидкості, трублячи, «зісок»: про кого подумав, той і проскакував, не забуваючи нагадати про себе, — тут я, тут. Мирон мигцем угледів Мусійка, який нікого не підібрав на перехрестку; рум'янощокий, у червоній майці, просигналив, промелькнув, трублячи, обкидаючи димком і курявою.

Часу збігло ще дуже мало: із станції не вирушив жоден автобус, люди з перехрестку не роз'їхалися на попутних, а його пружинило на сидінні, очі затуманювалися. Не під'їхав до своєї нової хати, не подивився, і то вперше, як із весною викотив із хлівця мотоцикла, вивівши його паче із зими. Квапився, підганяв себе, а було вступи, стась і подивися, як учора, як позавчора. Хоча б одним оком. Йому легшало на весь день, коли щоранку опинявся перед

новою хатою, навіть тоді, коли і не вступав до неї, а сидів, не сходячи з мотоцикла. З нього було годі, що побачив її. Він упивався — тішився своєю будовою. І зараз, виглядаючи Ганку, щоб не сердитися, пригадував, що ним діється, коли наближається до того старого саду, де стоїть нова хата. Він із зашлющеними очима знає кожну камінь, кожен рівчак на дорозі до неї. Завидніє її кмети, її білий дах — серце хоче вискочити. А коли він зупиниться, серце замре, очі зволожують, і він вологими очима спиває свою хату, відчуваючи, як вона входить у нього і як він тремтить із великої радості, що вона є — ось зворипням і в ньому самому. І потім весь робочий день її дах буде його кашкетом, її вікна — його очима, її двері пороги — розчиненим світлом і основою того світу.

Але Мирон не міг нині зайти не лише через брак часу, а й тому, що по сусідству живуть свої, що вони живуть у вже готовій купленій кам'яниці, і тому, що кланяються їм, випрошуючи позичити сотку, щоб запахнути Мусійковою рота, його не пускала гордість. Можливо, це був і сором — від приниження, нищості нехай і перед своїми, перед братом і братовою. Ніяк не випадало йому глянути на свою нову хату: вона недобудована, а грошей нема. Ідучи на бригаду, він захопив Ганку, і вона повинна була позичити у своїх сотку. Він ізсадив її на перехрестку. Тут і чекав.

Мотор сердито дудонів: «Д-дуть, д-дуть...» — мовби теж розгадував, пофиркуючи й вихлопуючи з газом: «Дадуть — не дадуть?» — і Мироном підкидало. Йому було жаль Ганку. Вона з плачем погодилася їхати. Він до крові кусав нижню губу, складки коло рота посмикувалися. Спускаючись до перехрестка, не побачивши на автостанції своїх, ще не мучився оцим: дадуть — не дадуть? Вірив, що позичать, виручать, бо у кого ж позичити, колгосп довгострокову й так розтягнув. Свої, якщо не заплачуть, то бодай скривляться.

Позичать чи ні?

Не було шкода ні ранку, ні свого марудного набридливо-го чекання, ні самого себе. А якщо не позичать, не дадуть, як це витримати Ганці? Й ніщо інше не лізло в голову: як їй тоді витримати? Сам зачинився в будці, а її послав. Хоча б нікого не надісло, коли вона кланятиметься: хай ніхто не бачить, не знає.

Сидів, як сам не свій. Ні, може, не відмовлять: я ж не дорікнув за крадені огірки, я ж не заїкнувся, як нашинковували ковбаси... Що було потім, відгуло. А скільки послали їм посилок? Не на якесь свято, час від часу, — мати

зрихтують, я зіб'ю ящичка, Ганка на плечі й понесла — ні з чим не рахувались.

Він побачив її ще за містком, щойно вона з'явилася із-за повороту від парового млина. Йшла у ясній блакиті рап'ю, але він міг би пізнати її й у пітьмі ночі. Ранок, здавалося, вставав і розходився від Ганчиних очей. Світлішало з кожним її кроком.

Мирон дивився через задне брудне, з крупинками куряви, запотіле кабінне віконце, по якому скочувалися краплі за краплями, і мовби вмивав Ганчине смагляве лице. Краплі скочувалися брудом, розбивалися.

Йому було байдуже, що попереду ступає, ведучи велосипед, Йосип, що за ним іде Ольга, а вже слідом — Ганка. Бачив лише її. Вона перемовлялася з Ольгою. Йосип інколи повертав до них свою голову.

Порядок, подумав собі, і його нога машинально знайшла педаль, хоч віп і не обернувся до керма.

Вони наближались, перейшовши через міст. Корзини звисали на рулі, стояли, прив'язані до рами, на сідлі, на багажнику. І на довгій тичці, що витикалася одним кінцем поперед велосипеда, теж висіли корзини, прикриті марлею. Тичку притримувала Ганка.

Йосип бокував, витягши до руля руки. Ольга втримувала корзини, підпихаючи велосипеда. Ганка йшла рівно. У легкому, без рукавів літньому платті.

Ну, певно, що порядок, знов думав Мирон, дивлячись на її руки: права втримувала тичку, а ліва — вільна й порожня. Де ж ті гроші? Не де, а на грудях. Усі жінки ховають гроші собі на грудях, зав'язуючи їх у хустинку й пришпилюючи. Але чи є в неї шпилька! Він побоювався, щоб вона не згубила позичене.

Його брав нетерпець — хотілося вискочити з кабіни, та спалахнуло зелене світло, і самоскид, який стояв уприутул, повільно став від'їжджати. Йосип звернув перевантаженого велосипеда до автостанції, Ольга вчепилася за кінчик тички, яку підтримувала Ганка. Вони кивнули одна одній, і Ганка побігла до трактора, який стояв за низьким причепом.

Мирон розчинив дверці. Йому здалося, що вона довго не йде, почув, як віталася з кимось на перехрестку — її голос бринів.

Підходила підтюпцем. Обличчя збуджене, не захмарене, як завжди на людях.

А підійшла, пригнула голову, щоб забратися в кабіну.
— Як?

Вихопилася, хряпнула дверцями.

— Ніяк! — відкусила, відвернулась і зблідла.

Він натиснув на газ, і «Беларусь» узяв з розгону.

З Мирона кричало: про посилки ти їм нагадувала? Навіщо ж підпихала велосипедище з тими полуницями?

Їхали від перехрестя, де сходяться і звідки розходяться людські долі, мовчали.

Торохкотів, даючи затоки, порожній причеп.

II

Радіо відіграло гімни, озвучений литаврами й фанфарами жіночий голос піднесено привітався, назвав день, місяць, число, динамік примовк, із нього хукнуло — мікрофон продуту:

— Товариші механізатори, такі товариші, як... Товаришки буряківниці, ланки товаришок... — Наряд.

Ганка — до буряків, Мирон — до торфу. Розминалися нині, як і вчора, коли він зупинився коло школи. Вона не забігла додому: за сапку, яку приховала під шкільними штахетами, — на гору, а він повернув у долину, на греблю.

Миронова рука лежала на вишмуляному, ковзькому кермі. Тракторець слухався, і він міг вести його однією рукою. Не перший день тягся греблею, але; як завжди, тут для нього начеб розвиднювалося. По той бік ліс, по цей — село, а посередині — долина, далі й далі, розсуваючи гори. У великій задумі, стоять гігантські сосни, біліють кручі, зеленіють гривками посадки, які поволі вкорінюються. Над ставом — гора, а на ній рідкі сосненята, як пастушки. Сизі сєнне плесо широкого ставу. У воді відбиваються і небо, і ліс, і гори. Начеб дотягнувшись сюди, начеб перекинувшись у став, відбивається й край села, асфальт, телеграфні стовпи. І він, Мирон, зі своєю «Беларуссю», серед усього цього. Йому навіть видно там, у воді, димок, як він понахкує із труби. Але ніщо й не схитнеться. Ні хвилі. Напливають спогади про найкраще, що забуте, — всі пережиті роки постають ось цим єдиним, який наступив, ранком, і хочеться, щоб він ніколи не минув. Він дихає живим, очищеним після ночі повітрям. Усе видиме таке близьке, що хочеться доторкнутися до нього рукою, тому й одна рука на кермі.

Вирує шлюз. У шаленій крутії кипить, розбивається, злітаючи бризками, вода, клекотить і спадає річкою. Його думки, як вода під шлюзом. Із греблі крутий і прикрій спуск на долину. З'їжджає, цільнуючи і за передніми

колісьми, і за хитким причепом. Все інше знесла вода. Робота.

Трактор перехиляється. Передні колеса виборсуються з паралельної колії. Він вирулює — перед очима розкопана долина, гори торфовища, рівні, як стріла, канали, екскаватор, і раптом бачить: через колію пробігло, майнуло крильми — та й в озерце під греблею. Схитнулася осока, а в колії, під колісьми, які навалюються, котяться, підплигують жовті грудочки, не можуть поперескакувати. Мотор гуде. А осока знову схитнулася. І він побачив її, чорну курочку з червоним гребенем — вишугнула з осоки, забила крильми, метаючись по озерцю. А жовті грудочки все підплигують. Він не пам'ятає, як вивернув трактора з колії, в яку ще мить перед тим сам його спрямовував, як заглушив мотора. Вистрибнув з кабіни, кинувся до жовтих грудочок — позбирати, попересаджувати. Із-під його чобіт — фур, фур... Одне, друге, третє. Курчатка вітала до озерця, мовби нанизані на одну пичточку. А в колії? Нагнувся — жовта грудочка і крапля крові, ще — і крапля крові. Скинув кашкета. Позбирав у кашкет.

Застиг перекошений, із піднятим переднім колесом, трактор. Застиг за ним, схилившись передком у видолінок і горбатіючи задком на греблі, причеп. Мирона обступила з усіх боків така голосна тиша, що він поклав на землю кашкета, затулив долонями вуха й заплющив очі.

Що ж залишилося від того виводка?

Колія пролягала висипом. Там озерце і тут озерце, через висип. Маленькі, зарослі осокою, лататтям, ряскою.

Вона переводила їх з озерця в озерце, думав він, присівши, із заплющеними очима, із затуленими вухами, а я що зробив?

— Давай! Жми!

Чахкав екскаватор. Його кликали.

Мирон підняв кашкета з мертвими курчатками й не знав, що йому з ними робити. Глянув на озерце, з якого курочка вела свій виводок, — тихе, — перевів погляд, у який вела, — теж тихе. Начеб нічого й не було.

Викинути жовті грудочки у воду? А якщо сплинуть?

Він ще раз глянув на озерце — ховав себе в ньому. Як вона майнула в осоку, як виметнулася й, нічого не боячись, біла крильми, як вони підплигували в колії — фур, фур... Узняв кашкета й обережно поніс до трактора.

Знав, що зробив недобре: а якби так мені?

Поклав кашкета на сидіння, прикрив його кінцем кочика, який був йому за килимок. Мотор заревів, начеб

заведений Мироновими думами. Трактор вирівнявся, посу-нув, волочачи за собою причепа. Розділені висипом озерця брижилися від рокоту й торохкотіння. Він покидав прокляте місце, віз у кашкеті: «А якби так мені?» — розуміючи, що тією колією йому повзати й повзати.

Кобилко розкричавсь, розмахував руками. Мирон розвернувся, здав трохи назад. Екскаватор чекав з піднятим ковшем. Пащека розкрилася, торф'яник посипався, колеса причепа всідалися. Ківш стулював і розкривав щелепи, наїдався масної землі й виригував, вивалюючи її з гуркотом,— залізне твориво рук людських.

Коли причеп усівся від вантажу, Кобилко, перекрикуючи посапування притишених моторів, виставився зі своєї, із знятими дверцями кабіни, тицяючи собі пальця до рота, показуючи, що хоче закурити, що тому й гукав, коли Мирон зачепився начеб за корч.

Мирон дивився на нього й не на нього: поріділе село, безінна долина, ще ліс... Дивився чужакувато, ніяково, простоволосій, з опущеними руками.

Кобилко подумав, що він шукає сигарети, виплигнув з екскаватора, підбіг, а той простягнув йому свого кашкета.

Кость Андрійович, який через Катерину пересів з директорського крісла на машинне сидіння, тому прогго Кость, блимнув зі своєї високості, що там, гидливо узяв кашкета за козирок, відбіг до канави, яку прорив і висипав туди почавлених курчаток.

— О! — вигукнув, описуючи кашкетом коло.— О! — ткнув себе кашкетом у груди.— Ріємо, себе закопуємо, а ти? — нарядив Миронові кашкета на лоба, насунувши аж на очі.— Тьху, зовсім забув, що ти некурій, а мені ще рити й рити. Зайди в продмаг.

А Ганка — на полі. Минулося, коли разом з Мироном робили одну і ту ж-роботу, а якщо й не одну, то начеб таки її, бо поряд, перегукувались. Були, як запряжені у шлеї, чули над собою батіг, перли, а жолоб порожній. Снідали, обідали й вечеряли пісняком, але неодмінно за одним столом — за безконечною розмовою про те, що вдалося й росте, а що горить, гине, і сповнювалися надією. Тепер усе переінакшилося, може, ліпше, що це мозолять одне одному очі,— після вчорашніх позичок.

Буряки починалися з Довгої гори, стелилися до шляху, за шлях, обмивали Козацьку могилку. Лише на крутому, на тій кемні, де колись сиділи, й ген до цвинтаря росла мішанка, а то — буряки й буряки. Ошалілий Шнаргела.

обсаджуючи своє, здуру забивав у землю ломики, об які Мирон не раз щербив лемеші. При цій згадці Ганка іронічно посміхнулася — які там ломики! Вже ні сліду від того, що тут колись стояло. Ні дерев, ні польової тясьми, шлях і той розорано — дорога лягла через асфальт.

Гичка чорна, наче обліплена болотом. Буряки женуть: на міндобриві. Ще, здається, недавно міндобриво вважали за ніщо — біліло, руділо купищами край полів. Занехаяне, розкисле, його скидали в рови, щоб не наскочила якась комісія, а тепер за нього б'ються. У целофанових мішках — на вагу золота.

Її ділянка звідси, від села: норма — три гектари, але будуть усі чотири — бракує рук, а потім гарний урожай видався. От і — пишеться одне, намірюється інше — втрушується поступово. Вся Довга гора поза масивом — невдоба, пустир. Певно, що її ділянку не вбереш і в усі чотири з гаком: лан нерівний, тисячі коренів, кожен оброби, обійди і доглянь. Звідси, згори, їй видно: все жінки і жінки, рябіє в очах. Ще рано, а вони вже купами, купками — маленькі на великому зеленому безмежжі.

Ганка підіймає сапку, схиляючись, заходить у міжряддя. Аж страшно — пірнеш і не впливеш. Вороже почеркує об голі ноги крихка, холодна, з росою, гичка. Роса не чиста, рудувата, відгонить гноївкою. Та це вже нічого. Тиждень тому сюди було й не підійти: Мирон кропив сечовиною. Йому що, маску на голову — і потяг цистерну з хімікалями, а ти потім ходи, нюхай. І після цистерн, і після літака, який обсипає курним і чадким хмаровинам.

Зайнявши рядок, поганяла сапкою. Цюк в один бік, шкряб у другий. Не розгинаючись. Буряки розрослися. А з ними — із жирної землі полізла і метлиця, суріпка — бур'яни. Проріджувала буряки, висапувала метлицю-суріпку, набиваючи ними підіткнутий поділ.

Обличчя пашіло.

На листі ні комашинки. Ні одна кузька не повзає й по землі. От якби знайти ще якусь трутку і на бур'яни! Тихо. Тільки сапка — цюк-шкряб. Не співає жайвір. Не обізветься перепелиця, і ти не подражниш її: «Перепелиха переперіпіднадьомкала до перепеленят», — дитячою скоромовкою. В очі, у ніс, до рота лізе, забирається нудотний пах хімікалій, не розчинених росою. А із-під сапки, із розворушеної землі теж тягне відлежаним міндобривом.

Розляглось безмовне зелене безмежжі. І Ганка жене у ньому свій ряд. Не буряки рядочками стеляться листоч-

ками — чубаті годованці. Її безконечний ряд одягають весни, літа, осені, ті осені, що пливають сивими туманами, цідять мжичкою, сковують раннім морозом, трусять снігом, а цих годованців треба вигризати із землі зубами, зогріваючись коло багать, які гаснуть. Ряд одягнений роками її життя.

На плечах розповзається піт. Він зарошує шию, стікає по спині. Капає із брів. І, женучи в безмовному зеленому безмежжі свій ряд під сонцем, яке припікає і від якого ніде сховатися, Ганка шарує, прориває, прополює свої думки.

Цюк-шкряб...

І нащо той Мирон надоумив мене за позичкою до Йосипа? Позичили — два білих, а третій, як сніг. Сором ї досі пече її. Йосип курив, а вона просила. З дорогою б душею, сказав, ви ж нам і посилички підкидали у свій час... Рідні позичити гроші «верней дело», ніж класти на книжку, але ж я пенсіонер, а ви?.. І пакнув прямо їй в очі. Від того диму вони й досі сльозяться. Обернувся — вона ще й винна, що вклонилася, що попросила. І дим Йосипового «Біломору» і його вислів «верней дело», що привіз із собою здалеку, залишивши там улюблені «ведлуг», «альбо», і його мова: «...я ж пенсіонер, а ви?..» — недоказане, а тому ще й уразливіше, болючіше, бо в ньому, в натякові, приховалась їдь поглуму, мовляв, робите, а до чого доробилися, що ні перед вами, ні за вами, чи нероби, чи марнотратники, хто ж ви, га?.. — змусили її відкусити Миронові: «Ніяк!».

Замовкла, як удавилася. Кому про це розкажеш?

У Йосипа пенсії за малим не сотка, а не як у матері, у Юстини. Та вона ні його, ні чийсь гроші не хоче лічити. Нехай і Йосип і вся його родина живуть, як їм живеться. Життя прожити — не поле перейти. І ні Йосипові, ні комусь іншому вона не задрить.

— Попомучились ми, Ганочко, дякувати богові, що вас милував, ви ж таки на батьківщині, а нам випало... І тепер довелось стягуватися до ниточки, купувати хату, де ж ті гроші, серденько? — казала, мовби ворожачи, Ольга. — Поможі нам, серденько, з ягідками, я і тобі насивлю жменьку закріпитися з Мирном, ніби вродили, хоч знову ж таки попомучились коло них, і зараз мучимось.

Допомогла. Повезли Йосип з Ольгою ягідки до Тернополя. І насипала в целофановий мішечок жменька поїхала в обласний центр. Залишила її на велосипеді.

Не ягідки — біду треба їсти.

Шкряб-цюк...

Мирон: хата, хата! Ну, й напозичалися. Та ми її, скільки живемо, стільки й ставимо... Тут! — і не розгиналася. — Там! Ставимо, а голову приткнути ніде. На поле, з поля, як безпритульні. Тепер із села — вже нічого не боюся. І позички, борги. Довгострокова — ось вона! — розігнулася і змахнула кінцем хустини піт з очей, і сказала:

— Росте!

І дивилася на все поле.

Прийде, в бухгалтерії — клац-клац, відрахують. Схилилася, наздоганяючи ряд. Але кому лише не винні? В кого не просили, хто не позичав! Кобилко, Ольжина Оксана, Катерина — і не згадаєш, і не перелічиш. У Мироновій книжці стовпчик за стовпчиком, тому й мене кидає то в жар, то в холод, коли він торкається грудей рукою, коли дістає тū книжечку.

Написали й Дмитрові, щоб допоміг, коли може, а від нього ні листа, ні вісточки. Бог з ними, з тими грішми. Може, їх у нього самого нема. Казала Миронові — не пиши. Написав. Сподівається. А воно обертається, як з учорашньою позичкою. Братів хліб — зачинений, сивів — на високій полиці. А може ж, у Дмитра ні копійки? Женився, розженився — як та копійчка втримається? Вона кругла, вона все із кишені. Син. І серце болить — хоча б побачити його.

Згадала Дмитра — і згадався Сашко. Розігнулася, ставала на пальці, спираючись на сапку, — так дивилася на цвинтар, шукаючи могилку. Не видно. Заросла.

Поховала Сашка — поховала половину свого серця, нехай буде коло нього. Я витримаю з півсерцем, думала. Десь-то та циганка, що я вибігала до неї на шлях, казала правду: «Ти не будеш помирати зі своїми дітьми». І їй згадалося літо в час війни. Мати, свекруха, пасли худобу і спровадили її на шлях, де зупинилися цигани. Узяла буханець хліба. Чорна стара циганка ворожила їй на картах — з долоні. Вертаючись зі шляху, посміювалася з тієї ворожби: сини-недолітки, на війну їх не візьмуть, сини повиростають, війна закінчиться. Якби торочила про Мирона, ще б повірила їй. Сини повиростають. При кому ж їй жити, як не при них? Що та стара та чорна знає?

Сашка нема, і Дмитро, як яблуко від яблуні, одірвався. Був Мирон, якого хотіла любити й не могла, і не було синів. Так і старілась.

Міжряддя довело її до обіду й звело з Іванихою, з її дочками — в одній ланці. На ряднині повзав Надьчин хлоп-

чик, якого вона прижила не то від старого Паридухи, не то від свого ж зятя Чалапала, — різно подейкували. Хлопчик бурмосенький, голова, як чорна головешка. Наче ви́йнятий з печі. Він вередував: розпівся на сонці. Втікав із дитсадка, бо там його прозивали байстрючком. Тому й на полі. Посідали на купищі бур'яну. Обідали — молоко й хліб. Молоко поскисало, закалатували пляшками, щоб якось пілось. Порозв'язували хустини, поробивши собі колодок, і, червоні, розіпрілі, сиділи, наче під опалими лопухами.

— Як мій старий згорів, то мені таки лучче, — вела Іваниха, так і не маючи імені. Ганка, дарма, що сусідувала, а не знала, як вона зветься. — Не було за ким жити, то нема за ким тужити, — і заплющила від змори очі.

Ганка дивилася на неї й думала: добре, що я матері не взяла на поле, — Іваниха чіпкіша, та її розварило.

Хлопчик репетував, не даючи перемовитися словом, і суха, зубата Любка, яка з літами не могла вимовити й «Було-було-буль...» — поценькувала зубами, як звіря, підлещувалася до нього. Видно, любила хлопчика.

— Однесіть очману додому, — сказала Іваниха, розплющивши й знову заплющивши очі.

Любка вп'ялася очима в Надьку — просила віднести хлопчика. Надька сиділа розповніла, незалежно, — видно, що не мати, Іваниха, а вона серед них господиня. По-шпаргелинському, як батько, різко повела очима. Любка присіла на чотирьох. Хлопчик обняв її за шию, і Любка повезла його «на коні». А Надька підвелася, широкостегна, дебела. Вилила на землю теплу воду й рушила зі збанком до мішаниниська: Фонька привіз у бочці воду.

Понапивалися свіжої води, поздоровішали.

Чорні очка, чорні очка...

Жіночі голоси з буряків про тернисті очі, про бодай із лободи хату билися об розпечену баню неба. Пісня підпихнула Іваниху, й вона зводилася, відмахуючись од землі руками.

— Де та молодість? Я б ще не так виводила. Мій голос і в Москві було б чути, бо тепера голос дорогий, усе ним можна взяти, — сказала, й до Надьки: — Чого стоїш? Давай проривати буряки. Чи, може, про свого байстрючка задумалася? Не закуліє. Таких ніщо не бере. Любки жаль: няньчить твое, як своє. Ти принесла в пелепі, тобі добре. Каби Любка приговорила якого до себе, але вона піма. Позич, Ганко, Мирона, чи він уже з'їздився?

— А для цього мови й не дуже треба, — відтяла Надька, розмашисто ступаючи буряками.

Пекло сонце, не продихнеш — Ганку заморозило від цього перемовляння. Шпургела не звуглився, вогонь відкинувся від нього: усі слова — його.

Перейшла на свою постать, схилилася над рядом.

— А ти чого низько згинаєш голову, Ганко? Хіба Мирон тебе ще цілує? Якби цілував, не гибіла б на буряках. Не згинайся, не ховайся від сонця — швидко згорбатієш. Он я рада, що одне сонце тільки мене й цілує...

Вона не змовчала:

— Моє сонце в пазусі, схилиюся, бо бережу його. Якби випало в пелену, ви і з пелени видерли б.

Іваниха сміялася хрипким деручким сміхом, і він душив Ганку, як і димок з Йосипової папіроски, наче вони з одного горла.

Не оглянулася.

Сапка цюкала й шкрябала, а вона за нею. Встигала. Ще мала силу, ще їй не висотала земля, не злизало сонце. Але вони були сильніші, ніж вона: все одно передасть себе їм. А їй хотілося ще загін, ще, бо за неї ніхто не зробить. А вже сапка цюкне і припиняється, шкрябне і зашпортується. Вже тяжко за нею угнатися. Пальці покоцюрбилися. Долоні печуть.

Сапка — шкряб, а думки сидять, сапка — цюк, а думки ростуть у голові, як буряки на полі. Але думки не прорвеш, як буряки, щоб і чистенько, і нікому не вишен. Адже в боргах, як у реп'яхах. Набралися, як жаба мулу. Ситі.

Тяжко зустрічатися з тими, кому винні, ще тяжче просити — позичай у сірка очі.

Поклала сапку і лягла на зелене — з бурячиння і бур'янів — рядно набридло! Тілом відчувала землю. Не проклінала її — давно відкляла з невимовної любові. І лежала на землі — душа в душу.

А Мирон возив торф'яник. Кобилко, чи Кость, викинувши курчат, не закинув у канаву його вину. Її приглушило — та-та-та... — те, що настійно звучало: ха-та, ха-та... так, ніби він уклав у мотор свої мислі. Мотор начеб працював на його думках, розсипаючи їх по долині, по селу, по полю... Хата.

Протягнувши високо голою греблею, правував на асфальт. У поля через Довгу гору ніхто не їздив, хіба ходила Ганка і хто днював на буряках. Мирон востаннє з'їхав над яром, коли перевозились у село. Яругу засадили осичиною, вербою. Вузька із заворотами дорога пообвалювалася, запала.

Занедбався й цілий куток: горів у війну, а тепер з нього вибираються люди. Сидить один коваль Сафрон — сини на пекарні, у Заложцях. Хата і кузня. Коло його подвір'я — купа глини й тиньку, напіврозібраний старовинний хлів, слупи в землі цілими дубами: перебралися і відреклися Манька з дочкою, свинарки. Живуть на комплексі в одній половині хати, бо другу докінчують будувати.

На своє подвір'я й не глянув — нема на що дивитися, швидше звідси — стара старовина.

Поминав своє, Байдаків, а на попівському — Чалапалове обійстя. В Чалапалове й пташка не залетить. Загородився, обдошкювався, обмалювався синенькою фарбою. Глухо. Не впізнати, що на попівському колись закладався колгосп. Згодом усі будівлі — рядами хліви, стодоли, комори — перевезли за село, де зараз стоїть водогонка. Тут залишився клуб — попівська недорозвалина.

Коло продмагу він не завертає вбік: звернеш з асфальту і — як у яму. Колись увозиста дорога до церкви стала стежкою. До Дарки, яка там живе, і возом, а не те що трактором, не проїхався. Продмаг відчинений — Ярусська не пішла на обід. Дівчина нічого. Тиха, але негарна, як чортеня. А розмовляє з тобою й ніяковіє, так ніби стоїть під віщом. Не в Катерину, не в Костя. Скільки ж тій Ярусці? Закінчила семилітку, повчилася на курсах і — за прилавок. Катерина в Заложцях у залізній лавці, а дочка тут. Попросив цигарок у набір — дала без зайвого слова. Не признався, що для її батька. Побажав: гарного чоловіка тобі, доню, а вона — дякую, чи на весілля прийдете? Спаленіла, кучері тремтять. Сама злякалася, що запитала. Потім вимовила, довірливо просячи поради: мама — йди та йди, а я?.. І побігла у підсобку, не сказавши, за кого її лаштує Катерина. Його чомусь обняв жаль. Він кинув їй навздогін: «А як батько?» Дівчина не виглянула з підсобки. Він постояв і пішов. Катерина давно не живе разом з Костем. Ярусю Дарка доглянула. Катерина називає її Чортеням, мабуть, недолюблює. А Кобилко, батько?.. Віддав йому цигарки, а про неї й не обмовився.

Мирона муляло: кого та Ярусська — золотаві кучерички — нагадує? Вона, як ті жовті грудочки, що фур-фур!.. Живе курчаточко.

Трактор котив, гриміло — та-та!.. — і він забував про все, везучи торф'яник. Важило зробити якнайбільше ходок. Не збавляв газу. В руках кермо, під ногами — педалі, в очах — дорога. Не лови гав! Ним верховодила бісівська одержимість миті — жити, отак держати кермо, щоб з гро-

мом. І не було нині нічого важливішого понад'отою на причепі торф'яник... «Беларусь», заревівши, звернув на бруківку, тяг причеп на колишнє колгоспне господарство.

Мирон пам'ятав, як возив камінь на цю бруківку. Дороги — півкілометра. Але що було тут? Машини і то брали на буксир.

І коли возив сюди камінь, і раніше, коли переорював межі, ним теж верховодила бісівська одержимість миті. А хіба не вони, не ці миті, поєднавшись, лягли дорогою?

Проїжджав обіч розштахетованої контори, повз мурованого хліва, якого розбирали. Поминав дощатий кривобокий гараж, у якому замерзав, Благенько обгороджений тік, поіржавіла водогонка і за нею в загоні молодняк — це нагадало чимось батьківське дворище, яке занепадало, поки зовсім не занехаялось. Так і тут — усе постаріле, посіріле, осиротіле, а тому переноситься на базу. Колгосп укрупнювався. У ньому зараз п'ять сіл, хоча сільрада — одна. Тут поки що залишався молодняк. До осені. Мине трохи часу, не стане бригади, бо на телятах не спеціалізуються, і залишиться поле. Ось чому і село, і він зрушилися з місця. Жаль, пізно почав. Якби раніше, то не довелося б гнати мотоциклом за п'ять кілометрів до тракторної бригади — нова хата під боком.

Скінчилась півкілометрова бруківка — протяг колгоспним дворищем, яке знебувало, вражаючи беззахисністю, — і вже майже на місці. Мішанку скошують, на скошепому і вивалював торф'яник, стараючись забиратися вище, не страхаючись схилу Довгої гори. Мішанку заберуть, торф'яник розсунуть, і він піде з плугами. До осені ще раз устигне вирости щось на силос.

Торф'яник із шумом висипався з причепа-самоскида, обдаючи Мирона курявою. Стоячи, запылюжений, з пилом на губах, який у куточках рота став болітцем, Мирон думав: а чи нова хата не з'явилася з тих його шалених митей? Збери їх в одно і придивись. Що він без трактора, без колгоспу?

Та-та-та... — гнало його назад, і він не міг дивитися, як розбирають мурованого хліва — б'ють цеглу. Його брав страх, коли з'їжджав із греблі в колію. Чорна курочка з червоним гребенем не показувався з уцілілими курчатками. Якби їй осока, очерет... А були ще ж сіна...

Кобилко від екскаватора махав рукою, підганяв: нагорнуті купища йому заважали.

Залишати трактора коло екскаватора чи ставити дома не дозволялося: механізатори кмітливі на ліве діло. Мирон

вернувся пізно. Світилося. Ганка сиділа край столика — санка коло ноги. На столику лежав розконвертований лист від Дмитра, в якому він писав, що зараз допомогти грішми не може й невідомо коли сам приїде.

Мирона поривало до листа, хапнув, прочитав.

— Де ж ті діти? — спитала Ганка. Передихнула. — А ти казав, що це найбільше, що ми дали одне одному. — Встала. — Що я кажу? Ні, ні, ти краще убий мене! — просилася і, затулившись руками, зариділа.

— А я нині зачавив диких курчат, — зірвалося йому з язика, і він похилився, знітився перед нею. •

II

Першими сусідами Туріїв — Байдаки, за дротяною сіткою на цементованих стовпах, які біліють на літніх переносних пасовищах. Мати з Климчиком перебралися сюди з-над річки, бо там сиро. Вони заново поставились на обійсті, з якого Василина пішла наміж і яке занепало після смерті її батьків. Через їхню задібу Турії інколи носять воду. Климчик і його жінка Олександрина не боронять, а Василина очікувально мовчить.

Йй, Байдачиси, як завжди, в спиться, хоч сама давно не береться й за холодну воду.

Хата на високій підмурівці, під нею гараж для машини. Вийшовши із заклоєної веранди, Василина скочується з високих сходів. Вона та двійкоодруків — хлопець і дівчинка — сплять у хаті, син із нев'іткою — в літній, коло курника. Подвір'я заасфальтоване від дороги — дощата огорожа. Байдачиха хапає з-під сєрїчки костура, з яким потикатися до хати не сміє: підлоги налаковані. Вона й не підпирається зав'яленим костюмом об асфальт. Несе, зважуючи його в одній руці, начб збирається когось вислідити й побити. В літній хаті, трибудованій до мурованого хліва, в єдиному її вікні ще не світиться. До нього й підступає Байдачиха, ховаючись з стїну й припадаючи вухом. Вікно зачинене й завішене фірякою.

— Спить! — каже криком стукає костюмом об асфальт.

Від її голосу, від стуку косура сокочуть і пориваються на крила кури на сїдалі.

Вона несамовито крекче, налягає на костур мовби він єдиний її підтримує, човгає сфальтом, підступаючи до курника. Знімає в рамочці сїтяку, вирубану з комбайно-

ного соломотряса,— вона служить замість дверцят. Кури злітають поверх її голови, а Байдачиха човгає погами.

— Спить! А щоб ти витягнулася і не встала! — клепає Олександрину, мовби моляться, зриваючи свою злість, вгамовуючись. Але її злість ще не википіла. Засвічується в літній хаті. На візерунчастій нейлоновій фіранці згинається й розгинається тінь. Вона бачить цю тінь, заміряється костуром і помахує цій тіні, погрозово, люто.

Ненавидить Олександрину і не може простити Климчику, що привів її. Сама б йому висватала. Не висваталося з Віркою, але хіба б не знайшла йому іншої, якої хотіла. Вона сподівалася на хазяйновиту, здорову, а що Климчик знайшов? Молодесеньке, тонке, торкнуся — й переломиться. Та ще й не тримається дому — рахівник у конторі. Привів із двадцятого села, ошчасливив. Після першої дитини наче змужніла, після другої ще більше вилюдніла. Не стало тут контори — поблизу домівки, мовби одумалися з Климчиком — взялися за город, корову, свиней. Але що з того, коли спить, вилежує боки. Що з того, що її батько столяр, що приклав до хати, до хліва, до всього свої руки, нужника, й того змайстрував, наче шафу, і помалював у зелене? Та Олександрина сама, як той нужник, — гарна, але й усього. Не такої невістки сподівалася. До чого її батько (не мала навіть у гадці називати його сватом) тут приклав би руки, якби не Климчик? Майстер, знає вона йому ціну: він майстер стругати дітей, і то з дірочками: натесав дівчат, як клепок, певно що мусить кадібці збивати, шукати обручів. Климчик і попався. І де його очі були?

— Щоб тебе приклало каменем! — налаяла Олександрининій тіні за фіранкою у вікні й замовкла, бо тіні не стало видно.

Опустила костур, схилилася над ним, над своїми кулаками, спочила і подалася до дротяної сітки. У великих — з валянок — калошах, у вовняних шкарпетках, сунула погами, доступала до цементового стовпця і звалилася на нього. Сітка затремтіла кожним вічком.

Байдачиха зависла, наставила плечі до свого подвір'я, очі — на Туріївське. У вилинялому, наче сірий широкий мішок, платті, з-під довгого подолу виглядає біла, оброблена вишивкою, колісь святкова сорочка. Сама, як копиця, на коротких ногах, — їй важко рухатися.

Велика, з довгими кінцями хустина не приховує розпатланах сивих кіс. Обличчя посушеніле зі злості. Воно не розпогоджується. М'язисте, кулачисте, ще дужче м'язиться, викулачується. Широкий ніс бараболиться, ніби вона

хлипає. Надимається м'ясисте підгорля. Маленькі, під самим лобом очі витріщуються і блищать. Теж начеб хмеліють. Із-під розкуйовджених кіс, мов із загуслих клубів диму, водить по сусідському обійстю блискучими хмільними очіцями, які підпалюють хату, комору, хлівця, дерева — що бачать, метаючи іскри: «Коли ви вже заберетеся? Коли вас уже тут не буде? Хіба повилазило, що нам нема місця?»

Хто зна, що її більше гризе, — чи невістка, чи те, що Туріям бог не дає сили вібратися?

Усі їй заважають. Навіть на цвинтарі. Захопила стільки місця, обгородивши могилу свого Федора, що там можна поховати півсела, — покладуть, а їй, у ямі, вільно, архангел Михаїл затрубить, швидше від усіх стане перед богом, бо їй ніхто не заважатиме. Федора потягне за руку: вона його шанує — мертвого.

Зачебуршало, але Байдачиха й не повела вухом. З городу спускався Климчик. Той самий, тихий, що не смів вимовити колись тату-мамо, мати-тату, принісши різдвяну вечерю за першою жінкою. Його тепер прозивали Запчастю.

Роки не закарбувались на його лиці — помітно налили силою статуру. Климчик став прямокутним і, дивлячись на нього, можна було бачити, що та прямокутність не підніметься вгору, а навпаки — розростеться у ширину.

Він піс ряднище трави, пригнувши голову.

Поминав матір, а вона йому вслід:

— Сам? Сам! А ота нехай вилежується? Богиня...

Климчик називав Олександрину своєю богинею: навчився, став вихований. Материн докір не зачепив за живе. Ряднище розбехкане, ледве не волочеться по землі. Напроти Климчикової шиї, впоперек, стирчає коса.

— Товчись, заганяй себе в гріб, знай, як молоду брати. Коло такої не влєжиш.

Це вже дійняло його. Розверталася впоперек коса. І він розвернувся, як вітряк до вітру.

Стояв у довгохаливих гумових чоботях, в яких ходив на рибалку, й здавалося, що весь пірнув у них. Виставив голову, налобив облісіле чоло. Жмутик чубця кутасикував.

— Знов? — басок зривався фальцетом.

— Знов! І не раз! І ще сотню, сотню раз!

У Климчиковому ширококостому тілі заскрипіло, начеб він справді був складений із запчастин. З косою, з рядном пасувався на матір — Байдачиха як настромилася на стовпця.

— Знов? — басок не зірвався: приглушений. Климчик настунав на своє слово.

Байдачиха начеб стриміла на стовпцеві, зачепившись ребром,— знала: запереч синові, й він переступить через своє слово, як тоді... Понура хилила голову, з горла, із надутого волом підгорля вихоплювалося: «З мене хреста не зіб'єш — я жива!» — але не вихопилося. Заціпилася, падує волом підгорля хапцем посмикувалося. Мовби ковтала свою погрозу.

Климчик зупинився перед нею — неповороткий, отупілий у своїй люті й рішучий. Таким він вернувся тоді, опівночі, з цвинтаря. Вона думала — з клубу, вечерю на стіл, а він: «Я збив хреста. Ніхто не цвіркатиме: твій батько он яким був, а над ним он що пишається?» — притлумив її своїм баском. Отетеріла. Коли Федір Гаврилович загинув, над ним поставили хреста, як було заведено. Натурбувалися, поки поставили. Вона забула про вечерю. «Як ти посмів? — збунтувалася. — Хто цвіркає, хай тому очі повилазять!» — і бляшаною мискою на нього. Миска пролетіла над головою, низький. «Як ти смів?» Тоді Климчик пробасив: «Знов?» — наступив на миску, переступив, турнув її, а вона, мати, впала на ліжко. Втопитися, повіситися. Самій себе зжити зі світу. Самій? У голові, в мочарах свідомості забулькало: «Самій?..» — вибулькнуло, наче з очерету: «А, може, Климчик зробив налучче?» — і зашуміло очеретом: «Налучче, налучче», — і отягло. Чи той Климчик ще в хаті? Знялася з ліжка — Климчик стояв, і ніч не минула.

«Хто бачив, хто знає, сину?» — спитала.

«Ніхто, мамо».

Шепотом, потайки видавила із себе, що він учинив налучче, взяла його за руку, посадила. Вечеряли а чи передспідання мали, вона узяла ложку, наставляла Климчика, кому й що казати: не він збивав хрестика, а хтось, не він збиткувався, а хтось. Не він розбивака-поглумник — інші. І вони зачерпували ложками страву, ковтали охололу, як її змгне наставляння-наука, насичувалися й упевнювалися, що він не руйнач.

Ніч навчила, рапок ствердив. Де вона не була, кого не оббігала, і скрізь Климчик з нею, мов на ланцюжку. Тоді він і впав в око Квіточці, який головував; якраз об'єднувалися райони і Заложці приєднали до Таража. То Климчика посилали й не посилали на курси культмасовиків, а то враз висунули — їдь. Поки повернувся, порядок на цвинтарі навели без нього. Опісля культуркурсів Квіточка забрав Климчика ближче до себе, щось коло нього він пописарював, невідомо на якій посаді перебуваючи, бо зарплату

одержував не в колгоспі, а в районі, в тому ж таки культвідділі. Вона, та й люди, примічали: Климчик опірювався, вряди-годи передавав наряди — з динаміка його басок. Вона слухала — наче казання. Рік за роком, уже й Квіточки нема, а Климчик є. Помічник бригадира тракторної бригади. І теперішній, новий голова Ярмульський, як і всі до нього, не можуть обійтися без Климчика. Климчик сидить на запчастинах. Він такий помічник: зайде на тракторну — тиснуть руку, на ферму — розпоряджається, в контору — розступаються. Зрушився колгосп укрупнюватися, звідси, з бригади — у динаміку басував його голос: центральне господарство не було радіофіковане з периферійним. Як Климчик добуває запчастини, відомо йому одному. Садібка нічого. Обтягнув її сіткою, тоді й женився.

Невістка не до вподоби, але Байдачиха не сміє пікнути, і не пікне: «З мене хреста не зіб'єш — я жива!» — понесе із собою в могилу.

Наче зачеплена за ребро на стовпці, тамувала свою злість, спрямовуючи її на невістку, й не могла вгамуватися: Олександрина повинна зятимити, в чю хату прийшла, мусить... Прокинулась — запоруй худобу, а чоловік нехай полежить. Звари сніданок, випровадь чоловіка. Тоді подай сніданок свекрусі, розпитай, яка робота не терпить. Надумила б, розказала б і до обіду наглядала б, так чи не так певісточка увихається на городі, коло хати, може, й допомогла б молодому та нерозумному. За обідом знову розпитайся, а тоді роби, як співай. Не сиди, не одмахуйся гілочками: не в полі-роздоллі на буряках, а при хаті. Не бався з дітьми, без пуття переодягаючи їх то в краще, то в ще краще. Отчешашу не знаєш — кат з ним. За вечерею обмірковували б, із чим впоралися, а з чим ні, любенько гомонячи собі, як отчешаш. Та де там, Олександрина не має й наміру радитися.

А про кого я піклююся, як не про тебе? — з болем глянула вона на Климчика, жахаючись і його, і коси. З її очей проглядало: жінці спуску не давай, хіба не ми з тобою обпеклися на Вірці?

Климчик не хотів помічати цього материнського болю, хоч у ньому й таїлося щось благальне. Він забув, що колись женився на Вірці. Хіба таке було? Хіба воно могло бути?

Розвернувся з ряднищем — коса вітряком, паче в нього у зубах: усіх зітне. Ряднище поповзло, черкаючись об асфальт.

— Чого вона з мене хоче? Що я винна? — озвалося з поріжка літньої хати. — Климчику!..

Він і не обізвався, і не глянув. Умгукнув із-під ряднища. Чорнява, висока і смаглява Олександрина втихла. Безрукавний халатик тріпотів короткими полами. Вона вже не була дівчатком, яким привів її сюди Климчик. Передчасно стала молодичкою і тому подібна на дівчину, яка купається в розкоші. Пругке тіло, соковиті губи, чорні очі — знадлива.

Поли її халатика тріпотіли, коли Климчик пив молоко, закушуючи горохляником, а вона подавала йому синю пейлопову сорочку, щоб не видно, як запилиться; вони тріпотіли, коли бігла до брами й стояла у ній, а Климчик, вивівши з гаража «Москвич», виїжджав у ньому, кинувши на ходу:

— Позачиний.

Ганка несла через їхнє обхвiртковане подвір'я воду.

На веранді рюмсали діти.

— Бабо!.. Бабо!..

Байдачиха ізсадила себе із стовпця.

— У вас нема баби.

Перейняла Ганку.

— Бачите, — зверталася ввічливо, — яка у мене ягідка. Не ковтнути й не виплонути, — й ткнула костуром на Олександрину.

— У вас, тітко Василю, все є, вам тільки й залишається, що сваритися.

На те Байдачиха відповіла:

— І коли ви вже виберетеся?

IV

Гніванську трасу ще називали Миколиним шляхом, Асфальт із завороту коло Туріїв пролягав стрілою, вирівнявши колісь багнисту вулицю, покинувши її, завужену, обіч, як старий кривулястий слід, яким ніхто вже не ступає, йдучи до продмагу. Але хоч смуга від старої вулиці заросла, її кривулястість нагадує ні про що інше, як про те, що хто володів нею, то намагався розширити своє володіння навіть коштом сільської дороги, врізуючись у неї плугом. Отож, полишений кривулястий слід — слід грабуника попівського роду, з якого й отець Сава.

Навпроти траси, за смугою колишньої вулиці, за тином у небесних кольорах, поверх якого бринять густі ряди колючого дроту і за яким густо ростуть буйні, молоді, гостро-

верхі смереки, — у Гелонів на весь день начеб вимирало. Спориш не лише стелився під тином, розкошував як і грицики, лобода, щиреця. Якщо сюди заблукувала чиясь корова, її виганяли на асфальт. Із гусьми чинили простіше — запускали каменем, і гусеня недовго дригало, задерши ніжки. Трава припадала курявою. Василь Мусійович чекав, поки виросте: дощі обмиють — викосить.

Дорожнім пилом притрушувалися смереки, стаючи від того ще гарнішими, наче срібні ялиці. За їхніми дрімливо-сторожкими верхами, за рядком вишняка під яблунями червоніли полуниці. Далі росли кущі смородини, порічок, агрусу. А за квітниками, де пахли ружі, стояли будівлі з черепичними й цинковими дахами, на яких стриміли з вилитими дошками комини, ні однієї, ні другої хати гаразд не видно: на вікнах і на верандах — виноград. Він поплився аж на дахи. Одна хата давніша. Вона кам'яна, та старожитня: сіни, по один бік — комора, по другий — світлиця, ванькир. Тому веранда до сіней мовби причеплена. Її приточили пізніше, і вона простора, зі скла, гарніша хати. Зате друга хата (її відділяє низький паркан) — на всю Гнівань. Муровані, взяті на цемент стіни, широкі венеціанські вікна, бельетаж і посередині над ним, над верандою, просторий балкон у залізному частоколі, куди ведуть парадні сходи з боковим поруччям, можна вгледіти хіба що напровесні й пізньої осені, коли навколо ніщо так пишно не буває. За тією хатою знов парканчик. За ним — начеб пустирище. Малі деревця. У коліно трава. Але не дика — культурна, тимофіївка. Так треба. Серед неї вивищується, проглядає прорізами дверей і вікон нова будова. Це поки що вкритий толлю такий собі залізобетонний майданчик, а насправді — перший поверх. Під глухим тином будиночками, які теж укриті толлю, — силікатна цегла, матеріал на підмостках, щоб дерево не гнило й не кривилось. Десь збоку поховані труби, рейки. Все заросло травою, щоб не впадало в око. Глиномішалка — й та заросла. Аж за цією будівлею кінчається небесних кольорів загорожа, переполювивши колишній попівський город, захищаючи своє. Вгорі тягнуться колючі дроти, бережучи від сторонніх потрійне двориче: є двоє синів і дочка.

За готовими хатами — муровані хліви, такі ж повітки. Там господарське, чорне подвір'я.

Ніщо й не тельнякне. На мурованій з віконцем у дверях прибудові до хліва височить, гріючись на сонці, залізна бочка з водою — теплий душ. А в своїй будці, теж мурованій, лежить у холодку вівчарка німецької породи. Рудь-

ко. Рудакувате вгадується під мордою, на грудях, на ногах — чому б і не Рудько? Дріт не в повітрі — на землі, ланцюг довгий, і псюра може ходити звідси аж до брами. У його невимушеній позі, сопькуватих очах, виваленому язичі й завжди піднятих вухах є щось від Василя Мусяйовича, є і Вірчине, яку не лише при чужих Чалапало веде, а й коли розчулюється.

У літній тиші, яка в'яне від спекоти, зарившись у піщані кубла (пісок спеціально для того й привезено — птиця любить порпатися у камінчиках), понакривалися крильми кури. Білими купами під довгими навісами, в затінку лежать гуси. А над ними в загратованих клітках сидять кролі.

Над гноївкою кишить, обертаючись клубками, мушва.

Усе мовчить — сите. Десь під обід хлів обливається грубим «рох!» — так, мовби ударник вдаряє в барабан, пробуючи, чи він звучить. — Рох... Ох! — гучить вимогливіше. Це — як сигнал. За ним: — куві-куві! — дзенькнули тарілочки. Тоді: — Ні-ні!.. Гел-гел! — Враз протяжне: — Му-у! Гелонівський ударний інструмент починає своє.

Рох-ох! Куві-куві! Ні-ні!.. Гел-гел! Так-так! Му!..— гуде барабан, видзвякують тарілки, лунають бубонці, видзвонюють дзвоники, щіткують щіточки. Ударна музика, її неспокійні різкі ритми роздирають обідню задуху. Схмелілий, наче в білій гарячці, музика-ударник б'є довбенками й тарілками. Йому бракує рук, він натискає ногами на педалі, допомагає собі лобом, очима, вихитуванням, погейкуванням, як лише може, володіючи отим барабанищем, що мукає, рохкає, висе...

Ревуть колодні горла.

Тріщить город. З нього стежкою спадає, вихопившись з бур'янів, Вірка. Вона жене і лопотить ногами.

— Пропадуть ви пропадом! Де ви взялися на мою голову! — кричить, як невіжена.

Відчиляє високу хвіртку з городу, миттю її зачиняючи. Кури, качки, гуси збігаються до неї. Вона відбивається від них босими ногами. Хапає дійницю — і до корови. Тоді до свиней, нарешті — до пташви.

З хлівців шебуршить коло ясел, постогнує над коритами. На подвір'ї дзьобає, ковтає, запахасться з коритець.

Зі своєї будки випихається Рудько. Вірка ставить йому в казанку перловий суп. Собака начеб придивляється, чому він синій, нюхає. У неї в одній руці кавалок хліба, в другій — сало і цибуля з пір'ям. Вона стоїть коло Рудька. Раз — зубами хліб, раз — зубами цибулю, сало. Блузочка

висмикнулась із спідниці. І та блузочка-безрукавка, і та оброскаца буденна спідниця висять на ній, як на жердині. Рудько підлобувато спостерігає за нею, Вірка твердо стоїть на міцних ногах. Худюца, жилиста, з побабченим обличчям, із червоненькими, наче з морозу, вилицями, із запаленими очима. Пес покійно нагинається над казанком. Вони обідають. Облита сонцем, вона креше зубами, які можуть перекусити дріт, смакуючи хлібом-салом із цибулею. По бороді тече зелений сік. Квашом насичуючись, дивиться на пташву, наслухає, як у хліві чавкає і ремигає, як хлебче пес, і сповнюється на хвилину блаженством господині. Блищать її запалі очі. В ту ж хвилину, не дообідавши, схоплює з кролячих кліток рядно, перекидає на плече і, зачинаючи городню хвртку, ще раз обводячи поглядом, чи все в порядку, біжить туди, звідки прибігла. Запихається на ходу. Так ще смачніше.

Рудько із солідарності перестав хлебтати. Метнувся за нею, задзенькав прив'язом. Перескімлив і мружитьсь на сопці — сторожує.

Худоба, пташва, кролі, набивши свої черева, западають у сон — набирають вагу.

Задушлива спека. На подвір'ї плавиться асфальт, і на ньому знати безліч лапок, лап, ратиць, які закипіли в смолі. Ні з молодого кучерявого садка, ні з густих городніх джунглів, ні з вишняка не тягне прохолодою. Гаряча тиша. Гніюча. Стримлять гострі вершечки смерек.

Сходяться Гелони не разом, поодинці. Кожного із них Рудько зустрічає своїм скавучанням. Воно не жеручке, одомашнене, приязне, мовби собака кожному згоден передати своє пильне сторожування.

Торохкотить і спинається підвода. Зіскакує волохатий Фонька. Синенька теніска навипуск. Спортовці підкасані до колін. Відвіз у баньках на маслозавод молоко, здав і повернувся. Розчинив браму, завів коней. Яка банька порожня, яка ні. В баньці перегін, який він зливає у кадіб під ринвою. Закриває кружком — від сусідської й сільської заздрості. Перегін не прокисне, не буде віддавати на асфальт.

Фонька вибирає з воза солому до останньої соломинки, скидає оберемок під хлівом — на підстилку, і смалить порожнячком, як з пожежі, відводячи коней на бригаду.

Заявляється Василь Мусійович. Він у чоботях. Потупавши, збивши куряву на дорозі, звертає через місточок. Сам його зробив, обрїзавши і засипавши багатодюймове трубище з комина пекарні, зупиняється, позиркує, як росте ди-

чак-трава,— хіба не його? — і памагається не тягнути по-гами, не приминати.

У руках важенна авоська. Зверху двома цеглинами хліб, під ним пакунки — в газеті, в рудому папері. Що там, цього паперед і сам Василь Мусійович не знає. Що трапиться. Пині попалися крани, цвяхи, пара замків із ключами, кришки для банок. Усе новеньке, в маслі. Інколи попадається спирт, сирон, інша продукція, а інколи сама склотара — трилітрова, літрова. Меншої він не бере. Але й склотара знадобиться: свої полуниці, свої вишні, свої яблука.

Він входить у хвіртку при брамі. Пружина не ляскає, вмонтована вправно, одначе, якщо не наляжеш плечем, то і не втиснешся. Стає, скидає ремінного картуза, мовби вітається зі своїми хатами-оборами, показуючи їм лисину, яка розповзлася з маківки й до лоба. Повільно, впевнено ступає на подвір'я. З городу викочується Вірка, несучи гичку. У гичці — й буряки з поля. Вона засапалася, просить, щоб відчинив ворота. Він зупиняється — не підірвешся: кожному своє! — й не дивиться на неї. Дозволяє собаці полащитися, полизати йому руку. Він погладжує його, відчуваючи псячу ласку, відданість і смертельну не-лавність до чужих.

Смерком, шиплячи шинами, не вмикаючи фари, нишком підповзає на «зісику» Мусійко. Брама відчинена. Сповз із дороги — і нема; брама зачинилась. Зносять залізні прутти, гранчаки, сталеві листки. Переходять через хвірточки у парканчиках і ховають уже в траву. Мусійко сердиться: можна ж підвостити сюди старою вулицею, тут своя брама, але чує незаперечне батькове: «Так треба».

Ніхто не повертається додому з порожніми руками. Пора й до столу. Вмиваються перед квітником, а вечерятимуть на веранді, заплетеній виноградом.

Нема Гапочки. Вона не поспішає. Йде з роботи не тра-сою, не хоче й автобусом — піхтурою понад ставом. Влаштовується собі під кущем. Награє транзистор, який зав-жди з нею. Муравиться гора, на якій не хоче рости поса-дка. Дівчина купається перед заходом сонця й коли воно зайде.

— Де та чистюха? — кидає мати.

Василь Мусійович блимає на неї вороже, й вона лагідні-шає:

— Не вилазила б із води. Чи вона у пас русалка, чи що?

— Русалочка,— вставляє, мовби перекривляючи матір, Фонька й опускає перед батьковим поглядом голіву.

— А ви хто? — запитує батько, оглядаючи Вірку, Фоньку й мовчазного Мусійка. — У нас ні русалок, ні водяників — ніяких чортів. Гапочка — ваша сестра, ви її брати. Ми усі одна кров, — задумується чи витримає паузу. — А щоб наша кров у нас текла, мусить із кожного скакувати по краплі; щодня і без жалю, бо то для усіх нас. Усі за одного, один за всіх, якщо хочете бути і жити. А все інше...

Як на те нагоджується і Гапочка. Бренькає в її руці транзистор. Стегна випинаються з тісних вишмуляних джинсів, через плече сумка, на якій розкрилилася чайка. На грудях, на мохеровій сорочці — ескізик вітрильника-бригантини. Темно-руса голова біла від перекисів, коси га плечах, на шиї, вона сама, як ходяча музика.

— Салют! — махнула транзистором і поставила його на холодильник. — Яка тема вашої лекції, товаришу професор? — цмокнула батька в лисину, скидаючи з плеча сумку. — Що смачненького в нашому колективі, мамусь? — і викидала із сумки на канапку новенькі капці, рурочку м'якенького хрому.

— Правильно, — сказав, начеб підхопивши думку Гапочки, Василь Мусійович. — У колективі — в нашій сім', а все інше — загал: друг, товариш...

— Вовк, — вихопилася Гапочка.

— Правильно. Загал — вовк.

Стіл сервірований. Потрумкувала транзисторна музика. Ніхто не хапає з однієї миски. Фонька і не знав, що м'ясо можна роздирати пальцями. Мусійко й Гапочка знали, але так галантно управлялися важкими срібними ножами й виделками, ніби виховувалися хто й знає де. І їхня мати теж управлялася з пожем і виделкою навіть коло курятини мовби то не вона обідала па бігу, рвучи хліб-сало з цибулею. І їхній батько, обсмоктавши стегно, не вилизував рук, а витер їх рушником. Вони їли полуниці з цукором у сметані, блискучими ложечками. І Василь Мусійович її із ложечки, а не брав пальцями, хоч і без сметани, бо любив запити полуниці з цукром кухликом свіженького кисляку, не передихаючи.

Про сон не могло бути й гадки. Чоловіки, як бойовий підрозділ, вскакували у «зісок», який, тихцем вибравшись на асфальт, мчав, мов на пожежу. Без фар. Номери заліплені болотом.

Вірка мила посуд, а Гапочка дивилася телевізор. Вона слідувала за програмою телепередач й очікувала телефільмів про далекі країни, про острови в океані, про сто-

лиці, де столітній урбанізм сусідував із архітектурним модерном. Йй подобалися грубуваті, трохи аж начеб неотесані, але рішучі герої, які багато думають, а розмовляють, перекидаючись репліками. Побачивши на екрані гоми́нкий міжнародний порт, вона ціпеніла: кров гуділа у ній турбінним шалом.

«Зісок» робив тепер небагато ходок — одну-дві. Силікатної цегли вже годі. Привозили конюшину, мішанку, сіно. Їздили за тридев'ять земель, частіше в сусідній район. От почнуться жнива, буде зерно, а там підуть буряки — тоді інший компот.

Гапочку відривали від телевізора.

— Начальнику, діду, дай мені відпустку.

— Так треба, — відказував батько.

Конюшину розтрушували на городищі. Вона швидко сохла, а тоді — в повітку.

Перед сном Василь Мусійович гладив голову Фоньці, клав руку на голову Гапочці, але вона відплигувала, як неприємна кішка.

— Папуля, навіщо лизатися?

Мусійкові належало відвести «зіска» в «Сільгосптехніку», і він зникав. Вертався «Явою». Не заїхав до себе — освітив Туріям вікна, постукав.

— Дядька нема дома, — проганяла його Ганка. — Дядько в новій хаті.

— Так ви, тітко.

Ганка знала, чого він хоче. Виносила йому склянку вишневого вина. Він залпом випивав його на порозі.

— Ви вже вибачте, що я вас потурбував, що розбудив, але ж довжок, самі знаєте.

Ганці хотілося кинути в нього тією склянкою, та в Мусійка машина, а хата ще не готова.

— Ви на мене не сердьтеся, не ображайтеся. Я ж свій довжок горлом не правлю. Я кредитор тихий. Дядько попросили підкинути піску, глини, вапна — послухався. Я ще почекаю, хоч, признатися, люблю гроші, як ваше вино. Без вашого вина я, їй-бо, не засну. Може, підкинути вам зеленого корму?

Ганка виносила йому ще склянку вина, щоб тільки забрався.

— Нічого нам не підкидай. Нічого, — казала. — Та й пащо ти хвалишся, що підкинеш.

— Таки не підкину, тітко. А як ви знаєте?

— Хто тебе, Мусійку, не знає?

Він знову випивав залпом.

— Така в мене натура — люблю похвалитися, — казав, закусуючи своїми словами.

До роботи Чалапали встигали виспатися — їм на дев'яту годину, крім Фоньки і Вірки.

Мусійко завертав «зіском». Гапочка стрибала в кузов. Василь Мусійович залазив у кабіну, торкав Мусійка ліктем: давай газу, Миколина дорога витримає. Він намацував, чи є в кишені авоська. Пречудова річ. Сіточка. Сховав — і нема. А вийняв, стільки в ній вмістити можна! Не дурний її видумав, і він начеб жалкував, що авоську видумав хтось до нього.

«Зісок» обганяв вітер. Гапочка працює на галантерейній. Батько — вантажником на сушзаводі. Комусь треба й у колгоспі, а то ще город обріжуть. Є Вірка. І Фонька возить молоко. В хлопця канікули.

V

Ставши на білу табуреточку, Ольга-мала познімала з рибальської волосіні, яка переплутувала ванну, свої речі. Склала у валізку: марлеву пілочку, що в ній привезла грудку сиру від Юстини, таку ж пілочку зі старої полотняної сорочки, що нею загортала випатрану курку й шматок сала, бо в целофані протухло б, полотняні торбинки з-під муки, з-під гречаної крупи. Спакувалася. Можна б і не забирати того дрантя, але ж не викидати? Притулила валізку обіч тертки для прання білизни, де вона й стояла завжди. Ця валізка всім заважала, навіть їй самій: виходила з ванни, зачепила її ногою — самотньому й покинутому жити не варто, ні, не варто, забирайся на цвинтар.

Вона затрималась на кухонному порозі. У відчиненій і задрапірованій кватирці надималась посіріла марля. Вулиця безугавно гучала, і посірілу марлю проймає те гучання, якесь аж підігріте, просякнуте випарами бензину.

Польська кухонька, яку дочка роздобула з немалими труднощами, переплативши, — сервант із матовим склом, столик із сіреньким пластмасовим верхом, як і холодильник, як і газова плита, її пітрохи не зворушувала. Над раковиною звисав целофановий мішок, у якому привезла полуниці. Очі зачепилися на ньому: я витрушена, як і він.

Коридорчик п'ятаком. Коло дверей вішак. Ішла у єдину кімнату — шарпнула плечем одяг.

Тут затишніше, навіть гарно. Одна стіна в стелажах, за склом — книги. Книги — у підвішених полицях над роз-

кладним диваном, на столику коло вікна, де балкон. Ще стоять шафа, радіоприймач.

Вона присіла на диван. Дивилася на книги у стелажі на полицях. В очах рябіло: грубі, тоненькі, старі, нові — товстих і обшарпаних більше. Сиділа між книгами — і вони нічого у неї не викликали, крім побожності.

Балконні двері відхилені. Там у дерев'яних ящиках росли квіти. Полила їх, але не зупинилася: вузько, а внизу кам'яною криницею двір.

На дивані мулько — сідай у зручний фотель, захований між шафою і радіоприймачем, походи м'яким килимом, але Ольга не могла знайти собі місця, вештаючись по однокімнатній квартирі. З кухні проганяв порожній целофановий мішечок, який нагадував її саму, з кімнати — мовчазні, стосами книги. Хто і нащо їх стільки понаписував — нав'язав слів? Як ті гудзі розплутати? Напевно, книги — господні гроби, які воскресають, ні, книги ще святіші, бо вони воскресають, тільки-но людина до них доторкнеться.

Заглянула у ванну, подивилась на валізку, тоді знову постояла на кухонному порозі й обернулась до вхідних, оббитих дерматином дверей. Узяла табурет, поставила коло пристіночка навпроти вішалки й сіла: знайшла нарешті собі місце в тісному коридорчику. У ньому темно і серед дня, завжди. Але вона не клацнула вмикачем. Не спираючись на пристінок, схилила голову до рук, що німіли на колінах.

Їй стало вільніше і затишніше. Темрява не була густою, нічною, а мов на світанку. Ользі здавалося, що дніє. Перед нею сірів край валізки, блищав пружець металевої обшивки.

Світанки й чемодани, як одне, нероздільне, глибоко засіли в пам'яті. Напартизанившись, Григорко пішов на війну з власним чемоданом: збив фанерну скриньку, розмалював, учейив ручку. Проводжаючи його вдосвіта, вона вперше в житті несла чемодан, не знаючи, що їх доведеться носити й не переносити... Тепер що? Автобуси, поїзди. А було скриню з колодкою на плечі — такий чемоданище — і попутними, у вітер, у слюту, у заметіль. Та й то щастило, якщо попутними. Хоч і в кузові. Частіше ж ішпаницею. Виходила з дому до схід сонця. Рушник дуже натирав плече. А приїжджала Оксана, теж проводжала її, коли дніло. Що могла, збирала й берегла, приносила для них — Оксана в неї не одна, з онуком. Солдатка, удова, а все для них. Вони тримали її, як берег вербу.

І зараз сиділа з таким відчуттям, що якби взяла й відчинила віко своєї валізки — відчинила б і випустила у світ свої пережиті світанки. Та світ від того не з'ясни- шав би. Він би почорнів. Її валізочка замкнена.

Задзеленчав телефон, і Ольга здригнулася, мов пройнята струмом. Він дзеленчав у кімнаті, на столику, де книги і абажур. Підвела голову, пов'язану косинкою, але не підійшла: телефон лякав її. Вона була налякана чорною коробочкою, чорним на повідку вухом ще з того часу, коли її водили по кабінетах, допитуючись про Оксану. Телефон передзеленчав, і вона пустила очі на вхідні, оббиті дерматином двері, на вішалку, на свою брудно-зелену бо- лонью...

Напівтемряву посірювали її зовсім сиві коси, ріденькі над лобом, гладенько зачесані, з продільцем, покриті газною косинкою. Чоло було в зморшках, як і обличчя. І все ж це обличчя із загостреним носом, із впадинами коло вуст, із трішки виставленим підборіддям не втратило своєї зва- би. Навіть шкіра висвітлювалася внутрішнім полум'ям на зло стражданням і мукам, які так густо виборознилися. Очі вицвіли, вже не сині — сірі, але не замулилася їх гли- бочинь, та, якою повняться степові криниці.

Та найгарнішими були руки. Важкі, тихо лежали на ко- лінах. З-пальців ніколи не сходили задирки. За порозбива- ними, скаліченими нігтями чорніла земля. Руки огрубли від пучок і до зап'ястя. Тільки той, хто не знає їхньої ласки, може жахнутися, глянувши на сині жили. Ці руки перевернули таку гору роботи, яка вища Євересту. Вони ніколи не вимагали взамін навіть найменшого тепла. Ніко- ли не були підвладні злу, боялися його, як корсети. Святі руки. Пахли молоком і зіллям. Спрацьовані, мовби крич- али кожною своєю порою: світе, що ти з нами заподіяв і чого ти ще від нас хочеш? Як нам, чорним, утримати тебе, білий світе?

Вона ще раз здригнулася — в дверях повернувся ключ. Ніяк не могла призвичаїтись сидіти у зачиненій хаті

Підвелася і знову сіла на табуреточку, іронічно усміх- нувшись.

— Мамцю, ви тут?

— Збираюсь їхати, доню.

— Вже?.. А Ігор не дзвонив?

— Може, й дзвонив, але я не брала трубки.

— Мамцю... — і цілувала матір в обличчя, обцілюва- ла простерті до неї руки.

— Набулася я, доню.

Оксана, вбігши в квартиру, в голубому синтетичному платті з викладеним коміром, внесла із собою сонячну блакить і нестримний ритм міста. Гривка кіс, скроплених лаком, звихрилася.

Оксана не вмовляла її залишитися, спочити, погуляти у парках, біля фонтанів, не обіцяла піти разом у кіно, в театр. Знала — мати все одно не залишилася б. І Оксана мовчала, бо якби стала вмовляти матір, то це було б не просто гіркою оманюю, а теревенями, щоб мати переїхала жити до неї, сюди, в цю квартиру. Тісна тіснява, та це півбіді. Але як забрати у місто грядку коло старої хати, півня, який співає, і могили батьків? А якщо не забрати цього — привезти матір на смерть. Так думала, була в цьому переконана, хоч її віра не раз похитувалася. Звичайно, в однокімнатну клітку — тільки на смерть. І не для того, щоб самовиправдатися, а для того, щоб бути реалісткою, новторювала: так утвердило життя, — не без суму. Його присуди — приреченість не окремих одиниць: станів, суспільств, цивілізацій.

Розуміла материне «набулася», а все ж докинула:

— А Ігор? — і підвела голову. — Ви ж не попрощались.

— Як би ж я могла, як він воротарем у футболі... — відповіла Ольга. Хіба не робила, що могла, не мріяла, щоб Оксана не скніла у селі, вічно порпаючись, як вона? — Побачились, — казала. — і я задоволена. Нічого мені не треба. Про ворота я так. Знаю, я тут не допомога вам, навіть завада, — і дивилася на дочку.

Оксана поривалася заперечити, але мати відвела свій погляд, і Оксана помітила: вона дивиться на валізку, якій не місце у ванній. Але де б її не приткнули — в кімнаті, на кухні, що б від того змінилося?

— Я люблю Ігоря більше, ніж тебе, — сказала мати і знову дивилась їй в очі. — Повір, Оксано, внуків люблять більше, ніж дітей.

Вона сказала це просто, як просто сказала перед тим, що тут не допомога їм обом, а навіть завада. Ольга не знала слів, які даються на те, щоб приховувати мислі. Кожне її слово було первенем, визначало його початковий зміст. Воно кожне боліло, як народження і прояв свідомості. І в цьому була та інтелігентність її душі, до якої не піднятися драбинкою компромісів на сходинку між життям і смертю.

Загорнувши в паперову серветку бутерброд, Оксана поклала його у целофановий мішечок, знявши його над

раковиною. Взялася висипати з вазочки карамель, але мати не дала.

— Ігор любить, а мені нащо? Ліпше напиши записку, нехай приїде на вокзал. Якщо встигатиме.

Коли виходили, просила:

— Ти ж мені нічого не купи! — нахилилася, шепнула у саме вухо. — У мене все є, навіть на смерть.

Спускалися вузькими маршами, сходовою кліткою, в якій і двом поруч тісно. Йшли низкою. Ольга з плашем на руці, Оксана за нею, мовби мати вела її за собою. Їже на подвір'ї, підхопивши валізку правою рукою, лівою вляла під руку матір, наче пригорнула її до себе. Оксана гачеб сперлася на живу основу всесвіту, їй стало так легко. Вона мовби була малою дівчинкою, яка з мамою і їй ніщо не страшне.

Вони ступали тротуаром у людському плині — під дзенькіт трамваїв, шипіння тролейбусів. Рука в руці, як здійсе-на мрія, тому й не перемовлялися, щоб не сполохати її, щоб вона не знебулась, і, йдучи в ногу, нарочито сповільнювали ходу. Були разом — дочка і мати.

На першій же сходинці тунельного переходу на майдак, де стояв пам'ятник поету, якого окрилювала слава, Ольжина рука здригнулася. Люди сходили і виходили з тунелю, безперервно, здавалося, вічною процесією, штовхаючись ліктями і відчужено не помічаючи нікого, крім себе. Оксана ніжно погладила материну руку.

Вибралися з переходу, чекали на зелене світло. Ольга подивилася на пам'ятник з полірованого червонястого граніту, що височів стрімкою колоною.

Оксанина правиця затремтіла. Вона міцніше стисла руну валізки, мовби передала своє тремтіння їй, щоб загусло в реберчастій пластмасі. Мати відчула її неспокій і турботливо окинула її стривоженим поглядом. Оксана лиш хитнула валізкою. Вперше вона стояла тут, перед пам'ятником, вийшовши з пологового будинку з сином на руках. Не знала, від кого він. Її не пожаліли ні в лісі, ні коли вийшла з нього. А вона мріяла про вершника, і він снівся їй — місяцем на коні. Микола Гордійович, дядько, заступився, щоб закінчила школу, заступився й в університеті. Вона назавжди залишилася в місті. Ігор в яслах, вона на лекціях. Ігор в дитсадку, вона знов на лекціях. Не залишала його в матері ні малим, ні великим, щоб йому ніхто не дорікнув її гріхом. Тоді, коли дорікали їй, не наклали на себе руки, а коли б дорікнула йому, а потім і він їй — напевно, наклали б. Напевно.

— Не кваптеся, мамцю, — а хотіла сказати: «І що божий день купала, рано спати клала...»

— Пора, дошю.

На трамвайній зупинці Ольга захапалася ще дужче. В неї вселився дух дороги. Оксана не могла затримати: їхні руки вже не сплїталися в мовчазному довір'ї. Вокзальний гамір і штовхання роз'єднали їх.

Ользі здавалося, що це буде квитків, що електричка не піде, вираховувала: до Дубно п'ять годин, звідти ще три автобусом, ліпше було б прямо звідси автобусом, хоч ним і тягнулися десять годин.

Вона заспокоїлася за вагонним вікном.

Ігор з'явився на пероні, коли електровоз рушив. Він біг за вагоном, посилаючи бабуні повітряні поцілунки, а воша махала з вікна рукою. А він усе біг, підкидаючи чорним чубом.

VI

Йосип і Ольга-велика сиділи з різних кінців стола, обоє в окулярах: рахували гроші. В його руках шелестіли паперові — десятка до десятки, п'ятірка до п'ятірки, трояки перекладалися карбованцями. Вона складала дріб'язок стовпчиками на своєму краю стола.

Вікно наскрізь завішене матовою занавіскою, з білими, витисненими екзотичними квітами, кушленою з посилок, які одержували родичі емігрантів. Ольга пишалася своїми занавісками. Вони затіняли вікна у спальні, в світлицях. Піднімала їх за кінчики — американські, й показувала на клейма, не здогадуючись, що це були цератки для оббивання трун.

Окуляри — в нього з роговою, в неї з мідною дужками — були, як велосипеди, і носи здавалися дивно вивернутими великими рулями.

Вона швидше, ніж він, поскладала своє стовпчиками, але не розгиналася, переставляла стовпчики, рівняючи їх по рапжиру: підуть на хліб — дешевий, можна прикупити ще одне порося.

Зимова кухня, водночас і вітальня, не провітрювалася. Влітку вони не жили тут, а в підвалі: там варилося бичкові, кабанові, курям, індикам і собі. Порахують гроші, зачинять і — згори вниз.

Не зважаючись підняти ногу чи руку, щоб часом не стукнути, не обірвати Йосипові лік, Ольга блимнула по хаті окулярами, чи не дуже набралосся пилу. Нагряне Рая

з чоловіком (він у неї військовий) — сорому не обберешся. Занавісок можна й не мати, а підвіконники треба витерти. Церковні журнали, видані метрополією і єпархією, аж закурисалися. Йосипові тепер не до них — прийде зима. Йї теж не до них, хоч і подобається розглядати кольорові картинки й кольорові фотографії; владики на них бородаті, мелоді, гарні, а найсвятіший — весь у золоті. Треба б перемінити газетку, яку вони називають маленькою — районна — і на якій лежать журнали, бо вона взялася цвіллю.

Йосип сидів на дивані, застеленому темним покривалом із золотистими краями й важкими золотистими кутасами. Такі ж, темного кольору, бархатні штори висіли впоперек і важко спадали уподовж на дверях спальні, світлиці. У кутку, обіч вікна, висів свіженький образ Ісуса, на якому новітній маляр зобразив його з палахкими очима, як у біснுவатого.

У старомодному, в інкрустованій рамі, великому дзеркалі, начеб придбаному на аукціоні, обтиканому фотографіями — Павлик у машині, Рая з чоловіком під пальмою, — відбивалася обстановка хати, в якій уживалася реальність а містиккою, де містика була втіленою реальністю. Ольга бачила збоку і себе, свою буденну поймакану хустину, своє пухкеньке обличчя. За окулярами зовсім не помігні тонкі промінці під очима. Але вона окулярів не терпіла, користувалася ними в особливих випадках, як зараз, і коли бралася до голки. Знала, ті промінці зникають, коли рзтулити рота, бо шкіра натягується. І вона, в окулярах, розімкнула губи, щоб не скидатися на старих бабів, якими поставали Ольга-мала, Дарка, перегнавши свекруху Юстину.

Вона була в дзеркалі збоку, а Йосипова схилена голова й плечі — посередині, в перекинутій кімнаті, під буфетом, з якого понахилялися над його лисинкою порожні келипки, фужери, чашки і склянки. Йосип подався, відзначив собі, голова сива і лисинка.

Розклавши купюри, впоравшись, він машинально раз лизнув пальця, хоч у цьому не було більше потреби, заскрипів диваном, підминаючи під себе покривало; червце Ольга мало не нагримала на нього. Він наставив на нї свої, поверх окулярів, очі, випередивши її.

— Ольсюню, ти вже?

— Я давно вже, батьку.

В час обопільної злагоди вони звертались не інакше, як Ольсюню, батьку.

Йосипові сивенькі кіски зачесані набік. Підняв голову — лисинки не видно. Сиві вуса хвацько закручені.

Він напівпошепки — стіни мають вуха, — але тоном, що не терпить заперечень, розпорядився, скільки залишити, інші віднесе. Не сказав, скільки. І не тому, що не довіряв Ользі, а начеб не вірив сам собі: поки гроші не записані в ощадкнижці, їх можуть відняти дорогою. Хіба ні? Всяке може бути. Заїкнувся, що за його підрахуночками мали б вторгувати більше, ледве чи не на повну десятку, але змирився. Ольга бубоніла, тикала пальцем — стовпчик карбованців, другий стовпчик, дивуючись, як той Йосип знає усе наперед до копійки. Він не наполягав на своєму, і вона втішалася, що на цей раз їй вдалося обвести його навколо пальця: неповна десяточка схована в ящику швейної машинки — для внука, бо з дідусевої кишені й для нього не видуриш. Йому віддай — не вирвеш. З тієї своєї втіхи і тому, що чоловік із задоволенням дістав «Памир», обережно ламаючи цигарку навпіл, щоб устроювати половинку в мундштук, вона боязко спробувала:

— Батьку, може, позичимо? Згадай посилочки...

Йосип поклав мундштук із заправленою півцигаркою на купку десяток, зняв окуляри. Ольга зняла свої. Вони держали окуляри в руках як свої очі.

— Ні, Ольго, — сказав Йосип, розуміючи, що вона заступається за Мирона й за Ганку. — Книжка — верней діло! — Взяв з підвіконня церковний журнал, поклав у нього гроші. Завжди носив їх в ощадкасу таким робом.

Закурив, спускаючись з веранди. Ольга своїм бажанням позичити гроші Миронові й Ганці, братові й братовій, посіяла в його думі сум'яття. Навіщо згадала, що було за царя Гороха? Не вір жінці в хаті, коневі на полі. Посилочки? Мирон із Ганкою посіли цілу хату, обійстя. Правда, ціла хата, весь сад, увесь город були не його, не Йосипові. Вің відкуплював їх у Мирона й Ганки, в матері, в Олександра. Про Миколу тоді й не згадувалося. Ну й що, що не виплатив їм? А хіба вони виплатили за землю Бачинському? Якби Мирон вибрався в Америку, він йому туди мусив би висилати борг, але — як грім: земля не продається і не купується — настала Радянська влада. Квіти — один на полі, другий у селі. За Миколиного хліва сперечалися, а хліва — у колгосп. Тоді й виявилось, що було під тим хлівом: марш уперед — за двадцять чотири години. Миронові на полі теж непереливки: марш з хутора. Він вернувся на свою половину, а мою відкупив — стала

власністю сільради. Знаємо, за які гроші. Хата — трухлава, німці напали, підпаливши куток, то її довелося перешивати. Чому вона тоді не згоріла? Мирон сів, розпоряджався, а Ольга — посилокки? Якщо розібратися, то Мирон ще добряче їм винен!

Він куриє — випускає із себе дим, наче перегорілі, здимлені роки. Поборовся б з Мироном, не порахувався б, що брат, зводячи рахуночок, нехай і за півхати, за половину садка, городу, але із сільрадою не до боротьби. Думки на шнурочку, а язичок прикуси — верней дело. Так і зробив. Провідати провідав, але навіть не квартирував на батьківщині. Купив собі у садку Чаплінського, під МТС тоді якраз тут забудовувалося. Садова алея, яка там алея — доріжка, то тепер алея — вулиця Зелена. Не будь-хто на ній живе, і він серед них: відкупив у Ломова, який вийшов на пенсію і виїхав, бо в нього в районі садибка не гірша, ніж та, що продав. Була записана на жінку — так треба вміти. Йосип має щастя, що затесався сюди. Тепер тут густо, до сантиметра зайнято. Втягував цигарковий димок і разом втягував у себе повітря купленої хати, хлівця. Яблуні, груші, сливи, вишні він купив поштучно. Не дуже й підсаджував. А з гноєм старається. Цей Ломов не простак: мав авторитет і знав, на що його спрямовувати. Садибка соток на тридцять без забудови, але тих соток не видно: садок під самі вікна, земля схована за деревами. Головне — непоказне. Тепер возводять домища, палаци. Його житло не вражає. І він не розбудовуватиметься. Йому більше не треба. Може, колись залле і подвір'я. І стежку асфальтом. Виставлятися багатством — не ті часи! оглядайся на задні колеса, начувайсь, верней дело.

Зійшов з веранди на стежку. Веранда не з вулиці — в садок, її начеб і нема. Ступав твердо, впевнено. Цигарковий димок йому смакував. Пахло городцем, хлівцем — буде й собі, буде й на продаж. Збити копійку — і тоді смійся. Хто без копійки чогось вартий? «Люди гинуть за метал» — ото пісня. Його легені надималися, начеб не покурював, а співав цю арію. Знає, з якої опери, слухав там, далеко. Як почує в телевізорі, включає на повну котушку. Що б він робив, вернувшись голодранцем? Не байдикував на Воркуті. Був шахтарем. І пенсія у нього шахтарська, авторитетна. Ніхто не підкопається. І діти в нього як діти, дочка — скарб... Хто дорікне йому за зятя? Капітан. Он яка в нього рідня. А син? Шофер. Ну й що з того, що возить настоятеля Підкамінського монастиря? «Волга» — не візок, зачучверілий чернець у неї не сяде.

Виходячи на вулицю, оком линув до хати: підвал облуплюється, вікна не помальовані, на незакінченому балконі стоять тички. З підвалу тхне, б'є гнилим, і радів, щоштукатурка обпадає, що рами потріскалися, що на балконі стоять тички і що смердить із підвалу. Він сам нагадував свою хату: картуз поплямлений, підшивка прогнила, сорочка з полатаним комірцем, лацкани піджака заповзані й аж блищать, на ліктях діри, штани, наче погнуті бляшані труби — з чортової шкіри, а на ногах і не черевики, і не чоботи — сукняники «прощай-молодість».

Йосип з вулиці глянув угору: десь там Миронова нова хата. Побачив її з фасаду. Доглянув цифри, які свідчили, відколи та хата стоїть, і призво посміхнувся: сьомий рікбудується, Мирон цифри виставив, думає, цифри намалював — і готов. Пакнув, вибив недокурок, ляснувши долонею об долоню, і вибив зі своєї душі сум'яття про позичку, до якої його схилила Ольга.

Журнальчик на грудях під бортом. Має під бортом кишеню на цілу полу. З неї ніщо не випаде. Він ніколи нічого не губив. Тягнувся клишаво. Куди квапитися? Це ж не те, що підсихати навантаженого корзинами велосипеда. Це за ним — що не крок, то із підскоком. Не вертів головою по боках — нема на що дивитися. Був самозаглиблений, поважний, сповнений важливістю й вагомістю того, що належало зробити. Найбільше переживав, аби ніхто не трапився на його шляху. Він і час вибрав, щоб і не дуже рано, і не перед обідом, а якраз тоді, коли і на вулицях, і в ошадкасі за людьми хоч посвищи.

Свій куток йому подобався, новий куток Заложців — Чаплинівщина. Від панських ставків — ні сліду. Забудувалися. Цебенить долиною струмочок, стікаючи через селище до Горині. Ніхто йому не трапився на околиці. Ніким не пахне й на вулиці до центру. Як би він хотів, щоб ошадкаса стояла десь збоку, ні — в самісінькому тобі центрі, навпроти гуртожитку профучилища, і як би не крутився, а мушиш пройти коло хлібного магазину. Наче загнuzданий кінь, ступив на центральну вулицю, яка починалась з пошти. Підганяючи себе, поминув двоповерхову поліклініку на місці колишніх райустанов. Там — люду, але більше з дальніх сіл. Вони його не знають і він зважився не крутити головою — чужі, колгоспники. Тепер йому треба було проскочити хлібний магазин.

Він глянув на поліклініку, а бачив хлібний магазин. Ніби нікого. «Прощай, молодість» м'яко ступали тротуаром. Завиднів ріжок ошадкаси, і Йосипові щось тенькнуло в

грудях, наче опинився перед початком архієрейської відправи в Підкамінському монастирі. Враз перед його носом перебіг дорогу рябий кіт. Він не встиг йому тупнути. Забув плюнути. Що за знак? Може, ліпше вернутися? Але ж хіба лякливий, забобонний? Понурившись, наліг на ноги, квапився. Проскочити б хлібний магазин...

— Добрий день, Йосипе!

Він проскочив хлібний магазин, а тоді оглянувся: на порозі стояла Юстина, зав'язуючи в хустину хліб.

— Хіба в Гнівані нема, мамо? — запитав, незворушно стоячи на місці.

Вона відповіла, що третій день не привозять, і завдала собі через плече хліб у хустині.

— Будь здоров, сину. Я кваплюся на автобус, та й ти чомусь стоїш, як на голках. Щастя тобі, сину!

Йосип стояв із розкритим ротом — закручені вуси опустилися. Не встиг попрощатися, Юстина подаленіла, туманіючи йому в очах.

Його поривало кинутися, наздогнати її, постояти з нею. Певно, як Миронові й Ганці хліб у хустині, вона носила мені, Ользі, нашим дітям на пошту посилки. Наздогнати, сказати їй про це, а то вмре, і я не скажу. Він уже намірився гукнути, побігти, але сам собі здався смішним.

— От і не вір котові, — буркнув у вуса й подумав: «Ет, де моє не пропадало, позичу їм сотню».

В нього тремтіли руки, коли відклав десять десяток назад у журнал, захопивши кілька незаповнених ордерів, щоб заповнювати їх колись не тут, а дома. Але зате як він швидко гнав Зелену — легко, не відчуваючи під собою ніг, мовби ширяв над землею.

Ольга вибирала полуниці.

— Знаєш! — гукнув їй голосно, перехилившись через штахети й налякавши її, змусивши випрямитися.

— Пива купив?

Після чергового внеску Йосип завжди купував дві пляшки пива, і вони пили його, держачи в руках пляшки і склянки.

— Яке пиво? Ми їм позичимо, Ользюню... — проказає, начеб змовляючись із нею.

— Совість заговорила, — відчекнулася вона й наставив плечі.

Він не заїкнувся, що зустрів матір. Відкладені гроші муляли йому в кишені — муляло задумане добре діло. Хотів довести його до кінця. Мирон сам до нього не прийде. Хто прийде, якщо йому відмовлено? Тому він послав Оль

1у з грішми — нехай знають, який у них брат. У цьому був і свій сенс: коли Ганка просила, тоді не було, пристаралися — будь ласка. Йому хотілося, щоб Ольга швидше збралася, йшла до автобуса, а він піде й скаже сусідам — Паридусі, Квіточці, отцю Саві, якщо нагодиться мотоциклом, куди й чому послав Ольгу.

— Ти й своїх полуниць захопи, Ользюню. Може, вони тобі теж щось дадуть. Ми ж свої,— пішов, знайшов і повісив на штахетині того мішечка, якого з полуницями забула Ганка на велосипеді.

Ольга пішла перед вечором, коли Мирон і Ганка повертаються з роботи. Йосип провів її, сказавши, якщо проситимуть заночувати, нехай заночує, і пустився на сусіди.

Вона йшла сповільнено. У білій хустині, піджак на руці, в руці — полуниці, плаття в чорний горошок і лаковані туфлі на босу ногу. Мчали вантажні машини — спихала їх очима з асфальту. Наближаючись до колишнього свого подвір'я, міцно прикусила губи, спочатку одну, потім другу, горло перехоплювало — тут її кров і піт. Але дійшовши до криниці, голосно дала на добрий вечір. Олександрина стримано їй відповіла, як-далекій знайомій. Стенула плечима й набирала воду. Фонька поганяв кіньми і навіть не привітався, зухвало дивлячись їй услід. Вона подумала: нові люди, не знають мене, а я їх. Звертала до своїх, а з дороги:

— Потягло курку на сідало? Добрий вечір, Йосипихо,— Чалапало.

— Добрий...— розминулися.

Ольга на подвір'я — над'їхав мотоциклом Мирон.

Зійшлися коло липового столика. Юстина не знала, де її посадити,— то витирала запаскою лаву, то брала Ольгу за руку, й ані слова, що бачилася з Йосипом. Ганка заходила з вечерєю, Мирон ніяково ступив до умивальника.

Ольга поклала на столик полуниці. Відвернувшись, виїняла з пазухи хустинку, зв'язану вузликом.

— Тоді не було, пристаралися, і я принесла.

Полуниці підтекли. Червінці були такого ж кольору, як і полуниці.

VII

Дзявулів Мурза, бухикав Рудько — в село вступив Матуня. На асфальті йому трапився Роман-сліпий із синком.

— Честь і слава трударям моря! — зично гукнув Матуня і, вхопивши Романа-сліпого за руку, так потрясав нею, начеб хотів її відірвати.

Капловухе собаченя метнулося з асфальту.

— З приїздом, — кинув звичне Роман-сліпий, упізнавши Матуню по голосу. Вони були ледь знайомі — Роман значно молодший. Він запам'ятав Шпаргелу з минулих наїздів.

Жив Роман-сліпий між Байдаками й Гелонами. Його чепурна глиняна біла хата височіла за низьким парканчиком. Вікна ховалися в квітах, які насадила невгамовна Палазя. Роман осліп не на фронті — потемнів на маневрах. Подейкували, що замолоду він розбишакував. Ідучи на службу, зупинився за селом коло школи навпроти старця — сліпого Харитона, який сидів тут під липою, жебраючи. Гнівнень вважала сліпця від роду святим: він молився за живих і за мертвих, намолював, щоб живим не снилися мерці, щоб не приходили з цвинтаря під вікна. Роман заради смішки-витрішки кинув старому в шапку замість копійчки суху гіллячку. Знайшовши й викидаючи її, Харитон начеб промовив: «Щоб тобі було, як мені», — так і сповнилось. Роман осліп: став притчею. Палазя не злякалася, що він темний і що притча во язицех, вийшла за нього заміж усупереч своїм батькам. Їхня любов і вірність — як на диво людям.

Село, район, найдальші околиці зачаровані їхньою любов'ю і вірністю: невже правда, невже це може бути? У наш час? А у них на виданні дочка, яка із Палазею на буряках, і менший синок, який водить батька до Горині з вудкою.

— Ловиться маленька й велика? — вигукував Матуня.

Роман-сліпий у чорних окулярах, через плече солдатська сумка. Матуня теж в окулярах-кофсервах. Безцеремонно поторгав за сумку, поліз руками, заглянув.

— Що ж ти, паря, на холостих обертах? У ставку — як у гастрономі. Ладнай мені вудку. Та добру. Жаль, гачки забув. У мене гачки — самі ловлять, — задумався й підморгнув: — Магнітні, встигай тягти. Ти, юнець, слухай і мотай на вус, — і погордливо провів рукою по стриженій голові хлопчика, удостоїв честі. — Накопай черв'яків, та дивись мені, — жирних.

Хлопчик пройнявся довірою і сказав:

— У ставку не можна. Рибтрест.

— Що нам трест, як у нас маніфест! — рубонув Матуня до прикладу. — Ну, йдіть, апостоли правди, — прорік, наче відпускаючи їх, хто й знає, що маючи на гадці: біблійних апостолів-рибалок чи що Роман-сліпий із син-

ком не ловлять у ставку, шануючи рибтрестівську заборону.

Вони розійшлися. Малий ніс вудки й консервну баночку з черв'яками, а його батько, постукуючи палицею, намацував собі дорогу. Міг ходити по селу і без проводця.

Матуня моргнув своїй супутниці, яка стояла з гітарою за плечима й держала на руці його піджака.

— Не познайомив? Пардон, міледі,— і вклонився, підхопив чемоданчика.

— Він сліпий. А я сліпих боюся,— сказала вона тихо.— Рідня?

— Його батько горів, ха-ха... Ще не таке побачиш! Мене тут усі знають. Ходім,— і взяв її під руку.

Вони прямували до Гелонів.

— Шуряк. Глянь, який куркуль!

Роман-сліпий рибалив із собачкою. Синочок відводив батька зранку на річку, і собачка коло нього чатував. Коли Матуня їх перепинив, капловухий дременув додому, й хлопчик цього не помітив.

На порозі він підкотився до ніг Романа-сліпого, і той кинув:

— Бродяга!

— Хто, тату? — запитав хлопчик.

— Не наш песик, сину.

А Матуня, підваживши плечем хвіртку, пропустив поперед себе свою супутницю. Прив'язаний Рудько накинувся на неї, рознявши пащеку: гл-р-р! Дівчина з жахом відсахнулася. Бренькнула гітара. Матуня потяг за руку супутницю. Легко й щільно зачинилася пружиниста хвіртка.

— Вовкодав, — перестрашено вимовила вона.

— А я що казав! — весело прохопився Матуня.

Рудько бухикав, виплигуючи поверх хвіртки.

— Постій! — відтрутив Матуня свою «міледі». Поставив їй до ніг чемоданчика, мовби загородивши ним її, і мовчки, не обзиваючись до собацюри-вівчарки, рушив на хвіртку, наче напролом.

Не взявся за хвіртку рукою — вперся ногами, наліг грудьми. Щось клацнуло, відскочило. Хвіртка рознялася і не стулювалася.

Рудько відплигнув і загарчав зоддалік. Матуня заклав руки в кишені й перевальцем прямував на нього. Псюра виричав очі й задкував, присідаючи на хвості. Матуня за одну мить оцінив обстановку: перед хатою, на веранді нікого нема. Собака відступав перед ним, тягнучи за собою

ландцюга. Матуня зайшов на господарське подвір'я й гукнув:

— Хто дома?

Кури полохливо заривалися в пісок, качки і гуси сидячи під навісами, поховали під крила голови.

Він спрямувався на город, залишивши ворота відхиленими на радість численній пташві. — нікого. Попоходив коло однієї хати, коло другої — на замках, і, буркнувши Рудькові, який всівся коло своєї буди: «Там і сиди!» — вигулькнув на вулицю.

— Хоч шаром покоти! Раби полів... — І, взявши дізчину під руку, повів її не до матері й сестер, а до Турів, адже тут його всі знають.

Мурза й не пікнув, коли Матуня, ступаючи боком, ведучи свою супутницю, яка йшла, огинаючись, налякана вівчаркою, з'явився на подвір'ї.

— Влаштувайся, — сказав він, окидаючи очима стोलик під вишнями. — Чим не рай? Не бійся, мухи не токусають.

Юстина несла з городу гичку.

— Привіт невмирущим! — привітався Матуня, кланяючись і дістаючи чубом землі.

— Собаки гавкали — розривалися, замовкли, як їм заціпило, а я думаю, яка їх хвороба лякає?

— Я, власною персоною, Юстино батьківно. Мене собаки знають, а ви впізнали?

— Тебе повік не забудеш.

Він підійшов до Юстини, яка зупинилася на півдорозі. Зняв гичку в запасці з її плеча.

— Куди накажете, бабусю?

— Куди ж, як не до хлівця. — Вона не встигла витекти об поділ руки — Матуня відніс гичку, а тоді навис над нею, обняв, підхопив і ніс її до столика. — Басурмане, зупинися!

— А я торжествую. Вас побачив — сусіди. Прошу знайомитися. Встань, суспільна прикрасо світу, — набасися на дівчину, яка присіла на лаві.

Вона підхопилася.

— Алька! — і викинула перед Юстиною ручку в пейзажах.

Юстина ніяково й боязко потисла її, відразу ж опустивши свою руку. Ніяково зиркнула на Матуню: скільки ж у тебе жінок, що ти в кожную відпустку з новою?

Він пропустив цей її погляд, сповнений жалю, острау й співчуття, без уваги. Легенько втримуючи її за плечі,

пропонував сісти посидіти, поводячи себе, як господар цієї лави, столика, садиби, піби не він вступив сюди в гостину; а навпаки. Юстина провідувала його після довгої розлуки і він був їй найближчий.

— Що ж дурно сидіти? Коням зуби не заговорюють, — оборонялася вона від нього. — Пускай мене, щось вам вивесу.

— Діло, — сказав Матуня, того й чекаючи. Враз розкрився, змахнувши руками.

Юстина почула в його слові Шпартгеліну інтонацію, відчайдушну відвагу, зухвалу вищість і немилосердну жорстокість, не могла спинитися.

— Кисляку!

— А може, щось ліпше?

— Ліпшого і кисляку, бабусю, — захоочував він, вгойдливо розминаючись.

Штани дудочками підвищували його, середньорослого, біла нейлонова сорочка із закасаними рукавами молодила. Прейшовсь повз свою Дульсінею, повівши кремезним плечем; густе пасмо чуба впало на низький лоб, прикривши люту свавільність. Руді очі — їдкі, глумливі, клинцюватий ніс, товсте підборіддя.

— Не форси, дурнику, — чемно й просто сказала Алька. Молода, носик бараболькою, навколо барабольки повно ластовиння. Як не старалася його пригасити кремом і пудрою, ластовиння зацвіло й на лобі. Коси пухким русим начосом — її, не парик. У них білим обручиком — гребінець. Ситцеве плаття тісне, коротке. Тіло смаглявиться. Вії чорно стрілюють, підведені синім очі опустилися, так, мовби їй незручно, прикро за свою у розквіті молодість перед старою жінкою, що буде їх частувати, і що вона взагалі ні сіло ні внало опинилася тут.

Матуня присмирнів. Не тому, що послухався Альку: цікаво, що ж ліпше кисляку?

Чимало стекло води, вода у Гнівани стала ставом, поки він зібрався провідати село. Тепер не гордує — перебоївся. На Донбасі почав із шахти, та скоро перейшов у вантажники. Плечі гнуло, але лава не висить. І перебирав професії, які траплялися: двірник-підмітайло, піднощик цегли, розчину, сторож, жеківський кочегар, поштар, санітар «швидкої допомоги»... Плавав на китобійному судні. Підвімав цілину. Словом, пройшов Крим, Рим і мідні труби. Тепер ніяка робота не страшна. Мав шоферські права, міг на тракторі, на бульдозері — куди пошлють, готовий на дно океану, в зоряний простір, лише б не надовго, а

так, начеб у відрядження чи у відпустку, щоб не остогидло.

Показав себе світові, й світ його побачив — сорочка розпанахана до пупа, груди колесом, впилися вихорами різних широт, шия крута, хоч гни на ній ободи.

Юстина винесла у графині вино, поставила чарки-напівскляночки, подріботіла за кислим молоком, несла гладуща й дивувалася, що її гості не наливають собі вина.

— Ми не гунни, — прогуготів Матуня, очікуючи, поки вона сама налле йому.

— Мені... — Алька повела ручкою на гладуща без жодної манірності, — будь ласка.

Вийшло, що Юстина мусила цокнутися з Матунею, бо Алька вина не схотіла.

— За твій приїзд, — сказала Юстина, пригубила, поставила своє вино й, не сідаючи, дивилася на молодят, якщо підсорокарічний Матуня підходив під це визначення.

— На здоров'я! — проголосив Матуня. — За ваш довгий вік, бабусю, — намагався коротко, без зайвих слів, шанобливо, але не стримався, додав: — Дерболизнули! — Випив, стукнув чаркою-напівскляночкою об стіл.

— Чистий циган, — сказала Юстина, думаючи, що в ньому сидить якась нечиста сила.

Матуня широко усміхався широким ротом.

— Помиляєтеся, бабусю, — наливав вино, частуючи самого себе. — З вашого дозволу. Винце хоч і не марочне, але натуральне. Любдю природу.

— Хто ж ти є, як не циган?

Матуня забарився відповісти: Алька, з неодмінним «будь ласка» попросила ще чашечку густого, без сироватки і холодного кислого молока, на що Юстина обізвалася: «Хоч і гладуща».

— Люкс? — перепитав Матуня Альку. — Пий, у них того добра, хоч залийся: корова своя — своє об'єднання молочної продукції, так кажуть, чи ні, генеральний директоре? — кивнув Юстині й узявся до вина. На цей раз не спорожнив до дна, пив, насолоджуючись. — Я не циган, — тяг поволеньки, як перед тим темне вишневе вино. — Я, щоб ви знали, — романтик!

Юстина його не перебивала. Він споважнів, бо його слухали.

— Це слово не наше, — казав і попивав вино, начеб зі свого слова — романтик, солодко примружуючись. — Термін не наш. Здається, з англійської мови, а може, й з французької. За точність не ручаюсь, бо ми Маркса вчили

не за Гегелем, але знаю твердо: романтика — путівка мого життя. Це таке — нема фортець, яких би ми не взяли. Ось хто я, а ви, бабуню, — циган! — І надпив із чарки-напівскляночки.

— Не дуже розмахуй плащем, Чайльд-Гарольде, — торкнула його ліктем Алька. Гітара висіла у неї за плечима, наче саме уособлення Матуні.

Юстина збагнула й не збагнула докору дівчини.

— Чула я про того Гарольда, — сказала. — Наш Дмитро не раз мені теревенів.

— Як ви висловлюєтесь? Гріх, бабуню... Дмитро — це Миронів найстарший? Ми з ним не зустрічалися. Може, він і тріпач, а я не теренджу! — І бухнув себе кулаком у груди: — Тут у мені кипить! Що? Доба! Епоха!

— Голосний, — сказала Юстина, роздумуючи: то ховався, як миш, а зробився, як лев.

— Правда, що голосний. За це і цокнемося. Не відмовляйтеся, прошу, — і присилував її пригубити. Закурив. Дав і Альці. Алька елегантно взяла цигарку між пальці. — Ви не дивуйтеся, що курить. Їй заспокоїтись треба.

— Мене ніщо не дивує — світ давно догори ногами ходить. — І радила: — Кинь, Матуню, мотатися. Матір до ями довів би...

Вино спочатку анітрохи не вадило: він пив не так і не такими дозами. Згодом похилився, недопите вино схлюпувало з руки на землю: взяло за живе.

— І Алька це ж мені каже, — промимрив. — Треба подумати. Ось ми з нею подивимося. Ця дівчина, бабусю, взяла мене за душу. Всі, що були до неї, тринди-ринди, а ця... Вона вам подобається? Скажіть, що подобається. Може, я вас і послухаюся. Правда, що матір треба довести, як ви зволили висловитися, до ями. Вона мене народила. — І підкинув чубом: — А де мої трудяги полів?

— Мати і сестри, напевно, в полі. А інші, які вони трудяги, яких полів? Не сміши людей. А про жінку сам думай: кожній голові своя шапка.

— Так? — запитав він про все разом.

— А так. Та в тебе ні кола, ні двора, ні шапки.

Це його вже і розсердило, і роздратовало.

— Алька, розкривай чемоданчик, подаруємо бабусі хустину.

Юстина замахала руками — не треба, але Матуня напесівся.

— Ви мене прийняли, як гостя. Я вам на пам'ять, — вибрав гарну вовняну хустину, яку віз матері, і приміряв

хустину Юстині до лица. — Хто мене шанує, я тому й душу свою віддам.

— Віддаси, дитино, матері, — відбивалася вона.

Він просив, і в його очах заблищали сльози.

— Матуня... — почулося з-за вишень. На цементовий стовпець обперлася Байдачиха. Набачила, що Юстину обділяють хустиною, і від заздрості начеб ще дужче посивіла.

— Моє вам з кісточкою, — послав він їй. — Підглядаєте. Вірку не встерegli. Як Климчик? Як на цвинтарі? А як із тим, хто вивів кума на суше?

— Піди і спитайся, — нишком: — Швендяло...

— А я і так знаю. На вашому обличчі все написано. Ховайтеся, мадам, бо прочитаю те, що вам снилося. Ви зіснули увесь концерт, а я мав намір заграти бабусі Юстині.

Байдачиха посунула. Алька закліпала очима, почувуючи себе непевно. Юстині стало їй жалко, та чим могла втішити? Непомітно віддала хустину, яка належала Іванисі, й Алька клацнула замочками чемоданчика.

— Гітару, — розійшовся Матуня. — Підемо селом з піснею.

Алька гітари не дала.

— Гарно у вас. Дякуємо вам, — вклонилася Юстині.

— Я ніде не бувала, але якщо є рай, то він схожий на наші місця, — сказала бабуня.

Матуня поцілував їй руку. Дякував за те, що прийняла, за добре вино.

— Може, й добре, але я до нього смаку не маю. Твій племінничок було занадився, але, слава богу, ми йому борг віддали.

— Гонить у три шиї! А вино робить і частуйте добрих людей. Мирон все будується? Жаль, що не можу допомогти, — і вибачився.

Дома, за церквою, нікого не було, як і в Гелонів. Матуня не розгубився. Мати із сестрами на Данилковому, за яким закуріло. Він знайшов, що їсти і що пити, розпалив газову плитку. Потім вони з Алькою лежали на рядні під яблунею. Алька казала, що їй подобається тут, і дивилася крізь віття в небо — ймовірно, що рай подібний на ці місця.

Дочекалися своїх з буряків. Іваниха й Надька несли рядна бур'яну, Люба — хлопця. Алька жажнулася, що вони наче вийняті з води й викручені. Думала: буряки — що? — носій і нехай ростуть собі. Алька працювала на автоза-

водському конвейєрі, де й познайомилася з Матунею. Він зустрів своїх у трусах і майці, гукнувши: «Привіт, плем'я!» Чесно признався, що з Алькою ще не розписалися, що вони просто звикають одне до одного. Іваниха все одно приймала її, як невістку, а Надька з Любкою, як братову. Їм сподобалось, що вона взяла на руки хлоп'я і що хлоп'я її не боялося.

Сіли до столу й були ріднею.

Чекали, що хтось прибіжить від Чалапалів, бодай Вірка.

Хлоп'я сиділо в Альки на колінах, і вона гладила його по голові.

Схмелівши, Матуня сказав, що вони з Алькою, мабуть, залишаться тут, але Іваниха не повірила й перепитала:

— Не бреши — всі з села тікають.

Матуня образився — розхвилювався, виліз із-за столу, щоб походити, а Надька взялася розпитувати Альку, з яких вона країв, де зійшлася з братом. У Заураллі? Намовляла-таки залишитися з ними, підшукувала обом роботу, якщо не в тракторній бригаді, то в «Сільгосптехніці», зараз якраз момент, колгосп об'єднується, спеціалістам дають будиночки. Іваниха, куняючи, хитала головою, а Любка витріщилася на Альку, їй найбільше подобалися її начосом коси й обручиком гребінець.

Матуня пройшовся подвір'ям. Од Чалапалів нікого не чути — рушив туди з візитом.

Вірка сервірувала стіл на веранді. Василь Мусійович готувався з хлопцями до чергового десанту.

Йому ніхто не дорікнув, що поламав хвіртку. Обнялися. Матуня промимрив щось про гнаних і голодних, на що Гапочка, а не її батько, докинула: хто був ніким, той став усім, поклала перед ним виделку й ножа.

— А горюче? — запитав Матуня.

— В суботу, — твердо відповів Василь Мусійович.

— Сухий закон, значить?

— Сухий! — ще твердіше відповів Гелон, спокійно нахилиючись над курячим стегенцем і смаженою картоплею.

— Сухим законом приймаєш? Т-так... — Хміль опієля самогону, який знайшов у матері під припічком і який мати поставила ще, миттю вивітрився з його голови. — Вчора я вечеряв у московському «Метрополі». Подавали ікру, сьомгу, свіжі помідори. Я пив французький коньяк «Камю», закусував курчатами-табака і роздумував, хто зіпсував Надьку, сестру? Хоч би він купив хустину, щоб той безбатченко мав чим носика витерти. Здається, знайшов,

за цим столом. На добраніч, вельзевули двадцятого віку! — і піднявся із-за столу.

Стіл заgrimів, усе посипалось. Василь Мусійович спохопився: сокиру! — а Матуня прямував із хвіртки, співаючи: «Я люблю тебе, жизнь».

Досвітком він сидів над ставком і ловив коропців.

Рибовод Кіндрат, задерикуватий, стрижений на літо під машинку, сміливий владою штрафувати, закричав, вийняв блокнот і самописку. Матуня поманив рибовода пальцем, а коли той підступив, схопив його, обернув у повітрі головою додолу, кілька разів змочив у воді, давши напитися намулу, й поклав на греблю сушитися.

Рибу розділив натрос: Романові-сліпому за вудку, Юстині за гостину й собі. Але Алька не підсмажила коропів. Він наказав їй взяти гітару, й вони забралися до автобуса. На її докір, що хотів тут залишитися, що обіцяв матері, відповів: не я не хочу, саме життя мене тут не хоче. І коли автобус покидав село, процитував:

— Я вас любил... — з Пушкіна.

VIII

Одержавши зарплату, Кобилко підсів на попутню й з'їхав до перехрестка. Він розмашисто твалав до мостика — навальний, рішучий, як людина, що зважилася й не поступиться. Одначе рум'янець, який проступав на його землистому обличчі, видавав непевність. Невидний, ледве вловимий зовні (Кость Андрійович не відчував, щоб кров пульсувала в скронях), той рум'янець з'явився на худих вилицях, коли він перемахнув через мостик. Його високо несена голова чомусь самохіть схилилася, високі ноги теж чомусь самохіть підігнулися. Крок, ще крок — провулок до парового млина, на розі посудно-залізний магазин, у який спрямовував навальну рішучість: побачити Катерину, віддати зарплату, а не посилати поштою, децю розпитати. Голова стала важка, ноги ватяні: не зважився, не перетнув кількадеметрової відстані. Звернув у провулок і потягся, даючи коло, сам не знаючи куди, мляво ступаючи бруківкою.

Катерина підбивала виручку. Червень, липень для її товарів, наче канікули. У серпні спохоплюються про цвяхи, про замазку, про ринви. Близькі осінні весілля нагадують про тарілки, келишки, ножі, виделки, а поки торгувала тазами під полуничне варення та пластмасовими зба-

почками на мед, які брали, поволі найжджаючи, відпусканки.

Робота їй, мабуть, не подобалася: на звітних пронумерованих бланках, псуючи їх, малювала чортиків з ріжками та хвостиками. Вони пускалися до танцю, вилітаючи з кінчика стержня її кулькової ручки. Ні безліч відер, ні гори найрізноманітніших каструль, ні з дутого різнокольорового чи з прозорого скла карафки, фужери, чарки і чарочки, ні розцяцьковані чайні сервізи — ніщо, навіть кришталь, який блищав і вабив, не зворушували її душу, як у справжнього, з вогником, продавця. Усе для неї порожнє, а блиск ілюзорний.

Катерина покинула Кобилка невдовзі після того вечора, який мав стати, але так і не став їхньою шлюбною вечіркою. Того далекого вечора ніхто не зважився їх привітати. Через неї, Катерину, хоч і шлюб не було зареєстровано, Костя Андрійовича попросили написати заяву. За власним бажанням він пішов з посади директора МТС. Катерина, ймовірно, його і не покинула б, якби не один випадок. Кобилко пересів на трактора. Приїжджав додому раз на тиждень, щоб помитися. Вона його чекала, нагрівала багато води, п'яковіючи, садовила в балію і мила — лагідно, як дитину. «Мий, шуруй, вишуровуй, через тебе я зашмарований і не обмиваюся», — сказав він, не то дорікнучи, не то жартома. «Таки проговорився, — через мене! Ну, й не обмиєшся...» — відказала йому й полишила голого і пам'ятого. Не вернулася — не хотіла ні бачити, ні чути, хоч він просив, хоч мати, тітки благали і силували повернутися. В торгівлі тоді було найсутужніше на крамарів: на селах лише заспоувалися кооперативи. Вона поїхала на курси. За рознарядкою, яку підписав Микола Гордійович. Кому він тільки не допомагав! Кобилко їздив у Чернівці. Наполягав іти до загсу. «Через мене — без мене! Я твоїй долі не зашморг, а моя мене — хоч і на шибеницю». Отже, вона не стільки сама вибрала торгівлю, як торгівля вибрала її. Народила Яруску, вигодувала своїм молоком і віддала матері: не дуже з нею панькалася. Але й аліментів не правила, і грошей від Костя Андрійовича не брала, поки Яруска не виросла і їй не треба було одягтися.

У магазин рідко хто появлявся: за відчиненими дверима розбишакували між зграйкою голубів горобці, готові поживитися на чужий рахунок. Катерині за прилавок заздалегідь чути, коли хтось наближався, — пташки лопотіли крильми і фуркали. Вона не присіла, поставила, зігнувши коліном, ногу на стілець, і її поза свідчила, що ця жінка

стереже навіть саму себе. І чортики, яких малювала, теж були насторожені. Поколюючи ріжками, вони не дуже задирали свої палички-ніжки, одноруки або й безрукі, підпирались хвостиками.

Настороженість, як не дивно, не виховала в ній обачності, не привчила до боязкості, що було б цілком логічно; одначе виходило інше — обачність нехтувалася, боязкість і не почувала. Всупереч їм перемагала палка пристрасть, яка межувала із свавільністю, позбавленою раціоналізму.

Краса — її прокляття.

Катерина була однолітком Олександра Турія, свого дядька. Він скаламутив її ще дитячі мрії. Подібне не новина, але й цей парадокс вона теж сприйняла, як вибір долі. Як і те, що вийшла заміж у шістнадцять літ, як і те, що було потім. Яруська звайшлась, коли сповнилося двадцять чотири. В страшному невгомоні могли б посіктися коси, могла б спасти з лиця. Не старіла і була гарніша, ніж Яруська. Це її мучило. Чому дочка не успадкувала ні її густих кіс, ні овального високого чола, ні великих звабливих очей, ні витончених, правильних рис обличчя? Правда, Катерина і не вважала свою вроду довершеною. Одначе не раз, коли Яруська ще бігала голипулом, каралася: чому в неї нічого мого? Інколи не любила її зовсім, паче і не народжувала. Потім схоплювалася, обливалася сльозами, але ставала спокійнішою, коли донечка була в бабуні. Ймовірно, дбала про саму себе, і Яруська їй просто заважала. Незадоволена собою, лиха на саму себе, що Яруська як не її, що доля ткнула своїм перстом, розпорядившись, як схотіла, не давши такого, здавалося б, простого, але й найбажанішого для матері (знову вибрала за неї!), і вона замкнулася надовго в самотності.

Ніколи особливо не плекала своєї краси, їй, здавалось, було зовсім байдуже до неї зараз. Але хіба саме не краса — її придане, яке дали батьки? Хіба не краса — її єдиний надбанок, який узяла з дому?

Рідко ступала ногою в перукарні, в ательє, а Заложці, особливо в той час, коли були райцентром, та й тепер не могли дивитись на неї без докору. Зараз повільнішало від дам і дамочок, які побоювалися за своїх благовірних чоловіків, від рішучих дівидь, які, не довіряючи своїм очам, не втрачали випадків учепитися за кавалерів руками. Інша річ, що з цього виходило. Сучасний райцентр — не така вже й не провінція. Чи не тут починаються першоджерела річки-бумаженці, яка відрізняється від звичайних тим,

що тече і вниз, і вгору? Така двоплинність цілком природна, і зворотні течії повсякденно оберігають принаймні три сили: одна пише, друга підписує, третя пускає в потік. У даному випадку має значення третя, тобто секретарська сила: вона знає все, заздалегідь вловлює моди центрів, які ще не потрапили на телеекран, а часто й сама диктує ці моди центрам. Катерина, усамітнівшись, була далека від прейскурантних співвідношень на ринку мод. Їй не доводилося про це думати. Але чомусь траплялося так, що її зачіска, її одяг, її взуття узаконювалися. Звичайно, дами й дамочки, дівці, поважні законодавці мод брали її нововведення в штики: «Знов та бляхарка-посудниця викинула коника». Заздрість не мала меж. Вони втішилися, що райцентр розпався. З погордою покидали Заложці, переїжджаючи в Тараж на нові квартири, не без задньої мислі, що спекалися Катерини, якій скніти у цій дірі. Мовби їм навздогін вона викинула ще одного коника: натягла на себе джинси, скомпрометувавши, як вони сподівалися, себе. А тим часом злощасні джинси, роба, були потрібні їй до зарізу: порвала не одне плаття, розвантажуючи посуд, носячи ящики з цвяхами, залізо. Робота одягла її в джинси, а не мода. Природність, а не гасання за модою, диктувала непримхливі зачіски, крій плаття, фасон туфель. Катеринина жіночність сама шукала найпростіших, найзручніших форм, які її не загубили б і не занастили. В її душі був інтуїтивний потяг до збереження своєї краси, і навіть їй було це усвідомлювати? Хіба усвідомлює себе лілея, яка цвіте і пахне на долині? Чому вона не росте на шпилі? Хіба усвідомлює себе придорожна шипшина, яка рожевіє в здичавілій непідступності? Чому вона не росте на воді?

У сіро-синіх тесах із нашитими кишеньками, поставивши на крило ногу коліном, у червоній, з довгими рукавами й широким розстебнутим коміром блузі Катерина не втратила своєї привабливості. Каштанові коси — сама кофарбувала, сама підтяла, — спадали, переливаючись, і прикривали її схилене обличчя. У вигнутій спині, в лініях худого тіла, живого і чутливого, вражали грація й енергія.

Не спурхнули горобці, не злетіли голуби — нишкля заходив Кобилко. Але постійна настороженість не підвела Катерину. Він не встиг переступити поріг, як вона звелася, закинула голову, пригладжуючи рукою коси. В елегантній поставі, в ясному, мов підсвіченому, погляді (підведені синьою фарбою дужки повік і наведені чорним ві

означували цю підсвіченість) не помічалось найменшого хвилювання, чи збентеженості, її губи не торкнула навіть вимушена вдавано-грайлива професійна цікавість, з якою зустрічала покупців. Стояла перед ним так, ніби він уже набувся в магазині, ніби вона вже перемовилася з ним і не мала йому що сказати, а він чомусь зупинився на порозі й не виходив, на щось сподіваючись.

Не розігнавши голубів і горобців, які воркували й цвірінкали, Кобилко зважився, переступив через поріг і глянув на Катерину — спив її красу. В його очах її стало так багато, як буває багато сонця, коли зиркнеш на нього, не заслонившись рукою, і коли воно враз осліплює. Він примружив очі й зупинився.

— Катре...

Вона не стрималася. Зіймакала бланк із чортиками.

— Випив! — сказала без докору.

— Сто з причепом. Але яке це має значення?

— Я тобі не суддя, — вела звичним тоном, як про ціни на товари. — А втім, я знала, що ти зайдеш, що ти мусиш зайти.

Він у спецівці екскаваторника — широкі, бахматисті штани, шлейки на блузі захисного кольору. Стенув плечима: справді, а як же інакше?

— Ми, Косте, своє віджили, нехай вони починають.

Кобилко сказав:

— Прибігала Яруська.

Катерина скинула оком: холодна байдужість змінилася гарячковим збудженням. Обличчя зашарілося, очі заблищали. Вибігла із-за прилавка, кинула зіймаканий бланк з чортиками, взялася пальцями за шлейки на його грудях.

— І хочеться, і колеться їй, — промовив Кость Андрійович. Він сказав би те ж саме, якби Катерина й не підійшла. — Ніби не Мусійка, Чалапалів боїться, — пояснив.

— Хіба Ярусьці, нашому чортенятку, Косте, з ними жити? — в її запитанні бринів біль. Бризнули слюзи, затулилася долонями й вела крізь плач: — Якби я вірила, що вийшло б з інститутом! Не вийде. А засидиться, хто її, негарну, візьме? Хто? Я не знаю... Не знаю.

— Я ще більше не знаю.

Його щирість, його з нею згода кинули її в огонь свавілля.

— Ніхто нічого не знає! — крикнула й побігла в підсобку.

Він пом'явся, вийняв з наколінної кишені конверт із зарплатою, поклав на прилавок. Йому чомусь згадалися

почавлені Мироном дикі курчатка. Кому про це скажеш, подумав. Хіба Миронові? Ще пом'явся і рушив.

Катерина не появлялася з підсобки. У ній мучилося й боролось: Яруська! Прихилилась до пральної запакованої машини, а її начеб кинуту туди — розкручувало й виварювало з порошком, покриваючи піною їй у душі. Забулькало, заплескотіло: хтось вибирає, а я ні разу... Хтось...

— Катерино Матвіївно!

Її викликав Мусійко. В червоній майці. Держав у пригорщі черешні-білиці.

— Беріть, угощаю.

— Ти ліпше Ярусьці відвіз би. Чи заздалегідь піддобрюєшся до майбутньої тещі?

— Що Ярусьці — те Ярусьці. Я для обох. І зовсім я не піддобрююся, а по ділу. Батько вас хоче бачити.

Катерина дивилася на його червону майку і всміхалася.

— Нехай прийде.

Він поїхав. Вона їла черешні-білиці й зважилася: хтось вибирав, а я сама виберу. І це було початком нового свавілля.

ІХ

Буряки росли: обтикала їх своїми пучками. Такий лан, а пучок по п'ять на руці. Обробила. Сама. Юстина цього року не допомагала їй. Коло дому, і то щастя. А вона обробила свої, ще й допомогла Іванисі. Надьчине хлоп'я розхворілося. Надька з ним у лікарні, недоумкувата Любка її провідує. Автобусом, але поки в Заложці, поки назад — лови день за хвіст. А бригадир каже: буряки солону роблять — без буряків її не дадуть. Хоч насміялася, полючи, з Іванихи: мій Матуня, Ганко, як із ружжа вистрелений, куди не полетить, там і авантюра. Хай би його послали в космоси, хай би покрутився навколо Землі, якщо не може нагріти на ній місця.

Ішла з буряків. Вечір і місяць. При місяці закінчувала. Крижі болять, ноги болять. А зупинилася, стала, і лан розлігся, як велетень. Височіє йому головою Козацька могилка, а на всі плечі, аж до ніг, розсипалися кучері. Їх обмиває місячне сяйво, а зорі виходять, переморгуються. Побачила — та й зацімила: раненько вставала, пізненько лягала... Золотий гомін. І не хотіла покидати. Дивилася, слухала і все оглядалася, — запам'ятати, нічого не забути, донести до могили, — мовби назавжди прощалася з ланом.

Вернулася додому — не вечерялося. Мирон сказав: тепер можна й до хати взятися, а Юстина подивилася на неї із сумом.

Не спалося. Той лан-велетень начеб лежав Ганці під боком — вийняла своє серце, поклала на нього, дмухнула на них обох і думала.

А Миронові сновиділась хата, прекрасніша, ніж справжня, готові сінечки. Бува, у руїнних людям маряться палади, яких вони ніколи не бачили.

Ганку підняло, коли він ще спав, раптово, нагально. Ніщо не пило, ніщо не боліло. Встала, мовби вийшла із води: сон був здоровий, і хотілося робити.

— Мироне, вставай, поїхали, — мовила, збудила його і постояла, мовби мала сказати йому ще щось, але що могла сказати пильнішого, важливішого, як збудити й квапити до роботи?

В неї начеб вселився досвіток з його натхненним прагненням до світанку, до світла. Зорі ще скапували росами, світилася подвірна трава, у затінки відступали присмерки ночі. Не досвіток Ганку, а вона його обхоплювала світлом своїх очей. Видоїла корову, вивела за хату бичка, на м'яла для свині-курей, щоб матері легше. Вивела мотоцикла, повиймала з коляски каски.

Снідали з Мироном стоячи — пили тепле, з пінкою молоко. Мирон присолював собі хліб, раз за разом дивився на неї з такою невимовною вдячністю, що вона взяла дрібку солі, присолила собі й сказала Миронові своїм веселим поглядом, що їй теж смакує, що вона не лише п'є свіже молоко з хлібом-сіллю, що не лише з ним заодно, а що вона — це і він. Юстина застигла на ванькирному порозі — згодна з Мироном, згодна з Ганкою. Хвилини згоди, рідкісні в цій хаті, едналися з лагідною тишею. Досвітком прозирали малі вікна. Ганчина душа була повна радісного світла. Але запитай її, чому? — не відповіла б. Сама не знала. Щось підняло її зі сну. Легко прокинулася і була легка. Очі блищали пробудженням: день ще не встиг їх пригасити, молодий досвіток дихав снагою.

Ганчині блискучі, згодні з ним очі відроджували Мирона. Він пив не молоко: перехилив кухлика, торкався до нього, повного згоди, відчуваючи губами, язиком її здоровий смак, її дужість. Кожна клітина, пройнята згодою, оновлювалася в ньому. Не дошкуляло ні давнє поранення, ні недавня операція: осколочка так і не вийняли. Відчував, як сам оновлювався, як жили наповнювалися рухом. І нічого не казав. І ні про що не перепитував. Ганчи-

ні очі казали: «Ідемо!» — заочуючи його. Мати дивилася на обох, казала: «Ідьте», проводжаючи. І Мирон, припадаючи губами до молока, кусаючи присолений хліб, відповідав кожним своїм рухом: «Ідемо, ідемо...»

Мотоцикл завівся відразу. Вимчали на асфальт — і тільки замиготіло. Рожевіло небо, рожевів став. Рум'яніла траса. Захід блакитнів, і блакитний вітер бив в обличчя. Вони ще ні разу так не їхали. Машина, її звуки — пахпах! — були згодні з ними. І рум'яна траса, і рожеве на сході, блакитне на заході небо — все едналося у згоді.

Дорога не пролягала низом, над ставом. Не звертала коло школи. Прорізана поверх горбатого вигону, пряма, широка, сягала аж до Заложців. Мирон любив, вимчавши за школу, вмикати четверту швидкість і так гнати перегін — із горбка на горбок, від бойні і через міст до сушзаводу. Він дав волю мотоциклові. Колеса мовби відірвалися від землі. Ганчині й його груди наповнив шал швидкості, заполопив серця, голови. Мирон і Ганка віддалися шляху — мчали навстріч вітрові, летіли, зливалися зі світом. Мелькнула бойня, поручні містка, сушзавод. Тільки прошуміло.

— А нехай йому!.. — мовила Ганка й усміхнулася.

Мирон не почув, що вона сказала. Зиркнув із-під каски і теж усміхнувся.

Вів мотоцикл вільно, впевнено. Йому було радісно, що траса ще порожня, що можна не дуже збавляти газ у селищі, а мчати з вітерцем. Віз Ганку, як парубок везе дівчину, показуючи їй свою спритність і відчайдушність. Непомітні камінчики відлітали з тріском, як град. Глянув по боках — на перехрестку порожньо, і махнув на червоне світло. Не звернув до парового млина, тому що там вибої, а скермував через центр, коло ресторану. Не припинявся бакаюватою бруківкою, яку не було кому підсипати після звесення району. Мотоцикл підкидало, коляску трясло, знімалася курява.

Ганка не помічала їдкої пилуги, як і того, що вони їхали на червоне світло. Під каскою, у вухах, усе шумів шал швидкості на перегоні від бойні й через міст до сушзаводу. І коли, незважаючи на вибої на бруківці, Мирон піддав газу на Чаплинівщину, розкидаючи позад себе хмари куряви на садки, на хати, вона не принишкла в колясці, а погордливо кидала по боках очима.

Зелена вулиця ще спала. На багатьох будинках вікна у ставнях. Йосип не спав. Видно, розводив у казані кал на пізні полуниці. Угледів мотоцикл, підняв казан, мовби

зважився перепинити їх. Ганка оглянулася — Йосип стояв, відмахуючись од пилюги.

Миرون не в'їжджав на подвір'я, розвернувся на вулиці й зупинився. Кинув на бензобак рукавиці, знімав окуляри.

— Ти їдь. Нащо тобі гаятися? — сказала Ганка, виплигнувши з коляски.

— Там шуфля, товкачка.

— Знайду, — кинула вона і, не підіймаючи вориння, пригнувшись під ним, опинилася на підчищеній доріжці.

Миرون дивився, як вона ішла, несучи вузлик.

— Ввечері приїду.

Ганка не оглянулася. Він ще постояв, ще подивився на неї, на хату — забрав їх обох із собою на цілий день до торф'яника. Підіпхнувся ногами, і важкий мотоцикл важко зрушився з гори.

Хата зустріла Ганку своєю порожнявою. Ввійшла, і кода сполохом відлунювала з коридорчика в кухню, з кухні в спальню, в світлицю. Ганка скинула сандалі, витерла об підстилку ноги, цоклала на підвіконні вузлик, який брала із собою до буряків, і метнулася відчиняти вікна.

Стіни побілені, підлога вимита, але на ній все одно видніє вапно, бруд. Розчинила вікна, вийшла на середину світлиці й не могла надихатися. Чисте ранкове повітря лилось у вікна, охатнювалося запахом стін, соснових дощок у підлозі, і, одомашнене, тепле, обвіювало її з ніг і до голови. У них з Мироном ще не було такої хати. Вони ще ніколи не жили в такій хаті. І, стоячи серед голих стін, які вловлювали і відлунювали її дихання, вона поселялася тут думками й надіями. Хата відлунювала її думками і надіями. Вона очима розставляла меблі — шафу, сервант, диван, стола з кріслами, навпроти дивана — телевізор. Це у світлиці. Спинаячись на пальці, щоб не налякати своїх сподівань, ступила в кухню. Ставила коло вікна столика, під стіною — кушетку. Стільці. Недорогий буфет. На пальцях зайшла в спальню. Ліжка не стоять поряд. Коло однієї стіни — одне, коло другої — друге. Так буде більше місяця. Посередині вікно, до нього вільний прохід.

Роздягаться — у коридорчику. В кімнатах ніяких лях. Там місце для газової плитки, тут для води. Для якої газової плитки? У них же підвал. Літня кухня у них буде в підвалі. Влітку вони там і житимуть. Вона не допустить, щоб у кімнатах сідала й пилінка. На підлозі доріжки, на вікнах зашавіски, на стінах килими. Хто б не прийшов — роздягайся, роззувайся в коридорчику.

В своїй уяві вона все розставила, запрошувала гостей, вони заходили, казали, як у них гарно, до всього їм хотілося доторкнутися руками, а вона садовила їх за стіл і частувала. Приїхав Дмитро, привіз онука. Гості сидять, а вона з онуком на руках. Він такий, як Сашко, і вона розказує, навчає його, все розказує, все навчає, бо возькатися із Сашком не мала часу. Внук обіймає її за ший і тисне, тисне, горнучись до неї, — показує, як міцно любить бабусю.

Думка про внука повернула її до дійсності: стою перед білою стіною, сказала собі, спам'ятовуючись, та й малюю на білій стіні те, чого нема: де мої столи, де мої гості, де мій ненароджений онук? І здригнулася. Тут ще орати й сіяти, а я вже обжалася.

Зі стелі звисали проводи, до яких треба вішати не просто електролампочки, а люстри, нічники. Ті жалюгідні, обваплені проводи нагадали їй, чого вона тут, начеб пройняли її своїм струмом.

Збігла зі сходів і — в підвал. За відро і — з підвалу. Вода під боком. Ще не колонка, загнута носом труба. Повернула кран, ударив сильний струмінь. Вода скипала у відрі, Ганка водила неситими очима, промовляючи: ви, купи гравію, ти, цегло, почекаєте, я вишкребу й вимію підлогу, щоб її пофарбувати, а тоді візьмусь за вас. Сердилася на тимчасові під ганком двері у підвал — що вони тимчасові, забігала думкою, що підвал треба ділити на кухню й на гараж для мотоцикла. Думки вирували в голові, як напірна вода. Закрутила кран, а думок не спиши.

Заповзала коліньми, забувши зняти плаття. Скинула, повісила його на двері — й де ножем, де ганчіркою... Повзала в кущій сорочці. Вимію, вилижу, підганяла себе й зверталася до підлоги: ти будеш у мене чиста, як скло. Я й подушку встигну покласти під асфальт. Мирон приїде й здивується — все готове. І підганяла себе — встигнути, впоратися, поки він приїде.

Виливала каламутну воду — свою втому, несла чисту й дужчала.

Скінчила. Підлога біла, як папір. Глянула, а вона не сохне. Де ж сонце? Бачила з ганку — небо затягнулось, повзли хмари. Що ж я наробила? — дорікнула собі. Чом не глянула вгору? У хаті можна й у дощ: на голову не потече. І захалася ще дужче. Накинула на себе шарпачну спідницю, взула шкарбуни і — за шуфлю. Заскреготів голодними зубами гострий гравій.

Хмари повзли із північного заходу, з мокрої Балтики. Сьогорічні жнива будуть з дощем. Угорі, де «Сільгосптехніка», шумів парк. Гомін старих сріблястих буків, могутньо-кродних дубів і високих сосен стелився над головою.

А коло хати затишно, як за широкими плечима. Не те, що на Довгій горі: звідки задме, туди й видме. Ганка ловила себе на думці: мила підлогу, розсипає гравій, а згадує колишнє і порівнює. Що було, те сплигло, може, тут, тепер, будемо з Мироном душа в душу! Може, з цього ранку все стане по-іншому? Може, вона любитиме Мирона, полюбить його хоч на старість? Який був гарний вишневий рачок! Мчали сюди — мліло у грудях. Йй так хотілося певності, щоб здійснилося, що поставало перед нею на білій стіні. А мати?.. І звідки ці хмари? Парко.

Йй подобалося тут і під хмарами.

Ще коли стояла МТС, ще коли Мирон їздив на «Хто-тамзнає» — на ХТЗ — й коли викорчувували здуплювілий, здичавілий сад, пустивши його під забудову, йй тут подобалося. Але тоді їм не могли врізати ділянку в цьому місці. Ніхто і не гадав, що замість райцентру буде селище і, як тече Горинь, ділячи Заложці, увесь лівий бік, Гпівань та інші села об'єднуються в один колгосп імені Шевченка. Ділянки намірювали районникам, головам колгоспів. Микола Гордійович узяв і собі. Інші почали ставитися, а його наділ — незагороджений. З ліквідацією району не хтось, а таки Микола Гордійович умовив Мирона переписати наділ на себе. Ось як склалося. А будуються вони — пальців на одній руці бракне.

Загриміло. Ганка підвела голову: ну й грими собі! Закрапав дощик, але не кидала шуфлі. Вона вже засипала камінчиками перед ганком, кругом під хатою. Встелила ними стежку до сарая, який стоїть накритою коробкою без дверей. Ще торік чи позаторік Мирон навозив гравію з дороги мотоциклом, у колясці. Гравій позаростав травою, і вона вихоплювала камінчики з трави.

Не впоралася б, якби Мирон по ночах не попідчищав землю. Він і доріжку до вулиці вирівняв, і цеглу поклав обіч неї.

Ще залишилося трохи гравію, і вона розгорнула його, розсунувши по доріжці.

Гравій мало вкласти. Його треба присадити товкачкою. Ганка товкла, камінчики скреготали, а йй здавалося, що товкачка каже: Ми-рон... Ми-рон...

Вечір ухопив за очі. Запахав мотоцикл.

— Ганко, ти й доріжку вистелила? — з вулиці.

Вона збігла, розсунула вориння.

— Заїжджай.

Мирон зупинився перед хатою.

— Коли ж ти встигла? — не міг повірити.

— А я й не обідала, Мироне. Щастя, що не полив дощ.

Х

Йосип не міг спати — крутився, ще кидався і зривався з ліжка, хапаючись за голову. Вже не одну ніч. Прокидалася Ольга, допитувалася, що його болить? Давала меду. Він не міг ковтнути, випльовував. Блудив на неї очима, наче прожекторами, і вигулькував з підвалу, як із підземелля. На кутку їх і називали «дітьми підземелля» за пристрасть скніти у сирих мурах із єдиним вікном, маючи і веранду, і світлиці.

Не міг втриматися на порезі. В трусах, у майці вибігав до хвіртки, задирав голову до Миронової й Ганчиної хати. Лихоманило: «Нащо позичив гроші?»

Йому спалося за минулі дні лише тієї ночі, коли Ольга заночувала в Гнівані, коли сам її послав, щоб віднесла позичку. Він оповістив про це Квіточку, Паридуху, які глибокодумно промимрили: «По-братськи...» І запитали: «Надовго?» А отець Сава, який підкотив на туркалці і якого він почаствував полуницями, поїдаючи їх зі жмені, проголосив: «Рука даючого да не оскудіє!» — маючи на увазі Йосипову допомогу братові, але ще більше, мабуть, полуниці, бо загрїбав, ковтаючи їх, і виковтнув жалісне про самого себе: «А я, яко благ, яко наг, — нічого в мене нема». Тоді Йосип цим останнім словам не надав ніякого значення. Він ліг спати з цілковитим переконанням, що вчинив добре діло, по-божому, і міцно заснув зі спокійною совістю. Прокинувся, а переконання, що зробив добре діло, по-божому, залишилося спати у ньому навічно. В серці заворушився черв'як: «А якщо Мирон не віддасть гроші?»

Ще не вернулася Ольга, ще ті гроші не витрачено, його поривало до Гнівані. Придумував причини, щоб відібрати назад позичку. Черв'ячок точив, а він згадував попака: запихався чужими полуницями, а моя рука щоб не оскуділа... Усім своя сорочка ближче до тіла. Її треба берегти. Хитрий той попик, що проголосив: «А я, яко благ, яко наг, — нічого в мене нема». Отак і треба всім відказувати. Тоді й сусіди не хвалитимуть: «По-братськи...» І не запитують: «Надовго?.. — мовляв, чи на довгий строк дав позич-

ку, а насправді підсміюючись, чи надовго буде по-братськи?

Він упевнювався, що обікрав сам себе, мало того, що обікрав, з нього й посміюватимуться.

Всяка робота вивалювалася з рук. Везли на торг полуниці, подумки прикидав: скільки було б, якби докинути і цю сотню? Ольга патрала курей на ринок, собі залишали потрушки,— теж докидав цю сотню. Позичені гроші ставали в очах, на що б не дивився. Чув шелестіння червінців, за що б не брався руками. Де узявся той кіт, що перейшов дорогу? Нашо зустрілася перед ощадкасою мати?

Черв'ячок точив поїдом, дужче, дошкульніше ще й тому, що він не міг у цьому признатися навіть рідній жінці: сам її послав. Ні близьким сусідам: сам їм похвалився. Ні другові, отцю Саві, який у пайскрутніший момент, задравши рясу, дав драла через драти, через городи, відрікшись од нього,— вчив, та, видать, не навчив. Він мусив мовчати.

Ніч холодна. На кутку темно. А в Мирона і Ганки світиться. Коли він задер голову і побачив світло в їхніх вікнах, воно обпекло його. Що вони там роблять? Не забралися, не поїхали в стару хату. Вулицею, під яблунями, підкрався, босий, до вікна. Мирон і Ганка фарбували підлогу. Світло, яке обпекло його, не зігріло. Дремував від вікна. Назад. Під свій підвал. Сів на лавочку: чорта лисого вони віддадуть, малюють — мої гроші стали фарбою, румунською, яка швидко висихає і блищить. У мене не помальовано румунською фарбою, а вони малюють.

Ноги мокрі — мряка чи роси. Розтирав голі руки. Його гладкувате, опасисте тіло бралось пухирчатою кропивкою. Не міг зігрітися і не йшов у тепле ліжко. Певність, що брат з братовою ходитимуть по його сотенці, не пускала. Він бачив їх перед собою — Мирона і Ганку: вчеплено до провода патрон, повішено лампочку, і вони колінкують з квачами-пензликами. Зосереджені, задумливі. Лампочка відбивається на щойно пофарбованій підлозі, а в її світлі — їхні обличчя з вірою не лише в те, що роблять, у щось більше, чи не у самих себе, в свою правоту? Їхні тіні, поєднавшись, похитуються на білій стіні. Фарбують! І не міг цього знести.

Казав собі на лавочці: нема верней дела, як на книжку, процент,— а вони малюють, і хіба подякують? Черв'ячок ліз, підіймаючись йому до горла: пащо позичав? Хіба його не навчило? Скільки ще вчити, як татити довбешкою по кумполу? І тикав собі пальцем у лоб.

У стиснутих кулаках держав досвід свого буття й був готовий сам себе бити по голові. Хто знає, як йому далася садибка Ломова? Хто б на неї стільки заробив, чи б пенсії вистачило, якби не складав, не заощаджував? Райка вийшла вперше заміж за такого ж, як і сама. Руки в першого зятя були справні, а кумполà йому довелося позичити. Перекидали з шахти на золоті піски. Зятькові, можна сказати, повезло. І він, Йосип, казав йому, щоб не тужив, а дбав, тоді й обернеться. Оберталося важко, аж зятьок став вільнонайманім. Послав Райку до нього, а вона не набулася і вже вагітна. Вертається, а зять там, на бульдозері. Спочатку землю рвуть динамітом, тоді пускають бульдозер. Не весь динаміт вибухнув, бульдозер посунув і підірвався. Рознесло на ляматки. Тепер і дитини дочці не треба... Він за Райку, на літак і туди, де дванадцять місяців зима, а останнє — літо. І літаком, і важковозами, і на оленях. Зятьок — у мерзлому ґрунті, а вони з Райкою сиділи, поки це виправили його оцадкнижку. Йому таки платили добряче...

«Та я свої зуби з'їв, — шепелявив без протезів, — поки знов став на ноги. Хто мені коли позичив?..» — так зогрівавсь.

Шмигнув у підвал. Ольга спить. І він розсердився, що вона спить, що їй байдуже до його гризот. Одягався, взувався, мовби на нього чекало щось пильне, невідкладне, а вибравшись на двір, зачовгав «прощай-молодістю», ледве волочачи ноги.

Темінь, і він темнів, сидячи на лавочці. Прихилившись плечима до підвального муру, здрімнув, сердячись, що сам себе одурив.

Його збудив трактор. Затріскотів, поминаючи подвір'я. Йосип протер очі й збагнув у ту ж мить, чому трактор і що в причепі. Він не рушив до хвіртки — плигом до Ольги. Черв'ячок, який точив його, проліз горлом, ліз у беззубий рот. Йому звело щелепи: пофарбували підлоги, привезли асфальт!

Ольга вмивалася.

Вибалушився на неї, як німий.

— Ольго, ступай і забори гроші! — вибухнув. Йому з горла пашило й сичало.

Ольга зняла рушника.

— Ось що тобою воловодить! Ось чому ти по ночах б'єшся з чортами навкулачки! А я думала, заслаб. Ганка налила мені меду, свіженького, щойно викачаного, а ти лизнув і виплкнув. Ха-ха-ха! Гіркий! Тобі і мед їхній гіркий.

— Ти ще й сміятися?! Не прихворієш — умреш! Я свої зуби з'їв.

— Твої щелепи в склянці. Вставляй і заткнись. А я нікуди не піду. Мене, бога не соромишся, людей посоромся!

Він зачихав протези, покусуючи собі пальці, і не вмовкав:

— Вони пофарбували підлоги, привезли асфальт. Може, допоможеш заливати? — Його слова шкварчали, начеб у гарячій смолі. Скільки він уже сидить, скільки нарочито, зумисне тягне, не заливаючи доріжок, а Мирон ще не перебрався, а ось привіз, матиме асфальт.

— Попросять — піду! — кинула вона.

Гуркнули вхідні двері. Йосип притих, Ольга заніміла.

Увійшла Ганка і, розчервоніла, радісна, просила допомогти впоратися з асфальтом.

Йосип, обернувшись плечима, ступив до незастеленого ліжка, Ольга повісила на гачок рушника: обличчя висохло, хоч його й не витирала.

— Встанеш, прибери, ні, монаяється, — дорікав Йосип, даючи Ганці на розум, що коли й чула перепалку, то вони сварилися за незастелене ліжко, й закинув спущену ковдру.

— Я зараз, Ганко. В Йосипа робота, а я зараз, — кинула Ольга.

Він розвернувся й кинув:

— Ніякої в мене роботи. Я піду! — й погрозово зміряв Ольгу колючими очима.

Ганка в своєму захопленні нічого не збагнула. Попросила:

— Захопіть лопату. — Й, поривиста, стрімко майнула під хатою, залишаючи по собі вітер.

Йосип подався, нічого не кинувши до рота. Ольга з Ганкою — слово за слово, шелесть-гур, дивись, і признається Ганці здуру, що йому не дає спокою. Він знає бабську сповідь.

Гарячі купи асфальту лежали під хатою, коло вориння. Мирон скинув і поторохкотів: возити гній, бо жнива вже на носі. Йосип заходився коло тієї купи, що від вулиці. Міркував по-своєму: нехай не впадає й нікому не мозолить очі. А Ганці байдуже. Ні бе ні ме не тямить та братова, сидить на буряках, так і просидить до смерті. З асфальтом як? Дістав — не зівай, на те ярмарок! Прийде час, він покаже, як треба управлятися.

Вони мовчки возькалися з шуфлями. Коли Йосип брав-

ся перекурити, теревенив: асфальт добре, та краще, якщо в хаті повний порядок, верхній діло! До повної хати легко перескочити й по болоту, а якщо вона порожня, то на асфальті послизнешся. Ганка його не зрозуміла: він натякав на свою позичку, думаючи: не бачити позичених грошей, як своїх вух. У нього позичили, іншим віддали. Навіщо їм той асфальт? Його сотенька тут горить. І щоб Ганці було зрозуміліше, коли ж йому повернуть гроші, повторив те, що сказав отець Сава: «А я, яко наг, яко благ!..» Вона відповіла: «Вас тільки потряси!» — і не мала коли вислуховувати про його буряки наздогад капусти.

Вона не давала собі спочинку: розсувала гаряче гливке місиво. Вирівняла навколо хати, поклала доріжку до повітки. Шуфлею та шуфлею, а очі вгору; чи не пахне дощем? Забовдурилося, тривожно шумів оддалік парк,гнулися посажені Мироном яблуні. Рознесла купище й невтомпо накинулася на асфальт, що коло вориння. Йосип перекурив, плюнув і теж взявся до роботи.

Обабіч доріжки виростала зубчиками цегла. Ганці це дуже подобалося: нарешті й у них з Мироном буде, як у людей! І вона просто нетямилася. Йосип буркнув: «Тебе як хтось запалив». А вона: «Оступайтесь, бо ще вас підналю,— тоді і злива не залле!» — «Що мені злива?» — відказав Йосип, думаючи про своє: «Певно, вам що? — кинула Ганка.— Асфальт — пусте, смола, а жнива?» Дивилась на хмари, які заховали небо, й брови ставали хмарами, обличчя сіріло. «Жнива? А мені й не здається»,— Йосип набрав на лопату асфальту й сміявся, вуси закручувалися, на закручених кінчиках бринів його сміх: «Радіо говорить, телевізія показує — жнем, здаємо всупереч погоді, а мені, їй-бо, і не здається». — «Що ви кажете?» — спитала вона тихо. Він кинув асфальт. Нічого не відповів, радив посипати розгорнуте нісочком, щоб асфальт не здавався новеньким. Піску не було. Судомлячись позичкою, він не поскупився позичити відро. Як же інакше? Ганка перепинила: не треба піску. «Нетямуща!» — буркнув Йосип, узяв лопату й додому!

Ганка залишилася сама. Накрапав і переставав дощик. Спочатку сподівалася, що замість Йосипа надійде Ольга. Потім думала, що її покличуть обідати. Ніхто не прийшов і обідати не запросили. А в неї не було нічого, навіть кліба. Повечеряли тим, що вчора принесла. Заночували, не спалося, взяли до підлоги. Один раз пофарбували, але треба ще раз. Поснідали, напившись води, вона залишилася фарбувати, але довелося покинути: Миронові трапився

асфальт. Мирон покинув гроші. Хоч пройди́ся в і́дальню «Сільгосптехні́ки», хоч спусти́ся до рестора́ну, — що ті гроші? — так і сказа́в. Поки увиха́лася з шу́флею, поки втрамбовува́ла товка́чкою, яку Мирон устиг підбити дощи́ною, щоб ши́рше захоплюва́ла, їсти їй не хоті́лося. Упорала́ся, заніло під ложе́чкою. Вона упорала́ся до дощу. Хлину́в, а асфальт розрівня́ний.

Ганка вбі́гла на ганок. На підвіко́нні гроші. Куди́ піде́ш? До́щ. Ніло, смокта́ло. Голод — не ті́тка. Чом О́льга не покличе́ мене обіда́ти? Не́вже шко́да зайво́го шма́тка? Переби́рала в пам'я́ті, що тере́венив, покурю́ючи, Йо́сип, здогадува́лась: напевне, жа́лість, що пози́чиди гроші.

Мирона вона побачи́ла крі́зь ганкове ві́кно, яке плака́ло, не перестаю́чи, до́щем. Мирон вибі́г з ву́лиці на заасфальтова́ну дорі́жку. Вона затарабани́ла в шибку, щоб не бі́г асфаль́том. Він зупини́вся, огляну́вся. Постави́в коши́ка, присі́в, зарівня́в рука́ми свої́ сліди́: асфаль́т ще не засти́г, не затужа́вив. Підхопи́вши коши́ка, він пусти́вся бі́гцем карто́плями. У них тут тільки́ й поса́джено, що карто́плю.

Ганка ви́йшла ї, ступаю́чи по до́щці, яку зумисне покля́ла від ганкових сході́в до підва́лу, сховала́сь під ганковим покриття́м.

— Чо́го ти мокне́ш? — крикну́в Мирон.

Вона чекала, поки він поми́є чоботи́ — під задерто́ю носом тру́бою нате́кла калю́жа, перекинула́ йому́ до́шку, по якій і́шла са́ма. Він ступи́в на до́шку, прости́гуючи їй коши́к.

— Ти мокри́й як хлю́щ! Роздяга́йся! — сказа́ла, а коли підсту́пив, прикла́ла до його́ мокрих груде́й руку: — Не бо́лить?

Він заперечли́во кивну́в головою́: ні, не бо́лить. Ганка взяла́ ї відстави́ла коши́ка, зірвала́ з голови́ косинку́ ї ви́терла́ йому́ обличчя́, кажучи́, що він, як ви́праний, а вона голо́дна. Доти́к її́ рук зі́грівав, го́лос розлива́вся по всьому́ ті́лу — з ці́єї миті́ подарова́на ласка́ належала́ йому́. Що́ між ними́ було́, як бу́де, а ця ні́жність її́ рук, цей весели́й го́лос впли́вали в його́ пам'я́ть, щоб ні́коли не зві́ртіти. Мирон ра́дів, що вона зголо́дніла і що він мі́г їй хоч чо́мось віддя́чити, приві́зши попо́йти.

— Ви́кладай з коши́ка!.. О́льга, Йо́сип допо́гли?

— Ні, споча́тку ти пере́вдягни́ся. Ста́ре, але су́хе. Йо́сип допо́магав.

Він переодя́гся у забрудне́не ва́шном, фа́рбою. Ганка за́глянула́ в коши́к.

— Сир, сметана, яйця... Ану, поцоканемося — переїдемо чи не переїдемо сюди цієї осені? Я задумала! — подала йому яйце, взяла собі.

Його розбилосся.

— Переїдемо! — гукнула. Обібрала яйце і змусила його з'їсти. Без солі, бо він сіль забув. Поривався перескочити хоча б до Йосипа, не пустила. — Хіба нам мало було солоного?

Прилаштувалися за теслярським станком — двома збитими докупы дошками, розклавши їжу на газеті. Мирон, сідаючи за липовий столик, полюбляв застеляти його газетою. Ганка цього не терпіла. Він не міг без солі, але зараз змирився. Вони снідали, обідали й вечеряли за одним заходом.

— Гарне тут місце, Мироне. Пани були не дурні.

— Затишно.

Сиділи очима до вікна. Ганка поклала йому на плече руку. Дивилася на замурзане, в потьоках, вікно. Йшов дощ.

— Не холодно, Ганко?

— Ні... Не підемо до підлоги.

Пахло живицею, дубовою корою й свіжим асфальтом.

У якому неладі не жили, але це життя було єдине, їхнє і нічиє інше.

Вранці Ганка вийшла надвір. Дощ перестав. Чисто. Прозоро. Чорнів вимитий асфальт. За воринням блищав помитий мотоцикл. І блищали глибокі сліди — доріжкою до хати. Вона насторожливо дивилася на них: хтось підступав до хати, але не дійшов, сплигнув у картоплю. Був у болоті. Не вертався назад доріжкою. Глибокі сліди застигли, затужавіли, ущерть налиті рудуватою, як сукровиця, водою.

— Десь-то не жити нам тут, — прошепотіла Ганка.

XI

Василь Мусійович чвалав із Заложців — руки за спиною, козирок до сонця. Йому ніби грали музики: кидь клишавою ногою під мідні трубні звуки серединою траси. Глядь, Мирон на своєму К-750. Розуміється на марках машин Гелон, на чому лишень не розуміється?

Мирон жене прямисінько на нього. Лількувато підняв руку: спивайся, ти мені потрібний. Мотоцикл мало не вперся йому в живіт, та він не зійшов із середини шляху.

— Приходь на весілля.

— Жнива!

Чалапало мовби не чув Мирона.

— Спечеш коровай. Ні попа, ні кадила не буде. А коровай, а музика... Ну, з музиками мій клопіт. Спечеш коровай. Я з Катериною обмізкував. Ти, здається, їй щось та винен? Залагодимо.

— Жнива! — знову відповів Мирон під попахкування мотоцикла, соваючись на сидлі.

— Що ти зарядив — жнива, жнива! Ов-ва! Може, ти радіо, телевізор? Я женю сина, Катерина віддає дочку: ми людський рід побільшуємо, а то він занепаде без нас, — а ти — жнива!.. Ов-ва! Держіть, хапайте мене вдвох, бо один не вдержить.

— Кого що болить, той про те і кричить... Ти, Василю Мусійовичу, відпав од землі.

— На небі ще ніхто не стояв і я не хочу, — відказав той, підтяг криву ногу, оберся на неї, показуючи, як і на чому стоїть.

Гуркотів мотоцикл. Балакали погукуючи.

— Стоїш на асфальті. А від землі відпав, як п'явка, — підкусив його Мирон, спостерігаючи, чи Чалапало обривається?

— Давай! Дуй! — гукнув він. Підступивши, поклав на руль руку. Очі під козирком бистрі, хитрі.

— П'явка вчепиться, насмокчється і відпадає. Так і ти.

— Оце й усе? — перепитав Гелон. — Ти мене зворушив. Я тобі розповім байку. Прийшов до чоловіка чорт та й каже: віддай коні, бери трактор, бо інакше тобі смерть. Помінялися. Чорт приходить знову: записуйся в мою партію, віддай свою душу, бо інакше тобі смерть. Чоловік записався, віддав душу і спокійний. Живе. А чорта бере гризота. Який же я телепень? — думає. То колись, може, були душі, а зараз що? Пшик. Приходить до чоловіка й каже: давай свою кров, по краплині, щодня, бо інакше тобі смерть. Нехай я і п'явка, але донором чортові не буду... То як, спечеш коровай? — він зайшовся сміхом і прийняв свою руку з руля.

— Баєчка-кусаєчка...

— Ми домовились, — сказав Василь Мусійович. — Так треба, — і оступився, даючи дорогу. — Їдь, заводь комбайна, а муки на коровай купиш. Катерина виручить, за нею не пропаде.

Мотоцикл ревноу. Гелон закосив ногою серединою тра-си: у вогні не згорить, не втоне у воді, не пропаде в космосі. Знав, коровай буде, а що про нього думає Мирон,

Його не колише. Як той Мирон відкрутиться? В нього хата, а в Катерининих руках — магазин. Якби не той магазин, залізний, посудний, якби Яруська не в продмазі, він ще міркував би, чи їм родичатися? За нього подумало те, що лежить за прилавком. Якого Ярусьці ще приданого? Тепер придане, що в кого у руках. Молодята житимуть у нього під рукою. Хата стоїть, чекає. Загуде весілля! А там, дивись, і Гапочці всміхнеться. Хоч би вона вибрала собі щось путнє, як Мусійко. Кажуть, тепер сватань нема. Кажуть, тепер подібне вивелося, але він ще побачить. Ніякого багатства йому не треба, а от, щоб придане в руках і, звичайно, щоб голова: фях, спритність і щоб не знати пальців...

Косив ногою асфальт, очима — перспективи, які поставали перед ним Миколиною дорогою і про яку він мав певну думку, що вона протримається довго. Не квапився збочувати, коли йому трубили. Трішки відступався: жодна машина його не зіб'є й не переїде, бо тепер із цим строго, озують і марш туди, де Макар телят не пас. Задні й зустрічні машини об'їжджали Василя Мусійовича, отже, не він їх обминав, а вони його, даючи йому дорогу. Це потішало, і не раз, як ось і зараз, він уявляв себе мало не регулювальником. А що? Захоче, стане серед траси і зупинить рух. Шофери виставлялися з машин і, проскакуючи, показували кулаки.

З нього — як з цапа молока: він на них і не дивився.

Йому уявлявся весільний поїзд: молоді у «Волзі», яку вони з Мусійком пригнали і яка чекає коло тієї хати, що записана на Мусійка. За «Волгою» — машини, борти замаєні, завітчані. Музика. Весільний поїзд їхатиме до селищної Ради, туди й назад, через Заложці, і він, чвалаючи серединою траси, начеб провадив щось схоже на репетицію, хоч і уявну.

— Так треба! — зірвалося йому з язика, і Василь Мусійович ковтнув слинку, яка набігала в роті.

Уперше він вжив цей вираз, коли сам знімав зі свого хліва черепицю, спускаючи її рівцем зі збитих дощок. Вірка заголосила: «Мій піт, моя кривця...» А він їй затулив рота: «Так треба!» — не усвідомлюючи, що цими словами одягнув сутність свого буття і що вони стануть примовкою. Що б не думав, що б не робив, — так треба. Забувся, як у Закопаному палив пана, як потерпав за це, ховаючись і тиняючись, як служив у Шпаргели наймитком, готовий за «довуд особісти» учинити його волю, а тому й любий йому. Забувся, що зріднився зі Шпаргелою,

вигворивши новітню покруч, і наче відрубав своє минуле, відкинув, а чи воно згоріло на полі разом із тестем. А він постав, як той сфінкс. Ніхто не рухався з хуторів, а Василь Мусійович перший: так треба. Хто цвіркне, що сидить на поповому, як цвіркали, що сидів на Бачинському: поставився на голому місці. Ворохобне бунтарство, запопадлива зажерливість, нище лакузтво — це приховалося під еластиком холодного розрахунку й удаваного терпіння: так треба. Махав сокирою, був у теслярській бригаді, але найбільше дбав, щоб поїхати, як не на Північ, то на Схід, бодай у Литву, якщо там прокочувались буреломи. Не на місяць — на всю зиму. Збивав бригаду. Такі, як Мирон, до його гурту і не потикайсь. Навчився складати умови. Жоден із голів колгоспу — а їх перебуло в Гнівані! — не мав до нього претензій. Що належало колгоспові, видирав із горла. Робив від світання і до смеркання — не на дядька. Зате — гроші, ліс, зерно. Гроші грішми, а натура важливіше. Його не обходило, чи погода, чи негода — натурою давай. Хто працює — той і їсть. Так? Праця звеличує, вона справа честі і геройства. Хтось проти? Хай посміє пискнути!.. Він не винен, що колгосп пересівся на бригаду і що бригада — на базове. Сталося, начеб не потрібний колгоспові, а тому — на сушзавод, чорноробочим, вантажником, яких тепер зі свічкою не знайдеш. Так треба. Авторитетно.

Вичвалав із Заложець — пекарня, сушзавод, бойня. Праворуч — став, ліс, поля: багатство. Ставок купав його тихими хвилями, ліс обвіював прохолодою. Навіщо Кіндрата топити? Кіндрат сам йому приносить коропів. Це лише Матуня посмів опуститися до ганьби, до посміховища. Драпонує. Якби не драпонує, він закинув би на нього такого гачка, що не зірвався б. При цій згадці Василь Мусійович посутенів: на Матуню треба саме гачка, а не сокиру. Йому і зараз стало прикро, що при синах, при дочці закричав: сокиру. А Матуня перекинув стола і пішов, наспівуючи: «Я люблю тебе, жинь...» Він знав, як узяти Матуню. Не тим, що куркуленко, що дезертирчик, що ховався у ямі... Надька, сестра, подала б на Матуню в суд за паклеп, щоб не плескав, від кого дитина. На це в нього з Надькою є умова, союз. Їхні серця стукають воедино, але тільки дикий куц у лісі про це знає. Он який був на Матуню гачок. Невтішне, непохвальне, давно минуле теж допомогло б його тягти. Зірвався. Але коли Матуня знов трапиться на дорозі, він йому не змине — покаже, що значить Гелон і його честь. Повів очима на ставок —

утопив у воді свої думки: нехай до пори, до часу плавають і ростуть, як риба... А з Кіндратом конче домовитися, щоб приніс на весілля риби. Кіндрат у нього буде перший гість. Як і директори пекарні, сушзаводу, бойні, лісгоспу. Голова колгоспу теж. Мусійкове сільгосптехніківське начальство — неперемінно. А з Катєрининою боку — вона сама знає, що й до чого. Чого б учащав до неї, як не на пораду? Він справить весілля на всю республіку!

У його голові гуло, як гули телеграфні стовпи. І мозок працював, як телеграф, що користується умовним алфавітом Морзе, безліччю тире й крапок. Невидимий ключик напішікував про весільних гостей, кожен з яких щось значив, а очі ловили зовнішні подразнення: на горбі, над ставком, посадка не росте, а його ялини звідки?..

Наближався до прохідної сушзаводу і спохопився: «Авоська!» — згадав про неї, про найбуденніше. Помацав кишеню — є! Якщо ліпшого не трапиться, візьме на бойні телячу голову й принесе Рудькові: пес любить вилизувати мізки з порубаних голів. Не дивлячись на годинника, що висить над прохідною — його стрілки розчепірено стоять і не йдуть, він загунав у коридорі, привітався зі сторожем, затримавши у своїй його руку, рушив, сторож попросив закурити, Василь Мусійович зупинився. Сторож підбіг до нього. Тоді й вручив йому сигарети, стоячи боком, нишком дивлячись на заводське подвір'я. Цілу пачку.

Сушзавод виробляє компоти, джеми, повидло, консервує гриби, помідори, огірки, асорті. Коли місцева продукція закінчується, прибувають вагонами цитрусові, а коли й їх бракне, тоді закручуються м'ясні консерви. На етикетках — свинячі рильця, бичачі морди. Василь Мусійович любить милуватися рильцями з червоними п'ятаками і рогатими мордами, та завод закручує банки з цими етикетками, як правило, наприкінці зими, і щоб їх колекціонувати, начекаєшся.

Він тут свій. З'явився на подвір'ї — з першого поверху дівочі голоси, з другого — жіночі, чоловічі: салютують йому з розчинених вікон. «Привіт!» — «Хай живе і пається!» — відказує, сипонувши у вікно першого поверху — бухгалтерії — жменьку карамельки, якою запасся в Катєрини. «А нам?» — гукають лаборантки з другого. «Ловіть!» — підкидає вгору. Яка карамелька залітає у вікно, яка падає на землю, Гелон на неї — нуль уваги.

Склади стоять друкованою літерою «Г», яка огинає подвір'я. Вони відгородилися від корпусів і цехів дротяною

сіткою, під якою кущаться розкішні білі, чайні, червоні троянди, завжди вогниста сальвія. Зелене декоративний живоцвотик, одне слово, як каже Чалапало, тут культура.

Склади на підвишші, щоб зручно підганяти бортові машини. На сходах сидить цупленькій, лисуватий і довгоносий завскладом. Василь Мусійович вітається з ним, як із рівним. Одначе, подавши йому руку, пригинає її до низу, змушуючи завскладом не підводитися, не вставати перед ним, а сидіти й грітися на ранковому — не палахкому, корисному — сонці, виявляючи таким чином свою ввічливість і повагу. Опісля — як спалося? як здоров'я? — вмоцнується сходинокю нижче, і вони, чекаючи машин, забалакують про політику. Завскладом, набивши руку па накладних, і газети перечитує, як накладні, тобто йому все у них ясно з першого ж погляду. Василь Мусійович до газет не мастак, програму «Час» нема коли дивитися й слухати — просто здогадується, як воно й що. Він довіряє завскладові, бо його не зіб'єш: знає, де дебет, а де кредит. Вони провадять п'ятихвилинку, встигаючи оглянути не лише земну кулю, довести доконечність і важливість свого на ній існування (інакше бо вона перестала б крутитися), а й піднятися вище, куди ще не досягли космонавти.

Сиренить машина, роз'їжджається на роликах кована брама. Завскладом виймає кашук з-ключами, Василь Мусійович мляво блимає на візок й моторошно знизує плечима.

Сушзаводові свої техніки бракує, і він наймає сільгосптехніківську, користуючись з її сезонності.

Навантажувати доводиться швидко: простій — гроші, бухгалтерія за це б'є по преміальних. Завскладом, відімкнувши двері, стає в'юнком — у руках накладні. Мах накладними па один штабель, а по селектору його викликає «сам» — директор. Мабуть, не за що інше як за простої, здогадується Василь Мусійович. Завскладом устигає махнути накладними па другий штабель, відмірюючи, що вантажити.

— Не встигнете вернутися — вправлюся! — запевняє Гелон. Він хапає візок, кричить, щоб шофер під'їжджав із відкритим бортом і, не дивлячись на машину, підскакує до штабелів. Ящики з компотами. Скло. Ними не накидаєшся. Розіб'ється — потече з власної кишені. Робота горить у його руках. Пакує ящики на візок, як свою обідняку: завантажити машину, поки завскладом повернеться.

І нема в нього іншого бажання. Нема нічого важливішого. Завскладом тільки задоволено облизеться. Так треба.

Машину підкотив і зручно її поставив ніхто інший, як Мусійко. Але батько не помічав сінка. Візок — з дверей, борт зрівнявся з порогом. На кузов. Ящики щільно до кабіни. Батько за візок, а Мусійко стоїть, притулившись плечем до складського узвишшя. Він у червоній майці. Склав руки на грудях. Очі — за окулярами. Покурює, хоч тут і заборонено. Курять посередині двору, де під будкою пожежінвентар.

Він зрадів Мусійкові. Не гримнув, що курить. Очі втішливо заблищали.

— Сину, допомагай! — і погнав із візком, ні на йоту не сумніваючись, що Мусійко затопче цигарку, допоможе. Знов напаконував ящики. Певно, Мусійка хтось затримав. Невже, завскладом? І покотив перед собою повний візок.

— Сину... — й не міг нічого більше промовити.

Мусійко повів головою. Окуляри-консерви відкинули батькові в обличчя сонячні промені.

— А я що, здоров'я на лотерею виграв? — буркнув Мусійко крізь зуби, пакнув, пустив димком, начеб прикінчував сказане, щоб не псувалося й було смачніше.

Якби зірвався цех, якби загорілася високовольтна лінія, Василя Мусійовича це так не вразило б, як Мусійкові слова. Він наважився крикнути, звело рота. Кинути візок з ящиками синові на голову, провалити йому голову, засипати склом — таке йому справити весілля!

Мусійко спокійно докурив, розтер недопалок ногою, і не дивлячись на батька, мовби і не він закам'янів із візком, повільно підступив до свого ЗІСа, буцнув ногою об заднє колесо, буцнув об переднє й, показавши свої засмагли, в майці, плечі, мовчки вивернувся й поліз під машину.

Чаланало кам'янів.

Із-під машини почулося дзень-дзелень. Мусійко загламавав ключиком. Дзеленькання й глемзання наповнили Василя Мусійовича якимось дивно-втішливим дзвоном. Знав: у Мусійка в задній кишені завжди ключ. Дзень-дзелень... Та мій Мусійко хитріший від мене! — раптом постало в його голові. А тоді й інше, незаперечніше: що я без його коліс? Так треба! — і, пересерджуючись, наліг на візок.

Він устиг навантажити машину до появи завскладом.

Мусійко вибрався з-під машини, і батько зміряв його невеселим поглядом.

— Ти, старий, не диктатор, — сказав Мусійко і сів за кермо. — Не ображайся, старий.

Може, так і треба, подумав Гелон. Це його «так треба», сповнене найнесподіваниших відтінків, було здатне виправдовувати розбій, зраду, як і декларувати любов, дружбу, вірність.

XII

Закінчувався навчальний рік, і до того, як їхати зі старшокласниками в підшефний колгосп, мати і син вирушили у свій двотижневий похід. Вона була мовницею. Її предметів не належала пальма першості. Мати побивалася, доводячи, що чоботи не вищі за Шекспіра, а син, поважаючи її, не виявляючи себе запеклим технократом, резюмував, що словом атома не розщепити. Ця безконечна лірико-фізична дискусія нагадувала відгомін борінь Платона й Арістотеля, та мати не могла піднести Шекспіра вище нього самого, а син не міг пошити чоботи вищі за генія: ніхто не перемагав. Зачинено квартиру — рюкзаки пахли дорогою.

Індустріальне місто прощально проводжало їх трамвайним вогником, який яснів у ранковій імлі серед вікової урбаніки, що вражала древнім візантійством і висотною готикою, хмаросяжним модерном склобетону. На Замковій горі довго виділа телевежа.

Відколи син підріс, починаючи з п'ятого класу, — зараз перейшов у десятий, — подібні подорожі усталилися. Маршрут, власне, пролягав один і той же — у Гнівань, до материзни, з тією, проте, різницею, як іти? До цього вони бокували на південь і зеленими Карпатами від казкової Ворохти спускалися з гір. Ішли пляями через перевали. Ночували на полонинах. Зупинялися над буй-потоками. Пропадали у сірій негурі. Спускаючись і спускаючись в доли, покидаючи білонки, які чомусь перехрещено на едельвейси, виходили на Подолію, до Надзбруччя, а там і до Горині.

Тепер спрямувалися не на південь — на північ, щоб краєм південної Волині вийти до Дубно і знову ж таки зачерпнути своїми долонями води з Горині.

Тутешні краєвиди не здавалися неприступними: до далеких горизонтів сягала хвиляста рівнина лісостепу. З Підкам'янського горба відкривався такий широкий простір, що було видно Крем'янецькі гори, які синьо островували серед полів. У видолинах прилягли зелені села. Білили міста. Як поналивані, на долоні землі блищали озера, ставки. І видніли, вигнувшись, лугові малі річки, що течуть і єднаються у Дніпрі. Під цим небом гомоніло багато гаїв,

перелісків. Цятка сходилася з п'яткою, і ось вони, зрісшись, сягнувши неба, темніли чорною смугою лісу, який десь там, за горизонтом, облягав Берестечко. Одначе варто зійти з Підкам'янецького горба, як не лише Крем'янецькі гори, як усе, навіть Підкам'янська лавра, що золотіє своїми банями, пануючи над простором, пропадає. Душу сповнює безтямний, безмежний трепет перед недоступним хистом природи розкривати і ховати свої красу і велич перед оком людини. Було — нема.

Мати і син дорожили своїми мандрівками. Збочивши від міжнародних трас і від трас, які заکیلцьовують міста і села, старалися тягтися путівцями. До Підкам'янська вони вступили, щоб поповнити провізію. Лавра, відома колишнім лютим чорносотенством і його мощами, місце прощі царя Миколки — останнього, їх цікавила не більше як музей. Вибралися з цього селища, щоб знов бути живими серед живих; вдихнути поля, де жовтіє, досягаючи на корені, пшениця; бачити, як загонами групуються комбайни, як, сповнені неспокою, клопочуться люди. Мати хотіла навчити сина переїняти і зберегти полиск очей з-під білої хустини й дашком руки тієї молодиці, що он стоїть і дивиться серед буякового лану. Чути голоси на річці коло мосту, з якого хлопці й дівчата пірнають у воду головами. Упиватися шелестом тінистого дуба, мліти з подиву від бриніння золотої бджілки над білою ромашкою. А тоді припасти до зарослого осокою джерела і своїми спеченими пошерхлими губами з болісною мукою відчутти смак холодної води.

Незугарною вулицею — бруківкою, яка повиколупувалася і попровалювалася, вони вибралися на лаврську околицю і, доминувши скаредну, засмічену автозупинку, яку перероблено з каплиці, попрямували під рідкодеревим парком до гайка. Війнуло липою. На узбіччі дороги, на порослих травною схилах, на полянах, наче дрібне пожовкле листя, сипалися й тремтіли світлотіні. Беззвучно і тремко.

З шипінням прошигнула «Волга» і раптом, шикарна, порожня, зупинилася. У боковому, спущеному вікні, з'явилася кучерява голова.

— Оқсана?

Шофер був не з тих, що, зупинившись, вискакують перед стрічними-узбічними з кабіни. Посвистуючи, надимаючи свіжовиголені щоки, він чекав.

— Туристи? — запитав, замінивши посвистування тенором. — Можу підвезти, — проказав, як проспівав, коли вони наблизилися.

Він не подав руки ні Оксані, ні Ігореві.

— Як живеш, Павлику? — звернулася вона.

— Як? — перепитав він, схиливши голову набік. У шовковій білопінній тепісці, міцношійй, твердоплечий, статечний Павлик. — Нічого, — виспівав, наче не доводячи до кінця ноту. Йому самому хотілося виводити її й виводити. — Вожу отця настоятеля... Змурував дім. Жінка і двоє синів... Іду до поїзда за отцем настоятелем, — тенор прозвучав з кабіни, як із хорів, дзвінко і врівноважено. — Хочете? Хоч і на станцію. Я можу...

— Не по дорозі, Павлику.

— Жаль...

Лаврська «Волга» мелькнула гайком, як мелькає чернець у натовпі.

Вони у кедах. Син устиг підкотити спортивні синенькі трикотажні штанці до колін. Розпанахана розлітайка в абстрактних зигзагах зав'язана вузлом на пупі. Груба палиця.

— Чорнокнижник?

— Богоспоживач.

Мати в таких же спортивних штанцях: рубчики стрілками на колінах вивищують і так її високі ноги. Набехканий рюкзак, здається, зависокий на округлих плечах, але він не присаджує пружної стрункої постаті. В руді широкополий капелюшок. Біліє несхилена голова. Коси підібрані на потилиці пучечком. Рогові окуляри захищають очі.

Вона бокує на просіку, з просіки на стежку. Переходять левадою. Січуть, сюрчать коники. Перелісок. Праворуч знов синіють своїми верховинами Крем'янецькі гори. Заблукатися неможливо. Піски. Мальви, як польові дозорці. Дзвенить пісня самотнього жайворонка. Спека. Починається сосняк. Хрумтить руда глиця. Ногам м'яко. Паморочливо, душно. Скапує і не застигає живиця. Прямовисні сосни під прямовисним сонцем.

Вони йдуть, а наче і не йдуть. Сосни переходять у чорнолісся: осики, дуби, непроглядна грабина. Вогко. Вище пояса здіймається напороть. Де-не-де прогляне запізніла конвалія. З усіх боків обступає жада́на прохолода. Зникає час — розгубився на лісових дорогах, переплутаних голим корінням, на темних стежках, що ними ходять, згинаючись. Час розтанув у гущі лісових масьвів, куди не доглянути і сонцю. Зрідка проб'ється синє небо. Тиша. Як за давніх віків. І як переплітаються дерева, так і переплелися віки. Живуть ще дядько Лев, Мавка? Може, вийдуть глянути на світ праслов'янські посідачі підземного царства Цур і Пек? Живе козацтво Хмеля? Може, зустрінуть

ться з Шевченком, який іде на Берестечко? Може, пролетять на потомлених конях ковпаківці з Карпатського рейду, з усіх своїх рейдів, свиснувши опівночі? Така історична тиша.

Мовчали. Мати, син...

Вона чула за собою його дихання. Хотілося їй знати, про що він думає? Любила його, як своє продовження. Як мати. Безоглядно пожертвувала собою заради нього. Він став її любов'ю і надією, без чого жодна мати не може жити. Син відповідав їй відданістю. Але мати відчувала, що він з кожним роком віддаляється і віддаляється від неї. Вже здавнили ті літа, коли перекидом чеберяв до її простягнутих рук, і вона підіймала його над собою. Вже не обіймає він її рученятами за шию, припадаючи до її пазухи: ой, матусю! Вона знала, що інакше не буває. І як вона вдячна синові за те, що він лише раз, ще дошкільням сказав їй: я хочу батька! — і благально не зводив з неї очей. Вона записала його на своє ім'я — Оксанович. Знала: з нього гірко сміялися, тому що він Оксанович. Як вона мучилася: чому, за яким правом люди вирішили, що за дитиною обов'язково успадковується ім'я батька? Хіба не було б більшою правдою, якби дитину називали по імені матері? Є, існує такий вираз: безбатьки, а щоб безматірний? Син жодного разу не запитав її, чому він Оксанович. Мати розуміла його затаєне мовчання. Воно супроводжуватиме його скрізь і завжди. Вона дала йому обітницю розповісти про це, коли у нього будуть діти. Він відповів, що вони не будуть Оксановичами, завдавши їй пекучого болю. Вона йому простила. Батько стояв між ними мовчазною тінню. Мати найбільше хотіла, коли син стане дорослим, померти і понести свою обітницю в могилу.

— Спочинемо, мамо.

— На узліссі, сину.

Їй минало тридцять п'ять, а вона була молода і жвава. Вчителі називали її коником-стрибунцем.

Ігор не скидався на її сина — довгов'язе височило із висавленими лопатками й розворушеною копицею волосся на голові.

Вони вибралися до урочища, яке називалося Островом. Між деревами просвітилося вечірнє небо. Заходило, палаючи, сонце. Поскидали рюкзаки. Поставили на полянці перед відкритою рівною долиною намет. Оксана заходилася готувати вечерю. Ігор назбирав хмизу і, взявши похідну секирку, пішов шукати старих пеньків. Вони довго горять і не гаснуть, висвітлюючи вечір, ніч.

Знайшов врослого в землю пенька, який струхлявів і розпався. Розчахнув його ще дужче сокиркою. Затріщав мох, жилаве коріння тягнулося в землю.

Оксана викладала угорське сало, плавлений московський сир, двійко болгарських помідорів і думала, що нове в теперішній людині не фікція: поглянути, бодай, примітивно, що їмо, в що одягаємося? Вилупилися з валу, із сіром'ятини, як із яйця. Розкриваються піраміди віків і саме небо. Причетність до попелу інків, до визвольних кісток на цьому полі хіба не є вічною причетністю і до цієї землі, і до її трави? Чому ж у кримплени, напхане інтерпрограмами вискакує Пилипом з конопель всеїдне інтелектуальне мурло?

Звечоріло. Ігор приніс пенька. Горіло багаття — туманіли на чотири милі берестечківські поля. Схилені обрії, темніючи, підходили ближче й ближче.

XIII

Мирон любив пору жнив. Не було літа, щоб не пересідав на комбайн. Чекав, поки побіліє озимина. Поле достигало і пахло, як колосок. Груді, голову, все тіло сповнювала велична святість. Чи він відчував цю святую урочистість вже й тоді, коли ще нічого не розумів, нічого не усвідомлював, лежачи в пелюшках під снопом у холодку, а на немовляцький крик йому відповідали поля своїм гомоном? Він зятямив жнива відтоді, коли зіп'явся на ноги, а високе жито стояло перед ним, малим, і колоски були, як люди: багато, ціле поле. Ще більше він запам'ятав, як мати терла в макітрі молоде, недостигле зерно — його молочко й досі не висохло йому на губах. А відколи взявся за чепіги, коли почав сіяти, передаючи ріллі свої надії, сам востає у ґрунт, ходить і ходить у безперервному колі, як Земля довкола Сонця. Мирон відчував приналежність людини до землі й до неба. Він був щасливий, що не обрубав евого коріння, не розірвав пуповину, не розгубив самого себе на вибоях і узвозах.

Схилилося у полях колосся. Чекає. Пішли комбайни, зашуміло відлуння — громом обізвалася земля. Тільки б погода. Тільки б сонце!

Теперішні жнива нагадували йому шквальну атаку. Атаки ж він не любив: носить у грудях осколочок за Карловий міст над Влтавою, з цим осколочком, напевно, й помре.

Комбайни плывуть один за одним. Вісім. Мехзагін. Мирон загубився серед них на своїй бувалій у бувальцях

«Ниві». В його очах крутиться мотовило, чеше стигле колосся. Вуха вловлюють, як гонить і гонить гонок — ріжуть пожі. Бункер наповнюється — залізна скриня начеб у нього на плечах. Скинув купу ворухкої соломи — й далі.

З мостика йому видно окіл — лісосмугу, дорогу. На вижатому звозять солому. Літає, підчищаючи, грабарка. Стіжкомет підіймає копицю за копицею. Обіч дороги, на скирті — Ганка. Вона маячить йому в очах. Йому так втішно. В лісосмузі пересувний вагончик — душ, їдальня, мед-агітпункт. Дорогою спують самоскиди, бортовики — сюди й на тік, до зерносушарки. Не спадає, димить курява. А в ній Ганка. Скирта вивищується. Ганка під самісньким небом.

Повітря промаслене соляркою. Пашить розпечене залізо. Віддає їдучою фарбою, яка лущиться на сонці. Мирон сидить під вигорілим тентом у великих окулярах, у лискучій спеці, яка із синьої почорніла. Він як чорт, білють лише його зуби.

Чому й не атака? Наступ!

З дорожньої куряви вибивається «бобик». Зіскакує на стерню і плигає, не зупиняючись, до комбайнів. Мирон бачить, як дратівливо здригаються над «бобиком» антени: жме голова, якесь «чепе»! «Бобик» порівнюється з першим комбайном, з другим, висмикнувшись із кабіни й утримуючись за дверці, Прокіп Михайлович щось кричить комбайнерові — не чути. Голова вже коло нього.

— Хто повіз останню ходку? «Сільгосптехніка» чи наш? Конкретно! — кричить і, відігнавши «бобика», цибав від комбайна до комбайна, люто спостерігаючи, як сиплеться із бункерів зерно, як паповнюються кузови, як від'їжджають присілі машини. Один його кулак стиснутий. Рука звисла, наче він тримає в своєму кулаці камінь.

Шофери, тягнучись до дороги, вмикають фари, миготять світлом, попереджуючи один одного, що «сам» на полі.

Від'їжджає «зісок» із нарощеними бортами. Шофер у футболці зумисне веде його повільненько, робить голові під козинок і, відвернувшись, показує язика, він не встигає піддати газу — Ярмульський бігцем виростає перед ним. Рука кулаком угору: ставай!

Мусійко не глушить мотор. М'яко розчахує кабініні дверці й цим своїм м'яким розчахуванням мовби делікатно запитує, а в чому справа?

— Ключі!

Ще нічого не розуміючи, Мусійко вимикає мотор і подає свої на ланцюжку ключі.

Голова бере їх вільною рукою, кидає собі в кишеню. Друга його рука в кулаці. Він каже:

— Язика ми всі вмiємо показувати. Не стійте на приступці. Дивіться! — простягає й розтуляє кулак.

Мусійко скидає свої окуляри-консерви, встромлює їх однією ніжкою за бортик футболки і, сплигнувши з приступки, незалежно підходить до «самого».

— А що ви мені покажете, Прокопе Михайловичу? Я не в курсі... — Він проказує це насмішкуватим тоном і для певності виключно стенає плечима.

— Ви не бачите, Мусію Васильовичу?

— Ну що, що? — навідає Мусійко з криком. Віддайте ключі.

На долоні голови лежить зерно, перемішане з пилом. Пил змокрів — пшениця в глею і болоті. Простерта рука тремтить. І тремтить, заціпивши зуби, Прокіп Михайлович. Він кипить. Ось-ось зірветься, сипоне місивом зерна й пилу, яке підібрав на дорозі, Мусійкові в очі.

— Побачите, Мусію Васильовичу, коли будете злизувати язиком, — проказує стримавшись. Підставляє тремтливую долоню хлопцеві до обличчя, до очей, начеб змушуючи, щоб він зараз, негайно з'їв і вилизав з його долоні. — Ходімо за мною! — широкоступо прямує за кузов «зіска».

З нарощеного борту цідиться, не підіткнута брезентом, пшениця. Вм'ята колія засипана зерном. Машина зупинилася, і за нею вивищується золотаве рухливе кротовиння.

— Тепер-то ви бачите?

Мусійко презирливо блимає на колію, на розсипану пшеницю й понуркуватю відставляє ногу.

— Де п'ють, там і длють, Прокопе Михайловичу, — відбувається приказкою і натягує на очі темні окуляри-консерви. — Я зараз загорну брезент, товаришу голово, — сиравно вискакує на борт, загортає брезент. Пшениця перестає текти.

Ярмульський стоїть і чекає, що ж буде далі.

Мусійко зіскакує на землю, вибиває долоню об долоню.

— Ключі! — кидає, простягнувши руку.

Голова ключів не віддає. Хлопець раптом нахабно зашпугує:

— А вас сонце не пече, Прокопе Михайловичу? — І на його з пушком обличчя з'являється дурнувата посмішка.

Тамуючи гнів, образу і презирство, голова то стискує, то розмикає кулаки, ніби вправлявся силоміром, у полотняній розпаханій безрукавці — на кишенях блідий поліський орнамент, видно, як м'язи ходять йому на шиї, на грудях.

Він ледве стримує себе: інтелігент, не лише ж протирав штани в сільгоспакадемії. Густий чуб кучерявиться назад. Забитий курявою, остюками, ніби передчасно сивіючи. Насправді ж чорний, як у ворона. На обличчі жодної зморщечки. Воно відкрите, теж зашилюжене, тому його риси виступають різкіше. Підтягнутий крем'як. Не набагато старший за молодого Гелона, і той почуває себе перед ним, як перед ровесником.

— Мусію Васильовичу, ви зроду такий, чи вдаєте, прикидаєтеся, граєте? — Очі гострі, вчепилися і не відпускають.

— Тобто чи я дурень? Не мніться, Прокопе Михайловичу. Питайте просто, — і Мусійко дивився в ті очі, що його не відпускали. — Можу відповісти, Прокопе Михайловичу. Вроджених дурнів нема: медицина! Кожен якого вміє, такого і валяє. Хіба я в бога теля украв?

Голова зрушився з місця.

— Ідіть, валяйте! — кинув йому в обличчя. — Зустрінемося в обід, — махнув рукою на лісосмугу. — Я сам сяду за вашу баранку, якщо ви такий аристократ! — І хитав одним бортом, другим, чи пшениця не-сиплеться?

Мусійком поривало бігти за головою, та лише процідив йому вслід:

— Я брезент затягнув на всі сто...

«Зісик» зрушився, поїхав.

— Ну, і поваляю... — Мусійко склав на грудях руки й незалежно повів навколо своїми законсервованими в окулярах очима. Обійшов навколо пошарпаного «бобика», постояв і подався стерницьком до лісосмуги.

Він ішов спроквола, високо підіймаючи ноги, з ледь нахиленою головою: самовпевнений погордливий. Залицяючись до Яруськи, він упадав за нею, отак склавши собі руки на грудях. В нього не було на думці взяти її під руку. Любив, коли вона крутилася навколо нього хвостиком.

У пересувному вагончику хоч посвищи. Він увімкнув гучномовець, прийняв душ. Не витираючись, у самих плавках з пряжечкою на поясі погортав газети. Тоді — своє мацаття під пахву й подався у тінь. Розлігся під колючою аличею й дивився в небо. Надивився, встав, ліньки відламав гіллячку аличі, встромив зуби в сливку і виплюнув. Відкинув гілку, обліплеу сливами, і подумав: чи його тут нагодують, чи ні? Завалився і заснув.

Обід для комбайнерів привозили в бідонах у вагончик. Шофери обідали в їдальні.

Його нагодували.

Керівний склад правління зібрався, щоб відразу ж розійтись. Машини не могли гаятись. З'явився й помічник бригадира тракторної бригади Климчик. Був і Мирон.

— Парень! — звертався Климчик до Мусійка. — Пропісочити, продраїти тебе! — і помахував ключиками від свого «Москвича». Обмірковували, і Прокіп Михайлович підсумував:

— Добре, за втрату ви заплатите, вивернуть із кишені. Добре, пропісочили ми, продраїть блискавка, газета. Але розтрушене зерно пропало. Не підметеш. І мене не просто цікавить — мене болить, товариші, — й він стукнув себе в груди. — Чом ви не усвідомлюєте, Мусію Васильовичу, що кожне зернятко дорожче перлинц? Воно людський піт і кров. А ви всипали дорогу з поля й до току. Цілий рік, хіба один рік, праці, якої праці?!

Мусійко набрав у рот води й покусував губи.

— Та я не знаю, хто не робить у колгоспі на кожне зернятко? Назвіть мені таку людину. Не назвете. Будівельники — ферму, — і загнув пальця. — А гній звідки? Про механізаторів вам нема чого втовкмачувати, — знов загнув пальця. — А хто ті машини робить? — ще загнув пальця. — Та в мене пальців на руках не вистачить, щоб перелічити, хто робить на хліб! — Зняв руки й потрясав своїми пальцями.

Мусійкові ледве не зірвалося з покусаних губів: виступай, виступай, — але він пробубонів:

— Уся країна робить, — без виклику, глухо.

— А робить! — не втихав Прокіп Михайлович, — Дівчинка, яка підписує вам наряд, і вона має причетність до зернятка. — Зупинився. Збагнув, що хотів сказати, пробубонівши, Мусійко, і видавив з гірким болем: — Та я бачу, бачу в кожній зернині материнську сльозу, — і вправ на столик. — Ну що з таким робити? Як учити?

Залягла тиша.

— Як учинив би батько? Мій не вернувся... Ось ваш. Мироне Гордійовичу, коли побачив би зерно на дорозі, в пилюзі?

— Висвятив би, — промовив, не моргнувши, Мирон.

— Ні, я ні до кого не доторкався пальцем і не доторкнуся, — сказав голова. — А яку б кару придумали ви самі собі, Мусію Васильовичу? — І знову ті гострі очі, які не відпускають.

Мусійко теж повів очима: кару сам собі? Найбільша кара, якби я з'явився ввечері дома без машини.

— Дискваліфікація, — рубонув.

— Тоді я тиждень, місяць буду їздити на вашій машині. Поставимо на неї рацію. Я буду возити зерно. А ви пільні. Йдіть і так скажіть директорові, в профкомі. Я від своїх слів не відступлюся. По конях!

Мусійко не чекав, що так повернеться. Спочатку він накинувся на Мирона:

— Святити себе я нікому не дозволю. А вашого королева, дядьку, мені не треба.

— Баба з воза, коням легше.

— Але запам'ятайте, зустрінемося на дорозі, — чи пішки, чи ви драндулетом — не змину. Я вам маленьку аварію гарантую, — і побіг за Прокопом Михайловичем, якого Климчик умовляв не роздмухувати пожежі — шоферів обмаль.

Мусійко на це сподівався. Вичекавши мить, попросив дозволу звернутися, подякував за сповідь і запитав:

— А на моє весілля, Прокопе Михайловичу, прийдете? Дали слово. А ви ж самі сказали, що свого слова не даєте, — в ньому було щось від осінньої мухи, набридливої, нестерпної й отруйної.

XIV

Рій сидів на вершечку яблуні. Бджоли висіли шапкою. Заворушилися, забриніли. Юстина йшла з городу, почула, підвела голову. Зірвавшись з яблуні, рій високо клубував над старими вуликами. В її очах закружляли жовті кола. Іскрилися, миготіли. Бджоли відгули над вуликами, над садом. Рій утік.

Йї не було його шкода: оновлюючись, твориться світ. Усе живе у ньому прагне жити по-своєму. Вона протерла долонею очі, які їй заболіли.

Дзвеніли, сідали на квітки бджоли. Юстина не змогла запримітити, з якого ж вулика вийшов рій. На пасіці походжав, наставивши своє рильце, їжак. Шукав зрізану вошину. Ласун. Висока трава прижухла, і Юстина подумала, що її треба вирвати, бо заважає бджолам. Вона ввійшла і почала рвати траву перед пнями. Німів залитий сонцем сад. Посхилялися, в'януци, яблуні. Під межею червоніли вишні. А на городах — і на своєму, і на Байдачишиному — розрослося, розповніло. П'ялися гарбузи, цвіла на стрілках цибуля, достоював мак — усе виявляло себе. Кучерява морква переплелася з розтріпаною

петрушкою. Цвіли порсклі чорнобривці. Все літувало і дстигало. Смоктало землю і спивало сонце, щоб не пргавити жодної краплинки, жодного промінчика, які припали на їхню долю, а впустити у свій корінь, викинути своє суцвіття й щасливити в щедрому плодоноссі. І та диктрава, яку Юстина зривала, теж розстеблилася, прижухла при корені. Вона ще не висіялася зі своїх зелених віничків, і Юстина не чіпала окремі стебельця, залишала їх — нехай достигають. Вона була ощадна до всього, серед чого жила. Ніколи не зламала зайвої гіллячки, листочка. Якби це вчинила, сама помаліла б.

Поклала нарвану траву на кришку вулика, перекинулася словом з їжаком, який не сховався від неї: ходи собі, господарю! — і дивилась на яблуні, на город. Ступала, обережно ставлячи на землю ноги, мовби боялася знівечити, пошкодити все, що літувало навколо неї, а чи розхлюпнути той світ, що несла у собі.

Стала на стежці, задивилася з-під хустини — від хати йшла якась жінка, за нею хлопець. Кліпнули її повіки — очі відразу впізнали. Заволожилися. Запалі губи усміхнулися. Підняла запаску, її краєм швидко-швиденько витерла обличчя.

— Ти чи не ти, Оксано? — і витираючи руки, подріботіла бігцем. — Гарна, з твого лица хоч воду пий. А син! І коли вигнався? Не перебуваєш, Ігоре?

Поривалася за рядом, щоб посадити їх у садку.

— Ми на траві, — сказала Оксана.

Юстина садовила їх на горбочку. Заволожені очі ясніли. Усмійка не зникала. Горбочок край пасіки, під яблуною. Над стежкою груша. Сонце заливає цю маленьку, ясну галявинку, яка ніби для того й створена, щоб на ній сидіти.

— А бджоли? — запитав Ігор.

— Вони кусають п'яниць, куріїв. Кобилкові сюди і не підступай. Відмахується руками, а вони наседають ще дужче. Бджоли все знають. Вони ще не люблять бензиши, духів-одеколонів, — казала Юстина й дивилася на Оксану — ану ж вона напахнючена.

— Я, бабусю, підмальовуюся тільки трішки.

Юстина не виявила свого ставлення до її підведених перламутровою помадою губів.

Вони посідали. Голови в тіні, ноги на сонці. Ігор не міг всидіти, і Юстина послала його по вишні. Достигли, але нема кому обірвати, а з них смачне вино. Оксана патягла на коліна плаття.

— Прилітаєш до матері, як та бджола на квітку. Посиділа і забриніла.

— Як же ви?

— А так. Мирон з Ганкою лагодяться перебиратися. Тягнуть мене. А я думаю: старий птах свого гнізда не покидає. Скажу твоїй матері, скажу Дарці, коли Яруська вийде заміж, нехай вони переходять до мене. Зберемося до купи: я, дочка, і невістка. От житимемо, поки не помираємо.

Оксана казала, що добре б зійтися до купи.

— І місце тут гарне. Гарніше, ніж під лісом, за тією поритою долиною і голою греблею.

— А я туди й дивитися не можу, Оксано. Ольга, така твоя мати, просить: прийдіть, прийдіть. Не раз і сердиться. А я, як гляну на голу греблю, то мені здається, що мене хтось роздягнув і я стою, у чім мати родила. А як приглянуся до долини, бігме, начеб мені у грудях перекопано. Такі сіна!.. Перед війною копали торф. Глейкуватий, поганий. Покинули. Зараз торф'яник пруть. Наш Мирон і вивозить. Подейкують: висушать, буде поле. Але десь-то, як зневоднять зовсім, тоді скаперається доценту. Якби ж тільки у нас! Устяж по Горині. Уже та річка пересихає. Ні стиди ні сорому. Сама ганьба. Схопляться, та пізно. Закінчувала:

— І як та земля нас усіх посить? Мерці не витримують — повстають, — закінчила.

Оксана посмутіла. Зібрані вузликком на потилиці коси, рівні і гладенькі, не прикривали чоло. Його перетнули три зморшки — довга, коротша й мала.

Юстина під'юджувала її:

— Вертайся й ти до нас, доню. Засватали б тебе. Оп яких ти Ігорів годна родити. Але він один. Ми б вибавили, скільки б ти не народила. У мене, в твоєї матері тепер удосталъ часу. Будень, а я сиджу з тобою, як колись не посиділа б і на свято! — І запитувала: — Не хочеш? — заусміхалася.

— Я не можу, бабусю... Ігор не знає і поки не повинен знати, як і від кого я його народила. Пішов рвати вишні, а я потерпаю, щоб хтось не перейняв, не виказав. А заміж я не виходила і не вийду — Ігор для мене все. Та й що ж я тут робитиму?

Юстинина усмішка приховалась в запалому роті.

— Останнє правда, — сказала вона поважно. — Наша Гнівань переходить на базу. Висиплють, бувало, діти зі школи, як хто маку насіяв. А тепер? Роман-сліпий мені

бідкався, що восени буде тільки дві душі. Двоє близнюків. Ще й назвали їх — Адамчик і Євочка. Ти їх не знаєш, їхні батьки не в колгоспі. Обое з галантерейної. Він прийшлий, пристав до Паридух. Паридухи в Заложцях, а зять із дочкою у старій хаті. Їздять на роботу автобусом, поки побудуються або поки їм дадуть квартиру... Так що останє — правда. Гніванаь вже не робітниця. А інше — і не кажи. Тобі треба заміж. Мала б чоловіка, може, він тебе любив би, а ти його. Інакше і світ — не світ. І синові було б легше. Як би не оберігала Ігоря, як би не приховувала перед ним свою муку, все одно вилізе наверх. Люди скажуть. Правда не втаєна.

Вона дивилася на свої руки, які грілися на сонці, й погойдувала головою, мовби стверджувала сказане.

Оксана мовчала, розуміючи, що заперечувати бабуні — це все одно, як ловити голіруч оси й запевняти, ніби вони не кусаються. Її думки були жалкіші й кусючіші, ніж оси. Вони носилися, дзижчали в голові нестримними роями і нікуди не вилітали.

Яблуня низько опустила гілля. В листі доспівали зелені яблука. Груша над стежкою висока. Гілля покоцюрблене. Листя дрібне, де-не-де жовте. Відродила.

Трава густа. Город непрохідний, не прoderешся. Старе і молоде — ніщо не хоче вмирати.

— Як гуде пасіка, — вимовила Оксана.

— Грає... Один рій утік, — відповіла Юстина й прошепотіла: — Наказала тобі всякого... — й примовкла.

Оксана дивилася на розповідь літа, яке, здавалось, обіцяло певмирущість. І придорожній пірамідальній тополі, і ось цій старій груші. І вишням, якими Ігор заївся (прибіг, сипонув бабуні в запаску і знову побіг заїдатися). І прим'ятій, що вони на ній сиділи, траві, і городнім хощам. Навіть тому, начеб полив'яному, покрапленому сонечку, що сто разів видиралося на стебельце й падало, не в силі злетіти.

А земля була сіра, суха. Сірим пилом припав занедбаний сад. Юстина казала: не береться в головки капуста. Не в'яжуться огірки. Оксана аж тепер угледіла — в'яли широколисті лопухи, й подумала: треба не зотяжного, обложистого дощу, а короткої теплої грози, щоб усе обмила. Щоб соняшники постояли в теплій воді, яку не встигне всмоктати спрагла земля.

Гули бджоли. У монотонному звучанні Юстина вловлювала неспокій: квітки були без нектару — дні спекотні, а вечори зимні, не паркі. От і бджоли носяться, як

отманілі. І той рій, що утік, полетів шукати ліпшого місця. Хіба не було, хіба вона не пам'ятає, що рої самі залітали у порожні вулики? Тоді, коли випадало літо з цвітом. Десь-то треба чекати негоди. Руки її грабли, дарма, що на сонці.

— Тепло...

— Ні, дитино. Мої кості відчувають перемену. Хоча б не обляглась сльота. Жнива! Якби витримало, зачекало, дало зібрати з полів, бо тепер і літо не літо. Торік я і не нагрілася. Дощ, як найнявся. Облягло та й не переставало. А в цьому році весна видалася суха. Літо ще тримається. Чи надовго? На город дощу треба, на поле — ні. Тепер і достигати все пішло у різнобій. Наша Ганка примічає, каже: люди все підганяють, щоб воно швидше росло... А ти не сієш, не жнеш. Ми з твоєю матір'ю не раз собі балакаємо: що вона там робить? Олька приїде від тебе — стільки там книжок! Самі книжки.

Оксана розрівнювала на колінах плаття.

— Наказала я тобі, налетіла. Нема, щоб молодого послухати. Сказано, старе, як мале. Ти вже не сердься на мене.

— Я і не думаю сердитися.

— А справді, розкажи, що ти робиш? — попросила Юстина. — Я б усе хотіла знати, — і зосередилася.

— Мовниця я, бабусю.

Юстина нічого не могла второпати. Місто розумне — там і вчительку називають інакше.

— Викладаю мову...

— Почекай, почекай, — обірвала її Юстина. — Там що — німі, заїкуваті?

— Та ні, бабусю! — розсміялась і розгубилася вона. Як оповісти, як пояснити, чим переймається, без чого не уявляє себе? Не розказувати ж — про корінь, флексії й розділові знаки? Може, про те, що слово не так пишеться, як воно чується? Як гибіє, перевіряючи стоси зошитів? Ні, не те. — Я зараз, — і шукала, з чого почати, щоб було як на духу.

Їй допоміг поет. Почала про хату, про вишневий садок, а Юстина тихо, насторожено вимовила:

— Як у нас...

Їй на руку сіла дратівлива муха. Дзижчала, перебираючи лапками.

У такій хаті, вела Оксана, він і народився. Рапо осиротів. Брати і сестри в наймах — у ярмі.

Як і мій Олександр, причаїлась стара.

Оксана оповідала, а Юстина думала про свого сина.

У тісній хаті було мало місця. Він пішов у світ. Взяв із собою материнське слово. Кругом — пекло, неволя і неправда. Він сказав, щоб люди схаменулися. Його заарештували.

Юстина згадувала: цокнула чужа мова. «Руки!» — цокнули наручники на руках Олександра.

А Оксана промовляла: він не скорився. Ні в тюрмі, ні в солдатах. Казав, єднайтеся і братайтеся, бо сонце спалить осквернену землю. І казав: любіть її, свою Україну, в лютий час...

Надокучлива муха насмокталася Юстининою крові й не могла злетіти, повзла, й скотилася на землю. Юстина сплякнула.

— Значить, він живий? — спохопилася, витираючи сльози.

— Хто, бабусю?

— Хто ж, як не мій Олександр? — і зі сльозою в очах чекала, що скаже онука.

Оксана не сподівалася, що так повернеться. Їй згадався Олександр, і вона сказала:

— Такі не вмирають, бабусю.

— А мені теревеняць: пропав — такий рейд... А я знаю: він живий! Прийде. Як добре, що ти, доню, зайшла. Усім кажи, що паш Олександр живий. А я думала, чому ти там учиш? Усіх так і вчи.

Сльози, котячись, умивали її.

Примчав Ігор, приніс ще вишень. Нарвав повпу шерстяну шапочку, і вона розтягнулася ворчиком. А вони й тих не їли, що лежали в бабуниній запасці. Кислі, припилені й побиті ряботинням. Хлопця в'язала оскома, але він все одно кидав по бубонці в рот.

— Якби ми побули, я б усі обірвав, — поривався купатись і просив матір побути в Гнівані.

Юстина теж просила побути й, проводжаючи за тополлю край двору, згадувала, як вона колись садила вишні, а прийшов Олександр. Ігор начувся від матері про Олександра, дивився на стару, скоцюрблену, висохлу свою прабабуню, і йому аж не вірилося, що вона могла народити сина-партизана.

Коли перейшли через трасу, він ткнув матері в руки вишні у шапочці ворчиком, скинув теніску, готуючись купатися.

— Тільки ти наді мною не стій, — просив. — Домовилися?

Він звертався до неї на «ти». Дома, у місті, це їй зовсім не різало слух. Вона ніколи не посміла б так звернутися

до своєї матері. Тому тут синове «ти» здавалося їй не те що образливим, а ніби не на місці. Відказала йому:

— Я піду кладкою, навпростець... викупаєшся, і — додому! Та не дуже пірнай, — застерегла.

Ігор побіг, скидаючи на ходу майку. Такого не загнуждаєш. Його тіло бронзовіло їй в очах. Але чи вона хотіла, щоб був інший? На ставу плавав катер, на греблі нікого, й вона вспокоїлася. Забула розпитати бабуню, де ділася Олександрова мандоліна. Й подумала: а де ділася моя гітара?

Хлопець роздягнувся, не добігши до шлюзу. Розігнався, стрибнув із бика, роблячи сальто. Сколихнулася хвиля. У селі купаються лише по неділях. Але на протилежному березі вигрівалися відпускники, дачники. І він стрибав насолоджуючись.

Катер підплив до шлюзу. Ігор з бика подав руку — з нього зійшов підстаркуватий чоловік, якого хлопець не знав. Цей міцно збитий, з підстриженими вусами незнайомець проказав:

— Ану, ану... — Підстунив до Ігоря, взяв рукою його за підборіддя і заглядав, як коневі, у зуби. — На кого ж ти схожий? Ах, чи мені не все одно? Та ти ж байстрик! Бандитський вилупок! — і відтрусив хлопця від себе.

— Що? — тільки й спромігся вичавити із себе Ігор.

Катер відплив. Вони були вдвох.

— Для тебе повина, що ти байстрик, вилупок? — чвиркнув невідомий і зареготав. — Піди й розпитайся матері, замість того, щоб паскудити тут чисту воду й полахати рибу, — та й подався собі греблею.

Якби тоді, коли, подавши руку, допомагав йому зійти з катера, цей чоловік потяг би його, скинувши у воду, і топив, хлопцеві не було б так страшно й так кривдно, як зараз.

Очі налилися кров'ю. Кидав ними по боках. Мати малячила долиною. Підстаркуватий сутенів греблею.

Ігоря взяло за горло й не відпускало. Підхопив вбрання, помчав, не чуючи серця. Зіскочив з греблі й тією дорогою, що возили торф'яник, де Мирон почавив диких курчаток, висипом між двома озерами гнав напереріз матері. Вона його помітила. Ще нічого не знаючи, вернулася й теж побігла йому назустріч, розтрушуючи вишні.

Зустрілись між ровами, між глибокими ямами і горами наритих купищ.

— Я байстрик! Я бандитський син! А хто ж ти? — крикнув він.

Ним трусило. З чорної голови стікала вода.

— Скільки тобі літ?

— Тисяча!

— Скільки? — Вона не стрималась і ляснула його вперше по обличчю.

— Дві!

Почула і заридала.

Того вечора вони виїхали.

Того ж вечора почався дощ.

А через день не стало Юстини.

— Сину, що ж ти не йдеш? — Це були її останні слова, але їх ніхто не чув. Вона начеб і не померла — відійшла, щоб стояти збоку й дивитися, що буде з її родом.

XV

Мирон відбив телеграми. Два дні чекали своїх. На третій приїхав лише Микола Гордійович.

Юстину понесли до церкви — у садку сумно мукала корова. В церкві не правилося. Попик Сава перенісся в Заложці. Церква стала начеб каплицею. Її самочинно відчиняли, коли траплявся покійник, і самочинно, під орудою Дарки, відправляли над ним панахиду. Вперше у Гнівані так ховали Матвія Хмільевського, Дарчиного чоловіка. Дарка ні церковнослов'янського, ні теперішнього письма не розуміла, та, проводжаючи на останній спочинок свого Матвія, виявила немалий хист і здібності, не плачучи й не голосячи, урочисто проспівала «Вічная пам'ять». Вона відразу піднеслася в очах гніванчан. Село поставило її на вузькій межі, яка з'єднує живих і мертвих. Колгоспники й колгоспниці пенсійного віку побоювалися, щоб вона не віддала богові душу раніше, ніж вони, бо проспівати їм «Вічну пам'ять» не буде кому. Нині їй допомагав Йосип, який з нагоди материної смерті приніс біблію і кипу церковних журналів. Біблію він читав над усопшою, читати-ме в церкві-каплиці на цвинтарі. Його Ольга показувала всім церковні журнали, виймаючи їх із своєї хустини, доводячи цим, що вони з Йосипом причетні до святого.

Микола Гордійович до церкви не пішов. Йосип йому шепнув, коли бамкне, рушатимуть на цвинтар. Віп з Олімпіадою Терентіївною, дружиною й інспектором райвно, сиділи під вишнями, очікуючи дзвону. Олімпіада Терентіївна вперше опинилася серед родини Туріїв, яких, як і Юстину, знала хіба що зі згадок чоловіка, а тому й сам похорон для неї — ще одна ілюстрація людського буття,

сумна, алє конечно, обов'язкова. Для Миколи Гордійовича все було навпаки, смерть Юстини мовби зблизила його з родом. Сюди, під вишні, де сидів, нахлинули спогади. Дуже багато. Вони повнилися — дитячі витісняли згадки зрілих літ. Він забувся, що робив ось у такий же липневий день не лише торік, а позавчора, вчора. Не зринало пережите у муках, у небезпеках — підпільницьке, партизанське. Чомусь зроджувалося зовсім несуттєве, про що ніколи не помишляв, від чого давним-давно відбіг, що, здавалося, назавжди розгубив, досягаючи мети. І це були спогади дитинства: як холодна роса обпікала босі ноги, як заривав ноги в пилюгу, зогріваючись, а Юстина, яку батько привів перед постом, стояла і дзвінко з нього сміялася. Він і зараз відчував холодну пронизливість роси і теплу подвірну пилюгу. Чув дзвінкий сміх молодої жінки, яка стала йому, цілому їхньому кагалу за матір. Той її сміх, здається, тоді його образив, і він не зрушився з місця. Юстина підійшла й дала йому цілушку хліба, щоб гнав на росу. І він зараз думав, що б тільки не віддав, якби йому ще хоч раз отак, як давно, ступити на холодну росу, погріти у пилюзі ноги і почути той дзвінкий Юстинин сміх з хатнього порога. Тепер він нізачо на неї не образився б. Тепер нізачо не стрельнуло б в його голові, що вона — мачуха. Бо що вона тоді зробила ще? Не лише дала цілушку. Вона погладила його по голові. Якби усе вернулося назад, він не чекав би, поки Юстина ступила б з порога, він сам підбіг би, щоб узяти хліб, і припав би до її руки, цілував би її руку, бо ніхто і ніколи його по голові вже не погладив. Він пригадує рідну матір; ні, не пам'ятає, щоб рідна мати його чи когось із менших гладила. Може, вона це робила, коли вони всі були зовсім малі? Потім їй не було коли їх гладити, він, Йосип, Григорко, Мирон, Дарка, а скільки повмирало, багато, а вона одна, тільки й устигай. Збиралися в біженці — снаряд висадив воза, на якому рідна мати сиділа на руках із малям, із сестричкою, саме ім'я якої загубилося. Пригадуючи це, Микола Гордійович думав, що Юстина мовби повстала з вибуху того снаряда, зі стовпища вогню й вивернутої землі у час першої світової війни, та й прийшла до них в обпалену хату. Он стоїть комора, з якою Мирон возився сюди й туди, її дилі й досі обсмалені тим снарядом... Але чому Юстина його більше ні разу не погладила? Мабуть, тому, що я вже був немалий. Підпарубчак, півпарубок. Та й, мабуть, і не дуже шанував її. Скільки ж їй усього й усякого довелось витерпіти, знести, як перемучитися,

щоб нам догодити?! — запитував сам себе. Якою ж це треба було бути людиною, щоб я запам'ятав на все життя цілушку хліба з її руки і її руку на своїй голові? А як вона тоді дзвінко сміялася! Своїм сміхом з хатнього порога відчиняла землю і небо.

Микола Гордійович дивився на запалий хатній поріг і нічого не чув.

На подвір'я в'їхала підвода. В Гнівані заведено: на весілля, на похорон одні одним безвідмовно позичають великі літні столи і довжелезні лави. Гелон, готуючись до весілля, задалегідь звів до себе ці обладунки. Вони знадобилися раніше. Фонька привіз трохи ляд і лав, поїхав збирати решту. В хаті й на подвір'ї товклися, бігали, сновигали й поралися. Гицаючи, заскочив «газик» Миколи Гордійовича. Кобилко з шофером зносили ящики лимопаду, пива, горілки й ставили штабелями під вишнями, в тінь. Хтось заходив, хтось виходив із хати. Всі заважали Миколі Гордійовичу дивитися на хатній поріг. Він переводив очі на інше. Купа звалених ляд-лав, які микуть, штабелі випивки, притрушена соломкою коло комори чорна від крові пляма — щось зарізали. Думав: навіщо це, чому стільки людей?

Мовби вловивши його думки й почуття, у садку знов мукнула корова. З-під комори виліз, оглянувся, злякано гавкнув собака й полохливо забивався знов під комору, підмітаючи опущеним хвостом землю. Мукання корови, гавкіт собаки озвались у Миколі Гордійовичу сумним щемом. Він торкнувся рукою руки Олімпіади Терентіївни, начеб хотів їй сказати: «Чуєш?» — але Олімпіада Терентіївна відняла свою руку, і йому стало ще моторошніше. Глянув угору — хмариться.

Навколо кипіло, вовтузилося. На порозі стала в чорному Ганка.

— Тужать... — голосно сказала про корову в саду і собаку під коморою й, навівши лад, розпорядившись, пустилася бігцем до церкви.

Олімпіада Терентіївна шепнула Миколі Гордійовичу, що вони тут лише заважають: зараз під вишнями розставлятимуть столи, лави. Він уставав важко, а коли встав, то не відчув у ногах ніякої втоми, ніби піднявся над безліччю спогадів, думок, що насунули хмарами, в яких він дошукувався чогось важливого, ймовірного, найважливішого, але відчув лише тугу. Він стояв, а його спогади й думки начеб залишилися сидіти за липовим батьківським столиком, і він був радий, що піднявся над ними.

Скільки ж минуло часу? Чому не бамкають? Глянув на подарунковий, витонченої роботи, позолочений годинник «Слава» з пружинистим браслетом і насупив брови: невже не минуло й десяти хвилин?

Підвелась, стала коло нього Олімпіада Терентіївна, і Микола Гордійович відчув себе начеб упевненіше.

З хатнього комина валував дим. З розчинених сіней тягло печеним і вареним. Вловлюючи ці запахи, дивлячись, як розгарячені молодіці мують лави, він уже не думав, навіщо це, чому стільки людей. Як же інакше? Безперечно, як же інакше?

На сусідньому подвір'ї протрубила машина. Різко, плаксиво. Хтось немилосердно патис на клаксон. Миколу Гордійовича пересмикнуло, й Олімпіада Терентіївна взяла його під руку. Шофер, який ставив з Кобилком питво у тінь і який усе знав, пояснив, що це розсигналізує на своєму «Москвичі» Клим Федорович Байдак, везучи свою дружину Олександрину здавати екзамен на шоферські права.

— Батогом! — крикнув Гелон Фонькові, й Фонька вдарив гніду борозенну кобилку, що впиралася завертати у двір. Вони везли решту обладунків, які стирчали розкаряками, і Василь Мусійович їх підтримував.

Усе нормально. Так і треба, подумав Микола Гордійович, коротким поглядом окинув Кобилка й здивувався, що той з ним не привітався.

Краєм траси йшли перехожі, запитали Гелона, хто помер, відмахнувся, не удостоївши їх словом, і хтось із них кинув:

— Якась стара баба.

Олімпіада Терентіївна, взявши Миколу Гордійовича за лікоть, відводила його вбік.

— Чули, Косте Андрійовичу, — звернувся він до Кобилка, — що ви полюбляєте за комірць. — І знітився — знайшов, коли спитати. — Кобилко вдав, що нічого не чув.

Заскрипіла й спинилась підвода.

Василь Мусійович поцілував Олімпіаді Терентіївні ліву руку. Сам того не помітивши, що цілує ліву, бо жіпка не встигла вийняти правої з-під ліктя Миколи Гордійовича, — так той клишавий чоловік, якого вона вперше стрічала, палко й рішуче виявив до неї свою повагу.

А він — Гелон — гукав на увесь двір:

— Кого я бачу? — простягаючи руку Миколі Гордійовичу. — Засвідчую і приношу вам свої співчуття, — і клапався з картузом у руді: спочатку його дружині, якій

поцілував знічев'я ліву руку, потім йому. Тоді показав картузом на повну підводу: — До одного бралися, а інше випередило, — пояснив, скрушно зітхнув, мовляв, он як воно діється, і, бентежачись, запитав: — Ви, Олімпіадо Терентіївно, і ви, Миколо Гордійовичу, наші запрошення на весілля одержали?

Олімпіада Терентіївна замислилась і ствердно хитнула головою.

— Ви ж обоє приїжджайте, — почав він. — Яруска вам не чужаниця. Рідня! А я сина женю, Олімпіадо Терентіївно! З вашим родом єднаємося, дорогий Миколо Гордійовичу! Але ви вже і простіть, і вибачайте, що не до ладу вийшло. Запрошення ми розіслали, а тут... Ми не винні, але я не зійду з цього місця, поки ви обоє не пообіцяєте, що непременно прибудете. Ні попа, ні вінців! — увернув і казав: — Я знаю, — жива, гарячка, на плечах цілий район, не до нас, але хоча б на годину! — Виривав згоду і пояснював: — У зв'язку з мерлинами весілля переноситься. Ми вас сповістимо. Мусово зачекати хоча б дев'ять днів. Так треба... — Одяг картуза й хоча б моргнув оком, хоч би одна його жилка сіпнулася. Пішов розставляти столи, лави.

Микола Гордійович оглянувся, Кобилка не видно. Мабуть, розсердився, подумав, а від Геленової мови було і прикро, і ніяково. Голова райвиконкому не терпів лакуз. Та що він знав про Василя Мусійовича? Одначе внутрішня недовіра, гірка прикрість, які відчував, і досвід — з першого погляду розуміти людину, чи вона щира, чи без мила милиться, — зробили своє. Йому не стоялося. І не Олімпіада Терентіївна, а він її повів до «газика».

Шофер пошивав з пляшки лимонад. Угледівши, що хазяїн біля машини, ткнув пляшку в ящик і прибіг. То був не їздовий Квіточка. Він не гірше самого голови райвиконкому знав, що діється в районі, і якби йому випала нагода пожити з Василем Мусійовичем, то чи не виявилось б, чи не сплигло б, з чийої руки тупа зброя походила по черепу Миколи Гордійовича, який лише пам'ятав, що його виходили Юстина з Даркою?

Машина звернула у бік Заложців. Олімпіада Терентіївна заїкнулася, який ввічливий той чоловік, що просив їх на весілля. Грубуватий, але ввічливий. І казала, мовби між іншим: даремно Микола Гордійович так недбало зиркнув тоді на запрошення — поштівку. Пригадувала це запрошення, написане каліграфічним почерком, роззолочене, й радилася, який купити подарунок.

— Подарунки — твій спецвідділ, Олімпіадо Терентіївно, — відмігся Микола Гордійович. Спочатку мав намір проскочити в поля, подивитися, чи ходять комбайни. Пішло перше зерно — перша заповідь... Він мав сьогодні бути зовсім в іншому кінці району. Там учора полив дощ. Тут прошумів позавчора. І як це він не запитав Мирона, чи комбайни на ходу?

За школою наказав шоферові зупинитися. З полями зараз не вийде — скоро бамкне дзвін, треба на цвинтар.

Микола Гордійович звично вийшов з машини, виставляючи спочатку одну ногу й голову. Із заднього сидіння виходити йому було незручно, і, опинившись на асфальті, він з полегшенням розправив плечі, Олімпіада Терентіївна теж розминалася. Ще не розуміючи, чому вони зупинилися, але довіряючи своєму чоловікові, вона вільно зітхнула. Їх обступав широкий простір. Інспектор райвно пожаліла, що раніше не відвідала цієї початкової школи. Якби нічим і не допомогла, то бодай намиливалася б прекрасною панорамою — став, ліс, річка. Микола Гордійович спостеріг, що їй подобається в його рідному селі, і йому стало приємніше. От лише якось незвично, що Олімпіада Терентіївна в чорних туфлях-човниках, у чорних панчохах, у чорному костюмі й чорному капелюшку. Забув, що сам одягнений так само, що в нього лише біла сорочка.

— У цій школі я вчився, — сказав весело, задоволено. — А тут був вигін. — Розкинув руками й почав оповідати, які тяглися горбаки, які крутилися рови. Вічно вигоріла мурава й сиві розкішні полини. Коли зацвітали, у селі всі кашляли.

Настрій у нього поліпшився: хмари підіймалися вище, пір'їнилися, частіше проступало небо, днів би на десять погоди — і жнивам вінок!

Захопившись оповіддю про вигін, він пригадував, яка у село пролягала дорога. Ні пройти ні проїхати. Звивалася вузькою змійкою над обривчастими берегами ставу, займлена, вибоїста, розболочена, завжди закисла. Скільки разів йому самому доводилося на ній човитися й топитися. І ось — траса.

Її будівництво — справа його престижу. Він обіцяв, що буде дорога, і вона є. Правда, і сам тоді не гадав, що вона стане трасою. З обочини бачив її перед собою, наяву, радів, як хлопчик, і прагнув, щоб Олімпіада Терентіївна раділа разом з ним.

Вигін розлягався гектарів на три-чотири. На початку століття на ньому і вгорі, де поля, росли ліси. Дуби.

Звалили — оголилося. За сушзаводом довго стояв тартак, хоч і різати вже не було що. Дорогу пробивали горою. Ні бульдозерів, ні екскаваторів. Лопати, тачки, вози. Люди й коні. Рідко вдавалося відривати на якийсь час трактора, полуторку. Післявоєння. Не одип голова сільради розпрощався зі своїм мандатом, а Паридуха, той, що «вивів кума на сухе», склав повноваження голови колгоспу. Інші села дають людей, тягло, а він зять королю і сват міністру. Тепер з продажем хліба державі просто: колеса і дороги витримають, було б що возити. А тоді не один такий «вивів кума на сухе» — застрягав у болоті, колеса ламалися, вози тріщали. Спочатку дорогу забрукували. Йому, Миколі Гордійовичу, не лише довелося поспати у доплатій нарядній. Він і сам поповергав землі. І камінь бив. І клав. Та коли вони вперше прогуркотили з Квіточкою візком-бричкою...

— Дзвонять! — гукнув з кабіни шофер.

Злинувши із середини села, дзвін тужив над трасою — до заходу і до сходу.

«Газик» помчав селом. Їхати церковним узвозом, яким Микола Гордійович возив колись Дарці прати свою білизну, не зважилися: взяли через бригадівське дворище й скотилися до цвинтаря. Похоронна процесія ще не дійшла.

Юстину несли у відкритій труні. Смерть вигарнила, вилагідвила її обличчя. Кожна рисочка стала як вирізьблена.

Світило сонце. Ходив вітер. Юстина мовби усміхалася сонцю й вітрові своєю вічною усмішкою і не прощалася з ними.

Коли похорон увійшов у цвинтарні ворота, з поля упав крик:

— Почекайте!

Цей крик першою почула Ганка. Рвучко оглянулася, ставши на пальці, поверх натовпу: краєм Довгої гори біг Дмитро з дівчиною. Вони бігли, узявшись за руки.

Похорон на мить зупинився, але відразу ж рушив — хтось порадив, що ліпше почекати над ямою.

Перед Дмитром і дівчиною розступилися, даючи їм дорогу. Дмитро, а потім і дівчина поцілували бабусю в лоб, у руки, в ноги й поставали на коліна. Дівчина невідривно дивилася на Юстину й шепотіла сама собі:

— Яка вона гарна, — як молитву.

— Встигли, — облетіло цвинтар.

Почалося останнє прощання. Микола Гордійович, супроводжуваний Олімпіадою Терентіївною, вклонився домовині. Йосипова Ольга, або Ольга-велика, недобре повела оком на Дмитра й на дівчину, мабуть, його дружини: він приїхав, а її син — ні, й, розкинувши руки, змахнувши хустиною, з якої посипалися журнали, заголосила закричала:

— Мамо, що ж ви наробили?! — Упадала на землю, не знаючи, що їй робити: чи лежати непритомною, чи збирати журнали.

Ганка й Ольга-мала, розпрощавшись зі свекрухою, похилилися одна до одної свої голови й набожно склали руки.

Йосип не лише цілував, плачучи, матір, а й віко домовини.

Мирон не плакав. Упав на коліна. Вдарився головою матері в ноги, й було чути, як він ударився.

Дарка обцілувала матір, дала мертвій у руки образок, почекала, поки із-за хмари вийде сонце, а коли воно залило Юстинине обличчя, дала знак, щоб Мирон піднявся. Спочатку вони закрили покривалом матері очі, тоді люди підняли віко домовини. Кобилко вийняв з кишені молотка.

Яму викопали поряд з Гордієвою могилою. Копати її було важко. У Йосипа й Ольги-великої померло четверо немовлят. Щоб не ставити пам'ятників, вони попідтикували домовини внуків дідові під боки. Давно це було, а коли Юстину спускали на рушниках, перегнिलі шматочки дощечок видніли.

Дочка, невістки посипали п'ятаки, щоб мати мала чим платити за перевіз, і загуркотіла земля.

Столи чекали накриті. Порядкував Йосип. Обносив поминальників горілкою, вином. Пиво й лимонад пили, хто скільки хотів. Наливаючи горілку, він умовляв змішувати її з пивом. То з одного, то з другого кінця чулося його: «Верней дело...»

Людей зібралось чимало. Все старі. Поминки відбувались тихо.

Байдачиха ні до церкви, ні на цвицтар не ходила. Вважала, що їй важко. До столу вона забарилася через своїх. Очікувала, коли повернуться з шоферських екзаменів, і сердилася на Олександрину: дадуть невістці в руки права, тоді дома зовсім не втримається. Звідти, із-за вишень, через хвіртку почулося її сердите: «Ти хрестика з мене не зіб'єш!» Стару дуже допекло, якщо вона кинула це синові, прилюдно: він приїхав з двома екзаменаторами.

Ніхто не бачив, як майор і капітан міліції здивовано перевирнулися між собою, що, мовляв, ця жінка хоче? Климчик сказав: «Сама не знає, що верзе». Моргнув Олександрині й повів екзаменаторів попідручки на веранду, глухо забиту до Туріїв.

Роман-сліпий, який весь час сидів мовчки, сказав:

— Хрестик хрестиком, а наша сусідка Олександрина на права здала.

Байдачиха вивалилась із-за хвіртки, як гора:

— Юстино, ой, солодка сусідонько, забери мене із собою.

Іваниха підсунулася, даючи їй місце.

— Василенко, ми тут не загаємося,— втишувала її.

Миколі Гордійовичу не дуже сиділося, але Олімпіада Терентіївна його не пускала, як-не-як, поминають матір.

Йосип порядкував скаредно. Випили, закусили. Він підняв усіх на молитву, і чужі швидко розходилися.

Залишилися найближчі. Брати, сестри, братові, Дмитро і Галинка, таки його жінка. Обсіли у вишнях липового столика, покинувши довгі столи й довгі лави. Сиділи тісно, примирливі, з опущеними очима. На обличчях мовби проступали тіні їхніх душ. Усі підсвідомо розуміли, хоч ніхто про це не заїкався, що рід зібрала в громадку Юстинина смерть, що вони зійшлися й отак сидять, певно, чи не востаннє, що розійдуться і зібрати їх до купи вже буде нікому, якщо їм того й захочеться.

Мовчанку порушив Йосип, буркнувши: мої не приїхали. Його Ольга виправдала своїх: не могли — не самі ж собою керують. Ольга-мала й не заїкнулася про Оксану. Дарка думала про Катерину і Яруську, яких Чалапало відразу повів до себе. Мирон був як у хмарі: чому мати померла раптово, чому не почекала хоча б до осені? Ганка переймалася тим же: на кого покидати хату, город, і водночас дивилася на Дмитра, на Галинку, яка сподобалася їй із першого погляду, а тепер подобалася все більше і більше. Ні Мирона, ні Ганку не гризло користолобство, хоч, крім чужого Кобилка, який постарався з випивкою, ніхто зі своїх на помилки нічого не дав. Дмитро поставив свого облісілого лоба. Галинка старалася бути непомітною, але її молодість і повите осмутою гарне обличчя не могли бути непоміченими. Її дівоча краса, пройнята журливою задумою, здавалася недосяжною, як творіння з білого мармуру. Вона начеб символізувала важливість того, що відбувалося.

Олімпіада Терентіївна вже поривалася додому, але не подавала виду. Їй хотілося випити чаю, але хто в селі п'є чай? Микола Гордійович, втиснутий між нею, повною і поважною, й Ольгою-малою, зовсім постарілою, знищеною, нервово перебирав пальцями скраю столика.

Ганка схопилася, внесла велику каструлю компоту.

— Мамині вишні... Мама рвали...

Пішов шелест: мама не складала рук до останньої хвилини, мама не хворіла, мама нікому не заважали, мама нікому не набридли, усім би таку смерть.

У склянки полився, як кров, вишневий компот.

Йосип узяв пляшку горілки й наливав братам у келишки, як з свого кулака. Племінник відставив свого келишка, а Йосип заохочував:

— Я зі своїм Павликом любимо по маленькій, ти побудеш, може, зустрінемося? Рая, Вадим Палич... Посиділи б... — І до всіх: — Ну, — встаючи, — мертвим царство небесне, а живим — здоров'я. Вервей дело.

«Ех, нащо мені дім з трубою, був би циган з бородою...»

Голоси пробивалися з-за глухо забитої веранди. Ромасліпий не помилився: Олександріна права одержала — вона їхала своїм дискантом попереду гугнявих баритонів.

— Життя бере своє, — сказав Микола Гордійович, піднявши келишок.

Ольга-малá сплакнула й нахилилась над склянкою, доливаючи компот своїми сльозами. Дарка повела плечима, кажучи, що в Байдаків-за піснею послідує сварка; на цей раз не між старою і молодими, а між Климчиком і Олександріною — він проситиме, щоб вона народила йому ще одну дитину, а вона кричатиме, чому старим ожепився. Хто той світ розбере? І запитала:

— Як, Ганко, твої буряки?

— Ростуть...

Микола Гордійович начеб осмілів.

— Пом'янули ми нашу маму словом і хлібом, — почав він, але тут Ольга-малá його перебила:

— Грошей кинули, а чи ж поклали на могилу хліб, хоча б цілушку? Забули?

Миколу Гордійовича кольнула згадка про цілушку, і він сказав:

— Я поклав.

Микола Гордійович чекав, поки за столиком перебалагували, що пташки прилетять, їстимуть хліб і будуть співати матері.

— А як з тим, що у полі? — запитав.

Мирон відповів:

— Ще багато. Доц завадив.

— Що тепер жнива! — кинув Йосип. — Мені й не здається... Чуєте, за хвiрткою вже справляють обжинки. Так — верней дело.

Вони розмовляли під симпатичного, з бородою цигана, що його зображала хмільна пісня.

— Як-як? — перепитав Микола Гордійович.

— Так... — стояв ні соб ні цабе, Йосип, не видаючи своїх думок. Ольга вчасно скосила його поглядом, щоб не розпускав язика.

— А що б сказала мати, яку ми щойно поховали, почувши, що жнива, а тобі й не здається? Та вона перекинулася б у могилі!

Йосип хитро мовчав. Вийняв сигаретку й ламав надвоє, мовляв, виступай, виступай...

— Хіба це не наш хліб? Хіба ми до нього не причетні?

Олімпіада Терентіївна, смокнувши компоту, натисла ногою на ногу Миколи Гордійовича.

— Чи ми не хліборобського роду? Чи нам хліб уже не пахне? Чого ж мовчите?

— А пам'ятаєте, Миколо Гордійовичу, — прохонилася Ганка, — як ви мені сказали, що я буду хліб купувати? Колгосп щойно закладався. Мирон на тракторі. Я привела здавати коні, воза, збіжжя, ну, плуга, борони. Тоді ви й сказали.

— Хіба я помилився, Ганко? Хіба вам, Ганко, хотілося б пекти хліб?

— Розчина? Дрова?.. Нащо ви питаєте! У мене зовсім івше на думці. Я кожен раз, купуючи хліб, згадую вас, Миколо Гордійовичу. А ще я не можу забути, як ми перестали пекти хліб і чекали з мамою, поки Мирон принесе. Доц, сльота. Мирон притарганився, як той хлющ. Хліб розкис, як лемішка. Мама в плач, а я даю вам чортів.

— Тепер не даєте, Ганко?

— Перестала, Миколо Гордійовичу... Але я часто думаю, і ми часто з мамою говорили, що коли в нашій, та хіба тільки в нашій, — кинула на село рукою, — коли в усіх печах востаннє вигоріло, коли востаннє вийняли хліб, то багато чого здиміло й вивітрилося... Ой, багато!

За столиком знявся гомін. Жінки перекидалися словами; як пахнув хліб. Хліб завжди пахне правдою!

Йосип попахкував сигаретою в мундштуці. Мирон ні слова, ні півслова.

Микола Гордійович — сама увага.

— Хіба, — запитував і пристукнув пальцем, — з ваших коминів не здиміла біда, не вивітрилися переднівки?

А за столиком: хто ті переднівки тепер пам'ятає? Круглий рік хліб, булки, які раніше бачили на великі свята, та й то не всі. Свиней, курей, худобу хлібом годуємо...

— Так-то воно так, Миколо Гордійовичу, — почала Ольга-мала, — я зістарілась, та й нерозумна, але скажу, як казали наші мама. А вони не раз казали: хліб не став легший, люди до нього поважчали душею. Як ми перестали пекти хліб, то паша селянська душа, певпе, з коминів вивітрилась і здиміла. Хоч ви мене бийте, хоч ріжте, але фабричний хліб — фабричний і є. Я його і хрещу, і цілую, приступаючи до нього з ножем, але — фабричний. Я не знаю, чому так? Може, я сама переінакшилася, погіршала? І ви на нас не дуже напірайте, чи хліб уже не пахне? А що худобу годуємо — дайте зерна. Хіба ж ми дурні? Чи хліб уже не пахне? На буряках він ще як пахне! — передихнула. — Поховали маму. А самих себе, очевидно, ще раніше. Хіба ми не ховаємо себе й досі, зараз, за оцм столиком? Не перебивайте мене ніхто! — І не вмовкала: — Повзаємо я, Ганка, Дарка на буряках. Але якщо ви, Миколо Гордійовичу, гадаєте, що ми повзаємо і на сонце позиркуємо, помиляєтеся. Ой ні, не назиркаєшся. Може, тільки в нас і щастя, що сонце: воно одно нас цілує. Я не вмію виказати, що в мені сидить. От, перервано! І мама казали, що ми всі як перервані — на полі, дома, скрізь. Я всі їх слова повторюю. Чому ми такі?

— Я із себе й почну, — вступила до розмови Дарка, — щоб нікому не було кривдно. Моя Катерина в лавці, Яруська теж. Крутять з весіллям. Може, за колгоспника ладнають? Я б і сама не хотіла. Але Мусійка ще більше не хочу; біду чую, дай, боже, змилоствитися. Це — мої. Тепер ви: один головує, другий пенсіює, — показувала на братів. — А сини? Дмитро лікарює, Павлик — преподобного возить, Оксана... — та й махнула рукою. — Один Мирон... Усі втікають од землі, як від вогню. Колись ось ми, — зверталася до Ганки й Григоркової Ольги, — перемо, хто ті буряки оброблятиме? На що те село перевелось? Тверезої пісні не почувш, тільки п'яну. Та ви подумайте, я, нетямуца, обібралася попом, бо тямущі відмовилися...

— Який піп, така його й молитва, — обізвався Микола Гордійович і сказав: — А помирати нам рагувати.

Йосип попахкував другу половинку сигарети й думав своє: як би повернути борг, — розходитимуться, нагадає

про сотеньку — дасть Миронові на розум, аби не забував, що випен.

— Який хліб їмо, такі ми і є: фабричний хліб. — фабричні люди.

Усі презирнулись: хто подав цю репліку?

— Вже мені та інтелігенція! — кинув Микола Гордійович. — Хліб фабричний, а люд робітничий.

Дмитро вибачився за Галинку й тягнув за дядьком. Звичайно, люди самі себе покликані творити. Людина все більше й більше починає спілкуватися із землею не безпосередньо, а через засоби техніки. Чи техніка не розірве цей одвічний зв'язок зовсім?

Микола Гордійович сказав, що сучасний механізатор не менше зв'язаний із землею і небом, ніж космонавт.

— Дмитро, невже твому батькові легше було підтримувати зв'язок із землею батоном, перішчачи коняку, ніж зараз, сидячи на тракторі? — запитала Галинка й зверталася до Мирона: — Як, Мироне Гордійовичу? Вибачте, я не назвала вас батьком. Не звикла, може, й ніколи не звикну. Ви якийсь мовчазний. А ось з мамою ми зійшлися. Як, тату, — чи конем, чи трактором легше орати землю?

Мирон усміхнувся: сліпому видно.

— З трактора його не скинеш! — підохочував Микола Гордійович.

— Я сам не злізу, — сказав Мирон. — Але тут хіба про коня, про трактор, доню? — апелював до Галинки, дивлячись, яка вона тендітна, майже дитина, вперше серед них, а начеб своя, рідніша, ніж Дмитро. В його голові прошуміла дивна, неймовірна думка: якби жив Сашко, от кому б вона була до пари. Він аж спітнів од цієї безглуздої думки. І опустив голову.

Галинка перейшла від Дмитра до Мирона.

— Можна, я коло вас? — підсіла й запитувала, чому він опустив голову, про що думає.

— Про свої надії, доню, — сказав і знову самозаглибився.

А вона мовби чекала на це його слово.

— Земля нас народжує, годує, земля нас і забирає. Так одвічно. Якого ж ще більшого зв'язку? А тато кажуть про надію. Я знаю, про яку. Один син помер, другий пішов із дому. А при кому помирати йому? В мене мати теж сама-самісінька...

Микола Гордійович осміхнувся:

— Можливо, ми цивілізовані дикуни?... Ні! Де ж тоді заритий собака? Я міркую собі так: упала приватна влас-

ність, її права, мораль, етика. З правом ми погодилися, хоч і не забуваємо, що своя сорочка ближче до тіла. А з мораллю, з етикою, що були нервами традицій? Святкували не різдво, не народження Христа, а поворот Землі до Сонця. Святкували не великдень, не воскресіння Христа, а воскресіння трави. Не вернеться. Не стало законів наслідування, розпався, розпорошився рід. Кричть: діти, де ви? А що б ви робили, якби ті діти були з вами на ваших присадибних ділянках? Хіба кожна межа не пахла смертю? Людський рід не загине, якщо сам себе не знищить. Між людиною і землею постають нові зв'язки. Гряде нова людина. Так-так! Вона ліпиться. Як? Суспільство, держава беруть її на свої руки змалечку — ясла, дитсадок. Вчать. Дають роботу. Так аж до пенсії. З пелюшок і до старості — осуспільнення людської особистості. Ось чому ти, Дарко, обібралася за попа, бо нам більше не потрібний. — І завершував: завжди боровся за суспільне, за державне і що за нього стоїть.

Всі мовчали.

— Село... — вставив Дмитро. — Поховали бабусю, поховали її богів. Домовика, який стеріг хату, лад у ній. Поховали Цура й Пека, до яких вона зверталася, боронячись від лихої людини й усякої пакості. На той рік і хати не буде.

XVI

Галинка була не до пари Дмитрові. Ніхто цього так не відчув, як Мирон і Ганка. Дівчина скорила їхні серця розумом, вдачею. Перемовившись, що вона, хоч і делікатна, але якась непримирлива, казали: мабуть, пропаде за Дмитром. Галинка, старанно допомагаючи Ганці мити й перемивати після мерлих, вступала з Дмитром у суперечки, дражнилася з ним, мовби підтверджуючи їхні побоювання. Дмитро при будь-якій нагоді, до ладу й не до ладу, згадував Юстину, свої з нею балачки. Оповідав, що бабуня подейкувала про машинізацію: люди тільки й дбають, як би подовжити свої руки, поміцнити свої ноги, посилювати свої очі, аби вирвати для себе з-під землі, бачила я, мовляв, того екскаватора, його залізні пальці. Горе, в кого душа з залізними пальцями... Переповідаючи, Дмитро підхихикував з такої «бабиної філософії». Галина його різко обривала. Обережно, хірурге, з подовженою скальпелем рукою — пуповина! Дмитро не поступався: чекати милостей нічого... Ганка, яка б мала тягнути руку за сина,

віддавала перевагу невістці. Вона не здивувалася, що Галинка одна пішла купатися на став, а Дмитро, взявши драбину, поліз на вишні.

Під тополею Галинка перестріла Романа-сліпого з сином — поверталися з рибалки. Взяла малого за стрижену голову й запитала:

— Наловили?

Роман-сліпий відповідав:

— Я сідаю на бережку, закидаю вудку й ловлю своє минуле. А майбутнє?... Може, вчепиться на гачок? А? Про мене побалакують: казав Роман-сліпий — побачимо, то і я вам, вибачте, тієї ж співаю.

З рушником через плече, в платті-халатику поверх купального костюма вона швидко спрямувалася до ставу. Сандалики стукотіли, куценькі поли у великих синіх горошинах рідимались. Несла купальну шапочку, в якій трусики, бюстгальтер і мило.

Погода була вітряна, не для купання. Але вона любила поплавати. Тепла вода запахла їй ще на асфальті, і Галинка задалегідь почувалася серед хвиль: кинеться й перепливе до другого берега, до тієї під лісом-горі.

Її перепинив стовп, який стояв на розі повздожньої й поперечної гребель. На фанерному щитку писалося: «Ловити рибу суворо заборонено! Штраф 50 крб.» Літери виведено суриком. Поминула його, а на шлюзі — знову те ж саме, тільки щит бляшаний, на залізних ногах, як дорожній знак. Її манили і шум шлюзового водоспаду, і глибоке плесо перед шлюзом. Вона вже торкнулася пальцями до грудзика — плесо брижилось від жирного комбікорму.

Віддалік, обіч греблі, начеб запливши півостровом у став, стояв під шифером сарай, коло нього — причалений катер. На шиферній покрівлі сарая теж виднів напис про штраф. Їй перехотілося купатися коло шлюзу. Вирішила спуститися греблею, добратися до того, під горою, берега: може, там відігнало комбікорм, може, там чистіше.

Застібала гудзика, дивлячись на став: у ньому кишіла риба, грала, сплескуючи, як перед дощем. Годована, сита. Оглянулася навколо й знову дивилася, як грає риба, як викидається срібними головами вгору, як сплескує хвостами і як розходяться кола. Великий широкий став начеб налитий у береги. Навколо зовсім голо. Найменшого дерева, хоча б на сміх. Ані прутика. Гребля висока, високі береги, і голо-голісінько. З якого боку не стань, видно як на долоні. Ні осоки, ні очерету. Вода і риба.

Коло шлюзу на березьку не росла навіть мурава. Земля сіра, втрамбована. А оддалік, березьком — будяки, пизькі, колючі, не ступиш. До облупленого сараю з води виступає плетений тин, засипаний гноєм, — гребля застрахована від злив і раптової повені. Така ж і повздожня гребля, під якою протікає вирівняна річка, відділяючи став від сільської школи у старих липах. Гнів, будяччя й купатися? Рушила, підхоплена вітром.

Праворуч — у голих берегах — дивна синя вода, ліворуч — у вирвах, як на бомбометному полігоні, долина. Видно: під селом, у кущах, між сухих верб колінкує старе річище. Вода зі шлюзу летить бурхливим потоком і не трапляє сюди — має інший шлях.

Вітер на греблі якийсь не літній — поривистий, холодний. Галинка здалася собі беззахисною, невтішною. Вкрила рушником плечі.

Вони приїхали з Дмитром усього на три дні. Вчорашній уже минув, ще сьогодні, а завтра — в дорогу. Ці три дні — весільна подорож з їхнього медового місяця. Дмитрові тридцять із хвостиком. Закінчив столичний медвуз, працював у Заполяр'ї, згодом у заводській клініці Кривого Рога, здобув репутацію тямущого хірурга й одержав запрошення в столичну ординатуру. Восени рік, як вчиться. Мине ще один — захиститься. Йй поталанило менше. Батько покинув — поїхав у Казахстан на жнива й там заживувався. Опісля десятирічки два роки працювала на фермі з мамою. Тепер стоїть на конвейері «Червоного екскаватора» і заочно закінчує біологічний факультет університету. З Дмитром їх звів Шевченківський скверик — університет навпроти, а медінститут під боком. Поки що вони живуть кожне у своєму гуртожитку.

Порівнявшись із сараєм, Галинка дізналася із стенда, скільки тонн коропів дасть водне господарство.

Гребля повертала — звідси починалася густа дротяна сітка. За нею, прилягаючи до долини і аж до лісу, було форельне угіддя. Ряди саджалок, попи-заставки, голуба прозора вода, у якій і через сітку видно, як плавають розжиріли, неповороткі матки. Холодна, чиста, як сльоза, вода повільно й безконечно тече з труб. Деякі саджалки вкриті капроновими сітками. Бережуть від чайок мальків, відзначила вона. Йй хотілося поспостерігати за фореллю: бовть-бовть! — ліниво, наче веслом по воді. На стежках між саджалками — буди з сторожовими псами. Але там і гарно: розкошує, плаваючи, форель, зеленіє незжата спичаста осока. Плакучі верби стоять і відбиваються у

воді. Чому ж ні одна не вийде із-за густої дротяної сітки на голу греблю?

Ліс обіч. Краєм біліють старі хатини. І сосни — терасами. Брунатностволі, зеленоверхі. А одна стоїть над крейдяним, вапняковим обривом. Виставилося її оголене коріння, покручене, забороділе. Вчепилася у твердий ґрунт, стоїть і бореться з світом.

Галинка дивилася на сосну і йшла до неї. Сосна нагадувала їй дрімучі ліси і повені. Десь самотній хутір, десь клаптик села, а так — води і ліс. Вони бережуть, як свій спадок, Колодяжне. Чи Десні й досі сниться дівочість? Десні й Прип'яті у верхів'ях молодого Дніпра?

Видертися до сосни — не видерешся: круча, обрив. Підніжжя в облизаних валунах. Скеляста стіна заховила і рябіє — крейдяник. Стань, зачепися ногою — посиплеться, зашурхотить. Галинка задерла голову — сосна стояла під самим небом.

Вона пустилася в обхід. Упритул під дротяною густою сіткою. Під гранчаками-стовпами з бетоняка, на яких піднято прожекторні лампи. Мимохіть уявила, як серед ночі тут б'є яскраве світло, відділяючи саджалки й джерела від темного лісу; й, не сподіваючись, втрапила на неходжену стежку. Стежка повела її між заростями ліщини й грабини. З'явилися непоказні, корякуваті дубки. В Криму їх називають кам'яними. І цим, не кримчакам, тут, близько ставу, було мало води. Вони теж ставали кам'яними.

Під ногами м'яко зашурхотіла опала глиця. Заясніло, розступилося. Галинка припала до сосни, відчуваючи, як вона пахне. Сосна співала. Придивилась: у розкидистій, густій кроні — шпаки. До руки в'язалася липка живиця.

З кручі відкривався широкий світ. Перед очима були Заложці. На горбах біліла заводськими корпусами «Сільгосптехніка». Над трасою розкинулось ціле місто — квартали ферм, комбикормовий завод. Блищали вікна багатоповерхових школи й Будинку культури. В квадраті залізобетонної огорожі видніла база колгоспу імені Шевченка. І, наче сірникові пачки, котеджі, котеджі. Звідси їй було видно труби сушзаводу й пекарні, трасу, а вгорі — жовті поля. Чорніла смуга бурякового лану. Стояла Довга гора, а під нею село. Край нього — хата Туріїв. Сутеніла придорожня тополя.

А їй у ногах лежав ставок.

Прихилилася плечем до сосни й дивилася на ромашки. Дрібні, тендітні, вибрали собі місце під великою сосною — знайшли притулок. А вона?..

Спустившись, пішла під горою, на якій не взялася посадка. Порівнялася з єдиним кущем терну. Дно в ставку піщане, але темне, як і біля шлюзу, тут теж повно комбікорму. Брудно не брудно, роздягнулася і плавом — від голого берега до голого шлюзу. Вона скинула плаття-халатик і складала його.

Під горою йшов косар. Вона б не звернула на нього уваги, але він робив неймовірно: ступав берегом і тяг косою по воді, начеб підтинаючи воду. Інколи зупинявся, виймав косу, приглядався їй косив далі. Це був Кіндрат. Він наближався до неї, і вона перестала спаковуватись.

Кіндрат, проходячи мимо, тяг косу у воді. Галинка збагнула лише, що той косар має причетність до ставу. Вона йому, певно, сподобалася, бо він привітався й сказав:

— Купайтесь... До нас і з району приїжджають купатися.

Галинка запитала, що він косить. Косар суворо провів бровою: маленька, що не знаєш, чи смієшся? Й пояснив:

— Закидушки викошую. Браконьєри хитрі, але ми ще хитріші.

Вона цього не знала, а тому сміливо запитала знову:

— А чому у вас голі береги, греблі?

— Щоб проглядалося все,— відповів їй, засміявшись, показав великі білі зуби. Вони білили погрозово. Щіткувало, лізучи в різні боки, на його голові волосся, яке він отак підстригав, щоб і своїм виглядом нагапати на всіх страх. Страхав і його одяг — чорні штани й чорна сорочка.

Галинка одяглася їй, щоб не зустрітися з чорним косарем, вернулася, не купаючись, додому.

— Ого замерзла? — зустріла її Ганка.

— Трішки, мамо.

Дмитро хвалився, що нарвав вишень. Галинка відказала, що він практичний, а вона пробомкала, прошвендяла даром.

На світанку, коли на пшениці роса і комбайном у загін не йдеш, Мирон показував нову хату. Вже перед їхнім від'їздом. Батько і син зачепилися на ганку. Галинка вийшла надвір. Син торкнувся пальцем батькових грудей: чи не болить? Згадав із посмішкою про операцію і про солому. Заїкнувся, що не раз про це багатьом оповідав. Батько змовчав. Дмитро поквапом вийняв портмоне, швидко відрахував сім червінців — більше половини своєї місяч-

ної платні. Хотів вибачитися, що не міг прислати раніше, збирався натякнути про дисертацію, що, коли захиститься... Батько відсторонився од грошей рукою.

— Бережи її, — кивнув головою на двері, маючи на думці невістку, й рушив до порога.

XVII

Мотовило змахнуло, хедер опустився на землю — комбайн рикнув, підкинувся і затих. Гнуло ячмені. Хвиля налітала на хвилю. Ячмені крутило. Дощ і вітер вдарили Миронові в лице. Зашуміло, залопотіло об брезент. Пустився дощ. Небо зав'язалося.

На зажин з'їхав, сунучи колісьми, «бобик». Із нього вискочив Ярмутьський. Вбіг у ячмінну лаву, яка плеснула йому до колін. Хижа кидаючи осатанілими очима на збурені ячмені, як на те знавісніле море, що наче хотіло закружляти ним і втопити в своєму руйнацькому вирі, він зняв кулачищами руки й закричав:

— Де ти був у маю?! — до зав'язаного неба.

Стояв у лаві — ячмені вирували. І, як ячмені, вирував на його голові розколошканий зуб.

Дощ періщив, і він промок до нитки.

— Ховайтеся! — крикнув до комбайнерів, які чапіли на відкритих мостиках, мотнув головою на свій «бобик».

Комбайнери побігли нахильці. Прокіп Михайлович скинув лляну безрукавку. Був без майки. Викручував сорочку, дощ періщив, відскакуючи від його біластої спини й почорнілого карка. Викрутив, ступив до «бобика», трахнув дверцями. Одягався. З нього парувало.

Мирон, ще троє хлопців, утиснувшись на задньому сидінні, не посмівши зайняти вільне місце спереду — коло голови, витиралися — хто долонею, хто підшивкою кашкета. Під очима, коло ротів розповзався бруд.

Ярмутьський опустив підняте переднє скло. Віконця запотіли. Зусібіч насувалася сіра стіна. Заснувало світ. Прокіп Михайлович відкинув назад голову: повернув білками, зустрівшись із такими ж, як його, гнівними поглядами комбайнерів. Понадися зараз до їхніх рук усевишній — от кому б вони обірвали бороду.

— Закурити!

Стопка вийняв змокрілу пачку «Прими». Затягшись димом і вогнем, голова увімкнув рацію. Тріщало, попікувало, і він кидав, пашачи димом і вогнем, у трубку:

— Тік?! Ви мене чуєте? Це я! Я!.. Доповідайте! Конкретно!

Сіра стіна озивалася голосами, яким він наказував, які обривав, змушував скорятися його волі.

Його крик звітрувався з димом цигарки, а він, мовби присвічуючи собі її вогником, клав свої накази, як у бікфордів шнур, якого ніщо не могло загасити — ні буря, ні злива.

— Свинокомплекс?! Відключити енергію. Гній? Включити руки. Руки!..

— Ферма?! Що?..

— Контора?! Усім скидати зелену масу. Що? Яких плащів? Якої болов'ї? Накритися долоньями. Долоньями!

— Будбригада?! Якщо десь протече, закриватимемо тарілками. Якими? Не тими, що літають, а з яких їсте, — будуть порожні.

Тліла цигарка, поблимував вогник.

— Що, косарі? — обернувся до комбайнерів. — Носив тютюні й мухи не кусають? Чого мовчите?

— За нас говорить, — ткнув Мирон великим пальцем до віконця.

Хтось додав:

— Аж шелестить... Голосніше, ніж ви, Прокопе Михайловичу, піднявши кулаки над ячменем.

— То я правувався з небом. Все одно загнуждаємо!

Курили.

— Не вірите? — білки хижо покручувалися.

Стьопка зітхнув і проказав:

— Могло зачекати...

— Зачекати?.. Я тебе знаю. Ти працюєш вагарем на райпотребівській базі. Узяв відпустку, сів за комбайн. Зеренця треба. Тобі, звичайно, могло зачекати. А мені не треба, щоб могло... Мені треба, щоб отой лап у кишеньку, а не щоб мене чекало!

— Як із пшеницею? — озвався Мирон.

— Що, як із пшеницею? — перепитав голова. — А хіба ми не могли і пшеницю, і ячмінь? Чим? Цілий мехзагін я пустив на пшеницю.

— Пшениця — не ячмінь, і розриватися... — вставив Мирон.

— А хто перечить? Я?! Мехзагону мало. Треба два. Три... Та ви знаєте: у колгоспі стільки землі, як її не було у часи кріпаччини ні в одного графа, ні в одного магната на всій нашій околиці. Лісів, угідь чи пасовищ-пустирів там, звичайно, більше було. Але землі... Он які ми!

У мене більмом на оці гніванська долина. Я мушу все хапати. Машин мені треба. Машин. Щоб не отака збірдружина. І щоб хлопці. Не такі, як Стьопка-ополченець. Ти на мене не ображайся. Прийшлося до слова. Я тебе в обиду не дам. Але мені треба хоча б таких, як Мирон: трактор — на тракторі, комбайн — на комбайні. Всеможних. Так буде. Інакше неба не переможеш. Знаєте, поки сидимо собі, скільки ячменю втратили.

— Година — пуд з гектара.

— Мабуть, більше, Мироне. Перекрутило, приклало. Половину доведеться у валки... — Ним підкинуло на сидінні: — Можемо посіяти, можемо доглянути, а зібрати? — одвернувся і втупився у вікно. — Пере, дав...

Комбайнери перешіптувалися: все одно візьмуть по тридцять. Мешне, ніж пшениці, не буде.

— Що? Мені мало по сорок. По п'ятдесят мало! — проказував він, не оглядаючись. На його плечах висихала біла безрукавка.

Мирон пустився у спогади, що про такий урожай, як зараз, ніхто не міг помишляти. Він збирав односібником по десять, за доброго поліття — по дванадцять, а щоб удвоє, утворює?...

— Не згадуйте мені, як баба була дівкою. Я не можу терпіти, коли рівняють пальця до цурки. Якщо будемо рівняти нове до старого, то ми всі перемремо... Яке було село! Які були вечорниці! — перекривляв когось, мовби бачачи його в сірій п'ятмі. — Якби моя воля, я б цих статистиків поодягав у гуньки, повтикав би їм у руки веретена й посадовив до скалок.

Розходився.

— Видирається пухкеньке, червоненьке, як рачок, на трибуну: мої перелазы, мої крипиці, а само, не бійсь, сидить у міській квартирі з ванною, з газом, з теплим клозетом, і йому, бачте, з лоджії видно, що пропадає Гнівани, що занепала свята любов до землі, що люди зазнали. А та Гнівани теж, може, хоче жити по-людському. Мені не треба Гнівани з веретенами, з перелазами — з усякими іншими моцями. Може, той урожай, про який ви перемовляєтеся, ми старим журавлем із зрубу набираємо? Га? — І повернувся до комбайнерів, пропалюючи їх очима, в яких грали білки. — Мовчите? Перечікуєте? Не можу терпіти мовчунів...

Заблимав зелений вогник — його шукали по рації.

Взяв трубку.

— Слухаю... В район? — І буркнув: — Почекають. У мене оперативка... Так. Доповідайте, як тік, свинокмплекс, ферма будбригада? Що на тракторній? — Слухав — на карку, по спині грали м'язи. — Прочищають? Щоб посівматеріал мені був, як у лабораторії!.. — Голос задоволений. Задоволено провів долонею по мокрих кучерях. — У район?.. Як об'їду всі поля. Я сказав, — і кинув трубку. Знову спалахнув зелений вогник. Ярмульський обернувся до комбайнерів:

— На чому я зупинився? — Брови зламані, білки грають. — На тому ж самому, чому ви мовчите? Хто мовчить, той сто навчить. Так! Ні, ти мені кажи, виливай свою душу до кінця, щоб я бачив, чим вона дихає, а не грайся в мовчанья, не перечікуй, як бабак. Голову в ямку, нема.

— Набалакались, надзвонили...

— Це я, Мироне, пустобрех? Я надзвонив? Та я перший заткну кулаком заливисте горло! — і поклав свого кулака. — Гадаєте, не знаю, чому ви затаїлися, що подумуєте? Де той Ярмульський позичить собі тих всеможних хлопців, якщо Гнівань їх не родить. Позичаю... Доводиться. Ці позички в печінках мені сидять. Село у мене буде родити. Матері — це та ж свята земля. Земля тоді обізветься до нас своїми голосами, коли припадатимемо до неї, як пташка до свого гнізда. Трублять, пишуть — виїхали, зрікаються, не вертаються з армії... Спадкова хліборобська честь... Дух поезії... А люди що кажуть: риба шукає — де глибше, людина — де краще. Правду! Вони без тієї поезії, яка бачить зорі в багні і тіпиться багном. І без надривного глупого крику: втікай, куме, ми без тебе хліб зробимо. Ні, не зробимо, ні сентиментом, ні вольовим криком... Ви знаєте, що таке суспільна умова? Ви гадаєте, що ваші батьки вас родили, бо не було гасу? Вони родили собі робітників — своєю віру, надію, любов. І якщо жінки не хочуть родити — одно, рідко двох, — значить, вони ввійшли, не домовляючись, у таку умову, що Шевченко й Пушкін їх не проймають. — Відкинувся й дивився у сіру безвість. — Але в мене будуть родити. І не кого-небудь. Не всяких там Мусійків, а кого земля покличе. Я не кажу, що поситиму матерів на руках. Матері самі нас на своїх руках виносили... — І сам пірнув у вперте мовчання, поки не прояснилося.

Він перший вискочив з машини. Тоді Мирон, а за ним — хлопці.

Висіювалась остання мжичка. Небо розв'язувалося. Хмари відступали на схід, рознустивши білясті паруси.

Куріючи, мовби струшуючись, розлягався лан: покручений, прибитий у відолінках і розкосмачений, поріділий на горбках. Як по катастрофі. З вусатих схилених колосків скапував дощ.

Чавкала земля. Струмками текло небо.

— Проривається, — сказав Мирон, дивлячись на сонце, яке поверталось чистою кулею.

XVIII

Гуркотів на своїй пуркалці, скачучи, мов на козлику, отець Сава. Мотоцикл, або, як він сам його іменував, мотоциклетка, деручись по Зеленій, оглушував куток. Попик спинився коло Йосипа й, коли гуркотіння вляглося, затрубив, подаючи три протяжні сигнали.

Йосип з'явився, почувши втішливі звуки мотоциклетки, біг до хвіртки. Короткі сигнали були для інших. Мотоциклетку заводили й ховали в малиннику. Йосип підпихав отця Саву до хвіртки...

Сходились в Мироновому неприбраному підвалі. Як завжди, після обіду й крім суботи. Вперше загнав їх туди дощ, а тепер вони ховаються тут і від сонця. Їхні зібрання ввійшли в традицію. Її не міг поламати навіть приїзд Вадима Палича й Раї — найдорожчої Йосипової рідні.

Зять з дочкою прибули на третій день після похорону. Могли, звичайно, встигнути: телеграма не запізнилася, але Вадим Палич, скориставшись нею, оформив відпустку. Рая пояснила: ми з Паличем поєднали журбу і радість. На журбу, бодай піти на цвинтар, у них не вистачало часу, та й чого квапитися — попереду дев'ятини. А радість — відпустка вдалася, й придумати ліпше не можна. Опісля дев'ятин — весілля, яке далі відкладати не можна, бо Гелон уже приготувався. Погуляють на весіллі й відразу на Кавказ, у Гагру. Вадим Палич — викладач у протипожежному училищі, й путівки йому гарантовані. Вони вже в кишені. Раї хотілося багато встигнути. Вони з матір'ю рушили до Павлика, який не міг відпроситися на похорон, бо у монастирі перебував єпископ Галицький і Волинський. Відпроситься на дев'ятини, а заодно теж погуляє на весіллі.

Йосип господарював із зятем. Він ввів його у своє товариство, хоч попик, Паридуха і навіть Квіточка цього не те що побоювались, потерпали: як-не-як, а капітан. Вадим Палич виявився людиною компанійською, любив забивати «козла»; чим їх зворушив, і через що його при-

внали за свого, хоч він неодмінно, беручи до рук доміно, наставляв їх: «А все-таки, товариші, преферанс краще...» Замріявся і довго не міг зосередитися. Крім компанійства, Йосипові сподобалося, що зять був ще й запеклим рибалкою. Не розлучався із закидушкою і, як тільки випогоджувалося, ішов з портфелем на гнівапський став.

Риболовля брала гору над компанійством, і Йосип потайки подумував, що Вадиму Паличу на роду було написано рибалити, що тільки через витівки долі він ого-го має авторитет — із самим військомом на коротку ногу, сам військом зустрів його в Тернополі своєю машиною. Риболовецька пристрасть Вадима Палича не притігчувала компанію: не треба грати навиліт, що вносить маленькі незгоди, сіє прикру ворожнечу. Капітан ніколи не повертався без коропів, а потім любив і вмів їх так підсмажувати, що вони танули в роті, наче він кашоварив на генеральських кухнях. Мабуть, самою суттю протипожежної справи є оте таємниче поєднання вогню і води, міркували завсідники Миронового підвалу і, зачувши сигнали мотоциклетки, пробиралися городами, бо, крім захопленої гри в доміно, крім задушевної розмови, прекрасних спогадів, вони задалегідь смакували коропами та й ще дечим.

Припікало. Впоєна дощами земля наче притягувала до себе немилосердне сонце. Близькі дощі знов були немінучі. Сонце на годину, а сльота обложна. Ці примхи природи тут нікому не вадили, ніхто тут цим не переймався: на городах порядок, у садочках порядок, а де непорядок, до осені виправиться — зі своїх садиб вони візьмуть повною мірою.

Попик прочиняв дощаті, закладені на шворник, двері і вскакував у підвал, як дезертир. Він і своїм одягом скидався не на отця селищного приходу, а на дезертира: в беретку, на якого натягував каску, в темній навипуск сорочці з відкритим коміром — душно, в зеленавому, військового крою галіфе й легких, мовби кавалерійських, чобітках. Зупинявся за дверима і наслухав.

Із шумом, важкувато, гамірно, хоч у самих тапочках, наближався Паридуха. Його ні з ким не можна було сплутати. Широченними, наче флотськими, але не по-флотськи обтріпанними штанами (Фросина їх уже й не підшивала) підмітав землю. Він сунув, як вепр. На облізлу бавовняну майку накинуто бахматистий, з підбитими плечиками піджак. Його прямо-таки морська душа розчинена навстіж — пенсіонер першого покоління. Вітаючись, він,

здавалося, тис не лише попикову руку, а його всього, купецького, завжди з боязкими очима. Захоплював у свою могутню долоню, а тоді голосно, наспівно вигукував:

— Драстуй!..

Квіточка підходив тихо, пружинисто. Туфлі на мікропорі, штани дудочками. Випрасувана салатого кольору теніска, а під нею — біла шовкова майка. Роза-телефоністочка його берегла. Зопалу народила йому дві доньки з розкосими очима. Через це між ними пробігла чорна кішка. Він хотів синів. Роза була готова родити хоч і кожного року, спокушала, але так і не спокусила: він не вірив, що будуть сини. Мертво її застеріг: якщо не хоче поділити долю своїх попередниць, які дарували йому дочок, а тому він повівся з ними просто — повідсилав до батьків на містечкові, тепер селищні кутки, то нехай вгамується і віддає перевагу нічним чергуванням. Він, напевно, повівся б так само й з Розою, але перебила нова посада, не сумісна з розлученням. Воно могло трактуватися, як аморальність. Кирило Карлович Квіточка переконався, що із законних шлюбів чекати йому синів даремно. Вони судилися йому побічно. Тому сприяли і нічні чергування Рози. Та коли б він і хотів чесно висповідатися, скільки у нього тих синів, то не лише чесно заплутався б, як не можна й заплутатися в ожинні, де безліч ягідок і кожна просилася до рота. Його обличчя було кругле, вищечене, з подвійним підгорлям. Помітно відділялося, наростало й третє. Приємно усміхаючись, він з вишуканою гідністю простягував обидві руки: одну подавав, а другою тепло стискав долоню гомінкому Паридусі й трохи пригніченому попикові.

Заявлявся Йосип. З приїздом зятя він почав одягатися під Вадима Палича. Його вивищували зелена, хто знає, скільки разів прана, але з ціленькими петельками, з усіма гудзиками гімнастерка навипуск, трохи темніші з червоненькими лампасиками випрасувані штани. Цей однострій для нього був трохи завузький. Гімнастерка обтягувала, задиралася вище пупа, і йому доводилося часто її обсмикувати, щоб не показувати живота. Штани не сходилися, тому приборбив нитяну петельку. Зате штанки кантували до самого низу і хоч були короткі, та мали ту перевагу, що їх не треба підкочувати: добрі до роси. То ж не переставав досвітками розмішувати у казані кал і поливати город. Зятевих туфель не взув: «прощай-молодість» куди ліпше. М'явенько, вільненько, але й від подарунка не відмовився — наваксував, приховав, сказавши, що на свято. Насправді ж коли дочка зі Паличем виїдуть, то

Ольга ці туфлі продасть. Вони зійдуть за нові, бо то грім-туфлі, зносу їм нема, військові. Йосип нікому руки не подавав, затарабанив, піднявши над сивою головою пластмасову коробку з доміно. З його розкритого у насолоді рота проривалося:

— А-а-а...— І вуси накручувалися десь аж під очима.

Ніхто не почував себе незручно, ніяково, непевно: гарячкової жнив'яної пори хазяїв сподіватися пічого. Та найупевненіше поведився Йосип. Не тому, що Мирон — брат, а тому, що позичив йому сотню, отож розпоряджався у підвалі, начеб за кредитний процент. У ньому проявлялося ніби щось аж командирське. Після підсолодженого: «А-а-а!..» — вуси розпустились по-гусарськи, і він так владно викидав руку, як її не викидав ні Наполеон перед Аустерліцькою, ні Кутузов перед Бородінською битвами. То був героїчний жест, який запрошував до герцю.

Сідаючи за саморобний теслярський верстат, вони втрачали свої імена, по батькові, прізвища. Квіточка Кирило Карлович був Карликович. Паридуха Панас Вавилович — Валило, або Сухокум: ця абрєвіатура розшифровувалась: «вивів кума на сухе». Турій Йосип Гордійович — Мордійович. А отець Сава, по батькові Прокопович, — Проскокович. Саме він, Проскокович, усіх їх, та й себе, отак поперехрещував: знати, у ньому, хоч і скупю, проте коренилося священниківське. Перехрещувати Вадима Палича він не заважився, бо ласкаве Паличка — так до нього зверталася Рая — всі визнали за вдале ім'я, гідне, як і він сам, їхнього компанійства.

Для початкової партії Валило, або Сухокум, сідав навпроти Карликовича чи навпаки; Проскокович навпроти Мордійовича чи знову ж таки навпаки, бо це було одне й те ж. На фанерну підкладну дошчину висипалося доміно. Гарячково, нетерпеливо заускалися руки — вісім одразу. Маяки були строго заборонені, крім найневинніших і таких витончених, що годі їх упізнати. Наприклад, хто б міг подумати, що, коли один кулак опускався, вважай, у руках дупель-один, два — дупель-два? Найосоружніший дупельність — генерал: про нього сигналізували вишкірюванням зціплених зубів, а Мордійович — затискуванням своїх протезів. Оскільки подібним робом сповіщали й про дупель-п'ять — генеральшу, то все залежало від того, хто скільки своїх зубів мистецьки показував і які плигом треба було полічити. Нерідко траплялася біда: у Проскоковича вилетів передній зуб, а без нього спробуй миттю полічити? Кожну нову партію пересідали, тобто йшли круж-

ка, за годинниковою стрілкою. Чотири партії називалися кругом. Цього якраз вистачало, поки вертався Паличка, котрий о цій порі займав, як сам рапортував, єдиний старт-майданчик, який був там, над ставком, — під терновим кущем. Скинувши мундира, зумисне чіпляв його на колюче гілля, щоб терновий кущ стояв у погонах, як вартовий. Портфель теж виставлявся на видне місце. Паличка запускав закидушку, встромляв кілочок у воду й пантрував, коли смикне волосінь. Кіндрат ішов берегом — косою по воді. Наблизившись до тернища в мундирі, брав косу на плече, віддавав Паличці честь, брав минав і, не оглядаючись, знову бравсь за своє — косив закидушки.

Поки ж компанія пересідала, ведучи круг: грали на гроші. Корбельзон — партія.

Гра запалювала, поєднувала, зріднювала. Очі масніли. Ніщо не приховувалося. Один одного заохочував до розмови, підкушував, під'юджував. Кожен виливав душу — свій інтелект, походеньки, живоття, хвалячись заслугами. Панувала зворушлива інтимність.

Слово забирав той, кому таланило ходити, а далі всі вискакували поперед батька в пекло.

— І чого б я ото по суботах молився, б'ючи поклони в конторівських коридорах, як ви, Проскоковичу? — запитував, приплющивши око, Валило, чи Сухокум, взявши на приціл попка.— Субота у нас не суботиться. Через вас наша компанія розпадається. Ну,— казав,— ставте уже..

Проскокович підіймав кісточку доміно, як проскуру:

— Яко благ, яко наг, тому й молюся, б'ючи поклони.— І він зосередився, незважаючи, що з нього кепкують.— Бог дав літо, жнива, а звідки мені знати, скільки часу й коли правити утрєню, служеніє? Моя робота, вибачте, в наряд не включається: церква від держави відокремлена. Але ж люди не відокремлені. А хіба я вовк? Калатати службу без регламенту ніяк не можна. Цілорічно. Зима і гній, весна — сівба, та ви що, не знаєте, манною небесною живете? Я по суботах не молюся, б'ючи поклони, а, так би мовити, зав'язую ділові контакти, бо з Прокочом Михайловичем чуда в Канні Галілейській не вчудиш. Та я жодного недільника не пропустив. Церква — це вам не художня самодіяльність, як дехто помишляє. Кадилом сюди, кадилом туди, щоб навхрест і швидше: премудрость вонем! Хто до сповіді, почекай, гріхи відпустяться. Так і так, парафіяни, молочком закропляєтеся, сир і сметану споживаєте? На силос! Я перший. Дяк, староста, півчі. Ніхто не в боргу.

— Проскоковичу, а рясу ви хоч скидасте чи як і раніше? — підшпигував Карликович. — Слухаю, як ви правите, і згадую: возили конюшину. Ваша ряса — фях, фях! Чорний парашутист-десантник з вилами.

— Без ряси не можна. Мені треба, щоб кожне бачило. Це з вами я спокійненько можу собі, як усі... Яко благ, яко паг... — постукував перекинутою позначками додолу кісточкою. — А чого, Сухокуме, вас гнало на Гнівань, по який медок, по яке таке причастя? — і перекинув дуплягу-генеральшу. — Що ви поставите?

— Діло молоде... — гучав Валило. — Зібрався я, хлопці, декого провідати, та медок скис, й від такого причастя мене просто занудило. А колись же солодко грішив.

— Невже були в Байдачихи? — вихопилися Карликович і Мордійович.

— А хіба нам заміновано?.. Може, ми і не таких об'їждали... Робота стоїть, вступаєш до хати. Піч регоче, горить, а вона сперлася на кочергу. Можна за кочергу — і борщ по печі, по хаті, ех, ліше розповім один випадок... Розумієте, зима. Солома за селом. Носять! Засідаю. Мороз, але я у валянках. Чирк-чирк — іде. Я причаївся зарившись. Смик-смик — повне рядно. Завдав. Чирк-чирк — дівка. Не йде, пише. Перехотілося мені тягти рядно з її плечей. Назирцем, назирцем. По слідах. Вона чирк-чирк, а я чирк сірником. Підпалив. Вогники блим-блیم. А вона йде, пише. Зайнялося. Білі сніги почервоніли. Вона в крик, не знає, що скоїлося. Покинула, дременула. Тут і я перелякався: ще помре. Давай гасити. Вихопив клопоть рядна в сніг. Хочете вірте, хочете ні, а я знав, у кого які рядна водяться; міг упізнати з першого погляду. Заховавав неспопелілий клопоть речового доказу в тумбочку свого стола. Чекаю: вийде на роботу чи ні? Виходить, мовби нічого й не трапилось. Тільки дуже закутана. Запрошую. Залишилися сам на сам. Розкутуйся. Товаришу голову, я зопалу сунулася в піч. Я підкликаю її до столика: може, кажу, ти й сюди зопалу засмикувалася? Ану подивись! Впізнала клопоть рядна, запалахкотіла. Час же був!.. Юр, на все село майстер, а п'ять літ уліпили. Я не хотів. Та й за що? Перекривав комору, набрав у чоботи ячменю, Климчик, здається, довіс... Але менше з тим: вона — як пиріжечок! — прицмокнув.

— Не так, — зауважив Проскокович, — як райське яблучко у райських кущах.

— Це вже кому як: вам райське яблучко, а мені — пиріжок, — і знову прицмокнув.

Карликович підсусіджувався:

— Дозвольте, дозвольте, а ім'ячко? Я ж там усіх знаю.

— Піріжечок, — відкусив Сухокум. Він був незадоволений, ображений, що йому вже довелося пенсіювати, а тому резюмував: — Знаєте-розумієте, і як той час швидко сплив? Шкода... Жаль...

— Ви ще герой, Валило, — піддобрювався до нього Мордійович. — Покажіть свою карту, не затайте, як той свій піріжечок. Кожному вкусити хочеться — верней дело.

— Побоююся, Мордійовичу, підставити вам під морського офіцера, — відповів Сухокум, стукнувши кісточкою.

— Наш Мордійович сам офіцер, — сказав Проскокович, — але не яко морський, а яко сухопутний. Рятувальні шлюпки йому ні до чого.

— Вам, Мордійовичу, доконечно варто слухати, — радив Карликович. — Ну, куди воно годиться: зятева гімнастерка вузька і куца, а зятеві штани на вас не сходяться. Нікуди не годиться.

— Я і сам не проти, — признавався Мордійович, готуючи свою кісточку. — Не люблю, коли тісно. Але й цю гімнастерку, й ці штани я ношу, може, з гонору. Братці, зарубайте на носі: якщо іноді притисне чи причавить, то потім виходить на користь. Зі мною не раз траплялося. Спустили в забій. Роба, відбійний молоток — гризи! Тісно. Лава — як гора. Довбаю, гризу, а мені не дає спокою, як би видовбатись, як би вигризтися нагору. І що ви думаете? Пасха. Баби напекли пасок, а святити нікому. Хоч би якийсь Проскокович, хоч би маленький! Нема. Давай, думаю, посвячу. Вчинив із скловати кропило і по бараках: мня оця-сина, святися-святися, а баби за мною — Христос воскрес... А в мене на думці, як би собі воскреснути? Баби за мене горою — відкатниці, електрики, вагонниці. Табельниці й бухгалтерські засідалки. Вже я десятник. Штрек — не забій. Усе стараюся, як би ближче до тих бухгалтерських розумниць. Підклацався. Баби велика сила. Особливо молоденькі, ті, що замужем за старими чоловіками, які в тузах. Таким дамочкам кропила тільки й давай. Я часто, Проскоковичу, вас згадував, хоч ви в трудні минути мене й покинули.

— Хто старе згадує, тому око — геть, — невблаганно кинув Проскокович.

— І то правда, верней дело,— сказав Йосип, нахилившись до Карликовича, щоб непомітно заглянути в його кісточки.

— Заждіть, заждіть, Мордійовичу, а як же Ольга? Не рахувала вона вам, знаєте-розумієте, ребра за ту бухгалтерію? — зупиняв його Валило.

— Треба мати таке зубило, щоб чуже рубало і на своєму не сідало. Правда ж, Карликовичу? — випалив і відхитнувся Йосип.

— І сліду не лишало,— підхопив той, мовби не даючи накрити себе несподіваною картою. Поставивши свою, проказував: — Перепрошую, я з богом не знаюся. Я нікого не палив, я, здається, нікого не садив, я і пасок, — тут він наморщився,— не святив. Я поводився, як книжка пише,— культурно. Ще не подають на стіл, а я зі своєю ложкою — будь ласка. Поснідав, пообідав чи повечеряв — щиро дякую, а свою ложку в халяву. Та я ніколи зі своєю ложкою не розлучаюся.— Карликович поклав доміно, вийняв із задньої кишеньки штапів срібну ложку і похвалився нею: — будь ласка! — показував, потрясаючи двома солідними підгорлями, яких наздоганяло, надимаючись, третє.— Ех ви, гвардія! Наступаєте чи відступаєте, а вам, перепрошую, лише б кричати «ура». Де стратегія? — У Квіточки начеб діабет, тому він уже на пенсії і підробляє уроками праці в середній школі, де тепер літні канікули.— Мої вовки, перепрошую, ситі, мої кози цілі, будь ласка!

У цей час їх і накрив Мирон. Обламав ножі. На тракторну бригаду — нема. До «Сільгосптехніки» — є, але летючка на полі. Його скринька із запчастинами стояла в підвалі.

— Чи ви показалися? — крикнув і напустився, звичайно, на Йосипа.— Як же воно родити буде?

Мордійович розсердився не на жарт:

— Мою землю забрали, моя любов до неї сконфіскована!

— Не забирали, не конфісковували, перепрошую, експропріювали експропріаторів. Землю усуспільнили, і тепер любов до неї загальна, велика. Гвардієць, вимпел завоював? — запитав Квіточка Мирона.

Мирон підхопив свою скриньку і побіг, злісно кидаючи очима, не слухаючи, що з підвалу ніщо його не дінеться. На вулиці його перейняв Вадим Палич, показував у портфелі коропи й радив зачекати.

— Як же воно родити буде?..— гаркнув на капітана Мирон.

— Вам чи вродить, а мені вродить, Мироне Гордійовичу.

Компанія довела круг і послала Проскоковича по «біоміцин» — біле міцне, дешевеньке кріплене винце. У них стояли полуничні наливки, агрусівка, слив'янка, вишнівка, проте в подібних випадках пили тільки з магазину.

XIX

Ярусьчине і Мусійкове весілля запам'яталося не музиками, що грали на окремому помості у переміну з підсиленням магнітофоном, і не столами — то під тентами, коли дощило, то без тентів, коли вияснялося, їлося й пилося, незважаючи день чи ні. Уночі, розсвіченій, мовби ілюмінованій, було якось аж утаємничено затишніше: про сонце ніхто не думав, чи воно ще є і чи взагалі потрібне? Не запам'яталося весілля ні бочками з пивом, у які вбивали насоси, ні балонами із газом, ні морозивом у блишаних бачках, обкладених льодом. Навіть не запам'яталося воно гостями, про яких кажуть, що вони не ходять, а мають ноги на колесах. Гості сиділи відповідно своїй значущості, ніхто не силувався. Вадим Палич, якого Рая підкреслено називала Паличкою, час від часу вигукував, що не визнає ніякого полону, опріч: «Руки милой — пара лебедей»; і це весельчанам дуже подобалося. Всі уособлювали смиренну поважність.

Запам'яталося Ярусьчине і Мусійкове весілля ось чим. Зареєструвавшись, молоді під залп шампанського, музику й гопкання повели за собою весільчан. Ніхто, сама Вірка, яка щойно з Василем Мусійовичем першою, бо мати, вітала молодят, не помітила, куди він запропастився.

Василь Мусійович чекав на перехрестку. Тільки-но завидніли передні «Жигулі» — Яруська і Мусійко ні на чий «Волгу» не пересіли, хоч їх і вмовляли, як він став під семафором-блимавкою. Не перепиняв сина й невістку спом, як водиться, а гопкаючи: «Весілля! Їде весілля!» — зупиняв рух з обох боків. Затрубили, збившись, автобуси міжрайонних, міжобласних рейсів, засигналили ваптажники, засурмили рефрежератори міжнародних ліній. З'явилася дорожня міліція. Під трубіння, під шалену сиренну веремію весільний поїзд велично рухався перехрестком. Гелона втягли за руки в замазаний, набитий кузов останнього грузовика, міліції тільки й залишалося, що розсмоктувати зупинений рух.

Запам'яталося те весілля і тим, що Кобилко не взяв у рот ні краплі.

А закінчилося воно ось як! Для молодої і для молодого зробили космічний рейс: посадивши обох у корзину, в якій носять з городу картоплю, підняли на руки і з музикою, у нестримному шалі закружляли навколо нової хати. Туди кинулося все весілля, і навіть Роман-сліпий, сільські близьюки Адамчик і Євчка, старі баби й молодичі з немовлятами на руках. Витинаючи ногами, розмахуючи руками, вихитуючи головами, поводячи плечима, вихляючи стегнами, звиваючись усе швидше й швидше, набираючи темпу, — раз, удруге... Тричі описали навколохатню орбіту і зі сміхом, під витуп ніг, під шал долонь, під вигуки, які злилися в один виплеск: «Сто літ!..» — приземлили молодят, висипавши їх з корзини в розчинене вікно нової хати. Прокричали: «Зачиніться! Зачиніться!» — і, оглядаючись, барилися розходилися, поки тюлеві занавіски і квітчасті штори не засліпили вікна.

Яруська ніякого приданого не принесла. Що їй могли надбати Катерина чи Дарка? Одне її літнє платтячко висіло в Заложцях у матері в шафі. Скинула й повісила, бо там її вбирали перед шлюбом. Друге, осіннє й зимове, висіло в Гнівані, у бабусі на стіні, під плащиком у пластмасовому мішку. Василь Мусійович на це зовсім не зважав. Розбираючи столи, скочуючи бочки, складаючи тару, знаходячи пляшки не лише в кропиві, в квітах, а й у собачій буді, він не сердився, що Яруська появилася з веранди нової хати у білому весільному платті, як сердилася Вірка. Вони знали, що в молодої нема плаття, але Вірка все одно бурчала: «Ото придбали собі невісточку».

Весілля почали в суботу. Воно гуло й гуло. Мусійко подався на роботу аж у четвер. Обіцяв заскочити до теці, взяти плаття, але не привіз його ні в четвер, ні в п'ятницю. Яруська приміряла свекрушині — великі. Гапочка ж жодного свого не дала, зарепетувала: «Якщо це мавпеня го-сміє влізти у щось моє, я йому очі видряпаю. Нехай ходить голе!» Своєю мовою вона намазала мамі губи медом, а батько скривився, начеб ковтнув гіркого, та все одно поставив на своєму: «Хай невісточка перепочине». Яруська чекала, поки Мусійко привезе платтячко. Нічого про це не знаючи, гніванчани не дуже ображались, що продамаг зачинений, — весілля на віку не часто. А Мусійко не лише не привіз платтячка в суботу: він і сам не приїхав. Яруська виглядала й цілу ніч проплакала. Не пригнав він на своїй «Яві» з «Сільгосптехніки» й уранці.

У неділю Чалапали спали довго. Нікому й не снилося, що Мусійко дома не почував. Адже вони з Яруською,

коли їх висипали із корзини у вікно, поселилися в своїй хаті.

Василь Мусійович перед сніданком товкся надворі, дивуючись, що син і невістка ще не повставали. Він обійшов нову хату, заглядав у вікна. Вікна затюлені, зашторені, гробова тиша — підсміхнувся собі під ніс і потяг тегъ клишавою ногою. А коли за сніданком Вірка кинула, що невісточка — п'явка, а Гапочка додала — димедролка, а Фонька й собі — заїздилися, то Василь Мусійович, гримнувши, що як п'явкне, як задимедролить, так з'їздив Фоньку по губах, що той опинився за порогом, а жінка й донька снідали, не постукуючи ні ложками, ні виделками.

Припадаючи розпухлими губами до холодної води у відрі, змочуючи бабку й прикладаючи її до них, сердито відплювуючись, Фонька примітив те, чого не примітив батько: під навісом, коло Рудькової буди, не стояла, як завжди, «Ява». Він заглянув у повітку, де було її місце, — порожньо. Втримуючи бабку на губах долонсю, пошукав мотоцикл під новою хатою, шмигнув у гараж до «Жигулів» — нема. Збагнувши, що йому відкрилося те, чого інші не знають, про що й не здогадуються, він рішуче ступив на веранду.

— А «Яви» нема, — вибубнів із-під долоні, задоволено спостерігаючи, як це подіяло на батька, на матір, на сестру, як вони переминюються, німо перезиркуючись, як батько ніс до розкритого рота шматок весільної шинки, густо намазаний гірчицею, як не доніс, і закопчене м'ясо стриміло на виделці. Фонька стояв і няньчив свою погорду.

Василь Мусійович плямкнув порожнім ротом і відкинув виделку.

Вигріваючись, неділився пізній утишений ранок. Гелені не думав шукати мотоцикла: знав — Фонька кругом облазить, а тому спрямувався до нової хати.

Яруська чипіла край стола в довгому білому пожмаканому шлюбному платті. Личко, приплюснутий носик і очі, як натерті цибулею. Підпухла, споганіла й перестрашена.

Свекор заглянув у спальню — обидва ліжки застелені.

— Мусійко?..

— Не зна-а-ю... — Яруську здавило ридання. Вона заїшлася плачем, жалісно поскімлюючи.

Мусійко з позавчора не привіз їй платтячка. Його самого нема. Де він? Покинув? Зрадив? Вона не могла вимовити й слова: нічого не запитувала, нічого не казала — плакала і мучилася.

Василь Мусійович її не вмовляв. Стояв, як та туча, що раптом закрила небо. Вернувся до своїх. Гаркнув — не підіймати шуму, і заквапився.

Перед трасою зустрів Романа-сліпого із сином. Перемовився: по рибку? Роман-сліпий відповів: ні, по раки, і вони розійшлися.

Гелон допливсь до школи, оглянувся і погнав до телефону на прохідній сушзаводу.

Вірка, Гапочка і Фонька не всиділи.

Фонька вигулював під вікнами нової хати. Гапочка причаїлася там на веранді, зачинивши двері. Вірка вскочила до Яруськи.

— П'явка! — накинулася з порога. — Кровопивця! Добре ж ти його смокчеш, коли він одразу по весіллі не тримається дому! За моїм Мусійком ніколи такого не водилося. Де він? Де ти його поділа? — І вчепилася в коси, трясучи невісткою.

Яруська не обзивалася, і це ще більше злило Вірку.

— Твоя мати сучка. Твій батько п'яниця. Ти голодрапка. Щоб мої очі тебе не бачили!

Яруська вислизнула в спальню, вона за нею. Яруська метнулася, щоб ускочити в якусь із кімнат: одні двері, другі — все зачинено, крім спальні й світлиці. Вірка наздогнала й заштурхала її під боки.

— Від мене не втечеш. Де Мусійко? Його нема, й щоб твоєї ноги тут не було! Для тебе ми старалися? — З великої люті вона вхопилася руками за свою голову, як хавпався колись її батько Шпаргела.

Яруська, злякано відмахуючись руками, відступила до дверей. Розчинила їх плечима.

— Ф'ю-фіть... — засвистала Гапочка. Її свист був такий заливистий і деручкий, начеб ввімкнувся транзистор.

— Пускай їй! — крикнула Вірка, заголосивши: — Сину, синочку, Мусійку, де ти?

Гапочка перестала свистіти.

— Гуд бай! — віджестикуювала. — До відзенья...

Підправляючи обіруч розтріпані коси, витираючись довгим подолом, Яруська швидко побігла подвір'ям.

Йї би до бабуні. Хто б її зігрів, угамував, як не бабуня? Але вона запам'ятала: бабуня навідалася перед весіллям, щоб допомогти поратися, а Вірка сказала, що її тут не треба. Бабуня Дарка нагнівалася й не прийшла на весілля. Своїм заміжжям, входячи до Гелонів, вона начеб віддалилася від бабуні. Як же я до неї піду, як вона не була на моєму весіллі? — подумала, висмикнувшись на порожню

дорогу. Їй нічого не хотілося — до матері! Кому, як не матері, розповісти, що Мусійко не ночував дома і що її за це ще й побили?

Яруська не стямилась: мчала, і зупинилася машина. Автофургон, який розвозить по селах хліб. Всі шофери хлібних машин її знають. Дверці відчинилися, й вона сіла в кабінку. Поїхали.

Серединою траси йшов Гелон. Шофер приготувався загальмувати, але, глянувши на Яруську, як вона здригнулася, як затремтіла, надав газу. Лукаво приплющивши очі, тамуючи саркастичну посмішку, минав на такій швидкості, що у Василя Мусійовича зірвало з голови й відкинуло картуза. Гелон уперше чимчикував із сушзаводу без авоськи. Додзвонився: Мусійко звечора поставив свій «зісок», «зісок» стоїть, запевнив сільгосптехніківський вахтер. Де ж Мусійко?.. А шофер автофургона, від'їхавши, назирці кинув погляд у бічне спущене вікно. Припадаючи на ногу, Чалапало ловив картуза, який котився асфальтом у Заложці.

Хлібна машина не звернула на пекарню. Шофер виручав Яруську, визволяючи її з ганьби, щоб не світила, не маячила у весільному платті через усе селище. Він запідозрив: трапилося щось недобре, але ні про що не допитувався. Йому навіть хотілося її втішити: мовляв, ти в білому платті, а я в білому халатищі, що кому до того? Тримайся. І Яруська була вдячна, що він мовчить. Трапляються ж люди, які дмухають на чужу рану, як на свою.

Вона думала одне й те ж — до матері! І хотілося тільки одного — припасти до материних грудей і плакати, плакати... Виплакатися, вилити із себе той біль, який переповнив її і в якому втомилася її серцена.

Селище зустріло недільним негомоном. Вулиці порожні. Ярусьці здалося, що всі знають про її біду, і тому сховалися по хатах.

Перетнули перехресток, на якому Гелон зупинив рух, даючи дорогу весільному поїзду. Тоді Мусійко держав її за руку й казав: «Ну й батько! Ну й старий! Не засумуєш...» Коли це було? На її весіллі?..

За містком вона, піднісши рученя, показала вбік, до залізного магазину. Шофер відповів:

— Неділя. Вихідний. — І не зупинився.

Він повів її глухою вуличкою коло парового млина, через тополинний парк, у який селищани виходили під вечір, повз чайну, яку давно перетворили в ресторан. Яруська мимово-

лі зиркнула на гранчасту будівлю, в якій воли розписувалися, і машина зупинилася на пагорбі, не доїжджаючи до пошти.

Під парканом стояла «Ява». Коло неї присів Мусійко, а її мати зачиняла двері.

Шофер, перехилившись через Яруську, натис на ручку. Яруська зійшла, і автофургон поїхав далі.

Матері дісталася квартира — кімната й кухня, в якій опісля війни жив Микола Гордійович. До неї вела, викладена камінцями, стежка — між двома частоколами парканів. На тій вузькій стежці, переднім колесом до вулиці, стояла «Ява», біля якої вовтузився Мусійко. Зачинивши квартиру, до нього йшла мати. Сюди, між частоколами парканів, які заросли жоржинами й ще не розквітлим жовтими баранцями, ступила й Яруська.

Мусійко помітив її, коли автофургон зупинився й коли вона вийшла. Але продовжував сидіти навкачечки, не звертаючи на неї ніякої уваги, мовби Яруськи й не існувало. Не глянув, не поворухнувся, не поступився місцем, коли йшла вузькою стежкою до матері. Підсмоктував бензин.

Мати була в червоній косинці, червоній сорочці й джинсах. У руці — повна сумка па блискавці. Безліч кишеньок теж були чимось напаковані. Силонова сумка вбирала очі яскравим блакитним кольором.

Не обійшовши, а начеб переступивши через Мусійка — ти на мене не хочеш дивитися, й я на тебе теж не гляну, Яруська твердіше поставила на камінець ногу в тufельці, яка блиснула позолотою з-під поймаканого плаття. Вона кинулася до матері, простягнувши руки.

— Не витримала? — запитала її зимно й насмішкувато мати.

Яруська зупинилася — її відхитнуло назад. Руки повільно обпали. Материн голос, здавалося їй, обсипав морозцем. Від цього вона найжачилася, затремтіла. А той насмішкуватий, з морозцем голос входив у вуха, в очі, визимнюючи груди, розливаючись по руках і по ногах. Вона як залякла в болю і образи: що ж воно коїться?

Так і не підійшла до матері. Мати підступила до неї. Рішуче, стрімко. І різко спинилася.

— Що, Яруню, що, телятко?

Її голос налякав ще більше своїм холодом і своєю непідступністю.

— Я тобі сама скажу.

Ярусська дивилась на матір і не могла відвести погляду від її очей. Скільки живе, а таких очей, повних щастя, осяяних радістю, вона у своїй матері ще не бачила. Ці очі прикували її до себе, не даючи їй дихнути. Ярусська стерпла, відчуваючи, як маліс, як перетворюється в камінець, на якому стоїть.

— Ми з Мусійком — чоловік і жінка.

Ярусська чула й не чула. Але це було сказано. Просто і без жалю.

І прорвалося далі:

— Так, так...— співчутливо, мовби без ворожості...— Ярусю, я й сама не знаю...— Назвала її Ярусєю, а не Яруською, як раніше. Вона називала Яруською, коли сердилась.— Знаєш, товари до району... Мусійко возив...— начеб виправдовувалася.

— Мамо, не треба! — крикнула вона.

Матері в очах пробігло жаске.

— Ось ключі! — крикнула і сказала звично, стурбовано.— Скинь це плаття. Тобі, доню, треба скинути це плаття...

Вони розминулися грудьми до грудей.

— Ви ще там довго?...— гукнув Мусійко. Підвівся і вилетів об ганчірочку руки, завів «Яву».— Поїхали!

Ярусська не бачила, як мати сіла на задньому сидінні, вмовстивши між собою і Мусійком сумку з провізією, і як обняла Мусійка своїми руками за пояс.

Ярусська сліпаки ввійшла в квартиру. Оговтуючись, повісила своє плаття на вільні плечики, поставила під ним позолочені туфельки. Зачинила шафу. Перевзулася у виступці.

Замість сліз — веснянки густо засіяли її обличчя.

Де їй подітися?..

Вона не могла сидіти тут, у цій квартирі.

Викралася з селища у поля і полями, від цвинтаря, зайшла до бабуні.

Дарка куняла на призьбі. Стежка, поріг підметені. Коло хати теж. Подвір'я не було — скопала й пустила під город. Жовті соняшники освітлювали білу хату під замоховілим дахом і її — у темно-синій швейотовій сукенці, у легкій кремовій хустині. Бабуня дивилась на свої черевики, в яких непротоптані підопшви, й думала: ніхто тепер у драгті не ходить, одягаються — не розбереш, чи будень, чи свято,— так прикривають і свої душі. Вона вирішувала: чи перейти на цвинтар, чи до Ольги, до мертвих чи до живих? По правді, вона їх не ділила. Хоч Матвій спочиває на

цвинтарі, але Дарка начеб все одно живе, як із живим, навіть свариться з ним, чує, як він із неї глузує, ото хіба й різниця, що вони не сідають разом до столу. Якби хоч Ольга-мала сама здогадалася мене провідати, бідкалася Дарка, ми побували б у своїх, а потім і на буряки разом...

Яруська підійшла, стала під соняшником — заступила Дарці сонце.

— А я тебе не чекала... Що ж ти, свого молодого на мене, стару, проміюєш? — запитала. В бабуниному голосі не забриніла й нотка гніву на Гелонів, які нею знехтували.

Яруська стояла під соняшником, а наче в тумані. Як густі веснянки, як те ластовиння на блідому із синцями обличчі, на її лобі під гривкою кіс проступили зневіра, розчарування й байдужість.

Глянувши на онуку, Дарка кинула зі сміхом:

— Посварилися? Вже? — й дивилась на сонце. Знічев'я виїняла з рукава хустинку, тріпонула.

Ярусьчине маленьке, безвільне підборіддя наморщилося, засмикалося:

— Мама з Мусійком живуть як чоловік і жінка.

Хустинка звіялася з бабуниної руки, мов підхоплена вихором. Дарку підкинуло на призьбі. Її зірвало й поставило на ноги.

— Схаменися!.. Ти що мені брешеш?

Її рот перекосився. Очі висклились.

— Правда.

Світе, люди, думала Дарка, що кричить. Але вона не кричала. Стояла, падаючи, й нищечком шепотіла:

— Де вони?.. — хапаючись руками за повітря.

Ярусьчин голос прозвучав обірваною струною:

— У мами. Де ж їм ще бути?

Дарка, не тямлячи себе, відіпхнула Яруську й ламала соняшника. Соняшник тріснув, але не відкручувався. Його жили не переривалися. Вона крутила соняшникові в'язи, обриваючи собі руки. Втомилася.

— Нащо? — видихнула із себе й отямилася. — Сиди тут! — наказала внуці.

Покинула зламаного соняшника, Яруську, заскочила у сіни, взяла з кутка палицю. Зібралася йти і бити Катерину — стежка відлунювала під її черевиками.

Палиця Матвієва. Забули покласти в домовину. Як і палицю, забули причепити йому ногу — макогона. А скрипку не забули. Поклали, щоб мав там на чому грати. Ногамакогін пригодиться. Ясенова. З кільцем-обручем. Дарка

її обрізала, зробила з неї товчачку. Добра вийшла товчачка. Її переживе. Палиця теж добра. Матвій і випарював, і засмлював.

Дарка покладалася на палицю, як на Матвія, кажучи: — То я тебе водила, тепер ти мене проведи.

Гупотіла узвозистою вулицею, що перетворилася на стежку, погрожуючи Катерині: «Ти без стида і сорому заплела в мої коси ганьбу».

Грізно постукувала сукувата палиця. Замашна.

«Безстидниця. Ти відаєш пеклом. Дикий звір так не виригує, як ти плюєш. Обплювана, я спалю свою ганьбу в твоєму пеклі».

«Я не заплачу, коли спалахне. Я буду тішитися. Бо то буде горіти світова ганьба! Бо то буде очисний вогонь аж до неба».

«Аж перегорить, аж коли стане попелом, тоді дайте мені сліз! Я заллю сльозами проклятий попіл і відроджуся!»

Так гупотіли її думки, не прорвавшись криком, який розпирив груди. Спішила до автобусної зупинки, кидаючи навколо гнівними очима.

Почекала на зеленій лаві, схилившись на гнучий побічень. Сіла в автобус, сказала водієві:

— Ти вези мене безплатно — я їду розплачуватися!

— Товариш бабцю, якщо і мені перепаде, сідайте, — пожартував веселий водій.

— Усім! — сказала Дарка, стукнувши палицею.

Пасажири, сторожачись, дали їй місце. Сівши, обсадила себе своїми зацікавленими думками і сиділа, як у кризі. Перед нею миготіли стовпи, будинки й дерева.

Катерина й Мусійко ще не повернулися. Дарка вместилася під дверима, у яких стирчав покинутий Яруською ключ. Розставивши ноги, водила Матвієвою палицею по вичоганому каменю. Щось писала і мотала палицею, на низуючи кільце на кільце. Не стулювався перекошений рот. Висклилі очі западали.

Гуркіт мотоцикла підняв її на ноги. Вона стукнула об камінь палицею і звинулася навколо неї.

— Хай жує і пасеться! — закричала та й пустилася у танок. — Хай пасеться і жує! Гоп, мої буряки! Гоп!.. Благословля-ю! — Вона піднесла вгору палицю і витинала ногами дріботечки на міжштахетній дорожці.

— Ум за розум?.. — спохопилася Катерина.

— Твоя вже з привітом, — відказав Мусійко, стрельнувши на стару оком, і докинув: — Мої не такі...

На лаві — кожух, на столі — зв'язаний клунок; клунок і на ліжку, але ще не зв'язаний, коло столу ящик, повен речей, — хата дихнула Миронові мукою пережитих літ і своїм умиранням. Він зупинився під сволоком, з якого звисав гачок. За ним прокрався, причасно нишкуючи, кіт, якому Мирон не давав спуску.

Вікна немиті, клунок на столі заступив одне зовсім. Низькі, шибки маленькі. Підсліпувате світло пригнічувало. Розгاردіш, рейвах, похват... Мирона обняв пекучий сум. Він подумав: обжинки, а я не залишився. Уявився Будинок культури, просторе фойє, велетенська зала. Його посадили б у президії, потім механізатори перейшли б у їдальню, де всі стіни скляні й зашторені. Уява переносила його зі старої хати на свято праці. Він випив би пива, холодного, з білою шапкою піни. Пиво там буде напевно, свіже, бочкове, а не таке, як він привіз у пляшках... А під кінець хлопці братимуть у складчину або проситимуть під аванс. Добре було б посидіти з ними... Це ж його преміювали б. Сотня на бочку! Хай Йосип не хапає за руку, тиснувши її, як на материних мерлинах, нагадуючи про боржок. Віддасть... Добре було б посидіти, жалкував він. Очі його, звикнувши до підсліпуватого світла, не мали на чому зупинитися: все старе, все не потрібне. Хіба не казав матері: турни і — на дрова?

Погляд його зачепився на вазонах. Стояли на вузьких підвіконнях у консервних банках, навіть у старому кухлику. А високий до стелі фікус ріс у дощатому коритці. І на підставках, застелених вишитими рушничками, теж стояли квіти. Були вимиті й підлиті. Блищали, як відполіровані, округлі листки фікуса. Гіллячилася, підперта на тичечках, густа й дрібна, вічнозелена травиця, якою, він знав, заквітчують молодих і з якої звивають вінки на хрестини. Стояли ще якісь квіти, подібні до осоки. Їх сипчасте листя рябіло. І було повно квіту — рожево-білого, червоного. Цвіла, схилившись, біла лілея, ніби в її чашечці повно води. Он і кактуси — деревоподібні, кушисті, кулясті, як їжачки. В убогій хаті ніколи не виводилися квіти. Миронові стало соромно, що він не знає, як вони називаються. А все це — Ганка. Ні, ні, він не залишить квіти, перевезе. Обдумував, як буде їх перевозити, мовби брав у руки кожен вазон і вже ніс його, побоюючись, щоб не впав, не розбився, щоб не відчахнулася гілочка, щоб не упав листочок, щоб не обсипався блідо-рожевий, червоний цвіт.

Стояв перед квітами, як перед Ганкою. Скинув кашкета і подумав: як би я сидів на тих обжипках без Ганки?

Заспокійливо-трепетне тепло огорнуло Мирона, і він радів, що поривався сюди: завтра досвітком на базар, а там цілий день перевозитимуться.

Він думав про Ганку. Ганка не народжена для свят — для праці. Я теж народжений для буднів, думав про себе. Якого ж мені більшого свята, як це, що маю? Ще зранку я молотив, стояв під душем у польовому вагончику, перекусив, захочив дві пляшки пива, яке нам вивезли на поле, не хотів сам його пити і ось стою, очікую з поля Ганку. Чому вона не йде? Чому забарилася на тих буряках? Прийде, я скажу: спочатку перевеземо квіти. Посаджу її в коляску, буду виносити вазон за вазоном, запитуватиму, як називаються, запам'ятаю всі квіти. Буду їхати пеквапом, Ганка держатиме вазони на колінах. А фікуса, мабуть, повезу сам. Однією рукою — за руль, а другою — підтримуватиму його. Найперше квіти, а потім усе інше.

Біла лілея стояла за пишною зеленню вазонів. Тут, у хаті, вона росла, як росте десь на долині, за мочаристими осоками на своїх купинах. Чиста, цнотлива. Він дивився на неї, схилену, з білими дзвониками, і вона надзвонювала йому найдорожче, найсвятіше — про красу світу, який створила Ганка. Відкинув, забув, не хотів і не пам'ятав ніяких між собою і Ганкою незгод, сварок, непорозумінь. Ніщо не стояло між ним і Ганкою. Ніщо їх не ділило. Ні в його пам'яті, у найпотаємніших її закапелках, де зачіпляється непрошене, зле, ні в його серці, на його самому споді, де осідає невтишима мука, не було й піщинки, яка, збунтувавшись, скаламутила б докором. Все переболіло, переоралося, як переорюється земля, і ось — біла лілея. Миронові запахло зеленою долиною. Йому згадалося, як вони поверталися з Ганкою від річки під лісом. Шумів той ліс, і він бачив той вечір. І пахла та осіння трава на долині. Наче це було вчора.

— І нині, і завжди, і навіки віків, — прошепотів Мирон.

Лілія цвіла. Манила. Він схотів підступитися до неї. Оглянувся, наче боявся, що хтось побачить, що підступає до квітки, і спостеріг тигристого кота, який, пагорбившись, чатував коло порога. Кіт настовбурчив вуса й наставив зелені очі.

— І ти дивишся? Дивись... — сказав Мирон і не прогнав його.

Долівка непідметена, Ганці не до неї — збирала, ув'язувала, спаковувала. Клумаки, ящик, нелад — ніщо у цій

хаті, з якою йому марилося якнайшвидше розпрочатися, яку не один рік він підганяв себе якнайшвидше покинути, не запахло віджилою, похмурою непривітністю.

Зібрані речі, ув'язані блаженські пожитки... У ящик складено такий-сякий посуд: на низ бляшані тарілки й миски, наверх фаянсові, різнокаліберні. Хіба не з тих мисок, хіба не тими з нержавійки ложками, що стирчать разом із виделками, заткнуті в куточок ящика, не раз і снідалося, і вечерялося? Поквапом, мовчки у ящику не просто посуд — складено будні і свята, для яких завжди бракувало часу. На ліжку в розкинутому клумаку — білизна: вилинялі майки, заштопані комбінації, сорочки з попідрублюваними комірцями, із зацерованими ліктями. Хіба просто лахміття? Його і Ганчині суботні веселощі, бо хіба ж не приємно було відчувати на своєму тілі опісля цілотижневого поту чисте, випране? Або той кожух? У нього колись була гуня, за яку сварилися після батькової смерті. Башлика хтось забрав собі — Йосип чи Григорко? Та гуня пропала: їх не раз обдирали на полі, так обдирали, що діти не мали чим прикрити грішне тіло. А кожух білий, мілицейський. Не боїться дощу. Знадобиться. Не лише взимку, вітристої осені в ньому на мотоциклі — як під грубкою.

Ганка збирала, складала й ув'язувала роки їхнього життя. Вона нічого не хотіла покинути й занедбати.

Заберемо, думав Мирон. І навіть хатне сміття, ті непотрібні порохи запахи йому бентежно, хмільно.

Глянув на сволок, на гачок, до якого чіплялися коліски: скількох же той гачок вигойдав? Хто його вбивав у сволок? Мирон цього не пам'ятав і сумно, гірко подумав, що всього не забрати, не підмести, що є щось таке, безперечно, найвартісніше, найкоштовніше, чого не вивезти, не перевезти. Як забрати материнське зітхання, Ганчину сльозу, перше слово дітей, свої думи, пориви й надії? Чи можна це все надбати наново?

Він стояв у мовчазних стінах. Невже материнське зітхання, Ганчина сльоза і перше, мовлене тут ним слово, і перший сміх Сашка, якого він пережив, і перший сміх Дмитра, який переживе його, і думи, пориви, надії поколінь, яких вигойдала коліска під сволоком, розваляться, розсиплються і не збудуться, пропадуть разом із цією хатою? Миронові думки заболіли, як болів під серцем осколок війни, віщуючи перемену погоди. Материнське зітхання про щастя не старіє, Ганчина сльоза, яка обмивала те щастя, не висохне, і голоси думок, поривів, надій бринять, як перший

дитячий сміх, як перше дитяче слово. Якщо не заповнити цим спадком нову хату, то навіщо вона? Для кого?

Німі стіни хати заговорили до нього голосами усіх тих, хто тут жив і кого вже нема на світі, хто вступав сюди, приносячи радість і горе. Він згадав батька і відчув його зітхання болючіше, ніж своє. Ганчина сльоза обпекла його дужче, ніж своя. Забутий дитячий сміх озався у ньому. І його пройняв трепетом блиск радісних оченят. Як обернути незбулі думки на дійсність? Як справдити надії роду?

Не для себе. Він це знав. Як знав колись давно, сподіваючись на синів, так тепер сподівався на внуків. Де ж вони? Високий, не зігнутий у плечах, застиг серед хати: із сивими скронями й ледь підсрібленою головою, високо підстриженою, із зачесаним на правий бік чубом. І наставлений, у вквіпілих зморшках лоб, підпертий наставленими бровами, і наставлений із горбинкою ніс, і виставлене підборіддя — усе обличчя стало промовляти, мовби сама його душа виписала на ньому заповітне. Скільки б не було внуків — усіх прийняв би! Якби той Дмитро любив Галинку, як він Ганку! І якби Галинка могла сказати сама собі: я люблю і мене люблять!

Йому хотілося внуків з любові — гарних і добрих, таких, яких здатна появити й привести у цей світ велика любов. Хіба не з любові народжуються і постають гарні й добрі люди?

Мирон не доступив до білої квітки. Сказав:

— Біле...

На його голові за цей час посивішало волосся, а він цього не відчув і не знав. Помовчав і мовив:

— Ходімо, коте. Ходив за матір'ю, ходиш за Ганкою, ходи за мною...

Кіт пішов попереду.

— Будемо робити роботу.

Коли мчав додому мотоциклом, у голові гуло: облязить горище, скидатиме з нього, що зможе пригодитися, позаглядає в кутки і в закутки, а виходив із сіней і не зауважив драбини. В нього увійшло і засіло сумне, прощальне. Сумніше й прощальніше, ніж коли виносили з хати Юстину.

Осмалена комора. Повітка. Хлівець. Невже йому стало шкода того, що віджило й само просилося на сміття? Він обвів поглядом своє скаредне обійстя. Собака виліз із-під комори й задзеленчав ланцюгом. Сумне й прощальне озвалося з новою силою. В усьому, що бачив, угадував матір, себе, Ганку. Навіть у воринні придорожна тополя і та супроводжувала його тужним, незабутнім шумом.

І вишні, які насадив, і сад, посаджений батьком, зашуміли прощальним гомоном.

Як це могло статися? Чому? Невже він прощався з життям? Його чекає нова хата, без якої не уявляє ні себе, ні Ганки. Тут, де йому все згрікло, раптом щемно запахло.

Узяв відро, подався до криниці. Не через подвір'я Байдаків, — кружка, щоб не показувати своєї осмути ні старій Байдачисі, ні молодій Олександрині. Криниця начеб остудила його. Вийняв з коляски підігріте у пляшках пиво й поставив у холодну воду. То очікував Ганку, а тепер хотів, щоб вона забарилася — нехай пиво захолоне.

Не поліз на горище, не вступив до комори. За сокиру — і на дровитню. Ще з весни нарубував вишень: всихали — старі. Наготує кілків для пасіки: перевезе, треба на чомусь вулики поставити.

Сокира не дуже брала. Він вганяв її з усього розмаху. На новому місці бджолам буде ліпше. Обгородить пасіку сіткою на осонні. Там близько до поля, там городи, садки, квіти. Буде мед.

— Що ти робиш?

Мирон розігнувся із сокирою — перед ним стояла Ганка, Держала на руках буряка, як дитину.

— Навіщо ти його принесла?

— Показати... Бачиш, який виріс! — Ганка гойдала на своїх руках бурячище, якого не всадиш у відро. Біла хустина збилася їй на потилицю. Шия відкрита. Обличчя спітніле. Піт на шиї, а її очі — сині, великі.

Вона докоряла йому: кілки повинні бути рівненькі, їх треба спочатку пилюко, а вже потім загострювати. Як же інакше поставити вулики? Не міг почека́ти! Ганка казала це переконливо й начеб глузувала з нього.

— Я на полі про все передумала. Ти нічого сам не чіпай. Тільки все переплутаєш із тим перевозом.

— Вона мовби зняла з нього якийсь тягар. Він опустив сокиру.

— А ти задзьобана, — сказав їй.

— Де? — кинула вона буряком об землю.

Мирон встромив сокиру в пеньок, підступив до Ганки й кінчиком хустки витирав їй кінчик носа.

Ганка закинула вгору голову. Сміялася. І Мирон сміявся.

— Могорич! Могорич! — Це завернув з траси на подвір'я Кобилко. — Мироне, як твої курчатка?.. — ні сіло ні впало, пригадав почавлених Мироном курчат. Він був напідпитку.

Піджак через плече і на пальці, як на гачку. В галстусі. Штани випрасувані.— Могорич!

— І я хочу випити,— сказала Ганка, запитуючи: — Які там ще курчатка, Косте Андрійовичу?

— Мироне, став! — гукав Кобилко.— Не поставиш, не віддам! — Повісив піджак на вишні.— Тут твоя премія! — поляскав долонею по кишені.— Курчатка ж, Ганко, почавлені. Їм давно амба... Правда ж, Мироне?

— Згадала баба, як була дівкою,— зворохобився Мирон і миттю виніс до столика відро з двома пляшками пива.

Кобилко пхинькнув:

— Якби знав, і премії твоєї не брав, і не заходив би,— кешкував.— Давай вина з тих вишень, що баба Юстина рвала. Якщо хочеш знати, це вино мене сюди й привело. Там обжинки, музика, а мені інша музика грає.

Ганка з Мироном пили пиво, а він — вино. Брав склянку з краю стола, надпивав і ставив на місце.

— І чого ти, Косте, п'єш?

Кобилко похитувався і поводив каламутними очима.

— Був у нас Юр. Пив, від горілки згорів. Майстер — пошукати.

Кость Андрійович підняв склянку й поставив.

— А чому ти мене, Мироне, питаєш?.. Я не люблю, коли мене питають. Баба Юстина мене ніколи не питала. Виносила, подавала склянку вина, як воду. Ганка сидить і не питає. Чому, Мироне, ти не такий, як баба Юстина і як Ганка?

Мирон сказав, що жаліє його.

— А мене якраз жаліти не треба. Я сам усіх жалію! — Він устав і начеб не випив — кинув вино у рот.— Налийте ще! Душа просить. Я, може, до дочки йду. Завтра до Дарки поїду. — І замовк.

Ганка налила йому вина й дала яблуко, попередивши, що воно може бути з черв'яком. Дощі, тому яблука черв'які. Він тернув яблуко долонею, вгризся у нього зубами і сказав:

— Не той черв'як, що я його їм, а той черв'як, що мене їсть.

Мирон перестав пити пиво. Відставила Ганка і своє.

— Довела тебе Катерина? — Обняла Кобилка за шию і заглянула йому в очі.

Він вихопився, скинувшись, як тур.

— А я її все одно люблю! — крикнув і занімів. Не брався до вина і не похитувався. Завмер — чорно нависли його брови.

Ганка й Мирон радили, щоб жив із дочкою, з Ярусською, годі отиратися в гуртожитку, потішали — не чув. Ганка заїкнулася: мовляв, Катерина знає, чого хоче.

— Що-що? — схаменувся Кость Андрійович і загримав: — А я кажу: піхто нічого не знає! Ні-хто!

Тоді Мирон:

— Вона ж вибрала?

Кобилко невтішно розсміявся.

— Ти ще, може, тлумачитемеш, що я теж її вибрав?.. — І глянув на нього, на Ганку, мовби проказуючи: «А ви що, вибирали одне одного?» — й змовчав. — Куди сам від себе подінешся?

— Косте, голубе, — зверталася Ганка. — Як же можна так жити — мати із зятем, проти дочки?

— Тихо, — сказав він. — Ша!.. — і наставив палець.

Мова урвалася.

Її почала Ганка:

— Пережили війни...

Кобилко звівся на ноги.

— А так, побороли ворогів зовнішніх і внутрішніх, залишається побороти ще одного ворога — звіра у самому собі! Як твої курчатка?.. — Миронові: — Ну!.. — підняв склянку. Вино було червоне, аж чорне. Цокнувся з Ганкою, з Мироном: — Поїхали! На коня, бо я вже їду на війну.

Він випив, витерся кулаком. Відходив і помахував прощально рукою.

Кисло у склянках пиво. Заходило сонце, доливало склянки, а порожню Кобилкову наповнило своїм останнім промінням по вінця.

На стежці лежав буряк. Подрімував кіт. У пеньку стирчала сокира. На краю столика лежала в конверті премія. Червоніли, сохнучи, незірвані вишні в позолоченому листі. Сонце все облило яскравим блиском. У цьому сяйві сиділи Мирон, Ганка і мовчання.

— А як там наші?.. — запитала Ганка про сина і невістку, не звертаючись до Мирона.

Мирон нічого не відповів. Дмитро давав йому якісь гроші, але він не взяв. Навіщо сип пригадав йому операцію, солому?.. Невдалою була операція. З ранньої весни й до пізнього літа дарма пролежав у столичній клініці. За ним доглядали, але осколочка так і не вийняли. Дмитро привіз його додому. З Дмитром прибуло ще якесь начальство. Юстіна й Ганка частували. Полягали спати, й тоді вони, Мирон із Ганкою, носили через город із поля солому. При місяці. Дмитро прокинувся, вийшов з хати і напустився:

«Шви не зрослися, розійдуться, а як хто побачить?..— покосував на хату. Тоді Мирон сказав: «Сину, коли не принесемо з мамою соломи, все село з нас сміятиметься». Дмитро відповів: «Носіть, коли мене не буде». Навіщо ж він йому, батькові, нагадав минуле, ніби смішки, невинно; мовляв, часто про це декому розказую. Про що? Як я, його батько, став злодієм, носячи солому? Я брав своє, думав Мирон. Якби ми не принесли з Ганкою кілька ряден цієї соломи, село б з нас сміялося, бо ніхто її не дав би, ніхто б не привіз. А шви? Чорт із ними. Він ще тоді, тієї ночі, відчув: син побивався не за шви, не за нього, а за себе. Де ж пак, привіз батька, приїхав з начальством, а той тягає солому. І тепер, по багатьох роках, коли із соломою легше, коли її можна виписати, він упевнювався: Дмитро думав тільки про себе. Ця впевненість мучила його, як осколок. Все, що було несправедливістю, здавалося йому осколочком під серцем, якого він носить, якого не можна вишнати, з яким не розлучиться. Може, правий той дивний Кобилко, якому море по коліна? Подався до Яруськи, поїдуть завтра у райлікарню до Дарки, провідають, бо хто ж її провідає? Кобилко... Пливе — море йому по коліна!

— Кобилко розхвилював? На все ти душею дивишся.

Йому було приємно, що Ганка радісна, весела.

— Що задумався?

— Так... Про солому...

— Про яку солому? Хіба не виписуть?

— Виписати — не дурно взяти, а кажуть: виписати, начеб тобі дарують, начеб із милості...

— А я знаєш, що згадую: Київ і як їздила до Дмитра. Давно. І в поїзді, і в трамваї — скрізь мені казали: посуньтєся, посуньтєся... Смішне, а згадується. Все, що минуло, здається мені смішним. — Вона встала й пішла до корови. — Нема мами, корова не віддає молока, — казала. — Як вона, бідна, мукала за нашою мамою.

Мирон досиджував. Тихо. Ясно. Дивився, як заходить сонце, і воно, кругле, нагадувало йому чимось мотвило комбайна, а ламке проміння — стерні. Котиться сонце і покидає зжате поле. Підвівся і підняв на плечах свою втому.

— Мироне, порубай буряка, — з хлівця.

— Дістану пилку і порубаю. Ще видно.

Вишнева тирса пахла вишнями під вишневим небом; пиляли кілки під вулики.

Досвітком їхали на базар. Базар збирався вперше після жнив, але все одно треба квапитися, якщо хочеш щось ку-

пяти: літо — збіговисько на годину і врозліт. Трасою, асфальтом ішло, гуркотіло підводами, їхало машинами — тісно. Бокуючи, поволі здіймалися до заложцівської автобусної станції. Мирона дратувала повільна їзда, і він сердився. Котилася людська лава, а навпроти пробивався автобус. З його вікна виглянув Кобилко.

— Мироне, як твої курчатка?.. — вітався. Автобус майже порожній. Яруськи не видно. Сам поїхав до Дарки.

До базару мотоциклом не прорватися. Покинули його обіч приавтобусної чайної й подалися пішки.

Дороги, підступи до задошкованої базарної площі, винесеної за селище, під самий цвинтар, забиті. Впритул одна до однієї, як на виставці, стоять легкові «Волги», «Москвичі», «Жигулі», «Лади», «газики», інвалідські машини, підфарбовані старі «опелі» й власних марок, зібрані самотужки, дивацькі автомобілі, — хто на які колеса спромігся, на таких і виїхав. Розблискує зашторене скло. У віконцях на питочках пупсики, чортики, ведмедики, мавпочки, слоники — на щастя. Гужовики, ЗІСи й ЗІЛи, понакривані будами, на яких висять застережливі написи: «Перевозка людей», — сюди не потикайся. Вони спинилися коло парового млина: тут їм місця нема. Задошкований частокіл обліплений велосипедами, мотоциклами, яких, здається, просто поскидали купа на купу. Прохід вузький. З'явиться запізніла машина з товаром, крик: «Повертай оглоблі назад!» — «А ти що продаєш — витрішки?» — і машина суне.

У воротях ніде власти голці. Хто з курами, з качками, з індиками, з гусями, тих і до воріт не допускають. Підмальовані дами в перлонах і нейлонах, із зачісками, що здіймаються пишними начосами або звисають доконами; дамочки в штанцях, стрижені під хлопчиків, хапають птицю за хвости, за крила, за голови. Не сторгувавшись, видирають із рук, кидають у силові розквітчані сумки, забивають в авоськи. Вони приїхали здалеку, ймовірно, за сотні кілометрів, спокушені провінційною дешевизною. Власниці птиць, тримаючи свій товар зрідка в кошиках, а то теж у таких саме розквітчаних силових сумках, в авоськах, не дуже поспішають збувати своє з рук, переморгуються, сміються з дам і дамочок, які не на тих напали. «Моя гусочка у воді купана, з ваших пальчиків манікюр злізе: краще прийміть, дамочко, свої ручки». Деякі чоловіки дам і дамочок стоять ніби осторонь. У новенькій чесучі, в канелюхах із рисової соломки. Помахують ключиками з брелоками од своїх легкових. А деякі в синіх спортивних

штанях з білими лампасами гасають, незважаючи на свою солідність. «Почому індик?» — «Індючка...» — «Ах, я її давно шукаю, держіть гроші!» — «Не скупіться, все одно переоцінка буде, а моя не переоціниться...»

Вір підхопив — Мирон і Ганка випхалися за ворота. Тут і закрутило, закружляло, наче під мостом.

Рядами, просто на землі, — кури, яйця. На столах — масло, сир, сметана. До лотків зі свіжиною не підступитись. Свиначі й телячі голови висять на гаках поверх людських. З оцинкованої машини-холодильника продають ковбаси, і їх розтягують метрами. Тут же бочки з пивом і квасом. Курява, пил стовпом. Найбільше навезено яблук, груш, слив. Але коло них не дуже товпляться. Йосип з Ольгою вивезли своє на возику, в якого колеса від велосипеда.

Ганка проштовхувалася до машин з крамом. А Мирон підійшов до Йосипа. Віддав йому борг. Йосип буркнув:

— Що ти мені на людях?..

— Я ж у тебе не вкрав, а позичив.

— Бачиш, стою яко наг, яко благ... Ніхто не бере. По-наїдалися. Тільки й заробітку, що ти віддав. Нащо, щоб хтось бачив? Хай ніхто не бачить — верней дело! — І переймав дамочку із сережками у вухах, з перснями на обох руках: — Покуштуйте мої груші. Я вас прошу. Сам щепив. Я даю пробувати. Я не скупий. Ольго, відріж панночці.

Крам продавали з машин. Кожпа машина, обгородившись шнуром, забрала собі місце: товар викладено на брезенті, розстеленому на траві, товар і на кузові, як у магазині, — костюми, плащі, пальта, суворі матерії, черевики, чоботи, валянки... Тепер нема, щоб хтось виносив приношене, підтоптале. Тепер рідко хто з чужих плечей носить — повдягалися. Давай добре і модне. Ліпше, коли імпортне. Десь аж у кутку базарища, наче під плотом, виклав свої товари гончар: самі макітри, бо ні мисок, ні збанків теж ніхто не бере.

За обгородженою шнуром машиною — посуд. На машині вистовбичився Мусійко. Подає Катерині тарілки. Не по одній — набором. І скалозубить. Катеринина червона сорочка висвітлює базар. Катерина легко бере набори тарілок. Несе їх, мовби продає не комусь одному, — усім, і сама, легка, невісна, мовби продає і свої виставлені голі руки, і саму себе. Її дзеркальні окуляри відкидають чорні зблиски. Тут же, серед відер, тазів і кастриоль, торгує веснянкувата Яруська. Вона торгує разом із Катериною, з Мусійком — з однієї машини. Василь Мусійович задер голову, спостерігає за Мусійком, за Катериною, не дивлячись

на Ярუსьку. Він сам собі посміхається: щось думає. Шумить, гуде базар. Мирон не може знайти Ганки. Де продаються ті штори? Натикається на сліпця, який і сам чистий, і чисто, пристойно вдягнений: грає про широке море, розтягуючи міхи нового акордеона. Багата бідність, думає Мирон, і пробивається з базару — невже тут усе продається й купується? Не тут. Купівля і продаж обмірковуються, зважуються задалегідь і деінде: в загороджених будинках, і в ізольованих і неізольованих квартирах, у підвалах. Тут — дійство: в очах — вогонь, на губах — посмішка, а суть — під полою.

Він дочекався Ганку коло мотоцикла. Вона купила штори. Казала, що вдалося, тішилася, показуючи пакунок, і квапила їхати.

Ганчина радість, її нестримність передалися Миронові. Базар кипів, а вони поїхали до нової хати. Штори були широкі й довгі. Розтягли одну — з рук у руки потекла біло-срібна доріжка. Ганка приклала штори до вікна — подобалося. Мирон заїкнувся, якби ще такі занавіски, як у Йосипа, але вона замахала руками: похоронного їй не треба, сама вигаптує. Він побачить, як вона вигаптує. Ні в кого не буде таких вікон! У світлиці стояла єдина обнова — темна полірована шафа. Ганка відчинила її, порожню, й бережно поклала на полицю штори. Внутрішнє шафне дзеркало було надколоне. Ганчина брова зігнулася, але Ганка не проходила й словом, що, вносячи шафу, треба було дзеркало вийняти, бо розбите дзеркало — недобра прикмета. Замість цього вона негадано запитала про ті почавлені курчатка, які не дають спокою Кобилку. Чому він про них терендить?

Мирон хотів відбутися тим, що вже колись казав їй про них, але вона не могла згадати коли.

Вони стояли босі у своїй світлиці.

— Заїдемо, покажеш мені ті озерця. Добре, Мироне? — просила Ганка. — Ми встигнемо перевезтися. День великий. Ану ж курочка нам покажеться? Мені дуже хочеться її побачити. Так хочеться...

— Заїдемо...

Мирон у касці. І Ганка в касці. Мотоцикл перетнув перехресток. Селищем тяглися поодинокі базаряни. За сушзаводом — асфальт вільний, і Мирон піддав газу. Видолинок, горбок. Вимахнули — й під школою. Коло останніх лип Ганка торкнула Мирона за коліно — звертай до греблі. Він перемкнув швидкість. Передача загарчала. Звернув руля на коляску, його осліпило сонце. Збачившись, мото-

цикл вивернувся. Мирона змахнуло із сидіння — випустив із рук кермо. Каска з його голови покотилася узвозом.

Ганку накрило, притисло до землі. Вона поповзом вибралася з-під мотоцикла. Мотор працював. Шалено крутилося заднє задерте колесо. Де Мирон?..

Він лежав лицем до землі.

— Мироне! Мироне!.. Як я тебе люблю...

З його рота текла кров. Він не розплющив очей.

Трасою йшли близнюки — Адамчик із Євочкою. В суш-заводівську забігайлівку по цукерки. Побачили, закричали, який страшний дядько, й, не оглядаючись, пустилися до села.

Ганка казала, він не страшний, не бійтеся. Узяла його на руки. І цілувала мертвого, як не цілувала живого. .

ЕПІЛОГ

Ганка так і не перебралася в Заложці. Недобудовану хату відкупив Йосип. У нього син і невістка, дочка і зять, а в них діти: є для кого старатися.

Всі гроші до останньої копійки вона віддала Дмитрові й Галинці. Їх виявилось замало. Ганка продала корову і мотоцикла. Вщасливлені Дмитро і Галинка відразу ж вступили до кооперативу. Вони терпляче сподівалися на квартиру, геть відкинувши думку про дитину. Буде, казали, тоді, як матимуть власний куток.

Син і невістка жили для себе.

Залишившись сама, Ганка ні про що особливо не дбала. Перепросила стару хату — побілила її зсередини. Днювала і ночувала у ванькирі. В світлиці розкошували квіти — на підвіконнях, на столі, на стільцях і просто на долівці. Запилені, занедбані, серед зими своєю зеленню і цвітом змагалися з квітами на замерзлих вікнах.

Всього позбувшись і нічого не маючи, крім півня і курки, Ганка ніяк не могла оговтатися після трагічної загибелі Мирона. Їй не раз здавалося, і вона себе в цьому перекопувала, що життя від неї відцуралося, покинуло її. Вселилося відчуття, начеб не живе в цьому світі, як усі люди, а стоїть збоку і дивиться на світ і на людей, дивуючись, що їм ще чогось треба.

З мовчання і суму (кому що казати та й нащо?) куточки її губ позападали, очі поблякли й сховалися в очниці, а чоло взялося поздовжніми й поперечними борознами. Так недоладно в засуху тріскає земля. Її чорних густих брів торкнулася сивина.

Перша без Мирона зима була безсніжна, але дуже морозяна, з вітрами. Смалкі вихори підмітали й підмітали

на спущеному на зиму ставку — зі ставища перемерзлий намул, а з відкритих для компостів торфовищ — торф'яний пил; налітали руді бурі, і проглядало руде сонце. Стогнав, тріщав за річкою ліс. У саду вивернуло з корінням яблуню. Вона впала з гуком. Ганка сиділа на стільчику перед грубкою й відчула, як начеб схитнулися земля й хатні стіни.

Вона не злякалася. Чого їй ще було лякатися? Вийшла на поріг. Буря шаленіла над селом, клубуючи в поля. Руде і сіре засмітило, засліплюючи їй очі. Ганка зіщулилась, змахнула рукавом сльозу. Прищуреними, сльозливими очима за голим городом, у голому саду — в повіях бурі, як чадкім диму, — побачила звалену яблуню, кволо махнула рукою, повернулася й пішла до хати.

В грубці ледве горіло. Ні дров, ні вугілля не було — запаслись для нової хати. Ці дрова і вугілля Йосип відкупив разом із хатою: «Поцімаєш, нащо тобі перевозитися? Хіба я тобі зла хочу?» — так і сказав. Вона палила — пускала у вогонь все зайве, яке давно вийшло з ужитку. Так спалила ступу — липове колодище з видовбаним вмістилищем. Спалила й дубового стопіра. І жорна з мелюхом. Кожна ця річ, вичовгана, вимуляна руками не одного покоління, а також і її, нагадувала так багато, що й знести було нелегко. Дивилася у вогонь і шепотіла:

— Ступа й жорна — біда чорна.

Там, у тому полум'ї, яке облизувало струпішіле ломаччя, вимальовувалося давнє, забуте, яке вже ніколи не повернеться, а тому, мабуть, і привабливе, і чарівне, як світ дитинства.

В ступі товкли кутю і грушки. На жорнах мололи пшеницю, гречку. Горіли ступа, стопір, жорна і мелюх, а полум'я колядувало:

— Застеляйте столи та все килимами... Та кладіть калачі з ярої пшениці, радуйся, ой, радуйся...

Поночіло. Ганка не вмикала електрики. Їй на схилені плечі налягала темрява, а обличчя й викладені на коліна руки полизували висвіти полум'я. Вона згадувала вивернуту бурєю яблуню — на зажуреному обличчі ледь пробивалися промінці радості.

Ця ледь помітна, зворушлива радість єдналася з зажурою, зі смутком, і жіноче обличчя гарнішало: в ньому вгадувалася молода врода і дівочий чар.

Яблуня була не така й стара, а так багато нагадувала. Чи не про всі почуття одне до одного — Мирона й Ганки?

Вона дивилася на вогонь. Жар брався попільцем. І в осяйному полум'ї, і в червоних жаринах, з яких осипав-

ся сивий попілець, їй привиджувалося, як ходила вагітною в первенцем. Її все каламутило, в'ялило, мучило й нічого не хотілося, тільки яблука. Скресла крига — пахли весняні води, де ж ті яблука? Свекруха захапалася, заходилася в сушаницею, зварила узвару. Ганка ковтнула ложку — і виплюнула: душа не приймала. «Яблука! Антонівку! Я чую, як мені пахне антонівка!» — закричала і зайшлася плачем.

З неї сміялися. Називали «вебендою». Вона з кулаками накинулася на Мирона: «Ти, ти винен, що мені хочеться яблука, що я не можу знайти собі місця!» Він сполотнів. Сів на коня і поїхав.

Їй хотілося яблука — антонівки, й нічого іншого. Ні на кого не могла дивитися, нікого не хотіла чути. А Мирона найбільше. Кожен його крок, найменший рух, навіть погляд дратували — сатаніла, їй хотілося його задушити. І все ж чекала: привезе чи ні? Поралася, нипаючи по хаті, й заглядала у вікно.

Почула кінські копита і вибігла в сіни, стала на порозі. Мирон сидів охляп верхи. Зіскочив, пустив коня і стояв перед порогом — держав в одній руці щепку, а в другій — яблуко.

Тоді, здавалось, вона й не помітила ні щепки, ні яким був Мирон — похмурий чи веселий? Вихопила з його руки яблуко. Заголосила, що це не антонівка, навіть він її обманює, але почала їсти. Жадібно, голодно, хижо...

Тепер їй уявилося все це по-іншому, по-новому: згадалося, Мирон мовчки простягнув їй яблуко. Його рука, весь він був сповнений трепету — підніс їй на долоні яблуко, дарував з долоні самого себе. Не заїкнувсь, що їздив у місто, в Заложці, що там роздобув яблуко, — мовчки усміхнувся й рушив зі щепкою у сад. Тепер вона бачила цю його мовчазну, повну любові й сподівань усмішку. Він завжди їй так усміхався, коли брався робити щось добре, щось приємне. Вона згадала: він так само мовчки й ніжно усміхнувся того базарного дня, коли поїхали глянути на дика курочку зі своїм виводком. І їй було невтямки: навіть ця дика курочка зі своїм виводком йому здалася? Чому він їй про неї сказав? Навіщо вона згодилася їхати за ріку? Кому це було потрібно? Невже вони не могли перебраться з старої у нову хату, покинувши село, щоб не попрощатися з тією дрібнотою-дичиною? Плаває чи ні дика курочка зі своїм виводком, яке їм до того діло?..

Їй біля ніг лежали потрощені ночви. Ганка взяла кілька трісок, кинула в грубку, і ті тріски запахли їй роздобутим

навесні Мироном яблуком, м'ятою і молоком — у ночвах вона купала своїх синів. Її думки стали важкі й похмурі. Як воно ведеться: людина народжується, її купають у ночвах — вона начеб впливає у човнику на свою бистрину, плаває, живе, а потім знову її кладуть у човен, але вже покривають віком, і вона відпливає у вічність. Чому воно так? Навіщо? Щоб єднатися з пращурами?

Цілу зиму сиділа в теплі: пхала в грубку повалену яблуню — мала чим палити. Спочатку гіллям, обламаючи його руками, тоді обчухруючи сокирою. А коли залишився стовбур, взялася за пилку. Їй не треба було допомоги: тягнула пилку-поперечку туди й сюди. І ламаючи гілля, і цюкаючи сокирою, і шмуляючи пилкою, Ганка не могла собі пригадати — мали вони чи ні користь з посаженої Мироном яблуні? Їй було дивно: те єдине яблуко, якого їй так хотілося, пам'ятала і не могла забути про нього й досі, і от як щепи зацвіла, як стала яблунькою, яблунею, як родила, — геть вивітрилося з голови. Її мов і не було.

Чи я нетямуща, чи така забудькувата, силкувалася пригадати. Але її пам'ять мовби взяло на замок. Усе ж цей замок відпадав, і дещо відчинялося: Мирон обв'язував яблуньку дідухом, просив матір, щоб назбирала попелу, і обсипав попелом. Обрізував зайві пагони-вовки, рівняв крону, білів. Мирон плекав яблуньку — сподівався на яблука. І вона думала: він хотів яблук для мене, щоб я не накидалася з кулаками. Хотів і плекав, а згодилось на дрова — у вогонь.

З тієї вивернутої з корінням, зваленої бурею яблуні перед Ганкою поставало життя. Недаремно їй не пригадался ні цвіт, ні плід. Яблуня росла на одному місці, а Ганка те й знала, що пересаджувала себе: то вкорінюючись у Довгу гору, ой, той хутір, то вириваючи себе з корінням і знову пересаджуючись назад, щоб назавжди вернутися в село. Все життя їй віде не було місця. Скрізь тісно, сутужно. Ледве не погнали аж в Америку. Жила на вселенських вітрах. Вони не щадили.

Тягнувши пилку до себе, то пускаючи від себе, Ганка робила це спроквола, не волячи й не підганяючи себе. Куди й чого їй квапитися? Відріже два-три кльоцики, поколе — і на день вистачить. Настане новий день, тоді й потрудиться для нього.

Дж-і-ль! — тягла пилку до себе.

Дж-р-ма! — пускала її назад.

Вона мовби чула мову заліза і дерева. Залізо запитувало: «Д'жаль?..» А дерево відповідало: «Д'рма...» Ганка

мало дбала про чорний день. Не зривалася як опечена з ліжка, не кидалася в роботу, як у вогонь, щоб горіти і не згоряти, щоб потім надати, як з моста у воду, в сон. Після Миронової смерті мовби зупинилася й оглянулася.

Тепер у неї з'явилися час і потреба думати. І вона мала про що думати: хіба не дерлася на свою Довгу гору? Дерлася. Ще й як! Жили тріщали. Коні не витримували, а вона мусила витримати. Хіба не спускалася з тієї своєї Довгої гори? І спускалася, і спихали її... Підсаджувати, підпихати, якщо вже не допомагати, то бодай підтримати, коли чолопок гори висотів під самою хмарою, не було кому; спускатися, котитися вниз помагачів і підганяйлів знайшлося, хоч відбавляй... Ким тільки не була на тій Довгій горі: орачем і сівачем, женцем і косарем, молотником і мельником — ніякий трактор, ніякий комбайн, ніякий млин-паровик цього не витримали б.

Довше перепочиваючи, відсапуючи і набираючи духу, ніби шурхаючи пилкою, Ганка думала, що вони, люди, жили і живуть не як їм хочеться чи не хочеться, а так, як інакше не можесться. Примусово-добровільно. Вона посміхнулася своїй думці, цьому дивовижному сполученню, цьому самозаперечуванню. Та чи воно було неправдою? Стільки разів чуване, стільки разів мовлене — стало жартильвим прислів'ям. І в такт пилці, то тягнучи, то пускаючи її, вона теж піджартувувала:

— Трохи примусово, трохи добровільно...

А втомившись, вибившись із сил і сівши на стовбурі, думала: може, й життя на землі постало з мусу — з великої любові?

Тиснув мороз — сірий вітряний дим мерз під низьким захмареним небом. У сивій волохатій хустині, в зашмулялому кошуку з вилізлим коміром, з короткими рукавами й порваному коло кишень, у заходженій снідниці, під якою Миронові снідні, і в старих валянках у великих калошах Ганка була зрідні тому стовбурові, на якому сиділа й спочивала. Кора порепалася і струхлявіла. Видніли чорні дупла. Та порепана і струхлявіла кора, ті чорні дупла наче були літописом недовгого і важкого віку яблуні: ніхто нею особливо не переймався і не піклувався. Мабуть, їй більше заважали і шкодили рості. Орали і скородили сад — зачіплювали плугом і боронами. Ганка дивилася на вивернутий корінь. Не жилий, не рясний. Середні вужасті пагони, які мали б бути найміцнішими, чомусь перегнули. Якщо в цьому корені і тепліло життя, то лише в корінчиках-бородах, які сиділи неглибоко, тримаючись поверхні

грунту. Все ж вони хапалися чітко, з усієї своєї сили, бо й вивернуті вусикують із замерзлої землі.

Їй стало жаль яблуні, Миронової праці і самої себе.

Сидячи на незугарному стовбурі — на тому дереві, що його Мирон садив для неї, їй на красу і користь, але яке знадобилося лише на дрова, Ганка відчула, як щось гостре кольнуло в серце і пронизало його. Вона думала: любила Мирона чи ні? І що значить любити?

Мабуть, що не любила. Їй стало страшно, що так подумала. Мирон у могилі, а вона ось сидить. Певно, грішно так думати. Чому ж стояла з ним під вінцем, чому народжувала з ним дітей, чому прожила з ним життя? Хто змусив? Чому?

Їй не хотілося про це думати. Вона хитнулася, встала, щоб узятися до пилки, але втома посадила її на місце.

Ганка ні за ким не упадала, ні разу не зрадила Миронові, але не лише зараз, у цю мить, завжди між нею і Мирonom стояло щось чуже. Можна піти під вінець, можна народжувати дітей, можна проживати життя, але так і не зазнавши найглибшого, найріднішого, найвідданішого? І що вона не зазнала цього найглибшого, найвідданішого — це і було її найбільшою мукою.

А він її любив. І вона знала, що він любив, — правдиво і вірно. З того дня, як побачив, то й до останку. І зараз вона думала: кожен з нас носить у своїй душі образ судженого чи судженої задовго до того, як зустріне. Суджений, суджена живуть у наших мріях, у палких пориваннях кращими, ніж це може статися потім, насправді. Щастя, коли глечик надії не розіб'ється об дорогу життя. Яку Мирон її вимріяв, таку й зустрів. Вона не обманулася в ньому — іншого в неї просто не було, не судилось.

Що з того, що мріяла про високого і сильного, що з того, що поривалась, гнулась і хилилася до нього, як хміль до муру? Змирилась. Але хіба не була хмелем для Мирона? Обіймала й цілувала його — затуляла своїми губами його уста. Була щаслива. Там, серед поля, в долині. І не її вина, що не могла витися все вгору та вгору, — хміль стелився по землі, його топтали... Бог з тим, що Мирон невисокий, він таки не був сильний. Тілом і душею. Жив, як з милості, — з послуху. Примусово-добровільно! — от уже про кого ліпше й інакше не скажеш. Вона довго не знала й не здогадувалася, що замишляв Шпургела, як хотів звести Мирона зі світу й засватати її за свого сінка. Якби вона була Мирonom, усі Шпургели згоріли б у вогні! Вона під-

палила б! Відчувала волю і силу — таку правоту, що могла карати і судити не очікуючи, поки все переінакшиться й Шпартгела сам згорить зі своїм добром.

Думки не зігріли її. Аж замерзла сидючи: холодне небо і холодна земля.

Накинулась на роботу, і робота перемовлялася:

— Д'ж-жаль...

— Д'рр-ма...

Пилка увійшла, сховалася в стовбур: її стискало, й пиляти стало невміч. Ганка прилаштувала в проріз сокиру. Пилку відпустило, і вона, налягаючи грудьми, над силу пускала її від себе, щоб швидко тягнути назад. Як тільки брала до себе, сокира вислизала із прорізу, пилку стискало, і все починалося спочатку.

— Ріжеш? — крикнуло-запитало її над головою.

Ганка скинулась і, не розгинаючись, глянувши спідлоба вгору, відказала:

— Мучуся!

В бушлаті, в башлику перед нею стояв Кость Андрійович Кобилко. І тому, що він був у башлику, що брезентовий башлик, замерзши, стирчакував, Кобилко здавався ще вищий, ще поставніший. Розігнувшись і дивлячись на нього, Ганка задерла голову.

— Я до вас зігрітися — хата пусткою, а ви он де грієтеся! — казав просто і щиро, але з відтінком зухвалості. Й докинув, як жарт і як поглум: — Хіба ж так ріжуть? Хіба ж так пиляють? — І, не чекаючи, щоб його прошено, ляпнув рукавицями об землю, вхопив сокиру. Одним махом відколов уже відпиляне поліно, вирубав клинця, загострив і, вбивши його в проріз, гукнув: — Ану, нава-лись!

Ганка взялася за руків'я пилки з одного боку, він — з другого. Пилка-поперечка заспівала. Посипалась золотаво-брунатна тирса — в зимовому саду щемно запахло яблуневим соком.

Кость Андрійович дихав рівно і глибоко. Від його гарячого дихання запарував і обм'як башлик. Він змахнув його собі з голови разом із шапкою. Стріпнувся помервлений чуб. День чи два не голене обличчя, заросле щетиною, з густою бородою було зморене, але привабливе. В очах не приховувалося ніяке лукавство. Пилка стала тепла. Ганці мелькнуло, що пилка розігрілася від його чоловічого тепла. Вона так і подавалася до нього, коли Кость Андрійович тяг пилку до себе. Її не дратувало його неголене обличчя — павпаки, воно їй подобалось. І коли вона подавалася

з пилкою до Кобилка, то начеб відчувала звабливий і збудливий лоскіт його колючої бороди. Мовчала й дивилася на його шапку, яка лежала на замерзлій кротовині.

Він спритно підбив клинця, ввігнавши його сокирою до середини. Пиляли, постававши на коліна. А коли пилка черкнула об землю й коли кругляк відпав, Ганка підхопилася, звинулась, узяла шапку із замерзлої кротовини й пасадила йому на голову. Вона зробила це так швидко, що він ще й не встиг підвестися з колін.

— Ще замерзнеш, — сказала.

Він відчув її руки на голові і, стоячи на колінах, узяв у свої.

Їхні руки були шорсткі, тверді і жилаві — не молоді. Він лише одну мить потримав її у своїх. Крім шорсткості і жилавості, нічого іншого не відчув. Так і вона. І тому висмикнула свої руки, а він не зумів їх утримати.

— Допоможеш чи вже підеш? — тихо запитала, опустивши голову. Він усе ще стояв на колінах, піднісши руки: ловив голими пальцями мороз.

— А куди йти? — почувлось його.

Вони пиляли далі. Гарчала, виспівуючи, пилка. Сипалась тїрса, і пахло яблуневим соком.

Шапка йому сиділа набакир, так, як її нарядила на голову Гапка.

Перепочиваючи, він оповідав, що від екскаватора. Трактористи не дуже квапляться, возили-возили й обламалися. Він залишився без діла, тому й приплився. Як розкинути розумом, то і квапитися, і гарячкувати нічого: торф'яник уже вичерпується, кінчається.

Ганка слухала й мовчала.

— Вам на ваш вік під буряки ще вистачить.

Вона не стрималася:

— А де він, той дбайливий про потомпе? На всьому кутку... — І запнулася, недоказала, що залишилась працездатною одиницею.

Напиляли купу колод — Кобилко взявсь за сокиру. Він рубав хекаючи. Всохле дерево кололось легко. Він колов, а Ганка підбирала й носила в сіни.

Вона поверталася в сад, він сидів на оцвеньку при повернутому корені.

— Мирон садив, — сказав, поплескуючи долонею по оцвеньку.

— А ти звідки знаєш? — запитала Ганка.

— Перебрав ваших по пальцях і здогадавсь. Хто ще, крім Мирона? Хіба покійца Юстина?

— Мирон теж покійник, — відповіла вона, дивлячись на заінеїлий сад.

Кость Андрійович на те нічого не сказав і, думаючи щось своє, теж дивився на іній.

Ганка постояла й сіла поряд з ним. Тоді він заговорив:

— Добрі були люди Юстина та й Мирон. Вони відчували силу землі. Я не раз собі дивувався, що влада землі їх не щелюдила.

— А хіба твоя теща інша? А Григоркова Ольга? — підкинула Ганка.

— Ти теж з того десятка, — ствердив він. І казав: — Як згадати, страшна вона була — влада землі над людиною. Вбивство за межу, голод, брутальність... Я вже того не зазнав, але хіба я з іншого племені? Подумаєш, добре, що мицнуло, — вів спроквола. Кожне слово бралось інеєм і не гинуло. — Тепер влада людини над землею. Мені судилося рости і жити з народженням тієї влади. Не скажу — легко рости... А жити? Що ти, Ганко, знаєш... Кров холоне у жилах!

Вона глянула на нього. Його замерзле обличчя мовби покритося хмарами — з очей проглядали далекі й темні світи.

— Ти, Ганко, не знаєш, що таке пухнути... Та й добре, що не знаєш.

Йй передався його настрої, і вона заперечила йому:

— Ой, знаю, знаю... — весело, словами пісні. — Чому не знаю? І владу землі над людиною, і владу людини над землею, як ти кажеш. — Та й жартувала: — Повиганяв ти своїм екскаватором з боліт чортів і дідьків, а ангельські крильця чомусь у тебе не вирости. А може, я не знаю, може, ростуть? — мацнулася рукою його плеча і, поторсуючи, засміялася.

— Не шукай — не ростуть! — буркнув він і спохмурнів ще дужче, — У тих ковбанах, з яких вигорнуто торф'яник, за сотні літ нічого не виросте... — Йому згадалася дика курочка, почавлений виводок, Мирон, але про те і не заїкнувся.

— Я думала, ти піклуєшся про чарку, а ти он чим переймаєшся. Не сумуй, самогонії я тобі поставлю — заробив.

— Не плещи, Ганко, бо я чомусь певен, що світ не дуже злетів угору, — від стріли й до ракети. Ракета — це та ж стріла, тільки грубша, а її начинка отруйніша.

Вони сиділи на недопиляному окоренку — старий сад стояв в інеї.

Вечоріло. Інй ріс на очах. Було тихо і гарно. Брався мороз — білі яблуні, білі груші заіміли в легкому посрібленні.

— На врожай,— сказала Ганка. Її голос, здавалося, обізвася невидимими дзвіночками, розвішаними на гіллі. Кобилко повернувся до Ганки й нахилив до неї свою похмуру голову. Мовчки поклав їй на плече руку.

— Хочу щось сказати.

Вона не поворухнула своїм плечем.

— Прийняла б ти мене...— Його голос здригнувся і постелився по землі.

Вона сиділа під його рукою.

— Ні,— сказала і посміхнулася. Посмішка не сходила їй з вуст і стояла в очах. Кував, грів — заговорював зуби...— Ні...— повторила.— Тобі треба шанувати Катерину... Невже ж ти, Косте Андрійовичу, не знаєш, кого й чому жінки кидають? Слабаків, голубе, слабаків...— І, проковтнувши свою посмішку, кидала з палахкими вогниками в очах:— Я, може, інколи й заздрила Катерині. Ніхто цього не знав, а я інколи заздрила. Чому я не така?— аж захлинулася і закінчила:— Вибачай, Косте Андрійовичу... Сидимо ж ми на Мироновій яблуні.

Він зняв з її плеча руку. Накинув на голову башлика, пішов.

Кость Андрійович Кобилко пішов — осипався іній.

Ганка цього вечора не палила, хоч дров і напиляно, і наколото. Її не брав сон. Довго сиділа на стільчику в п'ятні перед холодною грубкою — з голови не вивітрювалося: «Прийняла б ти мене...» І власне: «Ні!...» Приморозилася колюча, гостренька на Кобилковому підборідді щетинка, яка збентежила, стривожила, як пропала молодість. Жінка погойдувала головою, повторюючи:

— Дивна дивина...

Вона докоряла собі, що хотіла відпекатись від Кобилка самогонкою, а його життя і так сп'янило, що він ніяк не може витверезитись.

Пригадувалася Катерина, яка відбила чоловіка в рідної дочки,— обікрала свою дитину і жила з зятем. «Невже ж і я так змогла б?» — запитувала себе й не могла збагнути, чому в неї проходилося, що заздрила тій нещасній і непокірній Катерині, яку називали хвойдою і повією.

— Дивна дивина...— повторювала знову.

Вона сиділа в холодній хаті. Перебирала подумки свій рід — хто живий, хто помер. Час ішов чи зупинився? Було байдуже. Сиділа на стільчику — в позачассі. Рід роз-

пався — розійшовся світовими дорогами. Син і невістка так далеко: кричи — не догукешся. Вона вже й сама не знала, куди їй хотілося, — до живих чи-до мертвих?

— Дивна дивина...

Так і заснула сидючи.

Опісля тієї ночі Ганці начеб полегшало — висповідалася за свій рід.

Уранці інею було ще більше. Палало перед сходом сонця чисте, блакитне небо. Замерзлі, замуровані вікна взялися багрянцем. Прокинулася від заграви, яка спалахнула в кожній шибці й зачервонила її, Ганку, знайшовши на стільчику. Коло порога у відрі замерзла вода. Вона пробила лід залізною чашкою і сполоснула лице, не відчуваючи холоду. Стала на порозі — ранок поріс інеєм. Увесь світ жив срібним у синюватому виливі. А як бризнуло червоне сонце, на стрісі, на деревах — скрізь засвітилися ясні зірки. Мільйони зірок — тьма іскринок, що так і почеркували в морозяному повітрі.

— На врожай, на врожай... — раз за разом повторювала Ганка й не могла встояти на порозі, начеб їй теж хотілося спалахувати іскрами і сяяти.

Розпалила вогонь — дрова горіли, потріскуючи, — хата наповнювалася теплом і яблуневим духом.

Нагодувала курку-півня. Півень злетів на тин і заспівав:

— Ку-кү-ррі-ку-у!

Він брав такі високі ноти, що спів сягав Довгої гори. Відбивалась луна. Півень не вгавав. Повертаючись луною, його дзвінкий і радісний голос перекочувався селом: «Ку-ку-ррі-ку-у!» — з кутка на куток. Не встигав перекотитися й затихнути, як півень починав знову, ще голосніше й зухваліше.

Після обіду поштарка принесла листа: син і невістка її втішали, що кооперативна квартира будується.

Увечері вона не забулася полити квіти.

Дні ставали все довгими, але минали швидше і швидше. Ганка думала про кооперативну квартиру і сподівалася на внуків. Це були її найкращі мрії, і вона плекала їх.

Весна покликала на город. Не встигла впоратися — весна покликала в поле. Отоді вже й не мала часу глянути вгору.

Ферма в селі докінчувала своє існування, а бригадою вже й не пахло. З центрального, з базового приїжджав вантажник, критий брезентищем з написом «Люди», і трубив.

Ганка бігла, чіплялась, видираючись у кузов. Вантаж-ник збирав жінок по селу і віз у далекі, за десять кілометрів, а то й більше, поля.

Сівба, прополка. Весна і літо. А яка буде осінь? Днюючи у своєму рядку з ранку й до вечора, схилившись, женучи й женучи той рядок далі, поступцем, а все на одному місці, вона верталася в думках до сказаного Кобилком про владу землі над людиною і владу людини над землею.

Напившись з бочки теплої води, сівши на зібганому рядні й не ховаючись від сонця, Ганка метикувала собі, дошукуючись правди. Влада землі... У лихому й злому, здавалося їй, все ж було й добре: любов до землі сиділа в самих пучках. На цій любові й трималася вся влада. На чому ж іще? «Посієш малесеньку бубочку, і та твоя!» — пригадувалося їй, як читав Дмитро і сміявся, а вона сплакала. І зараз на її очі набігли сльози: «Посієш...» Очі зблящали: правда. І хіба її вина, що в її пучках уже мовби і нема тієї любові? Вона подивилася на свої руки — чорні й мозолясті. Якими були, такими й залишилися, хіба що ще дужче виробилися — зсохлися, зашкарубли й очерствіли. Де ж ділася, в що перетворилася та любов з її пучок? Зсохлася, зашкарубла й очерствіла, як і вони? І питала себе подумки: «Е, чого я хочу, що мені ще бракує, чого я дошукуюсь?» І знову прикидала: «Смачний чи ні магазинний хліб, а всі думають одне, щоб він був і щоб його привозили. Так і мої діти про ту квартиру. З якого там дерева вікна, двері, підлога? Одноосібно про це не домовишся, та й чи треба? Треба, щоб була квартира!» І повернулася до свого — до землі, яку обробляла і на якій спочивала, сидячи на зіжмаканому рядні: «Трактор як зареве, чорнозем стогне і розверзається. Якби ж то любов до землі з моїх пучок перейшла в його надуті велетенські колеса! Земля десь під ногами, перед очима кнопочки — тільки натискуй. Легко і зручно. Якби ж то влада людини не занастила кнопочками землю і світ! Чому мене це мучить і не дає спокою?»

— Вставаймо, помагальнице, — гукнула сажі. — Тільки робота на ногах держить.

Хто-хто, а Ганка знала: земля — мати. Вона народжує, годує і сховає. Люди без неї не можуть. Куди переселяться? Земля дає снагу і силу, щоб люди плекали її і самих себе, бо вона може й без них. Люди зв'язані з нею прекрасно й нерозривно. Хто зазіхає на їхній зв'язок, зазіхає на землю і на людський рід.

Це були найсвітліші й найтривожніші Ганчині думки. В самій заходженій жуkenчині, пройнятій потом повід пах-вами, з пропотілою спиною і грудьми, цюкаючи сапкою, вона вселяла ці думки в коріння рослин, як своє сум-ління.

Так жила, щоб не почуватися самотньою.

Дочекалася. Син і невістка побудували у висотному бу-динку квартирку, двокімнатку — свій щільничок. Дочека-лася: народився Гордійко. Все покинула і поїхала, щоб по-бачити внука.

Пізно́ї осені, зарубавши півня-курку, зачинивши хату, їхала купати і нявчити малого на всю зиму. Вона не да-вала впасти на нього й пилиночці.

Перед весною вирушила в село й чекала, коли Гордійка привезуть на літо.

Як і завжди, а тепер ще більше у неї не було часу. Спро-моглись на корову вже не в силі: її важко втримати. За-вела козу. Купала внука в козиному молоці. Коза і цапок тішили їх обох.

Онук ріс і не хворів. Йому ще не скоро до школи, а знав усі букви й розмовляв не шепеляючи.

Літували з Гордійком у старій хаті, в старому садку й на городі. Йї треба було на поле — на буряки. Добре, що відразу ж за селом. Вона йому сказала, що візьме з собою: там — багато землі й багато неба, підуть туди.

Зібрались, вийшли на Довгу гору й стали на середпіллі. Гордійко побачив багато землі, багато неба і запитав:

— Бабцю, бабусенціє, а нащо це все? — і дивився ши-рокими очима.

— Що? — перепитала вона, бо не могла збагнути, про що він.

— Ну, це все-все? — перепитав хлопчик, розкинувши руки.

Вона знітилась і сполохалася, а Гордійко наслідав, роз-махуючи руками.

— Не знаєш? Ти не знаєш? — весело дорікав. — Чого ж ти мовчиш, бабусенціє?

— Для потуги і краси світу, дитино.

Хлопчик перестав розмахувати руками. Йому важко було це осягти, і він налюбився.

— А що най-най-найпотужніше? Найдефіцитніше? Ти знаєш? Знаєш? — запитав її.

Ганка кліпнула очима, задумалась. Опустила голову й осміхнулася. Вона стояла боса на межі. Усміхаючись, глянула собі під ноги, поступилась, підкликала Гордійка,

і вони схилилися над межею. Бабуся торкнулася споришу, на якому стояла ногою, дошукалася пальцями коріння у твердій землі й, показуючи його, все посміхаючись, сказала:

— Ось найпотужніше, найдефіцитніше. В твердій землі й під нашою ногою — під гнітом, а творить життя.

Гордійко й собі зашклубався пальцями в коріннячку, але бабуся сказала, щоб він загорнув його землею. Хлопчик так і зробив.

— А що най-най-найгарніше? — запитав невідченко.

Не знала, як йому відповісти. Він наполягав, і вона призналася, що подумає. —

Ганка шарувала буряки, а Гордійко бігав, сидів і знову бігав, вбираючи очима велику землю і велике небо.

Погожий вечір вистив про ясний ранок. Коли прийшли додому, вона пообіцяла, що рано-ранесенько покаже йому най-най-най-гарніше, найдефіцитніше, якщо він не проспить. Гордійко сказав, що не проспить нізащо. Напився козиного молока і рано ліг спати.

Ганка прокинулася досвітком. Поробила багато роботи, а перед самісіньким сходом сонця розбудила Гордійка. Він не хотів прочумуватися, але, коли згадав, що йому покаже бабуся, устав. Ранок тремтів прохолодний і свіжий — заюшений росою. Бадьорив. Гордійко зіщулився. Бабуся взяла його на руки, понесла городом і зупинилася край саду.

— Зараз зійде сонце. Його все чекає. Дивись. Як воно зійде, ти все побачиш, — наставляла внука.

Вона пригорнула його до своїх грудей і як вросла край саду — перед городом. Було сизо, насторожливо тихо. Рожевів схід. Пробився перший промінь, черкнув другий. Сиза роса краплисто спалахнула на кріпові й на петрушці, зайсніла на буряках, на картоплі, густо зійшла на огірках і гарбузах, скапувала з соняшників і, велика, чиста, зависла на деревах. Сходило сонце — дзвеніла, світилася земля.

— Бачиш? — тихо запитала бабуся. Нахилилася, а він спав у неї на руках.

Вона понесла його до хати. Роса обмивала їй ноги, поділ спідниці й поли камізельки. Роса сяяла їй у косах, на бровах...

Поклала внука на ліжко. Він спав довго — скільки хотів. А коли прокинувся, загаласував на всю хату:

— Де ж воно, най-най-найпрекрасніше, найдефіцитніше? Де?

— Я взяла тебе па руки, хотіла показати, але ти заснув у мене на руках і проспав його. Воно собі відійшло, — сказала бабуся.

Гордійко кожного вечора запевняв, що встане і не проспить схід сонця. Але це йому ніяк не вдавалося. Прокинеться — в хаті нікого нема.

— Бабусю! Бабусенціє! — гукав з порога в тихий і прозорий ранок.

Вона — на городі. Чує і не обзивається. Напружилася, вся так і світиться. Його чистий голосок — голос її роду — лунає їй в душі і відбирає мову.

— Я тебе бачу! Он ти де!.. А я тут! — галасує хлопчик з межі. В білих трусиках, у білій маечці — чорнявий, засмаглий, зорить на неї її синіми очима. З ним собака. Оддалік кіт.

Дивиться на нього — збурені думки йдуть перекидом: ця стара хата в селі і ця нова в місті, що вони без нього? Пусте. Ніщо. Без нього великий світ — пустош.

Кинувши сапу, простягає до нього заропшені руки: «Дитинко, росиночко...» — але не може це вимовити. Їй мокро в очах — роса, сльоза?

— Що ти все робиш і робиш, бабусенціє? — насадає він.

— Ми весь свій вік, дитино, правдуємо з землею: земля мене, а я землю ставлю людиною, — так і живем.

— А ти замурзалась! — скрикує й заливається сміхом Гордійко. — Я тебе зараз умию. Зараз! — сплигнув з межі, підіймає руки, щоб впливти до неї з роси. Його руки мокрі. За ним зривається собака, а кіт сидить собі на межі, втирається лапкою.

...Спливлє літо. Невістка приїхала по Гордійка. Ганка їх проводжала.

Розділувалися, розпрощалися. Гордійко з мамою зайшли в автобус. Хлопчик припав до вікна. Йому було трішки сумно покидати бабуся, але ще більше хотілося в місто: очі іскрили, усмішка грала від вуха до вуха, і, щасливий, він помахував їй рукою. Вона кинулася до нього! Що їй ще хотілося йому сказати?

Автобус рушив. Ганка побігла за ним, задихалася, стала й дивилася йому вслід, поки було видно.

Сплакнула й рушила на поле, здоганяти свій рядок — від Довгої гори і до Козацької могилки, де їй світає і смеркає.

Борис Никитович Харчук

КРЕВНЯКИ

(Довга гора)

Роман

Київ, «Радянський письменник», 1984

(На українському мові)

Редактор Д. І. Глушенюк

Художник Д. О. Лукомський

Художній редактор П. Х. Ткаченко

Технічний редактор Л. Д. Макарчук

Коректори: Т. С. Март, Л. П. Яблонська

Інформ. бланк № 1818

Здано на виробництво 10.05.84. Підписано до друку 16.08.84. БФ 25289. Формат 84×108^{1/32}. Папір газетний. Звичайна нова гарнітура. Високий друк. 28,56 ум.-друк. арк., 28,88 ум. фарб.-відб., 31,46 обл.-вид. арк. Тираж 30000 пр. Зам. 4-691. Ціна в оправі 2 крб. 10 к. Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чакалова, 52. Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе. 310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Харчук Б. М.

X22 Кривняки (Довга гора): Роман. — К.: Рад. письменник, 1984.— 541 с.

У новому романі відомого українського радянського письменника Бориса Харчука «Кривняки» один день головної героїні Юстини Турій вилітається в чотири пори року — чотири періоди життя її роду: осінь пілсудщини, зиму гітлеризму, весну перемоги і літо сучасності.

Письменник показує складний і довгий шлях волинського села, яке вибороло свою долю під проводом комуністів.

X 4702590200-134
M223(04)-84 81-85

ПРОФЕССИИ

• ХАРАКТЕР •

ВОПРОСЫ

2196.10B.

